

Българска академия на науките
Институт за исторически изследвания
Институт за балканистика с Център по тракология
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Харковски национален университет „В. Н. Каразин“
Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“
Кирило-Методиевски център на Централна научна библиотека
Исторически факултет
Катедра „Нова и най-нова история“

ДРИНОВСКИ СБОРНИК

ТОМ XIII

София – Харков • 2020

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

*Препоръчано от Научния съвет на Центъра по българистика и
балкански изследвания „Марин Дринов“ (Протокол № ___ от _____ 2020 г.)
и от Научния съвет на Университет „В. Н. Каразин“ (Протокол № ___ от _____ 2020 г.)*

Редакционен съвет

В. Ю. Саленков (Украйна) – председател; С. Б. Сорочан (Украйна) – заместник председател; Д. Айдачич (Сърбия); Л. В. Горина (Русия); Ф. Соломон (Румъния); Ю. Е. Хидзик (Украйна); Н. Н. Червенков (Молдова); Г. И. Чернявский (САЩ).

Редакционна колегия

Станчев М. Г., проф., д.и.н., чуждестранен член на БАН (главен редактор, Харков); Елдъров Св., проф., д.и.н. (зам. главен редактор, София); Миколенко Д. В., доц., д.и.н. (зам. главен редактор, Харков); Ченчик Д. В., доц., к.и.н. (отговорен секретар, Харков); Шкабура Я. И. (технически секретар, Харков); Бачинска Е. А., проф., д.и.н. (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д.и.н. (Киев); Вачков Д., доц., д-р (София); Волокитина Т. В., в. н. с., д.и.н. (Москва); Георгиев Д., проф., д.и.н. (Скопие); Готовска-Хенце Т., доц., д.и.н. (София); Домановский А. М., доц., к.и.н. (Харків); Кравченко В. В., проф., д.и.н. (Едмънтън); Круглашов А. М., проф., д. полит. н. (Чернивец); Куделко С. М., проф., к.и.н. (Харков); Лозанова-Станчева В., проф., д.изк. (София); Любичев М. В., проф., д.и.н. (Харков); Микитенко О. О., в.н.с., д.ф.н. (Киев); Милчев В. И., проф., д.и.н. (Запорожие); Наумов С. О., проф., д.и.н. (Харков); Николов Г., доц., д-р (София); Палангурски М., проф., д.и.н. (Велико Търново); Потрашков С. В., проф., д.и.н. (Харков); Пригарин О. А., проф., д.и.н. (Одеса); Романюк О. И., проф., д. полит. н. (Харков); Ручинска О. А., доц., к.и.н. (Харков); Симеонова Л., проф., д.и.н. (София); Страшнюк С. Ю., доц., к.и.н. (Харков); Христов П., доц., д-р (София), Шпик И. Е, доц., к.и.н. (Лвов).

Адрес на редакционната колегия:

Украйна, 61022, Харков, пл. Свобода, 6, Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, Център по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua

Издава се с финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

© Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, 2020
© Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, 2020
© Константин Атанасов Жеков, художествено оформление, 2020

ISSN 2218-0567

Болгарська академія наук
Інститут історичних досліджень
Інститут балканістики з Центром по фракології
Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова
Кирило-Мефодіївський центр Центральної наукової бібліотеки
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК

ТОМ XIII

Софія – Харків • 2020

Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова

Затверджено до друку Науковою радою Центру болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова (протокол № ___ від _____ 2020 з.) та Вченою радою Каразінського університету (протокол № _____ від _____ 2020 з.)

Редакційна рада

В. Ю. Саленков (Україна) – голова; С. Б. Сорочан (Україна) – заступник голови; Д. Айдачич (Сербія); Л. В. Горіна (Росія); Ф. Соломон (Румунія); Ю. Є. Хидзик (Україна); Н. Н. Червенков (Молдова); Г. Й. Чернявський (САШ).

Редакційна колегія

Станчев М. Г., проф., д-р. і. наук, іноземний член БАН (головний редактор, Харків); Елдаров Св., проф., д-р. і. наук (зас. головного редактора, Софія); Миколенко Д. В., доц., д-р. і. наук (зас. головного редактора, Харків); Ченчик Д. В., доц., канд. і. наук (відповідальний секретар, Харків); Шкабура Я. І. (технічний секретар, Харків); Бачинська О. А., проф., д-р. і. наук (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д-р. і. наук (Київ); Вачков Д., доц., д-р (Софія); Волокітіна Т. В., п. н. с., д-р. і. наук (Москва); Георгієв Д., проф., д-р. і. наук (Скоп'є); Готовська-Хенце Т., доц., д-р. і. наук (Софія); Домановський А. М., доц., канд. і. наук (Харків); Кравченко В. В., проф., д-р. і. наук (Едмонтон); Круглашов А. М., проф., д-р. політ. наук (Чернівці); Куделко С. М., проф., канд. і. наук (Харків); Лозанова-Станчева В., проф., д. мист. (Софія); Любичев М. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Микитенко О. О., пр.н.с., д-р. філол. наук (Київ); Мільчев В. І., проф., д-р. і. наук (Запоріжжя); Наумов С. О., проф., д-р. і. наук (Харків); Николов Г., доц., д-р (Софія); Палангурський М., проф., д-р. і. наук (Велико Тирново); Потрашков С. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Прігарін О. А., проф., д-р. і. наук (Одеса); Романюк О. І., проф., д-р. політ. наук (Харків); Ручинська О. А., доц., канд. і. наук (Харків); Сімеонова Л., проф., д-р. і. наук (Софія); Страшнюк С. Ю., доц., канд. і. наук (Харків); Христов П., доц., д-р (Софія), Шпик І. Є., доц., канд. і. наук (Львів).

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022, Харків, майдан Свобода, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Центр болгаристика та балканських досліджень ім. Марина Дринова
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua

Видається за фінансової підтримки Болгарської академії наук.

© Видавництво Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов», 2020
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2020
© Константин Атанасов Жеков, художнє оформлення, 2020

ISSN 2218-0567

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Historical Studies
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

V. N. Karazin Kharkiv National University
Maryn Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre
Cyril and Methodius Centre of the Central Scientific Library
School of History
Department of Modern and Contemporary History

DRYNOVSKY SBORNYK

VOLUME XIII

Sofia – Kharkiv • 2020

**Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences**

Approved for publication by the Scientific Council of Maryn Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre (the protocol № ___ dated __. __. 2020) and Scientific Council of V. N. Karazin University (the protocol № ___ dated __. __. 2020).

Editorial Council

V. Yu. Salenkov (Ukraine) – Head; S. B. Sorochan (Ukraine) – Deputy Head; D. Ajdačić (Serbia); G. I. Chernyavskiy (USA); N. N. Chervenkov (Moldova); L. V. Gorina (Russia); Yu. Ye. Khydryk (Ukraine); F. Solomon (Romania).

Editorial Board

Stanchev M. G., Prof., Dr.h.Sc., Foreign Member of BAS (Editor-In-Chief, Kharkiv); Eldarov Sv., Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Sofia); Mykolenko D. V., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Kharkiv); Chenchyk D. V., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Executive Secretary, Kharkiv); Shkabura Ya. I. (Technical Secretary, Kharkiv); Bachynska O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Bubenok O. B., Prof., Dr.h.Sc. (Kyiv); Domanovskiy A. M., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Georgiev D., Prof., Dr.h.Sc. (Skopje); Gotovska-Henze T., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Kowalczyk R.; Hristov P., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Kravchenko V. V., Prof., Dr.h.Sc. (Edmonton); Kruglashov A. M., Prof., Dr.pol.Sc. (Chernivtsi); Kudelko S. M., Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Lozanova-Stantcheva V., Prof., Dr.Sc. (Sofia); Lubichev M. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Milchev V. I., Prof., Dr.h.Sc. (Zaporizhia); Mykytenko O. O., Lead. Res, Dr.f.Sc. (Kyiv); Naumov S. O., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Nikolov G., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Palangurski M., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Potrashkov S. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Prigarin O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Romanyuk O. I., Prof., Dr.pol.Sc. (Kharkiv); Ruchinska O. A., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Simeonova L., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Shpyk I. Ye., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Lviv); Strashnyuk S. Yu., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Vachkov D., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Volokitina T. V., Lead.Res., Dr.h.Sc. (Moscow).

Address of Editorial Board:

Ukraine, 61022, Kharkiv, Svobody Sq., 4, V. N. Karazin Kharkiv National University,
Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre
Tel. / fax: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua

It is published with the financial support of the Bulgarian Academy of Sciences.

© Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 2020
© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2020
© Konstantin Atanasov Zhekov, design, 2020

ISSN 2218-0567

Тринадесети том представлява сборник със статии от материалите на конференцията „XIX Дриновски четения. Черно море и Черноморският регион като контактна зона на цивилизациите и културите“, която се проведе в Харков и бе иницирана от университетския Център по българистика и балкански изследвания „Марина Дринов“ през 2018 г. Освен тематичните рубрики са представени и традиционните за „Дриновски сборник“ „Рецензии“, „Научен живот“, „In memoriam“. Томът е предназначен за професионалисти историци, студенти от хуманитарните факултети и широк кръг читатели.

Тринадцятий том е збірником статей за матеріалами конференції «XIX Дриновські читання. Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій і культур», що відбулася в Харкові на базі університетського Центру болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова у 2018 р. Крім тематичних розділів представлені традиційні для «Дриновських збірників» рубрики «Рецензії», «Наукове життя», «In memoriam». Розраховано на професійних істориків, студентів гуманітарних факультетів й широкий читацький загал.

Тринадцятий том представляет собой сборник статей по итогам конференции «XIX Дриновские чтения. Черное море и Причерноморье как контактная зона цивилизаций и культур», состоявшейся в Харькове на базе Центра болгаристики и балканских исследований имени Марина Дринова в 2018 г. Кроме тематических разделов представлены традиционные для «Дриновских сборников» рубрики «Рецензии», «Научная жизнь», «In memoriam». Рассчитано на профессиональных историков, студентов гуманитарных наук и широкий круг читателей.

Volume XIII presents a collection of articles based on the conference “19th Drinov Readings. The Black Sea and the Black Sea Region as a Contact Zone of Civilizations and Cultures” held by Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre in Kharkiv in 2018. In addition to the thematic chapters, it presents traditional for “Drinovsky sbornik” sections: “Reviews”, “Scientific Life”, “In memoriam”. The edition is intended professional historians, students of humanities and wide range of readers.

ПРИЧОРНОМОР'Я ДОБИ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ПЕРЕТЕНІ КУЛЬТУР І ЦИВІЛІЗАЦІЙ

UDC 94(37-11-21Віз)''-06/+03''

DOI

THE RISE OF BYZANTION: BETWEEN THE ORIENT AND THE OCCIDENT

Vanya Lozanova-Stantcheva

Prof. D.Sc. PhD, Institute for Balkan Studies & Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences (Sofia, Bulgaria)
lozanova_vanya@yahoo.com

The focus of this paper is on some aspects of the early pre-emporial (Thracian) stages of Byzantion. The mythological evidence on the city's emergence, combined with the numismatic material, is systematised and analysed with a view to localising the initial Thracian settlements in the region of the Golden Horn: their synoecism gradually gave birth to the phenomenal city that attracted the attention of the ancient authors only after the emergence of the Greek *apoikia*. Its unique geographic and strategic location between the Orient and the Occident was not always desired and appreciated, especially during the first half of the first millennium BC, at the time of a dynamic ethnic and cultural situation in Southeastern Europe, and strong military and political activity of the Thracian tribes. The legendary figures, dramatised in the mythological events of the emergence and founding of the city, are extremely deeply rooted in the toponymy of its region, which betrays their profound pre-emporial antiquity. On the other hand, the combined evidence of the ancient authors outlines the roots and the genesis of the local solar cult that is at the centre of the religious traditions of Byzantion. A new interpretation is proposed for some images on the city's coins in the context of the local mythological traditions.

Keywords: Byzantion, pre-emporial (Thracian) stages, Greek *apoikia*, Thracian tribes, Byzas, local mythological traditions.

Byzantine authors traditionally date the origins of Byzantion to the second half of the 7th century BC, starting with the founding of the *emporion* by the Megarians headed by Byzas (according to Herodot. 4. 144 – 17 years after the founding of Chalcedon; Eusebius – 27 years after the cited event, by 660/59 BC; Hieron – by 659/58 or 657/56 BC; Ioann. Lyd., *De mag.* 3. 70 – Ol. 38 = 628/25 BC; Codinos, p. 13, 3 – 685 or 655 years prior to Septimius Severus, i.e., by the time of the Persian Wars; according to Diod. Sic. 4. 49.1 – by the time of the expedition of the Argonauts, when Byzas had the fortification walls of Byzantion constructed). The Megarian version can be easily traced in the evidence provided by the ancient authors.

(Pseudo-) Scymnus (Ps. Scymn., 715–716, pp. 395–396 Letronne – GGM I, 715-716, p, 224 Müller, followed by Philostr., *V. Soph.* I. 24. 3; Dionys. Byz., 14. 34 Wescher; Ioann. Lyd., *De mag.* 3. 70 Bekker; Steph. Byz., s. v.; Eustath. ad Dion. Per. 803) was the first to suggest around the 1st century BC in his *Periegesis* that the Megarians had founded Byzantion:

Μετὰ τὴν Χερρόνησον ἐν Προποντίδι
Θράκη παρήκει, καὶ Σαμίων ἀποικία
Περινθός ἐστιν· ἐχομένως Σηλυμβρία, 715
ἦν οἱ Μεγαρεῖς κτίζουσι πρὶν Βυζαντίου·
ἐξῆς Μεγαρέων εὐτυχῶν Βυζαντίου.

Strabo (63 BC – 24 AD), identifying the *apoikistai* as Megarians, specifies that they had founded Chalcedon before Byzantion, and when they consulted the oracle in Delphi, Apollo advised them to “make their settlement opposite the blind” (Strabo. 7. 6. 2). He referred to the Chalcedonians as “blind” because although they had sailed around the same region earlier, they

did not conquer the lands on the opposite side with all its wealth, choosing the poorer land instead (Jones 1924).

Tacitus (*Annals.*, 12, 63) does not identify the origin of the *apoikistai*, referring to them most generally as Greeks, but he retold the same story: when they consulted with the Pythian Apollo where to found their city, the oracle replied to them that they needed to seek the place “opposite the blind”. Later authors also took up that anecdotal and paradigmatic framework of the narrative.

In fact, motifs of that prophesy, again without mentioning the Megarians, appeared for the first time in the narrative of Herodotus (4. 144. 1–2) in a periphrase of the Persian military commander Megabazus, which was of an indisputably anecdotal character:

This Megabazus is forever remembered by the people of the Hellespont for replying, when he was told at Byzantium that the people of Calcedon had founded their town seventeen years before the Byzantines had founded theirs, that the Calcedonians must at that time have been blind, for had they not been, they would never have chosen the worse site for their city when they might have had the better (English translation by A. D. Godley 1920).

In the 2nd century AD, Dionysius Byzantinus cited in his *Voyage through the Bosphorus* (Dion. Byzant., §23, p. 11 Wescher.) two of the verses of the oracle, also without identifying the *apoikistai* who consulted the deity in the Delphi temple, although he often indicates in his text both Megarians and Corinthians as founders of the city (Dionys. Byzant., §15, p. 8 Wescher; Gilles 1729: 14; Gilles 1561, 65; cf. Gilles 2007, 42–43, who retells that passage by Dionysius). Such a situation tends to suggest a stable anecdotal paradigm to which a literary form had been attributed, rather than a concrete historical narrative.

Numerous different versions about the founding of Byzantion and about the mythological genealogies connected with them have been retold under the name of Hesychius of Miletus (6th century AD during the reign of Emperor Justinian), the author who was the earliest to come out of the anonymity of the local tradition. He introduced motifs of a stable tradition, citing the oracle given by Pythia of Delphi to the Argivians, who had just settled at the site of the confluence of the rivers Kydaros and Barbyzes, near Semestre’s altar (Hesych., §3, p. 2 Preger). On the other hand, the narrative in Hesychius (Hesych., §§4–5, pp. 2–3 Preger) follows the pseudo-historicised mythological motif about the founding of Byzantion by Byzas, son of Nisus and leader of the *apoikistai* from Megara, according to the Megarians. The text suggests a possible process of syncretism of the *oikist*’s figure of the migrants (from Megara) with the figure and the cult of the local *heros-eponym*, possibly “also worshipped as a deity” (Βύζας ἀνήρ ἴσα θεῶ τετιμῆνος). Precisely that ideological model will be followed both in the conduct of Emperor Septimius Severus, and in that of Constantine I the Great during the city’s re-foundation. The re-founding associates the patron deity with the original *oikist*, i.e., it guarantees to him that he would inherit the glamour and greatness of the earlier mythological founder.

The oracle – with minor digressions – was repeated by Stephanus Byzantinus as well (St. Byzant. s.v. Βυζάντιον) in the early 6th century, during the reign of Emperor Justinian I. He cites the Megarians as *apoikistai*, probably following the prevalent tradition, but immediately afterwards he continues with the variant of the myth about Byzas, in which he is the son of Keroessa, the daughter of the Argivian princess Io and Poseidon.

Pseudo-Codinus, too, repeats that “Argivian” version of the oracle, and follows almost literally Hesychius’ narrative. The mythological genealogy of Byzas integrates additionally the mythological motif about Io, the daughter of the Argivian king Inachos, into its more ancient nucleus (Lozanova 2011, 39–50; Lozanova 2014, 37–54), and also complements the reconstruction of the Argivian “trace” in the emergence of the Greek *emporion* on the Bosphorus Peninsula.

The Byzantine version of the classical Greek myth about Io appealed particularly to the supporters of the Hellenocentric view on antiquity, seeking historical “verisimilitude” in it (Russet 2012, 133–138). Associations of the outlined mythological tradition can be perceived in a fragmented form in an epigram on the sarcophagus of the actor “Euelpistus son of Sosus, the Byzantine” that was found in 1981 and published in 2011 (Avram, Jones 2011, 126–134; cf. Staab 2011, 97–102; cf. Dion. Byzant., p. 36 Wescher; *Anth. Pal.* VII 169; Constant. Porph., *De Them.* II. 12 Reiske; Ps. Simeon Logoth., p. 729 Combefis). The manner of execution of the letters has

given grounds to the authors to date the inscription on the sarcophagus to the second half of the 2nd century AD. The deceased person shares in an elegant epigram that he had abandoned his native land and had given preference to that sacred land near the sea, Tomis, which had given him his beloved wife and where his son was born.

Byzantion is characterised in the epigram as *Εἰναχίας γαίης ἐπόνυμον ἄστρ Εἰόνιον*, i.e., as “the city named for the Inachian land, that of Io” (Avram, Jones 2011, 129 with a translation of the epigram), which maybe betrays a reflexion of the presence of Argivian *apoikistai* in the founding of the Greek *emporion*. That relatively early epigram complements the notion about the functioning of the mythologem both at the level of literature and in a broader public context.

Many contemporary researchers, from J. Svoronos to our days (Svoronos 1889, 74–77, Pl. 1, 1–2; cf. Head 1914, 230–232; Schönert-Geiß 1970, 1–855, 856 cf. 871–913, 951–78; on the start of that type of coin minting: Schönert-Geiß 1970, 3 and n. 1, 35–54) have tried to perceive the images on silver coins of Byzantion from the late 5th century BC – 4th century AD featuring a cow/bull as allusions to the myth about Io, the daughter of Inachos, at the time of the crossing of the Straits. The animal is walking to the left, its right foreleg is raised over a dolphin (interpreted as symbolising the Bosphorus), and above it – the monogram ΠΥ (the archaic spelling for BY, characteristic of Byzantion). The oldest coins of that type, known to me, are dated between 416 and 357 BC (SNG Cop, 476; Sear 1982, 1579; cf. Mushmov, 1912, 3210, 3211, 3215). The weights of the coins correspond to the Persian *sigloi* issued from 520 BC to 330 BC, which were quite widespread in Asia Minor until the age of Alexander the Great (Head 1887¹, 230; cf. Head 1911², 266). In the first edition of his *Historia Numorum*, B. V. Head (Head 1887¹, 230) initially saw a bull (not cow!) with a dolphin on the coin, symbolising the cults of Hera and Poseidon accordingly. However, in the second edition he accepts the interpretation proposed by J. Svoronos, associating the image with the myth about Io (Head 1890², 332). J. Svoronos identifies the image of a maiden with horns on another coin, identified earlier by B. V. Head as the Lycos River (Head 1887¹, 231; Head 1911², 269), as Keroessa, mother of Byzas and daughter of Io. J. Svoronos proposes an interesting interpretation of the cow/calf on the reverse of the same type of coins, recently revisited by Th. Russell as well (Russel 2012, 133–138; Russel 2016). He associates it with the monument built by Chares, Athenian *strategos*, on the Bosphoran coast, at the place where he buried his beloved *hetaira* who accompanied him during his march to help Byzantion during their war with Philip II in 340 BC. She was called *Boidion* (Βοῖδιον), i.e., the diminutive of Bous. An epigram was written on the monument, starting with the words: “*I am not the image of the cow, the daughter of Inachus, nor is the facing Bosphorian Sea named after me...*” (Engl. transl. by Russell 2016, 49). According to Hesychius (§§28–31) that place was located somewhere between Chrysopolis and Chalcedon, on the Asiatic coast of the Bosphorus, where Chares built in her honour an altar and a column with the image of a heifer hewn from stone. Hesychius (§§29–30) associates with her an interesting epigram cited also in *Anthologia Palatina* (7, 169) and by Constantine Porphyrogenitus (*De Them.*, 2.12).

However, Th. Russell sought the roots of the image on that type of coins of Byzantion in the local toponymic situation on both sides of the Bosphorus where it is most narrow, described by Dionysius Byzantinus and supported by some other ancient authors (Dion. Byz., §§4–5, 6, pp. 3–5 Wescher; Cassius Dio., 75.10, Strab., 7.6.2; Russel 2012, 135–136) – the area Delphin (as allegory of the European coast) and the area Bous/Cow (as allegory of the Asiatic coast). The researcher sees in that situation an allegorical legend reflecting the unity of the two coasts of the straits and being a peculiar legitimising motif in the mythological history of Byzantion. However, a careful reading of the patriographic sources multiplies many times the toponym Bous/Cow in the actual Byzantion... The hypothesis, albeit tense, is interesting, and as most hypotheses – unprovable...

Silver coins on which the forepart of a cow/bull/calf (?) is depicted on a dolphin, with raised right foreleg, with or without monogram, moving to the left and above it a monogram Π (instead of B) are less frequent. On the reverse there is a decorated trident with monogram Σ to the right, or without a monogram (Mushmov 1912, 3218; 3217; Schönert-Geiß 1970, 688; 755–761; 830–832, etc.). Different researchers propose different identifications of the animal: bull/calf or cow/heifer – depending on the hypothetical mythological proto-image of the legend on the coin.

However, ancient evidence reflects numerous mythological precedents with which the image could be identified. According to one of them, a cow that crossed the Straits from Asia into Europe gave an oracle about the founding of a new city in the Thracian lands in the region. Conon (§46: Αἰεΐας), mythographer from the time of Augustus and author of *Διηγήσεις* (*Narrations*) on a number of mythological and heroic characters, and especially – on the founding of *apoikiai*, narrates an interesting version. When Troy was finally conquered by the Achaeans, Aeneas, the son of Anchises and Aphrodite, set off on a long journey with his old father, young son and a few comrades. On Aphrodite's orders, they were accompanied by a cow and as soon as they crossed into Thracia, the cow indicated to them where to found a city. The Hero accepted there the rule over the land, conferred to him by the indigenous population, and offered the sacred cow as a sacrifice (Johnston 2016; see particularly Zatta 2016, 231–232), calling the city after his name *Aene(i)a* (Αἰνεΐα) (Lozanova 2013b, 225–246). Although a city with such a name in historical times was localised at the Thermean Bay (Hdt., 7, 123, 2; Tit. Liv., 4, 10, 7; cf. Dion. Hal., 1, 49; Scymn., 627; Skyl., 66), Conon identifies the city founded by Aeneas with Ainos in Thracia, at the estuary of the Hebros River and near the Aegean coast. The mythological model of the founding of a city at a place indicated by a cow, which also became the first sacrificial offering upon the city's consecration, is well known in Greek mythology (Pausan., 9.12.1; Apoll., 3.4.1; Schol. Eur., *Ph.*, 638; Ovid., *Met.*, 3.19; Johnston 2016; cf. particularly Zatta 2016, 231–232). It would not be surprising if that was a mythologem that was widespread in the Eastern Mediterranean and reflected a stable mythical-ritual complex around the founding of a new city, traceable to more ancient sources.

However, an alternative interpretation of those types of coin images from Byzantion can be sought in the myth about Byzas' value trial and the bull sacrifice, whereby the oracle (of the deity identified with Apollo by the Greeks!) about the place of the founding of the city on the Historical Peninsula was sent to him.

The not too structured narrative of Hesychius interpolates the remarkable mythological motif of Byzas' value trial imposed upon him by the local king of the Thracians Melias, eponym of one of the sea bays (Μελιάς κόλπος) at the Golden Horn:

Hesych., §§10–11, p. 4–5 Preger: §10. Ὡς οὖν ἐπὶ τὴν ἀκμὴν τῆς ἡλικίας ὁ νέος προέβαινε καὶ τοῖς Θρακίοις ἐνδιέτριβεν ὄρεσι φοβερῶς πρὸς τοὺς θῆρας καὶ τοὺς βαρβάρους φερόμενος, πρεσβείας ὑπὸ τῶν τοπαρχούντων ἐδέχετο σύμμαχος αὐτοῖς εἶναι καὶ φίλος προτρεπόμενος.

§11: Ὡς οὖν καὶ Μελιάς αὐτὸν ὁ τῶν Θρακῶν βασιλεὺς ἐπὶ τὸν τοῦ θηρὸς ἄθλον μετεπέμψατο καὶ τὰς ἐξ αὐτοῦ δόξας ὁ Βύζας ἀπηνέγκατο τὸν ὑποταγέντα ταύρον τῇ ἱερουργίᾳ προσφέρων καὶ τοὺς πατρώους ἐξίλασκόμενος δαίμονας κατὰ τὴν τῶν εἰρημένων ποταμῶν σύμμειξιν, ἀετὸς ἀθρόως φανείς τὴν καρδίαν ὑφαρπάζει τοῦ θύματος καὶ κατὰ τὴν ἄκραν τῆς Βοσπορίας ἀκτῆς <ἀποπτὰς ἔστη> ἀντικρὺ τῆς καλουμένης Χρυσοπόλεως...

According to Dionysius Byzantinus (Dionys. Byzant. §17, p. 8 Wescher), Melias' Bay started from the Cycla area (τὰ Κύκλα; possibly – Κύκλια, called thus because the Greeks had allegedly surrounded the barbarians there), at the southern coast of the Golden Horn, and was considered to abound in game like nowhere else, and to have inexhaustible fish reserves. It was named after a local hero (Gilles 1729, 215), in the words of Dionysius, which allows associating the bay's name with the narrative about the mythological Thracian king Melias who sent Byzas, the founder of Byzantion, on a value trial – wild bull hunting:

Dionys. Byzant. §17, p. 8 Wescher: Τὰ Κύκλα δὲ ἐκδέχεται Μελιάς κόλπος, εὐθηρὸς μὲν ὡς οὐχ ἕτερος· ἐν ἅπασιν γὰρ διὰ πάντων περίεστι· ταῖς δὲ ἀνατεινούσαις ἄκραις καὶ τοῖς ὑπ' ἀμφοτέρων ὑφάλοις ἔρμασι συγκλειόμενος. Ἰνόμεσται δὲ ἀπὸ τίνος ἥρωος ἐπιχωρίου, καὶ ἔστι περὶ τὴν ἄκραν τῶν ἰχθύων ὡς ἐπὶ πλεῖστον ἀναμάρτητος.

According to these narratives, Byzas was born of the love of Poseidon and Io's daughter Keroesse, but he was raised by the nymph Byzia (Βυζία). And at the time of Hesychius of Miletus (6th century) the spring bearing that name was still used by the local population (Hesych.,

§9, p. 4 Preger; Dion. Byzant., §24 Wescher; *Chron. Pasch.*, 265, 12–40, p. 494 Dindorf; Ioann. Malal., *Chron.*, 13. 320 Dindorf; Procop., *De aedif.*, 1. 5 Haury). The boy grew up among the wild animals and the barbarians in the mountains of Thracia. When he reached manhood, the local chiefs sent envoys to him to offer him alliance and friendship. Melias, king of the Thracians, provoked him to fight against a wild beast: a bull. When Byzas returned victorious and covered with glory after defeating the savage bull, he offered the bull as sacrifice to his father's deities (τοὺς πατρώους ... δαίμονας; Hesych., §11, pp. 4–5 Preger) at the confluence of the rivers Barbyzes (Βαρβύζης, pres. Kağıthane) and Kydaros (Κύδαρος, pres. Alibeyköy) (Lozanova 2013, 37–54). However, the sacrificial rite was interrupted by the sudden appearance of an eagle (cf. Gilles 1729, 22; a raven in the version of Dionysius Byzantinus), which snatched the heart of the wild animal from the flames of the sacrificial fire and flew all the way to the tip of the peninsula at the Bosphorus, just opposite Chrysopolis (pres. Üsküdar), named after Chryse, the daughter of Agamemnon and Chryseis, where Iphigenia erected a monument in her memory... The gods thus pointed to Byzas where to found his city.

The story is almost literally retold in the compilation of the *Patria of Constantinople* (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως), erroneously attributed to Georgius Codinus (14th century), but actually compiled around the 10th century (Ps. Codin., *De orig. Const.*, p. 5 Bekker; cf. pp. 3–4; Preger 1895). However, the Byzantine author interpolated motifs of the myth in a much abridged version in his narrative about the founding of the Greek emporion Byzantion by the Argives, although there the bird is a raven, Apollo's sacred bird, as in the version of Dionysius Byzantinus. The narrative seems to be a contamination of at least two aetiological narratives: the one about the founding of Byzantion (by the Argives) at the Historical Peninsula of the Bosphorus, and another one explaining the name of the settlement (τὸ χωρίον) Boucolia:

Ps. Codinos, *De Orig. Const.*, pp. 3–4 Bekker: ἐπεὶ οὖν κατὰ τὴν εἰμαρμένην ἀφίκοντο καὶ θυσίαν τοῖς ἐγχωρίοις ἐξιλάσκοντο δαίμοσι, κόραξ τῆς ἱερουργίας ὑφαρπάσας βραχὺ μέρος εἰς ἕτερον μετέθηκε τόπον, ὃς ἔχει τὴν Βοσπόρου προσηγορίαν, βουκόλου τὴν τοῦ ὄρνιθος ὑποδείξαντος πτήσιν, ἀφ' οὐπερ καὶ Βουκολία ἐκείνου τὸ χωρίον ἐκλήθη.

Reflexions of the myth about the value trial to which Melias sent Byzas may be sought in the early coinage of Byzantion, featuring silver coin types minted between the end of the 5th and the 4th century BC, with an image of a bull/cow (?) moving to the left and stepping on a dolphin (Mushmov 1912, 3209, 3210, 3211; Schönert-Geiß 1970, 79; 3212–3218; Schönert-Geiß 1972, 386, 688, 801; Sear 1987, 1583, etc.; cf. Stoyas 2012, 163–166). More impressive in this respect are a type of bronze coins dated to the 4th century BC, featuring a bull's head with the monogram ΠΥ between the horns and a richly decorated trident on the reverse (Schönert-Geiß 1970, 915; Weber 1924, 2558). These images can be compared with the silver hemidrachms featuring the forepart of a bull/calf (?) with raised right foreleg over a dolphin, with or without monogram, moving to the left, and above it – monogram Π (instead of Β); with trident on the reverse.

The myth appears to have been updated and reinterpreted in the context of the founding and consecration of Constantinople by Constantine I the Great, invariably interpolated in all biographies devoted to him. It is highly probable that Hesychius' version had been influenced by a common mythological model, known and followed by the emperor as well. Describing the emperor's hesitations in the choice of a location for the city to be named after him, P. Gilles (Gilles 1729, 22) narrates how he reached Chalcedon and started building there. However, he was redirected by the eagles that often carried small pebbles or threads of the builders to Byzantion, where Constantinople was to be built. However, P. Gilles specifies, that seemed to be a story borrowed from Dionysius Byzantinus, who informs that Byzas founded Byzantion at the place called Semystra, at the confluence of the rivers Kydaros and Barbyzes. And it was not an eagle but a raven (Apollo's sacred bird!) that snatched a piece of the sacrificial animal amidst the flames, and taking it to the peninsula of the Bosphorus, it indicated to Byzas to found his city precisely there.

That detail in the text retold by P. Gilles, as is understood from his next sentence, can be traced to Dionysius Byzantinus, suggesting that the solar deity giving oracles had been “translated” by the Greeks and reduced to their notion about Apollo. The cited version betrays a reflection of the process of interaction and syncretism of the traditions of the Greek *apoikistai* (whoever

they were!) with those of the indigenous population in the context of establishing the new status of the settlement as a Greek *emporion*. Here it is also possible to perceive the process of syncretisation of the figure of the *oikist* of the migrants with the figure and the cult of the local *heros-eponym* (Byzas), worshipped both as founder of the Thracian settlement, and as deity (Βύζας ἀνὴρ ἴσα θεῶ τετυμένος). Byzas was thus transformed into a (Megarian) king – *oikist*, leader of the *apoikistai* and he even received Megarian mythological genealogy (Hesych., §5, p. 3 Preger; Lozanova 2011, 39–50). Maybe the myth about the Argivian princess Io, the daughter of the king of Argos Inachos, was interwoven in the context of such mythopoiesis and in the genealogy of the local *heros-eponym*.

The images in the bronze coins of Caracalla from Byzantium, dated between 202 and 205 AD, could betray reflexions of that mythological notion. They feature a bearded man with helmet (of varying type) in profile to the right, identified with an inscription BYZΑΣ written to the right. On the reverse there is an eagle with spread wings and head to the left, standing on a base. Around the image there is an inscription: ΕΠΙ ΜΑΥΑΝΤΩΝΙ ΒΥΖΑΝΤΙΩΝ (Schönert-Geiß 1970, 2073–2074).

Such a narrative is also contained in the so-called “Halkin-Vita” of Constantine (Life of the Emperor Constantine, Great among Saints and the Equal of the Apostles), dated by its publisher to the 9th century (*Vita Constantini e cod. Patm. 179, s. XII–XIII, f. 4–25 = BHG 365n; cf. Halkin 1959, 63–107; see Lieu 1998, 136–176; cf. Lieu 2006, 298–324*). It contains the common narrative of several medieval texts, known as *Gesta Euphratae*, revealing the pious deeds of the Christian Euphratas, the emperor’s trusted eunuch, to whom even his conversion to Christianity was attributed. According to “Halkin-Vita”, Emperor Constantine received instructions directly from God in a dream that he had close to Rome to build a city of the Mother of God, God-bearing Mary, at a place that He was to indicate personally. The emperor initially went to the city of Thessalonica and started active construction, but the outburst of an epidemic forced him to leave the city in haste and he went to Chalcedon in Bithynia, where he started restoring the fortification wall destroyed by the Persians. “Without further ado he set about starting the work, but eagles took the workers’ plumb lines and carried them off to Byzantium. This happened many times and when the emperor learned of it, he did not know what to do. Then one of his intimate servants called Euphratas said this: There is the place, master, that the Lord wants the building of the city for his mother, the holy mother of God”. The Emperor “put Euphratas in charge of the work, with instructions to build a city that would please the mother of God. He gave him plenty of assistance and lots of money, and told him to take what would help him from the surrounding country. This was in the twelfth year of his emperorship” (Halkin Life of the Emperor Constantine).

Consulting the oracle of Apollo in Delphi related to the founding of a new *apoikia* was a traditional Pan-Hellenic practice ever since the time of the early Greek colonisation. A circumstance complicating the religious context consisted in the fact that Apollo was a deity traditionally worshipped in Megara and researchers usually associate the emergence of his cult in Byzantium with the settling of the Megarian *apoikistai* there (Hanell 1934, 142–143; Schönert-Geiß 1970, 75–76; cf. *ultim. Russell 2016, 206–210*). However, that mythological scheme was too formal and rendered in a literary form so as to be preserved as an integral ideologem with sufficient impact on the entire population of Byzantium until as late as the reign of Emperor Constantine I the Great.

The mythological narrative of Hesychius about the value trial of Byzas follows to a great extent the pattern of the version narrated by Dionysius Byzantinus (Dionys. Byzant., §24, 11–13 Wescher; cf. Lozanova 2011, 39–50) about the omen that the *apoikistai* received about the place where they were to build their city from the deity identified with Apollo by the better informed Greeks. In Dionysius Byzantinus, the place of the sacrificial rite, where the *apoikia* was nearly founded, was at the altar of Semystra, at the bottom of the Golden Horn, i.e., it followed the more archaic topography of the myth. Perhaps both closely relativist versions reflected the interpenetration and the syncretism between the local and the Greek mythological traditions regarding the founding of the city and the process of their literary rendering.

The combined narrative about the value trial of Byzas in the topography of the Golden Horn betrays traces of sacral topoi dedicated to the local solar deity, identified with the Greek Apollo by the new settlers. After Boucolos, Dionysius Byzantinus describes Mandri and Drys – “a quiet and calm place washed by the calm sea” – specifying that the latter was a sacred forest

and a temenos of Apollo. *Hesychius of Miletus* (Hesych., §4, pp. 2–3 Preger) also localises the sacrificial rite and the raven's omen near the Boucolia locality, which synchronises his sources for that version with those of Dionysius Byzantinus. However, here he replaced the expression “of the father's gods” (τοὺς πατέρας ... δαίμονας) in his narrative about Byzas' value trial with the expression “of the local gods” (τοὺς ἐγχωρίους ... δαίμονας), because the persons offering the sacrifice were also different: in the first case that was the local hero Byzas after the successful value trial, and in the second case – the leaders of the apoikistai (οἱ τῆς ἀποικίας ἡγεμόνες – in the words of Dionysius), whose evidence was also repeated or perhaps it followed the variant of Dionysius Byzantinus. The two versions are closely related and became interchangeable over time in the myth about the founders of Byzantion. Perhaps that was also the mechanism of transformation/identification of the local *heros-eponym* and king of the Thracians, on the one hand, and the *oikist* of the Greek emporion, on the other.

The hesitations in the identification of the apoikistai of the Greek emporion and their multiplying, preservation and perpetration in later authors, also raise doubts about the attribution of the sources of the solar cult in Byzantion invariably and only to Megara and the Megarian apoikistai, or to the Greek influence as a whole.

Krister Hanell in his *Megarische Studien* (1934) analyses in detail the cult and institutional parallels between Megara and its apoikistai. Adrian Robu recently developed in his studies the ideas proposed by Krister Hanell, highlighting the role of the indigenous population and its interactions with the apoikistai, as well as the collaboration of different groups of settlers (apoikoi, synaikoi and epoikoi) (Robu 2013, 65–80; Robu 2013a, 143–157; Robu 2014, 19–36; Robu 2014a, 149–166; Robu 2014b, 281–293; Robu 2014c, 149–166).

Constantine VII Porphyrogenitus, summarising the traditions in the founding of the city, defines them as Megarians, Lacedaemonians and Boeotians: Ἀὐτὸ δὲ τὸ Βυζάντιον Μεγαρέων καὶ Λακεδαιμονίων καὶ Βοιωτῶν ἐστὶν ἀποικία (Constant. Porphyr., *De them.*, 2, p. 46 Reiske). Dionysius Byzantinus mentions repeatedly – in addition to the Megarians (Dionys. Byzant., §14, p. 7 Wescher; cf. Gilles 1561, 50) – also the Corinthians as participants in the founding of the apoikia (Dionys. Byzant., §15, p. 8 Wescher; Gilles 1561, 56; Miller 1897a, 1158–1159; Miller 1897, 326–333). It is imperative to add to them also the Argives – not only on account of the emergence of the myth about Io, the daughter of Argivian king Inachos, but also due to the variants of the Delphic oracle. It would not be a precedent for the founding of the emporion to result from different groups of apoikoi, synaikoi and epoikoi (Robu 2014, 19–36; Russell 2016, 206–210, cf. 217), most probably dominated by the Megarians (Hanell 1934). According to Th. Russell (Russell 2016: 206 with lit.), the Doric dialect of the Byzantine inscriptions and coins, as well as the specific alphabet used in them, support the domination of the Megarians in the founding of Byzantion. It is interesting to note the unusual manner of writing the beta letter in the legends – BY – on the early coins of Byzantion, as well as on a statuary base dedicated by the city in Olympia. The shape resembles the gamma letter, similar to the Corinthian beta adopted by the neighbouring Megara as well. The use of the Corinthian beta in Byzantion is explained as Megarian introduction to the founding of the apoikia there (Russell 2016, 207).

A rather overlooked story by Ioannes Lydus (Ioann. Lydus, *De Mag. Rom.*, 3, 70, p. 265 Bekker) suggests at least two stages in the process of the Greek colonisation of Byzantion. According to his brief narrative about the fire that spread from “the agora named after Zeuxippos” to Constantine's Forum, he specifies that Zeuxippos was the king who led the expedition of the Megarian apoikistai to Byzantion in 628 BC, several years after the first founding.

This short narrative about the fire spreading from “the Agora named after Zeuxippos” towards the Forum of Constantine mentions that Zeuxippos was the king who led the expedition of the Megarian apoikistai to Byzantion in 628 BC, i.e., a couple of years after the initial founding of the city (led by Byzas?).

Such a hypothesis cannot be ruled out and it would explain the complicated situation around the identification of the apoikistai in Byzantion and of the heros-oikist with the local heros and solar deity (Zeuxippos) (Lozanova 2011, 39–50; Lozanova 2012, 76–91; cf. Lozanova 2013).

Consequently, the mythologem about the “blind men” – being Greek literary rendering – could tend to unite at least two religious traditions: the local, pre-emporial tradition and that of the Greek apoikistai, reflecting the anatomy of their complex relations in the process of the creation of the new city. The “blindness” was hardly the reason for the earlier apoikistai to avoid

the region of Byzantium with its abundance and strategically favourable location. More likely, it should be assumed that the strong military and political presence of the Thracian tribes along the Hellespont were the reason for the inability of the Greeks to conquer initially those territories painlessly. This is clearly indicated by the mythological figure of the local Thracian king Barbyses (Βαρβύσιος/Βαρβύσης) (Dionys. Byz., An. Bosp., §24, 12–13 Wescher; Hesych., §3, p. 2 Preger: Βαρβύσης; Ioann. Malal., Chron., 13. p. 321 Dindorf: Βαρβύσιος, etc.) and of his remarkable daughter Phidaleia. Dionysius Byzantinus (§8, p. 5 Wescher) specifies that when they came to the shore near the altar of Athena Ekbasia, slightly above the Bosphorus Peninsula, the armed apoikistai immediately started fighting against the local population. Once more (§16, p. 8) he mentions the strong organised resistance of the local population in the description of the Cyclades near the bay named after the Thracian king Melias.

The mythology of the emergence of Byzantium is rather fragmented and of a multi-variant nature; it betrays the functioning of numerous different or similar traditions, among which the local folklore occupies a considerable place. The traces of the Greek manner of mythologisation and literary rendering of these verbal traditions are also clearly perceptible. The legendary figures dramatised in the mythological events of the emergence and founding of the city are extremely deeply rooted in the toponymy of its region, which suggests its remote antiquity. Tracing the genealogical relations between the primordial figures in the city's mythological narratives could also suggest certain hypotheses on the localisation of its initial pre-emporal, i.e., Thracian settlements, as well as the stages of mastering the territory around the Golden Horn and the Bosphorus Peninsula by the Greek apoikistai. In turn, this would outline the roots and the genesis of the solar cult, which was at the centre of the religious traditions of Byzantium.

BIBLIOGRAPHY / REFERENCES

- Avram, A., Jones, C. P. 2011. An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 178, 126–134.
- Bekker, Imm. (Ed.). 1843. *Georgii Codini Excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, vol. 15). Bonnae: E. Weberi.
- Gilles, P. 1561. *De Bosphoro Thracio libri tres*. Lugduni: Apud Gulielmum Rouillium.
- Gilles, P. 1729. *The Antiquities of Constantinople: With a description of its situation, the conveniencies of its port, its public buildings, the statuary, sculpture, architecture, and other curiosities of that city. With cuts explaining the chief of them. In four books*. Trans. and ed. J. Ball London.
- Gilles, P. 2007. *Itinéraires byzantins. Lettre à un ami. Du Bosphore de Thrace. De la topographie de Constantinople et de ses antiquités. Texte latin établi par Jean-Pierre Grégoire*. Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance.
- Godley, A. D. (Ed.). 1920. *Herodotus*, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press.
- Halkin, F. 1959. Une nouvelle vie de Constantin dans un légendaire de Patmos. *Analecta Bollandiana* 77, 63–107.
- The 'Halkin' Life of Constantine in English*. Translated by Mark Vermes. URL: <https://www.roger-pearse.com/weblog/the-halkin-life-of-constantine-in-english/>.
- Hanell, K. 1934. *Megarische Studien*. Lund: Lindstedt.
- Head, B. V. 1887¹. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford: The Clarendon Press.
- Head, B. V. 1911². *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford: The Clarendon Press (1911² ss.)
- Jones, H. L. (Ed.). 1924. *The Geography of Strabo*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924.
- Johnston, P. A. et al. (Eds.). 2016. Animals in Greek and Roman Religion and Myth. *Proceedings of the Symposium Grumentinum Grumento Nova (Potenza) 5–7 June 2013*. Cambridge: Scholars Publishing.
- Lieu, S. N. C. 1998. From History to Legend and Legend to History: The Medieval and Byzantine Transformation of Constantine's Vita. Lieu, S. N. C., Montserrat, D. (Eds.). *Constantine: History, Hagiography and Legend*. London and New York: Routledge, s. 136–176.
- Lieu, S. N. C. 2006. Constantine in Legendary Literature. Lenski, N. (Ed.). *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, s. 298–324.
- Lozanova, V. 2011. Byzas, Zeuxippos Helios and Refoundation of Byzantium. *Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies*, Sofia, 18, s. 39–50.

Lozanova, V. 2012. Constantinople: City of the Sun or the (Re-)Birth of Byzantium. *Proceedings of the First International Symposium Ancient Cultures in South-East Europe and the Eastern Mediterranean: Megalitic Monuments and Cult Practices*. Blagoevgrad, s. 76–91.

Lozanova, V. 2013. Zeuxippos Helios/Constantine Helios: Old Religiosity and New Authority. Sayar, M. H. (Ed.). *Eleventh International Congress of Thracology*. Istanbul, 8th–12th November, 2010. Istanbul.

Lozanova, V. 2013a. Barbysios or the Birth of Byzantium. *Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies*, Sofia, 20, s. 37–54.

Lozanova, V. 2013b. The Prophecies of The “Many-Gift[ed].” *Proceedings of the 12th International Congress of Thracology “The Thracians and Their Neighbors in the Bronze and Iron Ages.” Târgoviște, 10th–14th September 2013*. Vol. II. *Necropolises, Cult Places, Religion, Mythology*. Braşov, s. 225–246.

Moushmov, N. 1912. Antichnite moneti na Balkanskia poluostrov i monetite na balgarskite zare [Ancient Coins on the Balkan Peninsula and the Coins of the Bulgarian Kings]. Sofia: Printing house of Gr. Iv. Gavazov (in Bulgarian). URL: <http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/i.html>.

Мушмов, Н. 1912. *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*. София: Печатница на Гр. Ив. Гавазов. 510 с.

Preger, Th. 1895. Beiträge zur Textgeschichte der Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως [Georgius Codinus]. *Programm des königlichen Maximilians-Gymnasium*. München.

Preger, Th. (Ed.). 1901. *Hesychie Illustrii Origines Constantinopolitanae*. vol. I. [= *Scriptores originum Constantinopolitanarum*]. Lipsiae: B. G. Teubner.

Reiske, J. J. (Ed.). 1829. *Constantine Porphyrogenitus*. Vols. 1–2, Bonn, Ed. Weberi [= *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, vols. 16–17].

Robu, A. 2013. Le culte de Poséidon à Mégare et dans ses colonies. *Dacia N. S.*, 57, s. 65–80.

Robu, A. 2013a. Sanctuaries and Relations between Cities in the Hellenistic World: the Example of the Cities of Kalchedon and Byzantium. Panait-Bîrzescu, F., Bîrzescu, I., Matei-Popescu, F., Robu, A. (Eds.). *Poleis în Marea Neagră. Relații interpontice și producții locale*. Bucarest, s. 143–157 (en roumain, avec résumé en anglais).

Robu, A. 2014. Les relations de Byzance avec les cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique: la guerre pour l'emporion de Tomis. Cojocaru, V., Schuler, Chr. (Eds.). *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanta* (20. – 24. September 2010). Stuttgart, s. 19–36.

Robu, A. 2014a. Traditions et innovations institutionnelles: l'organisation civique de Byzance et de Chalcédoine. *Il mar Nero*, 7, 2007–2009, s. 149–166.

Robu, A. 2014b. Traditions et rapprochements onomastiques dans les cités grecques de la mer Noire: quelques exemples tirés du «monde mégarien». *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011, s. 281–293.

Russel, Th. 2012. “The Land of Inachus”. Byzantium's Early Coinage and Two Bosphorus Toponyms. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 180, s. 133–138.

Russell, Th. 2016. Byzantium and the Bosphorus: A Historical Study, from the Seventh Century BC until the Foundation of Constantinople. *Oxford Classical Monographs*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Schönert-Geiss, E. 1970. *Die Münzprägung von Byzantion. Teil I: Autonome Zeit*. Berlin, Amsterdam: Akademie Verlag Berlin; Adolf m. Hakkert Amsterdam.

Schönert-Geiß, E. 1972. *Die Münzprägung von Byzantion. Teil II: Kaiserzeit*. Berlin, Amsterdam: Akademie Verlag Berlin; Adolf m. Hakkert, Amsterdam.

Sear, D. R. 1982. *Greek Imperial Coins and Their Values, the Local Coinage of the Roman Empire*. London: Seaby.

SNG Ashmolean: Sylloge Nummorum Graecorum. Ashmolean Museum. Oxford: Published for the British Academy by the Oxford University Press (1951–2013).

SNG BM: Sylloge Nummorum Graecorum. The British Museum. London: British Museum Press (1933 ss).

SNG Copenhagen 1982. *Sylloge Nummorum Graecorum*. The Danish National Museum. Vol 2: Thrace and Macedonia. Copenhagen: Sunrise Publications, West Milford (NJ).

Stoyas, Y. 2012. Two Peculiar Thracian Coin Issues: ΔΑΝΘΛΑΗΤΩΝ and ΜΕΛΣΑ. *Collection of Essays in Honour of Ilya Prokopov*. V. Turnovo: Faber Press, s. 143–174

Svoronos, J. 1889. Νομίσματα ἀνάλεκτα. *Αρχαιολογική ἐφημερίς (Εφ. ἀρχ.)*, Αθήνα, Τόμος 28, 3, s. 74–77, pl. 1, 1–2.

Weber 1924: Forrer, L. *The Weber Collection of Greek Coins. Vol. 2. Macedon – Thrace – Thessaly. North Western, Central and Southern Greece*. London: Spink.

Wescher, C. (ed.). 1874. *Dionysii Byzantii De Bospori Navigatione*. Parisiis: E Typographeo publico.

Zatta, Cl. 2016. Flying Geese, Wandering Cows: How Animal Movement Orients Human Space in Greek Myth. Johnston, P. A. et al. (Eds.). *Animals in Greek and Roman Religion and Myth*. Cambridge: Scholars Publishing, s. 227–236.

Article received 24.02.2019

ТРАКИ И ЕЛИНИ НА ЮГОЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРИЕ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

Калин Порожанов

доктор на историческите науки, професор, катедра „История“,
Югозападен университет „Неофит Рилски“ (Благоевград, България);
Институт за балканистика с Център по тракология при БАН (София, България)
kalinstp@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5402-0301>

На югозападния бряг на Черно море, при град Бургас, на връх Шилото, се намира антична тракийска владетелска резиденция-крепост със светилище на Аполон Карсенос. В близост, на брега на Мандренското езеро, има тракийски тюрзис от IV–II в. пр.Хр., в който е открита много керамика от Аполония и Месамбрия.

От Бургас е известен надпис на старогръцки от средата на III в. пр.Хр., в който се казва, че Райскупорис, син на царя Котис, който е изпратен от баща си като заложник, след изтичане на срока останал в града... Въз основа на изворите се приема, че това е единият екземпляр на постановлението, който се намира в одрюското тържище в крайбрежната владетелска област, а другият екземпляр е бил поставен в съответния град.

При светилището на Аполон Карсенос са открити сребърни монети на одрюския цар Котис I (383/382–360/359 г. пр.Хр.), много бронзови монети и 120 сребърни драхми на Аполония от първата половина на IV в. пр.Хр., една бронзова монета на Месамбрия от втората половина на II в. и една бронзова монета на тракийския цар Мостис (ок. 125–86 г. пр.Хр.). Тези данни показват активно функциониращ одрюски династичен център, който владее крайбрежието на Бургаския залив.

Античните археологически, епиграфски и нумизматични паметници сочат, че освен пристанищата при трите елински града Месамбрия, Анхиало и Аполония, в Бургаския залив се локализира и три тракийски пристанища-тържища: две при град Бургас – в кварталите „Победа“ и „Изгрев“, и едно при град Поморие. Владяни от укрепена тракийска династическа резиденция със светилище на Аполон Карсенос при връх Шилото, те, заедно с пристанищата на трите елински полиса, играят ролята на контактна зона между траки и елини в района на Бургаския залив.

Ключови думи: траки, елини, пристанища, владетелска резиденция, полиси.

THRACIANS AND GREEKS ON THE SOUTH-WEST BLACK SEA COAST IN ANTIQUITY

Kalin Porožhanov

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History,
Neofit Rilski South-West University (Blagoevgrad, Bulgaria);
Institute for Balkan Studies, Centre of Thracology at BAS, Sofia, Bulgaria)
kalinstp@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5402-0301>

On the southwest coast of the Black Sea, near the town of Bourgas, on the peak of Shiloto, there is an ancient Thracian royal residence-fortress with a sanctuary of Apollo Karsenos. Nearby, on the shore of Mandra Lake, there is a Thracian tyrsis from the 4th–2nd c. BC, in which many ceramics from Apollonia and Mesambria were discovered.

In Burgas found an ancient Greek inscription from the middle of the 3rd century BC, which says Rhaiskuporis son of the king Kotis, who is sent by his father as a hostage after the deadline left in the city... According to the sources, it is assumed that this is one copy of the decree, which is located in the odrysian marketplace in the coastal area, and the other copy was placed in the respective city.

At the sanctuary of Apollo Karsenos, silver coins found of the odrysian king Kotis I (383/382–360/359 BC), many bronze coins and 120 silver drachmas of Apollonia from the first half of the 4th century BC were

discovered, 1 bronze coin of Messambria from the second half of the 2nd century BC and 1 bronze coin of the Thracian King Mostis (c. 125–86 BC). These data indicate an active odrysian dynastic center that rules the coast of Burgas Bay.

Ancient archaeological, epigraphic and numismatic monuments show that besides the harbors of the 3 well-known Hellenic *poleis* Messambria, Anhiolo and Apollonia, 3 Thracian seaports are located in the bay of Bourgas: 2 at the town of Bourgas: in the districts of Pobeda and Izgrev; 1 – at the town of Pomorie. Dominated by a fortified Thracian ruler's residence with a sanctuary of Apollo Karsenos at Shiloto peak, along with the ports of the 3 Hellenic *poleis*, they play the role of a contact zone between the Thracians and the Greeks in the area of the Bourgas Bay.

Keywords: Thracians, Greeks, harbors, ruler's residence, *poleis*.

При град Бургас, на югозападния бряг на Черно море, се намира тракийска владетелска резиденция със светилище на Аполон Карсенос, археологически засвидетелствана за цялата Античност (ранножелязна, класическа, елинистическа и римска епоха), локализирана на връх Шилото, което е на ниската планина Черни връх, разполагаща се между Бургаското, Мандренското езеро и Черно море (Kiyashkina et al. 2000, 58–61; Kiyashkina 2000, 106–116; Karayotov 2004, 10–12). „Оттук се открива широка гледка към трите езера и към залива чак до Созопол в югоизточна посока, до крайната верига на Айтоска Стара планина на север... Стратегическото положение на Шилото... впечатлява“ (Kiyashkina et al. 2000, 58).

Доминиращата позиция на тази тракийска владетелска резиденция-светилище на връх Шилото при Бургас природогеографски естествено обхваща внушителна територия: на север до Стара планина, в чието подножие е полисът Месамбрия (дн. гр. Несебър), на юг/югоизток до началото на Странджа планина, представено с Медни рид, на чието крайбрежие е полисът Аполония (дн. град Созопол), а на изток се блискат вълните на Черно море, миещи бреговете на Бургаския залив.

Същото това място на върха е посочено още като тракийска крепост (Balabanov 1984, 11), а в близост, югозападно от нея, на северния бряг на Мандренското езеро, е локализиран и разкопан тракийски тюрзис (владетелска крепост-резиденция) от елинистическата епоха, с по-конкретна датировка преди средата на IV–началото на II в. пр.Хр., в който импортната керамика, сред която особено многобройни са фрагментите от амфори, е повече от три четвърти от целия събран материал и има точни аналогии сред находките в Аполония и Месамбрия от IV–III в. (Balabanov 1984, 11–38). Несъмнено тези факти сочат контакти по море на тракийската крепост-владетелски тюрзис-резиденция със светилище при връх Шилото, най-вече със съседните елински полиси Аполония и Месамбрия.

Връзките на одрюски династи с елински градове се потвърждават и от епиграфските паметници.

В едно от тракийските морски тържища, това в местността Сладките кладенци, в днешния южен квартал „Победа“ на град Бургас, е намерен надпис на старогръцки от средата на III в. пр.Хр., в който се казва, че Райскупорис, син на царя Котис, който е изпратен от баща си като заложник, след изтичане на заложничеството останал в града... (Todorov 1933, 72; Mihailov 1970, 357–358, № 389; Karayotov 2004, 11).

Янко Тодоров смята, че този цар Котис е същият цар Котис, който е син на Райздос от Делфийския надпис от 261 или 269 г. пр.Хр. (Todorov 1933, 68–72).

Георги Михайлов аргументира, че не може да става дума за един и същ цар с името Котис; освен това той приема, че елинският град, за който се говори в надписа, е Аполония, и че фрагментирият епиграфски паметник е пренесен от този полис в района на Бургас (Mihailov 1955, 156; Mihailov 1970, 357–358, № 389). Второто предположение не е обосновано с никакви доводи, но вероятно се дължи на факта, че Страбон казва, че Анхиало (дн. град Поморие, намиращ се между Несебър и Бургас) е малко градче на аполонийците и самата Аполония (Strab. VII, 6, 1), поради което се мисли, че районът на Бургас, както и целият Бургаски залив, се включва в хората на Аполония. Нещо повече, безусловно се приема, че тържището при местността Сладките кладенци в Бургас е емпорион на Аполония (Isaac 249), становище, което несъмнено е повлияно от мнението за аполонийска принадлежност на надписа с имената на цар Котис и сина му Райскупорис. Но дали това е така?

В публикацията си за споменатия по-горе тракийски тюрзис на Мандренското езеро под връх Шилото край Бургас Петър Балабанов категорично заявява, че няма никакви данни представяният район на Бургас някога да е влизал в градските територии на Аполония или Месамбрия; и поради това – нещо много важно, а именно – обяснението, че същият този декрет е издаден от Аполония и е пренесен по-късно в Бургас, не може да бъде достоверно, защото ако надписът е намерен на мястото, за което е предназначен, т.е. в Бургас, в него трябва да се види копието на декрета, което е поставено на територията на тракийския контрагент на полиса (Balabanov 1984, 36).

Двадесет години по-късно Иван Карайотов казва: „Когато се говори за тези паметници в археологическата и историческата литература, се набляга преди всичко върху факта, че в Бургас е имало емпориум на Аполония. За траките, с които е ставала търговската размяна, рядко се споменава... през V–IV в. пр.Хр. на територията на днешния Бургас са се намирали пристанища, които са обслужвали с еднакъв ефект и древните гърци, и тракийските царе... Може да се предположи дори, че именно тракийските царе са контролирали цялата морска търговия, осъществявана преди повече от 2500 г. в пристанищните селища на територията на днешния Бургас“ (Karayotov 2004, 12).

В контекста на представените изворови материали от всякакво естество и тези изводи е логично да се приеме относно надписа от Бургас, който съдържа имената на цар Котис и сина му Райскупорис, че всъщност става дума за единия екземпляр на постановлението, който се намира при династа в крайбрежната одрюска владетелска област, а другият екземпляр трябва да е бил поставен на видно място в съответния полис.

Дали полисът, в който остава да живее одрюският престолонаследник Райскупорис, е Аполония или Месамбрия, а защо не и Анхиало, няма особено значение. По-важно е, че се обръща специално внимание на впечатляващия факт, че „от територията на днешния Бургас произлизат... три антични надписа с тракийски царски имена“, поради което се заключава, че „струпането на такъв епиграфски материал досега никъде другаде не е открито“ (Karayotov 2004, 11).

Тук освен споменатия надпис се имат предвид още два по-късни антични надписа. Единият – от I в., открит в северното пристанище-тържище при квартал „Изгрев“ на град Бургас, е посветен на бога Аполон Карсенос, с посветител Аполоний, син на Ептайкент, от Биза/Виза (дн. Визе в Турция – К.П.), който е стратег на Анхиало, на Селетика и на Рюсика, по времето на Реметалк, цар на траките; другият – е плоча от връх Шилото с изображение на тракийския херос и отново е с посвещение на Аполон Карсенос (Kiyashkina 2000, 109–110). Тези епиграфски паметници несъмнено потвърждават принадлежността на района на Бургас в древността към одрюската царска династия.

В такъв контекст има достатъчно основания да се мисли, че именно тук, в района на Бургас, резидират не само одрюски царе като споменатия Котис, баща на Райскупорис, а по-скоро одрюски парадинасти и/или субпарадинасти, от които имената на пет са сигурно засвидетелствани в Надписа от Месамбрия от края на IV – началото на III в. пр.Хр. (Galabov 1950, 7–22; Mihailov 1970, 257–262, № 307). Това са Мопсиест, Тарутин, Медист, Котис и накрая Садалас. Названите поименно предшественици на Садалас могат да се поставят като реални владетели назад във времето – не само на IV в. пр.Хр., но и на V в. пр.Хр.

Впрочем дали Садалас от края на IV – началото на III в. пр.Хр. е независим местен одрюски династ или парадинаст, или по-вероятно субпарадинаст на цар на Одрюската базилия, ще останат варианти на разсъждения в сферата на предположенията. В случая е важно, че от политическия център на връх Шилото с крайбрежните си тържища-пристанища, този тракийски владетел с одрюско потекло води напълно самостоятелна политика спрямо полисите по крайбрежието, като в конкретния случай се визира един от тях – Месамбрия. Най-вероятно такива са били взаимоотношенията на цялата посочена одрюска пара- или субпарадинастия през V – края на IV – началото на III в. пр.Хр., но не само с Месамбрия, а и с други елински градове.

Както стана дума за резултатите от археологическите проучвания, неоспоримо потвърдени и от епиграфските паметници, именно в района на град Бургас, се локализира укрепен тракийски владетелски център със седалище при светилището на Аполон Карсенос на връх Шилото, между Бургаското, Мандренското езеро и Черно море. Тук са

открити: сребърни монети на одрюския цар Котис I (383/382–360/359 г. пр.Хр.) (Yurukova 1992, 65), много бронзови монети на Аполония, като специално се отбелязва съкровището от 120 сребърни аполонийски драхми от първата половина на IV в. пр.Хр., една бронзова монета на Месамбрия от втората половина на II в. и една бронзова монета на тракийския цар Мостис (ок. 125–86 г. пр.Хр.) (Kiyashkina 2000, 107–108). Тези нумизматични данни потвърждават тезата за активно функциониращ одрюски владетелски център. Този династичен център несъмнено владее крайбрежието на Бургаския залив.

В този район на континента, между Анхиало и Бургас, при село Банево, е и владяното от траките светилище при горещите минерални извори чрез укрепления тракийски култов център (Gyuzelev 2009, 93–94) при *Aquae Calidae*, известно днес като Бургаски минерални бани. Тук са открити бронзови монети на одрюския цар Хебризелм (387/386–383/382 г. пр.Хр.) (Balabanov 1990, 34–38; Tacheva 2006, 127–133), които несъмнено са предназначени за вътрешната търговия на Одрюското царство, част от което е споменатото светилище с укрепления култов център.

Пристанищата на споменатата укрепена тракийска владетелска резиденция със светилище при връх Шилото се локализира по крайбрежието на град Бургас, както следва. Едно – в южния квартал „Победа“, а второ – в северния квартал „Изгрев“. Тук, и на двете места, са регистрирани великолепно документирани по археологически път за цялата Античност големи и изключително интензивно функционирали тържища на брега на морето, които са държани и контролирани от тракийските владетели, парадинасти или субпарадинасти на одрюския цар, резидиращи в крепостта-резиденция-светилище на връх Шилото между Бургаското, Мандренското езеро и Черно море (Kiyashkina 2000, 106–116; Kiyashkina et al. 2000, 58–61; Karayotov 2004, 10–12; Gyuzelev 2009, 98–101).

Функциите на тържище изпълнява и крайбрежното анонимно тракийско селище, локализирано североизточно от град Бургас и западно от град Поморие (античния Анхиало), в местността Герена, с най-вероятно пристанище при нос Акротир. От публикуваните резултати на проучвания обект се знае, че началото на живота тук започва към VIII в. пр.Хр. и продължава през цялата Античност; той е засвидетелстван както с останки от каменни зидове, така и с местна и вносна гръцка керамика (Stoyanov 1993, 17–25; Gyuzelev 2009, 95, 228). Напълно реално е и това тържище с пристанище да е държано от субпарадинастията, резидираща на връх Шилото, субординиращо контролиращо чрез недалечния на континента укрепен тракийски култов комплекс и светилище, известно в древността като *Aquae Calidae* и свързано с горещите минерални извори при село Банево (Gyuzelev 2009, 93–94).

Така античните археологически, епиграфски и нумизматични паметници от Югозападното Черноморие показват, че освен пристанищата при трите добре известни елински полиса Месамбрия, Анхиало и Аполония, в Бургаския залив се локализира и три тракийски морски пристанища-тържища – при град Бургас: едно, в южния квартал „Победа“; второ, в северния квартал „Изгрев“; третото – при град Поморие (античния Анхиало), в местността Герена със залива на нос Акротир. Владяни и контролирани от укрепена тракийска владетелска резиденция със светилище на Аполон Карсенос при връх Шилото, те, заедно с пристанищата при трите елински полиса, играят ролята на *контактна зона* между траки и елини в района на Бургаския залив.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Balabanov, P. 1984. Trakiyski tyursis blizo do Burgas [Thracian tyurzis near Burgas]. Plovdiv: Izvestia na muzeite ot Yugoiztochna Bulgaria. tom 7, s. 11–38. (In Bulgarian).

Балабанов, П. 1984. Тракийски тюрсис близо до Бургас. Пловдив, Известия на музеите от Югоизточна България, том 7, с. 11–38.

Balabanov, P. 1990. The cities of Ancient Thrace before the Campaigns of Phillip II. Sofia: Terra Antiqua Balcanica, № V, p. 34–41.

Galabov, I. 1950. Edin novootkrit nadpis ot Nessebar [A new discovered inscription from Nessebar]. Burgas: Izvestia na Narodnia muzey, Burgas, tom 1, s. 7–22. (In Bulgarian).

Гълъбов, Ив. 1950. Един новооткрит надпис от Несебър. Бургас, Известия на Народния музей, Бургас, том 1, с. 7–22.

- Gyuzelev, M. 2009. Zapadniyat Pont mezhdru Emine i Bosfora prez parvoto chilyadoletie predi Hrista [The Western Pont between Emine and the Bosphorus during the first millennium BC]. Burgas, 319 s. (In Bulgarian).
- Гюзелев, М. 2009. Западният Понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр.Хр. Бургас. 319 с.
- Isaac, B. 1986. The Greek Settlements in Thrace until Macedonian Conquest. Leiden. 304 p.
- Karayotov, I. 2004. Burgas – pristanishteto na trakiyskite tsare [Burgas – the port of the Thracian kings]. Burgas: More – natsionalno marinistichno spisanie, № 9–10, s. 10–12. (In Bulgarian).
- Карайотов, И. 2004. Бургас – пристанището на тракийските царе. Бургас, Море – национално маринистично списание, № 9–10, с. 10–12.
- Kiyashkina, P. et al. 2000. Svetilishte na varcha [Sanctuary on the top]. *Burgas – vechnoto pristanishte* [Burgas – the eternal port]. Burgas, s. 58–60. (In Bulgarian).
- Кияшкина, П. и др. 2000. Светилище на върха. *Бургас – вечното пристанище*. Бургас, с. 58–61.
- Kiyashkina, P. 2000. Za edin neizsledvan archeologicheski obekt ot teritoriyata na Burgas [For an unexplored archaeological site from the territory of Burgas]. *Studia in memoriam Ivani Galabov*. Burgas: Izvestia na Narodnia muzey – Burgas, tom 3, s. 106–116. (In Bulgarian).
- Кияшкина, П. 2000. За един неизследван археологически обект от територията на Бургас. *Studia in memoriam Ivani Galabov*. Бургас, Известия на Народния музей, Бургас, том 3, с. 106–116.
- Mihailov, G. 1955. Kam istoriyata na Trakia prez IV–III v. pr.n.e. [To the history of Thrace during 4th–3rd c. BC]. Sofia: Izvestia na Archeologicheskia institut, tom 19, s. 149–165. (In Bulgarian).
- Михайлов, Г. 1955. Към историята на Тракия през IV–III в. пр.н.е. София, Известия на Археологическия институт, том 19, с. 149–165.
- Mihailov, G. 1970. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, Vol. I Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae / Sofia.
- Stoyanov, T. 1993. Archeologicheski danni za neizvestno trakiysko selishte kray Anchialo (Pomorie) [Archaeological evidence of an unknown Thracian settlement near Anchialo (Pomorie)]. Sofia: Archeologia, № 3, s. 17–25. (In Bulgarian).
- Стоянов, Т. 1993: Археологически данни за неизвестно тракийско селище край Анхиало (Поморие). София, Археология, № 3, с. 17–25.
- Tacheva, M. 2006. Tsarete na Drevna Trakia. Kniga parva [The Kings of the Ancient Thrace. First Book]. Sofia. 244 s. (In Bulgarian).
- Тачева, М. 2006. Царете на древна Тракия. Книга първа. София. 244 с.
- Todorov, Y. 1933. Trakiyskite tsare [The Thracian Kings]. Sofia: Godishnik ns Sofiyskia universitet. Istoriko-filologicheski fakultet, tom 39, 7, s. 1–80. (In Bulgarian).
- Тодоров, Я. 1933. Тракийските царе. София, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, том 39, 7, с. 1–80.
- Yurukova, Y. 1992. Monetite na trakiyskite plemena i vladeteli [The coins of the Thracian tribes and rulers]. Sofia. 335 s. (In Bulgarian).
- Юрукова, Й. 1992. Монетите на тракийските племена и владетели. София. 335 с.

Дата на подаване на статията в редакцията 27.02.2019 г.

МІЖЕТНІЧНІ КОНТАКТИ В ЕЛЛІНІСТИЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І: ПІВНІЧНЕ ПОРУБІЖЖЯ ХОРИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО ТА СВІТ ВАРВАРІВ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Вікторія Котенко

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
Національний музей-заповідник українського гончарства;
науковий співробітник, Інститут керамології – відділення Інституту
народознавства НАН України, (Опішня, Україна),
kotenkovikt@gmail.com

У статті розглядається питання контактів греків та варварів на порубіжних територіях Ойкумени, яке вже досить тривалий час не має остаточного вирішення. Особливий інтерес тут викликають північні околиці Херсонеського полісу, де, за археологічними джерелами, простежуються безпосередні контакти з місцевими варварами – скіфами й таврами. За доби еллінізму культурний та економічний розвиток цього полісу був на підйомі, що забезпечувалося успішною внутрішньою політикою та налагодженими зв'язками з місцевим населенням, а також з варварськими племенами степової та лісостепової зон. В історіографії існують протилежні точки зору на характер таких зв'язків у Північно-Західній Тавриці в елліністичний період: мирне співіснування та військове протистояння. Суперечливими були також економічні контакти Херсонеського полісу з варварським населенням на Нижньому Дніпрі. Вони реалізовувалися переважно шляхом торгівлі з центрами Північно-Західного Причорномор'я, зокрема з Ольвією. Про це зараз можемо судити з реконструкції торгівельних маршрутів, за якими вимальовується важлива роль Ольвії, за посередницької ролі якої Херсонес Таврійський створив оптимальні умови розвитку економіки у Північному Причорномор'ї майже на два століття. Але не виключено, що тут також могли існувати прямі контакти між місцевим населенням, де херсонеська та ольвійська хори межували з варварськими поселеннями. Археологічні комплекси пам'яток цього регіону свідчать про тісні зв'язки скіфського та еллініського населення, що, очевидно, приносило користь економікам обох етнічних груп. Звичайно, північна частина Таврики потребує додаткових археологічних досліджень, але вже можна стверджувати той факт, що матеріальна культура віддалених поселень херсонеської хори зберігала традиційні еллініські риси. Таким чином, район північної Таврики варто розглядати як потужний вузол культурно-економічних зв'язків античного Причорномор'я зі світом варварів.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, елліністичний час, елліни, скіфи, таври, контактна зона.

INTERETHNIC CONTACTS IN THE HELLENISTIC BLACK SEA REGION: THE NORTHERN BORDERLANDS OF THE CHORA OF TAURIC CHERSONESOS AND THE WORLD OF BARBARIANS ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Viktoriiia Kotenko

Candidate of Historical Sciences,
Leading Researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery,
Researcher of the Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute of the
National academy of sciences of Ukraine, (Opishnya, Ukraine),
kotenkovikt@gmail.com

The article deals with the problem of Greeks and barbarians contacts in the border areas of the Oecumene, which has not been finally resolved for a long time. The particular interest belongs to the northern outskirts of the Chersonesan polis, where, according to the archaeological sources, traced the direct contacts

with the barbarians - the Scythians and the Tauri. During the Hellenistic period, the cultural and economic development of these policies was on the rise, which was ensured by a successful internal policy and by established ties with the local population, as well as with the barbarian tribes of the steppe and steppe zones. There are the opposite points of view on such connections in the Northwest Taurica at the Hellenistic period in a significant historiography: peaceful coexistence and military confrontation. The economic contacts of the Chersonesan police with the barbaric population on the Lower Dnipro also were controversial. They were mainly realized through the trade with centres of the Northwest Black Sea region, in particular with Olbia. However, it cannot be ruled out that there also could be exist the direct contacts between the population on the place, where Chersonesan and Olbian chora bordered with the barbarian settlements. The archaeological complex of monuments of this region testifies to the close ties between the Scythian and Hellenic populations, which obviously benefited the economies of both ethnic communities. Of course, the northern part of Taurica needs additional field research, but we can already tell about the fact that the material culture of distant settlements of the Chersonesan chora retained the traditional ancient style. Thus, the area of Northern Taurica should be considered as a powerful site of cultural and economic ties of the ancient Black Sea region with the world of barbarians.

Keywords: Northern Black Sea region, Hellenistic time, Hellenes, Scythians, Tauri, contact zone.

Північне Причорномор'я з давніх часів, принаймні з бронзової доби, було територією, де контактували різні за етнічним складом групи населення і з'ясування характеру цих відносин є важливим питанням сучасної європейської археології. За античної доби Північне Причорномор'я, переважно його приморська зона, стала частиною давньогрецької Ойкумени внаслідок кількох потужних хвиль міграцій еллінського населення. В сучасних територіальних межах України було засновано кілька потужних осередків античної культури, серед яких найважливішу роль у Північному Причорномор'ї відігравали Ольвія, Боспорське царство та Херсонес Таврійський.

В елліністичний час культурний та економічний розвиток цих полісів перебував на підромі, що, з одного боку, було забезпечено вдалою внутрішньою політикою, а з іншого – налагодженими зв'язками з місцевим населенням, а також з варварськими племенами степової та лісостепової зони. Особливо цікавою у цьому відношенні видається історія Херсонеського поліса з огляду на те, що дана колонія була заснована у Південно-Західній Тавриці значно пізніше за інші, в V ст. до н.е. (Buyskikh 2006, 276), до того ж, еллінам одразу треба було контактувати не лише з місцевими таврами, а й зі скіфським населенням степової зони Кримського півострова. Історіографія з цього питання є досить потужною (Marchenko 2005, 12–26, Zubar 2005, 16–28), однак тривалий час поза увагою дослідників лишалися такі важливі моменти як міжетнічні контакти на околицях Херсонеського полісу у Північно-Західній Тавриці.

У зв'язку з цим, варто нагадати, що приблизно від середини IV ст. до н.е. і до його третьої чверті в умовах сприятливого економічного розвитку Херсонес Таврійський розширює свої володіння далеко на північний захід, засновуючи низку сільсько-господарських поселень, які формували хору даного полісу. Протяжність такої території сягала майже Бакальської коси, де на березі Каркінітської затоки розміщувалися найпівнічніші укріплення херсонеських володінь. З іншого боку, ареал розселення еллінів сягав майже Перекопу, а вже за перешийком, на материковій частині, в цей час активно функціонувала хора сусіднього Ольвійського полісу. Також у пониззі Дніпра за археологічними джерелами відомі поселення з варварськими рисами матеріальної культури, що також були синхронними в часі. Тому дана частина Північного Причорномор'я представляє собою неабиякий інтерес, адже пам'ятки суміжних територій, попри часто строкатий склад знахідок, дають можливість дослідити принципові моменти в історії всіх суміжних поселенських структур.

Взагалі порушити таке питання для вирішення у практичній площині стало можливим завдяки детальному вивченню матеріальної культури одної з порубіжних пам'яток Херсонеської хори – поселення Маслини, яке було розкопане загоном Харківського університету Північно-Кримської археологічної експедиції ІА УССР під керівництвом В. О. Латишевої у 1972–1985 рр. (Latysheva 2010). Сучасні дослідження даного матеріалу дали можливість простежити взаємодію віддаленої хори Херсонеса з варварським населенням, визначивши роль поселення Маслини та сусідніх пам'яток в системі античних пам'яток регіону.

Перші висновки щодо відносин еллінів і таврів на півночі хори Херсонеса Таврійського були зроблені В. О. Латишевою з огляду на тогочасний стан історіографії. Так дослідниця вважала, що таври проникли у регіон Північно-Західної Таврики не раніше за херсонеських переселенців. А з тої причини, що грецьке населення тут переважало за кількістю, то таври в таких умовах були економічно залежними від греків і не представляли єдиної етнічної спільноти (Latysheva 1997, 57). У сучасній же історіографії думки стосовно таврського компоненту в населенні регіону на час від середини IV ст. до н.е. ризняться. Є. Я. Рогов, наприклад, зазначив, що за керамічним комплексом Керкінітіди та поселення Панське I носії кизил-кобинської культури (таври) з'являються тут задовго до заснування Херсонеського полісу (Rogov 2005, 198). Але В. Ф. Столба датує кизил-кобинську кераміку часом від середини IV ст. до н.е., пов'язуючи сам факт появи тут таврів з заселення регіону греками (Stolba 1990, 10).

На поселенні Маслини теж присутня незначна група кераміки кизил-кобинського типу. Не зважаючи на те, що вона походить переважно з культурного шару, говорити про фізичну присутність тут таврів передчасно. За висновками Е. А. Кравченко, дана кераміка з Маслин належить до таврського періоду кизил-кобинської культури і може датуватися не пізніше другої чверті-середини IV ст. до н.е. (Kravchenko 2011, 234), що йде в розріз з хронологією цієї античної пам'ятки. Крім того, за С. М. Сенаторовим, орнаментация виробів з Маслин належить до так званого третього етапу кизил-кобинської культури і може датуватися часом не пізніше першої половини IV ст. до н.е. (Senatorov 2002, 15). Тож виходить, що таври заселяли даний регіон до приходу сюди херсонеситів, тобто до середини IV ст. до н.е., коли на північну околицю херсонескої хори вже починає масово надходити амфорна тара. Таким чином, відкинувши попередні реконструкції про співіснування еллінів і таврів в межах північної частини хори Херсонеса, можна зробити висновок, що за археологічними даними, Північно-Західна Таврика дійсно до середини IV ст. до н.е. була заселена племенами таврів, але вони покинули свої місця напередодні прибуття сюди хвилі грецьких переселенців, при чому насильницький характер такої колонізації регіону з боку херсонеситів археологічно не прослідковується.

Інша лінія греко-варварських відносин на периферії Ойкумени проходила між еллінами-херсонеситами та місцевим скіфським населенням. Взагалі варто зауважити, що вплив скіфської культури на Херсонеський поліс був доволі відчутним: всі землі цього полісу знаходилися по суті між морем та ареалом розселення степових кримських скіфів. Без перебільшення всі досліджені поселення херсонеської хори у Північно-Західній Тавриці містять у своєму матеріальному комплексі елементи скіфської (пізньоскіфської) культури – заглиблені типи жител (напівземлянки), ліплену кераміку, підкурганні поховання з характерним інвентарем.

Певні контакти між скіфами і греками на північній межі хори Херсонеса Таврійського мали б виникнути ще з моменту освоєння останніми цієї частини Кримського півострова, тобто з середини IV ст. до н.е. Гіпотеза про військову колонізацію греків, з огляду на сучасну джерельну базу, не видається реалістичною, оскільки важко уявити таке масштабне та сплановане будівництво у ворожому середовищі (Kotenko 2017a, 37). До того ж, враховуючи дослідження скіфських поховальних пам'яток (Koltukhov 2012, 134), даний регіон у цей час до приходу греків не був стабільно заселений. Тому на час виникнення хори Херсонеса Таврійського, включаючи й останні етапи її будівництва у третій чверті IV ст. до н.е., можемо виключити військове протистояння між скіфами та греками, а гіпотетично визначити характер їх контактів як мирне співіснування. Це стосується й перегляду концепції про агресивну дорійську колонізацію регіону з боку херсонеситів, яка тривалий час підтримувалася в історіографії (Shcheglov 1981, 211–212). Археологічні джерела нині дозволяють по-іншому інтерпретувати будівельні комплекси на хорі, виключаючи їх першочергову оборонну функцію, що, в свою чергу, спростовує тезу про буцїмто відвоювання територій у місцевого варварського населення. Тому освоєння земель на північних окраїнах Херсонеського полісу починалося, ймовірно, з заселення територій, не зайнятих осілим населенням, але греками не виключалася й небезпека з боку кочовиків.

Додаткової інтерпретації потребують напівземлянки, а також ліплена кераміка з поселень віддаленої хори, оскільки її масовість свідчить на користь фізичної присутності

скіфів в еллінському середовищі. На прикладі поселення Маслини, така категорія посуду походить переважно з комплексів, які розміщувалися за межами античних садіб і пов'язані з функціонуванням тут варварського селища. Характер такого співіснування греків і варварів лишається нез'ясованим, однак археологічно простежується потужний економічний вплив з боку античної культури на варварську (Kotenko 2017a, 157). Далі, виходячи з найпізніших партій амфорних клейм, у середині II ст. до н.е. поселення гине від нападу кочовиків і надалі поселення продовжує функціонувати лише як пам'ятка пізньоскіфської культури. Таким чином, характер відносин еллінів з місцевими кримськими скіфами не можна вважати стабільним. Очевидна тривала економічна взаємовигода змінилася на конфлікт, який набув системних рис і призвів у ризичний час до розпаду потужної херсонеської хори.

Вивчаючи порубіжну територію північної частини володінь Херсонеса Таврійського в елліністичний час, варто окремо звернути увагу на міжполісні контакти еллінського світу, зокрема на зв'язки цього центру з Ольвією. Саме за її посередньої участі відбувалася реалізація херсонеської торгівлі з варварами степової і лісостепової частини Дніпровського Лівобережжя. Про активні контакти Херсонеса Таврійського з Ольвією від останньої четверті IV ст. до н.е. до першої четверті II ст. до н.е. свідчать передусім клейма херсонеських амфор з Ольвії, аналіз яких був зроблений М.І. Золотарьовим (Zolotarev 1994, 128–130). Також додаткове дослідження елліністичної кераміки з Ольвії дозволило виявити серію розписного столового посуду, який за рядом характеристик можна віднести до херсонеського виробництва (Kotenko 2015, 2017). Зворотні контакти фіксуються на основі присутності ольвійських матеріалів з херсонеського поліса, представлених, наприклад, сірим лискованим посудом (Kotenko 2011).

Така активна економічна співпраця очевидно буда вигідна Херсонесу з тих причин, що через Ольвію була налагоджена реалізація грецьких товарів до віддалених варварських поселень. Північна окраїна хори у цих зв'язках відігравала важливу посередницьку роль, на що не одноразово звертали увагу дослідники. Морський маршрут від Херсонеса Таврійського до Ольвії шляхом каботажного плавання вздовж берегів Західної і Північно-Західної Таврики був пріоритетним, оскільки пролягав через низку поселень хори, де також розміщувалися важливі еллінські святилища (Saprykin 2013, 123). Така посередницька торгівля у Північно-Західному Причорномор'ї тривала понад два століття, визначивши роль цієї території як контактну зону між різними за культурним характером регіонами. Посередницька роль Ольвії у торгівлі Херсонеса Таврійського зі скіфами очевидно підтримувалася політикою обох полісів, адже говорити про прямі контакти Херсонеса з варварським населенням через Перекоп наразі неможливо через відсутність археологічних свідчень – поселень, які б представляли собою у даному регіоні значний посередницький вузол.

Але такі поселення відомі на Нижньому Дніпрі. Зокрема простежується зв'язок між Херсонесом Таврійським та Кам'янсько-Капулівською агломерацією поселень, звідки походить значний масив грецьких, у тому числі й херсонеських, амфорних клейм. Дані поселенські структури були безпосередньо пов'язані з еллінською економікою у Північному Причорномор'ї з одного боку, і зі світом скіфських племен з іншого, причому реконструкція торговельних шляхів (Boltryk 2018, 161) підтверджує важливість такого вектору економіки.

Історичну ситуацію в регіоні визначали також поселення в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, а саме їх «південна група», за В. П. Билковою (Bul'kova, 2007, 26–39). Матеріальна культура цих пам'яток в загальних рисах тяжіє до поселень Нижнього Побужжя, що дозволило їх включити до складу хори Ольвії, яка простягалася до пониззя Дніпра (Kryzhitskiy et al., 1990, 127). зокрема поселення даної групи відзначаються значним відсотком еллінської, у тому числі ольвійської й херсонеської, кераміки (Bul'kova 2007, 51–61). Хронологія цих поселень – перша половина IV – перша третина III ст. до н.е. (Bul'kova 2007, 106–109) вказує на те, що вони активно функціонували в період налагоджених херсонесько-ольвійських економічних контактів.

Висновок про те, що дані поселення за типом своєї матеріальної культури не формують особливу порубіжну чи контактну зону (Bul'kova 2007, 124) теж варто переглянути. Географічна близькість сусіднього Херсонеського полісу очевидно все ж таки позначи-

лася на цей регіон більше, ніж на ближні поселення ольвійської хори. Додаткового вивчення потребує керамічний комплекс даних поселень «південної групи», адже в його масиві очевидно міститься більше херсонеської кераміки, аніж вважалось раніше. Мова йде переважно про червоноглиняний посуд, особливо орнаментований у вигляді смуг чи рослинних сюжетів. Ольвійське походження такої кераміки вже ставить під сумнів, що дозволить змінити відсоткове співвідношення в матеріальній культурі означених пам'яток. Таким чином, існування певної контактної зони на північних околицях Херсонеського полісу з одного боку та на східній межі ольвійських володінь з іншого, в умовах географічної близькості та спільного сусідства зі світом варварів, все ж варто припускати, хоча поки й гіпотетично.

Таким чином, досліджуючи питання міжетнічних контактів в Північному Причорномор'ї, варто констатувати, що в елліністичний час на межі територіальних володінь двох найбільших полісів – Ольвії та Херсонеса Таврійського, існувала певна контактна зона від пониззя Дніпра до Північно-Західної Таврики. Керамічний комплекс пам'яток цього регіону свідчить про тісні зв'язки скіфського та еллініського населення, що, очевидно, було вигідно для економіки обох етнічних спільнот. Звичайно, що територія Таврики на північ від поселення Маслини потребує додаткових польових досліджень, однак наразі вже можна говорити про той факт, що матеріальна культура віддалених поселень хори хоча й зазнавала більших впливів з боку варварського населення, та все ж зберігала традиційний античний уклад. Про характер таких зав'язків та їх безпосередню реалізацію наразі можемо судити лише з реконструкції торгівельних маршрутів, за якими вимальовується важлива роль Ольвії, з якою Херсонес Таврійський вибудував зручну модель відносин, забезпечивши сприятливі умови розвитку економіки у Північному Причорномор'ї майже на два століття.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Boltryk, Yu. V., Okatenko, V. M., Toshev, H. M. 2018. Tereny tsentru Skifii (vid Solokhy do Chortomlyka). [Thieves of the center of Scythia (from Solokha to Chortomlyk)]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, vyp. 1 (26), s. 147–168. (In Ukrainian).
- Болтрик, Ю. В., Окаєнко, В. М., Тошев, Г. М. 2018. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика). *Археологія і давня історія України*. Київ, вип. 1 (26), с. 147–168.
- Buyskikh, A. V. 2006. Khersones Tavricheskii v VI v. do n.e.: realnost istoricheskaya ili arkheologicheskaya? [Tauric Chersonesos in VI century BC: historical or archaeological reality?] *Antichnyy mir i arkheologiya*. Saratov, vyp. 12, s. 263–277. (In Russian).
- Буйських, А. В. 2006. Херсонес Таврический в VI в. до н.э.: реальность историческая или археологическая? *Античный мир и археология*. Саратов, вып. 12, с. 263–277.
- Bulko, V. P. 2007. Nizhnee Podneprove v antichnuyu epokhu (po materialam raskopok poseleniy). [Lower Dnieper in ancient times (based on materials from the excavations of settlements)]. Kherson, Kherson State University, 244 s. (In Russian).
- Булькова, В. П. 2007. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). Херсон, Херсонский государственный университет, 244 с.
- Koltukhov, S. G. 2012. Skify Severo-Zapadnogo Kryma v VII–IV vv. do n.e. (pogrebалnye pamyatniki). [Scythians of the Northwest Crimea in the 7-4 centuries BC (funeral monuments)]. *Arkheologicheskii almanakh*. Donetsk, Donbass, 265 s. (In Russian).
- Колтухов, С. Г. 2012. Скифы Северо-Западного Крыма в VII–IV вв. до н.э. (погребальные памятники). *Археологический альманах*. Донецк, Донбасс, 265 с.
- Kotenko, V. V. 2011. Siroloschena keramika z poselennia Maslyny. [Greyware pottery from Maslyny settlement]. *Arkheolohiia*. Kyiv, № 1, s. 68–76. (In Ukrainian).
- Котенко, В. В. 2011. Сіролощена кераміка з поселення Маслини. *Археологія*. Київ, № 1, с. 68–76.
- Kotenko, V. V. 2015. Posud Khersonesa Tavriiskoho, znaidenyi v Olvii. [Tableware of Tauric Chersonesos, founded in Olbia]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, Kyiv, Vyp. 1 (14), s. 119–130. (In Ukrainian).
- Котенко, В. В. 2015. Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії. *Археологія і давня історія України*. Київ, вип. 1 (14), с. 119–130.
- Kotenko, V. V. 2017. Do pytannia pro torhivliu Khersonesa Tavriiskoho z Olviiciu. [On the issue of trade of Tauric Chersonesos with Olbia]. *Pivnichne Prychornomor'ia za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhytskoho)*. Kyiv, Starodavniy svit, s. 109–115. (In Ukrainian).

- Котенко, В. В. 2017. До питання про торгівлю Херсонеса Таврійського з Ольвією. *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького)*. Київ: Стародавній світ, с. 109–115.
- Kotenko, V. V. 2017. Poselennia khersoneskoï khory Maslyny u Pivnichno-Zakhidnii Tavrytsi. [The settlement of Chersonesos chora Maslyny in the North-Western Taurica]. Kharkiv, V.N. Karazin Kharkov National University, 228 s. (In Ukrainian).
- Котенко, В. В. 2017. Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці. Харків, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 228 с.
- Kravchenko, E. 2011. Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu. [Kizil-Koba culture in the Western Crimea]. Kyiv–Lutsk, Volynski starozhytnosti, 272 s. (In Ukrainian).
- Кравченко, Е. 2011. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Київ–Луцьк, Волинські старожитності, 272 с.
- Kryzhitskiy, S. D., Buyskikh, S. B., Otreshko, V. M. 1990. Antichnye poseleniya Nizhnego Pobuzhya (Arkheologicheskaya karta). [Antique settlements of the Lower Bug (Archaeological Map)]. Kiev, Naukova dumka, 128 s. (In Russian).
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Отрешко, В. М. 1990. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). Киев, Наукова думка, 128 с.
- Latysheva, V. A. 1997. O naselenii khersonesskoï khory v Severo-Zapadnom Krymu (po materialam poseleniya Maslyny). [On the population of the Chersonesian chora in the North-Western Crimea (according to the materials of the Maslyny settlement)]. *Drevnosti – 1996*. Kharkov, 1997, s. 56–61. (In Russian).
- Латышева, В. А. 1997. О населении херсонесской хоры в Северо-Западном Криму (по материалам поселения Маслины). *Древности – 1996*. Харьков, с. 56–61.
- Latysheva, V. A. 2010. Maslyny – antichnoe poselenie v Severo-Zapadnom Krymu: stati i vospominaniya. [Maslyny – an Ancient settlement in the North-Western Crimea: articles and memories]. Kharkov, V. N. Karazin Kharkov National University, 174 s. (In Russian).
- Латышева, В. А. 2010. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Криму: статьи и воспоминания. Харьков, Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразіна, 174 с.
- Marchenko, K. K. 2005. Osnovnye aspekty i rezultaty izucheniya greko-varvarskikh kontaktov i vzaimodeystviy v Severnom Prichernomore skifskoy epokhi. [The main aspects and results of the study of the Greek-barbaric contacts and interactions in the Northern Black Sea region of the Scythian time]. *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya v skifskuyu epokhu*. Sankt-Peterburg, Aleteya, s. 12–26. (In Russian).
- Марченко, К. К. 2005. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, Алетея, с. 12–26.
- Rogov, Ye. Ya. 2005. Greki i varvary v Zapadnom Krymu. [Greeks and barbarians in the Western Crimea]. *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya v skifskuyu epokhu*. Sankt-Peterburg, Aleteya, s. 137–210. (In Russian).
- Рогов, Е. Я. 2005. Греки и варвары в Западном Криму. *Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху*. Санкт-Петербург, Алетея, с. 137–210.
- Saprykin, S. Yu. 2013. Pontyiskie proksenii i marshruty plavaniya grekov po Chernomu moryu. Prichernomore v antichnoe i rannesrednevekovoe vremya. [Pontic proxies and routes of the Greeks by the Black Sea]. *Sbornik nauchnykh trudov, posvyashchenny 65-letiyu professora V.P. Kopylova*. Rostov-na-Donu, UNC RAS, s. 119–126. (In Russian).
- Сапрыкин, С. Ю. 2013. Понтийские проксении и маршруты плавания греков по Черному морю. *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посвященный 65-летию профессора В.П. Копылова*. Ростов-на-Дону, ЮНЦ РАН, с. 119–126.
- Senatorov, S. N. 2002. Lepnaya keramika kizil-kobinskoï kultury: tipologiya i khronologiya. [Hand-made pottery of Kizil-Koba culture: typology and chronology]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Sankt-Peterburg, 22 s. (In Russian).
- Сенаторов, С. Н. 2002. Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология. *Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук*. Санкт-Петербург, 22 с.
- Shcheglov, A. N. 1981. Tavry i grecheskie kolonii v Tavrike. [Tauri and Greek colonies in Taurica]. *Demograficheskaya situatsiya v Prichernomore v period Velikoy Grecheskoï kolonizatsii: Proceedings of the 2nd All-Union Symposium on ancient coonisation of Black sea region (Tskhaltubo, 1979)*. Tbilisi, Metsniereba, s. 204–218. (In Russian).
- Щеглов, А. Н. 1981. Тавры и греческие колонии в Таврике. *Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации: материалы II Всесоюзного симпозиума по древней колонизации Причерноморья (Цхалтубо, 1979 г.)*. Тбилиси, Мецниереба, 1981, с. 204–218.
- Stolba, V. F. 1990. Khersones i skify v V–II vv. do n. e. (problemy vzaimootnosheniya). [Chersonesos and Scythians in the 5–2 centuries BC (problems of relations)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Leningrad, 16 s. (In Russian).
- Столба, В. Ф. 1990. Херсонес и скифы в V–II вв. до н.э. (проблемы взаимоотношений). *Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук*. Ленинград, 16 с.

Zolotarev, M. I. 1994. Vzaimootnosheniya Olvii i Khersonesa v IV–II vv. do n.e. (po materialam khersonesskikh keramicheskikh kleym iz Olvii). [Relations between Olbia and Chersonesos in the 4–2 centuries BC. (based on materials from Chersonesian ceramic stamps from Olbia)]. *Severo-Zapadnyy Krym v antichnyu epokhu*. Kiev, Kiyevskaya Akademiya Evrobiznesa. s. 123–137. (In Russian).

Золотарев, М. И. 1994. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV–II вв. до н.э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии). *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Киев, Киевская Академия Евробизнеса, с. 123–137.

Zubar, V. M. 2005. Khersones i tavy: protystoiannia chy vzaïemodiïa? [Chersonesos and Tauri: confrontation or interaction?]. *Arkheolohiia*. Kyiv, № 1, s. 16–28. (In Ukrainian).

Зубар, В. М. 2005. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія? *Археологія*. Київ, № 1, с. 16–28.

Дата подання статті у редакцію 23.03.2020 р.

ИСТОКИ ПОЧИТАНИЯ ОБРАЗА АХИЛЛА СКИФАМИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Владимир Лазаренко

кандидат медицинских наук, профессор Ижевского государственного технического университета имени М. Т. Калашникова, ул. Студенческая, 7, 426069 г. Ижевск, Россия, lazvgr@yandex.ru, ORCID 0000-0003-0380-6133

Исследованы древнейшие истоки популярности образа Ахилла у скифской аристократии. В связи с этим рассмотрены сюжеты из жизни Ахилла, изображенные на произведениях торевтики, найденных в скифских курганах. Это серия золотых обкладок горитов, датируемых 340–320 гг. до н.э. и обнаруженных в четырех курганах: Чертомлыцком, Ильинецком, Мелитопольском и Восьмом кургане группы «Пять братьев» Елизаветинского могильника. Кроме того, это золотые обкладки ножен мечей, найденных в скифских курганах Чертомлык, Чаян и Восьмом кургане группы «Пять братьев». Рассмотрены античные свидетельства связи Ахилла со скифами и Северным Причерноморьем. Показана необходимость изучения истоков популярности образа Ахилла у скифов в индоевропейском контексте, что обусловлено тем, что именно в Северном Причерноморье произошли основные события формирования и распада индоевропейской языковой общности. Здесь же с IV по I тысячелетие до н.э. был непрерывно распространен культ змей. На основе этого культа в данном регионе сформировался культ Аhi-Змея – Верховного божества и Первопредка ранних индоевропейцев (ариев). Он затем послужил фундаментом догреческого генезиса образа пра-Ахилла, в том числе образования его имени. Обосновано предположение, что Ахилл представлял собой в варварской среде – реликтовых ариев (дандариев, тавров, ахейцев, синдов, меотов) и среди скифов античного Северного Причерноморья воплощение Аhi-Змея – Первопредка и Верховного бога. Именно это объясняет особенности культа Ахилла в Северном Причерноморье по сравнению с остальной Грецией, в том числе его тесную связь со змеями. Данные представления послужили также основой значительной популярности среди варваров сюжетов, связанных с Ахиллом, и отраженных, в частности, на изделиях скифской торевтики.

Ключевые слова: культ Ахилла, скифская торевтика, Северное Причерноморье, индоевропейская общность, культ змей, Боспор.

THE ORIGINS OF ACHILLES IMAGE'S DEVOTION BY SCYTHIANS OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION

Vladimir Lazarenko

candidate of medical sciences, professor, M. T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University, 7 Studencheskaya st., Izhevsk 426069, Russian Federation, lazvgr@yandex.ru, ORCID 0000-0003-0380-6133

The ancient origins of Achilles image popularity of Scythian aristocracy have been examined. Several scenes from the life of Achilles, depicted on the gold plates of gorites and the gold plates of sword scabbards found in six Scythian mounds near Bosphorus, are considered. We studied ancient evidence of the connection of Achilles with the Scythians and the Northern black sea region. The necessity of studying the origins of the Achilles image popularity among the Scythians in the Indo-European context is shown. This is because precisely in the Northern black sea region the main events of the formation and collapse of the Indo-European language community took place. Here, from the 4 to 1 Millennium BC, the cult of snakes was continuously spread. This took place consistently in the Trypillya culture, the Catacomb, the Srubnaya, and the Belozersk cultures. Based on this cult in this region the cult of Ahi the Snake, the Supreme deity and the first Ancestor

of the early Indo-Europeans (Aryans), was formed. It then served as the Foundation for the Greek Genesis of the image of Pra-Achilles including the formation of his name. It is suggested that Achilles represented in the barbarian environment the relic Aryans (Dandariis, Tauris, Achaeans, Sinds, Maeotians) and among the Scythians of the ancient Northern black sea region the incarnation of Ahi the Serpent – the first Ancestor and Supreme God. This explains the features of Achilles cult in the Northern black sea region compared to the rest of Greece including its close connection with snakes. These representations also served as the basis for significant popularity among barbarians of stories related to Achilles and reflected, in particular, on the products of the Scythian toreutics.

Keywords: Achilles cult, Scythian toreutics, Northern black sea region, Indo-European community, cult of snakes, Bosporus.

Свидетельством почитания скифами образа Ахилла является, в частности, целый ряд изображений на произведениях тореутики, найденных в скифских курганах. Прежде всего это сюжеты названной по месту первой находки, «чертомлыцкой» серии золотых обкладок (обивок) горитов, датированных 340–320 гг. до н.э. и обнаруженных в четырех курганах: Чертомлыцком, Ильинцеком, Мелитопольском и Восьмом кургане группы «Пять братьев» Елизаветинского могильника. Вывод о смысловом единстве изображений на них сделан рядом выдающихся скифологов (Terenozhkin et al. 1988, 121–128, рис. 140; Alekseev et al. 1991, 224–225, кат. № 189). Связываются с «Ахилловым циклом» также сцены боя греков и варваров на золотых обкладках ножен мечей из курганов Чертомлык, Чайн и Восьмого Пятибратнего (Raevskiy 1980, 60–63; Alekseev et al. 1991, 105–107; Alekseev 2012, 214–215; Akimova 2013, 607–608). Сцены на накладках горитов «чертомлыцкой» серии посвящены мирной жизни Ахилла. Это эпизоды пребывания Ахилла на острове Скирос, где мать Фетида пыталась укрыть своего сына от грядущей гибели в Трое: жизнь Ахилла во дворце царя Ликомеда, узнавание Ахилла Одиссеем, прощание Ахилла с Ликомедом и его дочерью Деидамией, которая родила Ахиллу сына Неоптолема, а также сюжет пребывания Ахилла под стенами Трои. Сюжеты пластинчатых накладок на ножны мечей, датированных также 340–320 гг. до н.э., имеют центральную батальную сцену – сражение греков с варварами и амазонками, где главной фигурой является Ахилл (Raevskiy 1980, 60–63; Alekseev et al. 1991, 104–105), убивающий царицу амазонок Пентесилею (Akimova 2013, 607). Все эти артефакты найдены неподалеку от Боспора и были изготовлены в боспорских мастерских, где могли работать и греческие, и варварские мастера (Treyster 1989, 96–99; Akimova 2013, 610).

Гораздо сложнее и интереснее вопрос о причинах популярности у скифской аристократии сюжетов, связанных с Ахиллом. Прежде всего, Ахилл мог ассоциироваться с каким-то местным божеством со схожими функциями. Как полагал М. Ф. Болтенко (Boltenko 1962), у скифов имело место отождествление Ахилла с богом Тагимасадом, почитаемым царями в качестве родоначальника (Hdt. IV, 59). В.Д. Блаватский, говоря об Ахилле Понтархе, утверждал: «Трудно допустить, чтобы во времена существования эллинских городов на Северном Понте это местное божество почиталось одними греками. Нужно думать, что его культ был распространен и среди прибрежных варваров, во всяком случае, каллипидов в устьях Днепра и синдо-меотов на таманском полуострове. Впрочем, не исключена возможность, что в более поздние времена (в IV в. до н.э.) этот культ проник и к царским скифам» и в подтверждение этого приводил сюжеты на вышеуказанных горитах (Blavatskiy 1964, 18–19, 29–30). Продолжая рассуждения М. Ф. Болтенко, Е. А. Акимова указывает: «Культ древнегреческого героя Ахилла был популярен не только у эллинов, но и среди местного варварского населения. Об этом свидетельствуют памятники тореутики, происходящие из скифских курганов... Для Ахилла и Тагимасада были общими такие черты, как хтонизм, связь с водной стихией, с женским божеством <...> Однако неверным было бы считать, что степные кочевники полностью отождествляли Ахилла с Тагимасадом или с другим схожим божеством. Вероятно, любые подобные ассоциации могли иметь место только в среде городского варварского населения, контактировавшего с эллинами. Возможно, ещё одно объяснение популярности оружия с изображением Ахилла у скифских вождей. Изображение Ахилла на горитах могло иметь магический характер... Наличие сюжета, связанного с Ахиллом, на вещах, изготовленных специально для скифской аристократии, можно объяснить и тем, что в

это время культ героя в Северном Причерноморье переживает расцвет» (Akimova 2013, 606, 611–613). Уточним, что мнение, высказанное в последней фразе приведенной здесь цитаты, гораздо ранее сформулировал И. Ю. Шауб, сделав к этому весьма существенные дополнения и подчеркнув связь Ахилла со змеями как одну из важнейших черт, «восходящих к доэллиническому супругу Великой богини – умирающему и воскресающему вегетативному божеству», указал: «Расцвет этого культа, вероятно, был во многом обусловлен тем, что архаический Ахилл греков-колонистов, встретился здесь с местным божеством, имевшим схожие черты» (Shaub 2002, 187, 189).

Тем самым, очевидно, необходимо расширить за пределы собственно скифов круг племен Северного Причерноморья, которым был небезразличен образ Ахилла. Самый ранний из сохранившихся свидетельств связи Ахилла со скифами – это известный фрагмент Алкея (конец VII – начало VI вв. до н.э.): «О Ахиллес, владыка земли скифской» (Alceus. Fr. 48B). Евстафий Фессалоникийский в комментариях к «Землеописанию» Дионисия указывает, говоря об Ахилловом Дроме, что, в отличие от гомеровского героя, был «другой Ахилл, скифский царь этих земель, который влюбился в отосланную туда Ифигению и останавливался здесь во время ее преследования, от чего это место и названо Ахилловым» (Eustath. 306 Müllerus). Лев Диакон говорит (Hist. IX, 6): «Ведь Арриан в своем “Перипле”, что сын Пелея Ахилл был скифом и происходил из городка под названием Мирмикион, лежащего у Меотидского озера. Изгнанный скифами за свой дикий, жестокий и наглый нрав, он впоследствии поселился в Фессалии. Явными доказательствами [скифского происхождения Ахилла] служат покроем его накидки, скрепленной застежкой, привычка сражаться пешком, белокурые волосы, светло-синие глаза». К происхождению Ахилла из Мирмикиона (Мирмекия) мы еще вернемся. А пока рассмотрим другие племена Северного Причерноморья.

Большинство исследователей полагает, что процессы сложения и распада индоевропейской языковой общности происходили в течение IV–III тысячелетий до н.э. на огромной территории, от Балкано-Карпатского региона до причерноморско-прикаспийских степей, в центре которой – Северное Причерноморье, где и произошли главные события формирования и разделения индоевропейской общности. Глубокая лингвистическая аргументация О. Н. Трубачева, рассмотревшего «нескифское в скифском», дала основание понимать под «Скифией» не просто территорию, занятую скифами Северного Причерноморья, а «Старую Скифию» Геродота. Речь идет о местностях, заселенных «старыми ариями», то есть ариями (общепринятое «индоариями» – неточно), оставшимися здесь после ухода их основной массы на юго-восток и восток в III тысячелетии до н.э. Они образовали в Северном Причерноморье достаточно обширный реликтовый анклав (дандарии, тавры, ахейцы, синды, меоты), сохранившийся и в историческое время – от современной Одессы до Краснодарского края, а также в Крыму. И, как полагает О. Н. Трубачев, «таким реликтовым анклавом могла быть и Старая Скифия, ἀρχαία Σκυθία в Северо-Западном Причерноморье. Это был как бы остаток части народа, отделившейся и ушедшей на юго-восток. Название ἀρχαία Σκυθία “старая Скифия” у Геродота (IV, 5) равнозначно морскому побережью Одесского и Каркинитского заливов» (Trubachev 1999, 99–102). Данные племена реликтовых ариев и составили основу «варварского» населения Северного Причерноморья, в том числе – современного греческим колонистам.

Кроме того, Малой Скифией в древности называлась значительная часть Фракии, а также прибрежная территория между ней и Крымом включительно, где жило «скифское племя тавров» (Strabo VII, 4, 52). Примечательно, что Стефан Византийский (s. v. Σκυθαί) называет скифов фракийским племенем. При этом фракийцы очевидно считали себя ариями – Стефан Византийский (s. v. Φράκη Holstein) сохранил фрагмент утраченной «Вифиники» Луция Флавия Арриана, в котором было зафиксировано одно из древнейших названий Фракии – Ἀρια. Страбон (VII, 3, 2) высказал, со ссылкой на Гомера, мнение об общем происхождении скифских и фракийских племен, а Аполлоний Родосский (Arg. IV, 316) писал; «...скифы – они полукровки фракийцам». Ономастика Скифии, Таврики и Боспора содержит мощный пласт языковых реликтов фракийского облика; например, большинство городов Восточного Крыма и Восточного Приазовья имеют фрако-дакийские названия; существует мнение об очень ранней миграции фракийцев не только в эти районы, но и до

черноморского побережья Кавказа (Cherednichenko 2013, 12; Yaylenko 2016, 58, 63). Связь с Фракией в контексте нашего исследования представляется крайне важной, поскольку верховным богом фракийцев был Фракийский всадник, истоки образа которого уходят в далекое индоевропейское прошлое (Торогов 1992, 23–24). Дело в том, что и сам образ, и культ Фракийского всадника имели в своих истоках очень много общего с образом Ахилла и его культом в Северном Причерноморье (Lazarenko 2017; 2018a, 230–248).

В. Н. Топоров, блестяще показавший на лингвистическом материале до-греческое происхождение образа Ахилла, указал, что «многие его черты могут быть реконструированы как глубокие архаизмы, остатки космогонического “пред-Ахилла”, связанного со змеями, подчеркнув его теснейшую связь с “первостихиями” творения – огнём и водой, а также роль как “посредника между Небом и Землёй”» (Торогов 1990, 76, 91). Последнее имеет четкую параллель со Змеем как аналогом Мирового дерева – оси и центра мироустройства (Торогов 2010, 221–224), что подтверждено сравнительными исследованиями индоевропейских языков, где обнаружено, что Змей выступает даже как символ Вселенной и Мирового разума, вообще считаясь творцом Мироздания (Makovskiy 1996, 175–179). Кроме того, змей выступает в роли Первопредка индоевропейцев (Makovskiy 2014, 124–129). Во всем этом видятся глубинные причины почитания Ахилла варварами Северного Причерноморья, для которых он, в какой-то степени, был воплощением древнейшего верховного божества *Áhi*-Змея, имея к тому же созвучное с ним имя. Тем более, что при сопоставлении приведенного выше фрагмента Алкея и известных скифских генеалогических легенд, тесно связанных со змеями, Ахилл предстаёт не просто «скифом» и даже не только «Владыкой Скифии», но прародителем целого народа «Старой Скифии». Один из культовых эпитетов Ахилла в Ольвийском полисе – «Вечный отец» (Latshev 1904, 3), вполне возможно, подтверждает это.

Впервые тесная связь образа Ахилла со змеями археологически подтверждена при исследовании его святилища на Бейкуше, где было обнаружено несколько десятков граффити с посвящениями Ахиллу (в большинстве своем в виде А, АХ, АХI), ряд из которых имели также изображения змей (Rusyaeva 1971). И.Ю. Шауб подчеркнул связь Ахилла со змеями как одну из важнейших черт, «восходящих к доэллиническому супругу Великой богини – умирающему и воскресающему вегетативному божеству» (Shaub 2002, 186). Затем В. П. Яйленко достаточно глубоко в лингвистическом плане проанализировал связь культа Ахилла со змеями, и важнейшие выводы этого можно свести к следующему: 1) у туземного индоарийского населения Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья был распространён культ змей; 2) он был связан с Ахиллом; 3) нигде более в Греции культ Ахилла со змеями никак не связывался (Yaylenko 2013a, 64–101; 2013b). Однако, при этом В. П. Яйленко, к сожалению, не привел никаких археологических свидетельств, кроме граффити Бейкуша. Совершенно верно отметив отправную точку доказательства местных корней культа Ахилла в Северном Причерноморье (безусловное сходство имени Ахилла и др.-инд. *áhi*- «змей»), указавший на уникальность связи Ахилла со змеями на Бейкуше по сравнению со всей остальной Грецией и, даже говоря об индоевропейских корнях культа Ахилла, В. П. Яйленко ограничился лишь античным периодом Северного Причерноморья и не исследовал предыдущие периоды развития культа змей в данном регионе.

В отличие от этого, нами было показано, что здесь с IV по I тысячелетия до н.э. включительно, а также в первые века н.э. был распространён, причем непрерывно, культ змей; последовательно это такие культуры: трипольская, катакомбная, срубная, белозерская (Lazarenko 2016a; 2016b); на основе этого культа, очевидно, и сформировался культ *Áhi*-Змея – Верховного божества и Первопредка ранних индоевропейцев (ариев); он затем послужил фундаментом догреческого генезиса образа пра-Ахилла, в том числе его имени (Lazarenko 2015; 2018a, 172–175, 348). В результате многолетних исследований нами также показан варварский характер многих культовых находок на Бейкушском святилище, обосновано предположение, что подношения здесь в виде кратких граффити А, АХ и АХI, тем более – с изображениями змей, посвящались не Ахиллу – герою Троянской войны, но АХI – Змею реликтовых ариев, а также сделаны следующие главные выводы (Lazarenko 2018a, 323–358): 1) наиболее ранние археологические свидетельства поклонения Ахиллу в Северном Причерноморье, датируемые концом VII – началом VI вв. до н.э., связаны с достаточно вероятным культовым комплексом Ахилла в Нижнем Побужье,

объединяющим территориально весьма близкие Березань, Бейкуш и Большую Черноморку II; 2) это позволяет выделить в развитии культа Ахилла в Северном Причерноморье особый и самый ранний этап: конец VII – начало VI вв. до н.э., что подчёркивается неповторимостью в дальнейшем в других местах «змеиных» черт отправления культа Ахилла на Бейкуше; 3) мнение об исключительно милетском (греческом) происхождении культа Ахилла в Северном Причерноморье представляется несостоятельным – в Милете (как и в Ионии в целом) развитый культ Ахилла не подтверждается ни древними источниками, ни данными археологии; 4) решающим фактором формирования архаического культа Ахилла в Северном Причерноморье на начальном этапе явилась встреча колонистов с мощным идеологическим феноменом – почитанием местными племенами (реликтовыми ариями и, вероятно, фракийцами) практически непрерывно, начиная с IV тысячелетия до н.э., *Áhi-Zmeя* – Первопредка (а в своих истоках – Верховного бога) и олицетворения родившегося в Северном Причерноморье индоевропейского мировоззрения.

Представляется совершенно неслучайным производство «скифских» горитов и обкладок ножен мечей со сценами из мифологии Ахилла именно на Боспоре. Совершенно прав И. Ю. Шауб, утверждая, что в связи с вопросом о религиозном влиянии варварского окружения на греков-колонистов исключительный интерес представляет Боспор, где в результате активного взаимодействия греков-переселенцев с местными племенами сложилась оригинальная культура, в которой эллинская основа органически соединилась с целым рядом варварских элементов, причем, одной из наиболее своеобразных областей этой греко-варварской культуры была религия (Shaub 2008, 114–115). В частности, здесь получил достаточное развитие культ Ахилла, порой носящий скрытый характер, отличающийся, например, с отправлением данного культа на острове Левке – общепризнанном центре греческого культа Ахилла в Северном Причерноморье. При раскопках в Феодосии, Мирмекии, крепости Артезиан, на Тамани, в районе Гермонассы найден ряд граффити и дипинти в виде А, АХ и АХI с датировкой от V–IV вв. до н.э. до первой половины I в. н.э. Но наибольшее количество граффити, так или иначе связанных с Ахиллом, происходит из другого знакового места, расположенного несколько севернее, где Страбон (XI, 2, 6) и Псевдо-Арриан в «Перипле» (68–69) располагали селение Ахиллея со святилищем Ахилла. Сегодня его возможно идентифицировать с одним из соседствующих поселений: Батарейка I, Батарейка II, Каменная Батарейка у южного основания косы Чушка в районе Динского залива. Именно здесь найдены граффити, чаще всего в виде АХ, им иногда сопутствуют знаки в виде зигзага или волнистой линии (что, как известно, символизирует змей); некоторые граффити представлены сочетанием АХ с изображением перевернутого дерева, а также отдельным изображением перевернутого дерева и отдельным изображением змеи в виде волнистой линии, здесь же найдены изображения свастики и пентаграммы. Подробный обзор этих находок с указанием всех источников, а также свидетельства скрытого характера почитания Ахилла на Боспоре приведены в нашей недавней работе (Lazarenko 2019). Подавляющее число граффити Крыма и Тамани, относящихся к Ахиллу, аналогичны по своей краткости большинству посвящений Ахиллу на Бейкуше, Березани, Большой Черноморке II, и, возможно, также являются подношениями не Ахиллу – герою, но *Áhi* – Змею реликтовых ариев Таврии и Тамани, где греки находились буквально в их окружении, соответственно – тавров и синдо-меотов, а многие поселения имели смешанный греко-варварский характер. Нами ранее обосновано предположение о том, что сами множественные и весьма протяженные Ахилловы Дромы (античные источники располагают их от Истра до «устья Меотиды», хотя большинство древних авторов считало, что это современная Теңдровская коса, расположенная примерно посередине между указанными крайними локализациями), даже без каких-либо культовых сооружений на них, были объектами почитания – отражением реликтовой памяти о прото-Ахилле – *Áhi-Zmeя*, Верховном божестве ранних индоевропейцев, обладая его главными характеристиками: величиной, бесконечностью, непознаваемостью (Lazarenko, 2018a, 274–300; 2018b). Очень важен, в связи с этим, эпитет Ахилла в Эпире – *Ἄσπετος* и означает «несказанный, невыразимый, неизреченный; в основном смысле – несказанно великий, невыразимо большой; режее – бесконечный, бесчисленный» (Liddel et al. 1901, 233). Отметим, в связи с этим, что значительных размеров коса Чушка в районе Динского залива, у основания которой предполагается существование пока не найденного святилища

Ахилла, о наличии которого писали, как указано выше, Страбон и Псевдо-Арриан, вполне подходит под определение Ахиллова Дрома, который Присциан (Perieg. 297–299) располагал «вблизи устья Меотиды», то есть Керченского пролива. На наш взгляд, изображения змей, перевернутого дерева (связанного с представлениями об ином мире) и пентаграммы на приведенных выше граффити Тамани находят явные аналогии с граффити Бейкуша, хотя их разделяет, как минимум пять веков, а свастика является, как известно, древнейшим индоевропейским символом. Всё это, видимо, указывает на стойкость характера культа Ахилла в Северном Причерноморье среди практически всех племен, населявших его продолжительное время.

Фрагмент из рассмотренного выше текста Льва Диакона: «Ахилл был скифом и происходил из городка под названием Мирмикион, лежащего у Меотидского озера», приобретает особое значение после находки так называемого Мирмекийского саркофага, датируемого II в. н.э. Дело в том, что имеющиеся на нём изображения также имеют сюжеты о пребывании Ахилла на острове Скирос. Ключевой здесь является сцена «узнавания» Ахилла Одиссеем и его спутниками, что справедливо трактуется как символ «возвращения к нормальной, героической жизни (что) может свидетельствовать лишь об одном – возрождении... главный рельеф (Мирмекийского саркофага) должен символизировать фундаментальную идею возрождения после смерти» (Butyagin et al. 2016, 14–26). Поразительно, но большинство сюжетов на данном саркофаге и горитах «чертомльщкой» серии очень похожи, хотя их создание разделено пятью веками. Это может говорить, на наш взгляд, еще раз только об одном – об устойчивости сакрального смысла образа Ахилла для реликтовых ариев, населявших Боспор. Важен феномен и самого Мирмекия. Примечательно, что нигде в Греции (в том числе и в Фессалии, откуда «производит» мирмидонян большинство авторов), кроме восточной части Крымского полуострова, не было населенных пунктов с подобным названием – по крайней мере, у Павсания в «Описании Эллады» данных о таких городах или поселках нет. Относительно же крымского Мирмекия имеется достаточное число античных сведений: Страбон (VII, 4, 5; XI, 2, 6), Помпоний Мела (Chor. II, 3) и Плиний Старший (NH. IV, 87) безапелляционно говорят о городе или городке Мирмекий, локализуя его в одном и том же месте – в районе современной Керчи. О населенном пункте Мирмекий в Крыму сообщают также Псевдо-Скилак (68), Элий Геродиан (XIII, 373, 26), Псевдо-Арриан (PPE, 76), Стефан Византийский, а о мысе Мирмекий – Птолемей (III, 6, 3). Сегодня существование Мирмекия подтверждено многолетними археологическими исследованиями, локализовавшими его на Карантинном мысу северной части Керченской бухты, а почитание Ахилла в Мирмекии засвидетельствовано найденными здесь граффити в виде AX и AXI (Yemets 2005, табл. LIII, 4, и CX, 4–5). Еще раз подчеркнем, что подобные граффити аналогичны по своей краткости большинству посвящений Ахиллу на Бейкуше, Березани и Большой Черноморке II, и, возможно, также являются подношениями не Ахиллу-герою, но AXI-Змею реликтовых ариев Таврии, где культ змей, как показано нами, был достаточно представлен от кизил-кобинской культуры до римского времени (Lazarenko 2019). Кроме того, само название Мирмекия, безусловно, происходит от $\mu\rho\rho\iota\zeta$ «муравей». И здесь очень важно, что в индоевропеистике зафиксирован семантический переход понятий «змея (червь) – муравей» (Gamkrelidze et al. 1984, 527). Это позволяет, с достаточной степенью вероятности, считать едиными основы представлений древних об Ахилле-Змее и Ахилле-предводителе мирмидонян – «муравьиных людей»; связь последних с названием Мирмекия совершенно верно утверждает И. Ю. Шауб (2002, 186–189). Характерно, что муравьи, как и другие насекомые, не играли почти никакой роли в официальном греческом религиозном ритуале, но они представлялись в народной религии «одной из самых частых обителей душ усопших» (Kagarov 2012, 303–304). Однако, Климент Александрийский сообщает (Protr. II, 39, 6), что фессалийцы в древности поклонялись муравьям, так как верили, что Зевс, обернувшись муравьем, сочетался браком с Эвримедузой и произвел на свет Мирмидона – первопредка мирмидонян, и это может быть отражением очень раннего предания. Поклонение же муравьям представляется не чем иным, как поклонением далеким предкам – «перволюдям». В продолжение исследований, показавших, что народа (племени) мирмидонян как такового не существовало, но имел место «комплекс мифов о мирмидонцах, хтонических перволюдях и муравьином племени» (Braginskaya 1993), нами показано, что эти предания с большой вероятностью

возникли в древности на территории современного Крыма, где, согласно церковным апокрифам, находился город Мирмидон – конечный пункт проповеди апостолов Андрея и Матфея в Скифии; имеющиеся же античные данные о мирмидонянах, вполне вероятно, говорят об истоках образа Ахилла как Первопредка ранних индоевропейцев (Lazarenko 2017a; 2018a, 310–313).

В итоге следует констатировать, что культ змей в Северном Причерноморье античного времени был достаточно выражен от Фракии до современной Кубани. Более четко он прослеживается в «варварской» среде – у тавров и скифов. Учитывая тесные контакты местного населения с греческими полисами и их хорой, а также традицию культа змей в данном регионе в течение нескольких тысячелетий, трудно отрицать местное идеологическое влияние на греческое население (тем более, имеющее пусть далекое, но общее с реликтовыми ариями раннее индоевропейское прошлое), что и проявилось в особенностях культа Ахилла в Северном Причерноморье, в том числе в Крыму и на Кубани. Здесь культ Ахилла, похоже, имел еще более тесные связи со змеями, чем в Нижнем Побужье и Нижнем Поднепровье, что подчеркивает его местные древнейшие корни, которые, видимо, и обусловили скрытый от непосвященных характер данного культа. Это позволило культу Ахилла в Крыму и на Кубани сохранить свои исконные особенности в течение пяти веков – до I–II вв. н.э., в отличие от известных ритуалов на острове Левке, а также отправлявшихся на острове Березани, в Нижнем Побужье и Нижнем Поднепровье, где в это время уже сформировался культ Ахилла Понтарха.

Таким образом, Ахилл очевидно представлял собой в варварской среде, в том числе среди скифов, образ вечно живого Первопредка, если не Верховного бога. Именно это, видимо, и послужило основой значительной популярности его греческой мифологии, отраженной, в частности, на изделиях «скифской» торевтики.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Akimova, Ye. A. 2013. Akhill v greko-varvarskoy torevtike Severnogo Prichernomor'ya [Achilles in the Greek-barbarian torevitics of the Northern black sea region]. *Bosporskiy fenomen*. Saint-Petersburg, s. 606–613. (In Russian).

Акимова, Е. А. 2013. Ахилл в греко-варварской торевтике Северного Причерноморья. Боспорский феномен. Санкт-Петербург, с. 606–613.

Alekseev, A. Yu. 2012. Zoloto skifskikh tsarey iz sobraniya Ermitazha [Gold of the Scythian kings from the Hermitage collection]. Saint-Petersburg, State Hermitage, 272 s. (In Russian).

Алексеев, А. Ю. 2012. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. Санкт-Петербург, Государственный Эрмитаж, 272 с.

Alekseev, A. Yu. et al. 1991. Chertomlyk. Skifskiy tsarskiy kurgan IV v. do n. e. [Chertomlyk. Scythian Royal barrow IV century BC] / A. Yu. Alekseev, Murzin, V. Yu., Rolle, R. Kiev, Naukova dumka, 416 s. (In Russian).

Алексеев, А. Ю. 1991. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. / Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. Киев, Наукова думка, 416 с.

Blavatskiy, V. D. 1964. Vozdeystvie antichnoy kultury na strany Severnogo Prichernomor'ya (v VII–V vv. do n.e.) [The impact of ancient culture on the countries of the Northern black sea region (in the 7–5 centuries BC)]. *Sovetskaya arkheologiya*. № 2, s. 13–26.

Блаватский, В. Д. 1964. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (в VII–V вв. до н.э.). Советская археология, № 2, с. 13–26.

Boltenko, M. F. 1962. Herodoteanea. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomor'ya*. Issue 4, Odessa, s. 16–32. (In Russian).

Болтенко, М. Ф. 1962. Геродотеяна. Материалы по археологии Северного Причерноморья. Вып. 4. Одесса, с. 16–32.

Braginskaya, N. V. 1993. Kto takie mirmidontsy? [Who are the myrmidons?]. *Ot mifa k literature*. Moskva, s. 231–256. (In Russian).

Брагинская, Н. В. 1993. Кто такие мирмидонцы? От мифа к литературе. Москва, с. 231–256.

Butyagin, A. M. et al. 2016. Mirmekiyskiy sarkofag v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha [Myrmekion sarcophagus in the collection of the State Hermitage] / A. M. Butyagin, Yu. A. Vinogradov. Saint-Petersburg, State Hermitage, 48 s. (In Russian).

Бутягин, А. М., Виноградов, Ю. А. 2016. Мирмекийский саркофаг в собрании Государственного Эрмитажа. Санкт-Петербург, Государственный Эрмитаж, 48 с.

Gamkrelidze, T. V. et al. 1984. Indoeuropeyskiy yazyk i indoeuropeytsy. Rekonstruktsiya i istoriko-tipologicheskii analiz prazyzky i protokultury [Indo-European language and Indo-Europeans. Reconstruction and historical and typological analysis of proto-language and protoculture] / T. V. Gamkrelidze, Vyach. Vs. Ivanov. Tbilisi, 1409 s. (In Russian).

Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, Вяч. Вс. 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1409 с.

Cherednichenko, A. G. 2013. K probleme polietnicheskogo sostava Drevney Frakii [On the problem of the polyethnic composition of Ancient Thrace]. *Drevnosti 2013. Kharkovskiy istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*. Vol. 12, No 12, s. 8–18. (In Russian).

Чередниченко, А. Г. 2013. К проблеме полиэтнического состава Древней Фракии. *Древности 2013. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Т. 12, № 12, с. 8–18.

Kagarov, Ye. G. 2012. Kult fetishey, rasteniy i zhyvotnykh v Drevney Gretsii [Cult of fetishes, plants and animals in Ancient Greece]. Moskva, Librokom, 336 s. (In Russian).

Кагаров, Е. Г. 2012. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. Москва, Librokom, 336 с.

Lazarenko, V. G. 2018a. Akhill – bog Severnogo Prichernomorya [Achilles-God of the Northern black sea region]. Izhevsk, Shelest, 416 s. (In Russian).

Лазаренко, В. Г. 2018а. Ахилл – бог Северного Причерноморья. Ижевск, Шелест, 416 с.

Lazarenko, V. G. 2017. Kult Akhilla v Severnom Prichernomorie i Frakiyskiy vsadnik [The cult of Achilles in the Northern black sea region and the Thracian horseman]. *Novyy Germes*. Issue IX, Saint-Petersburg, s. 97–152. (In Russian).

Лазаренко, В. Г. 2017. Культ Ахилла в Северном Причерноморье и Фракийский всадник. *Новый Гермес*. Вып. IX, Санкт-Петербург, с. 97–152.

Lazarenko, V. G. 2016a. Kult zmey v Severnom Prichernomorie IV–I tysyacheletiy do n.e. [The cult of snakes in the Northern black sea region of the 4–1 millennia BC]. *Visnik Natsionalnogo istoriko-arkheologichnogo zapovidnika «Kam'yana Mogila»*. Issue I, Zaporizhzhya, Dike Pole, s. 37–48. (In Russian).

Лазаренко, В. Г. 2016а. Культ змей в Северном Причерноморье IV–I тысячелетий до н.э. *Вісник Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»*. Вип. I, Запоріжжя, Дике Поле, с. 37–48.

Lazarenko, V. G. 2015. Obraz Zmeya i arkhaiskiy kult Akhilla v Severnom Prichernomorie [The image of the Serpent and the archaic cult of Achilles in the Northern black sea region]. *Novyy Germes*. Issue VII, Saint-Petersburg, s. 30–54. (In Russian).

Лазаренко, В. Г. 2015. Образ Змея и архаический культ Ахилла в Северном Причерноморье. *Новый Гермес*. Вып. VII, Санкт-Петербург, с. 30–54.

Lazarenko, V. G. 2019. Osobennosti kulta Akhilla v Krymu i na Aziatskom Bospore [Features of the cult of Achilles in the Crimea and the Asian Bosporus]. *Bosporskie issledovaniya*. Issue XXXIX, Kerch, Simferopol, s. 20–57. (In Russian).

Лазаренко, В. Г. 2019. Особенности культа Ахилла в Крыму и на Азиатском Боспоре. *Боспорские исследования*. Вып. XXXIX, Керчь, Симферополь, с. 20–57.

Lazarenko, V. G. 2016b. Ranniy period arkhaiskogo kulta Akhilla v Severnom Prichernomorie [Early period of the archaic cult of Achilles in the Northern black sea region]. *Novyy Germes*. Issue VIII, Saint-Petersburg, s. 13–60. (In Russian).

Лазаренко, В. Г. 2016б. Ранний период архаического культа Ахилла в Северном Причерноморье. *Новый Гермес*. Вып. VII, Санкт-Петербург, с. 13–60.

Lazarenko, V. G. 2018b. Fenomen Akhillova Droma [The Achilles Drome Phenomenon]. *Bosporskie issledovaniya*. Issue XXXVII, Kerch, Simferopol, s. 28–55. (In Russian).

Лазаренко, В. Г. 2018б. Феномен Ахиллова Дрома. *Боспорские исследования*. Вып. XXXVII, Керчь, Симферополь, с. 28–55.

Latyshev, V. V. 1904. Epigraficheskie novosti iz yuzhnoy Rossii (nakhodki 1901–1903 godov) [Epigraphic news from southern Russia (finds of 1901–1903)]. *Izvestiya Imperatorskoy arkheologicheskoy komissii*. Issue 10, Saint-Petersburg, s. 1–91. (In Russian).

Латышев, В. В. 1904. Эпиграфические новости из южной России (находки 1901–1903 годов). *Известия Императорской археологической комиссии*. Вып. 10, Санкт-Петербург, с. 1–91.

Liddel, H. G. et al. 1901. Greek-English Lexicon / H.G. Liddel, R. Scott. Eighth edition, revised throughout. New York, Chicago, Cincinat, American book company, 1776 p.

Makovskiy, M. M. 2014. Semiotika yazycheskikh kultov [Semiotics of pagan cults]. – In: Makovskiy M. M. *Yazyk kak fenomen* [Language as a phenomenon]. Moskva, Lenand, s. 124–168. (In Russian).

Маковский, М. М. 2014. Семиотика языческих культов. – В: Маковский М. М. *Язык как феномен*. Москва, Ленанд, с. 124–168.

Makovskiy, M. M. 1996. Sravnitelnyy slovar mifologicheskoy simvoliki v indoeuropeyskikh yazykakh: Obraz mira i mir obrazov [Comparative dictionary of mythological symbolism in Indo-European languages: the image of the world and the world of images]. Moskva, Vlos, 416 s. (In Russian).

Маковский, М. М. 1996. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и мир образов. Москва, Владос, 416 с.

Raevskiy, D. S. 1980. Ellinские bogi v Skifii? (K semanticheskoy kharakteristike greko-skifskogo iskusstva) [Hellenic gods in Scythia? (On the semantic characteristic of Greek-Scythian art)]. *Vestnik drevney istorii*. No 1, s. 49–71. (In Russian).

Раевский, Д. С. 1980. Эллинические боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства). *Вестник древней истории*, № 1, с. 49–71.

Rusyaeva, A. S. 1971. Kul'tovi predmety` y'z poselennya Bejkush pobly'zu u o-va Berezan [Cult objects of the settlement of Bejkush near the island Berezan']. *Arxeologiya*, No 2, s. 22–29. (In Ukrainian).

Русяева, А. С. 1971. Культові предмети из поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань. *Археологія*, № 2, с. 22–29.

Toporov, V. N. 2010. "Mirovooe derevo". Opyt semioticheskoy interpretatsii ["World tree". Experience of semiotic interpretation]. – In: Toporov V. N. *Mirovooe derevo: Universalnye znakovye kompleksy* [World tree: Universal sign complexes]. Vol. 1, Moskva, s. 210–262. (In Russian).

Топоров, В. Н. 2010. «Мировое дерево». Опыт семиотической интерпретации. – В: Топоров В. Н. *Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы*. Т 1. Москва, с. 210–262.

Toporov, V. N. 1992. Yeshche raz o frakiyskom vsadnike v balkanskoj i indoeuropejskoj perspektive [Once again about the Thracian horseman in the Balkan and Indo-European perspective]. *Obraz mira v slove i rituale. Balkanskie chteniya – I*. Moskva, s. 3–32. (In Russian).

Топоров, В. Н. 1992. Еще раз о фракийском всаднике в балканской и индоевропейской перспективе. *Образ мира в слове и ритуале. Балканские чтения – I*. Москва, с. 3–32.

Toporov, V. N. 1990. Ob arkhaischeskom sloe v obraze Akhilla [About the archaic layer in the image of Achilles]. *Obraz-smysl v antichnoy culture* [Image-meaning in ancient culture]. Moskva, State Museum of Fine Arts, s. 64–95. (In Russian).

Топоров, В. Н. 1990. Об архаическом слое в образе Ахилла. *Образ-смысл в античной культуре*. Москва, Государственный музей изобразительных искусств, с. 64–95.

Terenzhkin, A. I. et al. 1988. Melitopolskiy kurgan [Melitopol barrow] / A. I. Terenzhkin, B. N. Mozolevskiy. Kiev, Naukova dumka, 264 s. (In Russian).

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. Мелитопольский курган. Киев, Наукова думка, 264 с.

Treyster, M. Yu. 1989. Matritsy iz Pantikapeya (k voprosu o bosporskoj torevtike IV v. do n.e.) [Matrices from Panticapaeum (on the question of the Bosporan tereutics of the fourth century BC.)]. *Kochevniki evraziyskikh stepey i antichnyy mir (problemy kontaktov). Proceedings of the 2nd archaeological seminar. Novocherkassk*, s. 89–101. (In Russian).

Трейстер, М. Ю. 1989. Матрицы из Пантикапея (к вопросу о боспорской тореутике IV в. до н.э.). *Кочевники евразийских степей и античный мир (проблемы контактов)*. Материалы 2-го археологического семинара. Новочеркасск, с. 89–101.

Trubachev, O. N. 1999. Indoarica v Severnom Prichernomre [Indoarica in the Northern black sea region]. Moskva, Nauka, 320 s. (In Russian).

Трубачев, О. Н. 1999. Индоарика в Северном Причерноморье. Москва, Наука, 320 с.

Shaub, I. Yu. 2002. Akhill na Bospore [Achilles on the Bosporus]. *Bosporskiy fenomen. Part 1, Saint-Petersburg*, s. 186–189. (In Russian).

Шайб, И. Ю. 2002. Ахилл на Боспоре. *Боспорский феномен. Часть 1*. Санкт-Петербург, с. 186–189.

Shaub, I. Yu. 2008. O greko-varvarskikh kontaktakh v religioznoy sfere v Severnom Prichernomre (VII – nachalo III v. do n. e.) [About the Greek-barbarian contacts in the religious sphere in the Northern black sea region (7 – beginning of the 3 century BC)]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser. 2 "Istoriya"*, issue 1, s. 113–120. (In Russian).

Шайб, И. Ю. 2008. О греко-варварских контактах в религиозной сфере в Северном Причерноморье (VII – начало III в. до н. э.). *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2 «История»*, вып. 1, с. 113–120.

Yaylenko, V. P. 2013a. Ocherki etnicheskoy, politicheskoy i kulturnoy istorii Skifii VIII–V vv. do n.e. [Essays on the ethnic, political, and cultural history of Scythia of the 8–5 centuries BC]. Moskva, Onebook.ru, 348 s. (In Russian).

Яйленко, В. П. 2013а. Очерки этнической, политической и культурной истории Скифии VIII–V вв. до н.э. Москва, Onebook.ru., 348 с.

Yaylenko, V. P. 2013b. Skifskiy Akhill v Severnom Prichernomre VIII–V vv. do n. e. i ego indoariyskie istoki [Scythian Achilles in the Northern black sea region of the 8–5 centuries BC and its Indo-Aryan origins]. *Drevnosti Bospora*. Moskva, Institute of archaeology of the RAS, vol. 17, s. 377–406. (In Russian).

Яйленко, В. П. 2013б. Скифский Ахилл в Северном Причерноморье VIII–V вв. до н. э. и его индоарийские истоки. *Древности Боспора*. Москва, Институт археологии РАН, т. 17, с. 377–406.

Yaylenko, V. P. 2016. Tri istoriko-onomasticheskikh frakiysko-skifskikh ocherka: alazoni, amazoni, Eksampey [Three historical-onomastic Thracian-Scythian essay: the alazonians, the Amazons, the Exampeus]. *Bosporskie issledovaniya*. Issue XXXIII, Kerch, s. 30–94. (In Russian).

Яйленко, В. П. 2016. Три историко-ономастических фракийско-скифских очерка: алазоны, амазонки, Эксампей. Боспорские исследования. Вып. XXXIII, Керчь, с. 30–94.

Yemets, I. A. 2005. Graffiti i dipinti iz antichnykh gorodov i poseleniy Bospora Kimmeriyskogo: Tipologiya i metodika issledovaniya [Graffiti and dipinti from ancient cities and settlements of the Cimmerian Bosphorus: Typology and research methodology]. Moskva, Sputnik, 242 s. (In Russian).

Емец, И. А. 2005. Граффити и дипинти из античных городов и поселений Боспора Киммерийского: Типология и методика исследования. Москва, Спутник, 242 с.

Статья поступила в редакцию 24.03.2020 г.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС ГІМНАСІАРХА В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Андрій Рябко

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, викладач історії,
Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»,
pidzemellya@gmail.com

Стаття присвячена інституту гімнасіархії в античних державах Північного Причорномор'я. Аналізується сфера діяльності гімнасіарха, особливості її фінансового забезпечення, обов'язки, статус, місце в системі управління античними державами. На основі археологічних та епіграфічних джерел проаналізовано конструктивні особливості гімнасіїв, їх діяльність, обов'язки і статус гімнасіархів, педотрибів та інших посадових осіб й безпосередніх вчителів, пов'язаних з цією установою. Діяльність гімнасіархів відображена у величезній кількості написів, більшість з яких відносяться до елліністичного періоду. Гімнасіарх виявляється пов'язаним у ряді випадків з організацією спортивних змагань і постачанням усього необхідного (наприклад, маслинової олії), то з гімнасієм і обов'язками опіки над цим закладом. Тому ключове питання щодо інституту гімнасіархії полягає в тому, посадою чи літургією була гімнасіархія. В історіографії проблеми виділено чотири різні точки зору. Перша – гімнасіарх був керівником гімнасіїв і палестр та здійснював певну практично-педагогічну діяльність; друга – про те, що у ранні часи гімнасіархія була літургією, а пізніше стала магістратурою. Дослідники третього напрямку розглядали гімнасіархію як посаду, пов'язана з грошовими витратами. Четверта група дослідників пропонує розрізнити гімнасіархію-літургію і гімнасіархію-посаду. Автор пропонує власне бачення еволюції інституту еллінської гімнасіархії. У Північному Причорномор'ї гімнасії відомі з V ст. до н.е., а гімнасіархи з III ст. до н.е. до III ст. н.е. У римський період в Херсонесі і на Боспорі гімнасії, ймовірно, фінансувалися з державних коштів, а гімнасіархи були державними чиновниками, які керували гімназіями і відповідали за підготовку ефебів. Гімнасіархи були членами синоду у Пантикапеї, Горгіпії і Танаїсі. Таким чином, контекст згадок про гімнасіархів у Північному Причорномор'ї вказує на те, що це були державні чиновники, хоча й не виключає повністю можливості існування літургій.

Ключові слова: гімнасіарх, гімнасії, освіта, античні держави Північного Причорномор'я.

TO THE QUESTION OF THE STATUS OF GYMNASIARCH IN THE NORTHERN BLACK SEA LITTORAL CITY-STATES

Andrii Riabko

PhD Student of the department of History of the Ancient World and the Middle Ages,
V. N. Karazin Kharkiv National University, history teacher, Kharkiv University
of Humanities People's Ukrainian Academy
pidzemellya@gmail.com

The article is devoted to the gymnasiarch hierarchy institute in the ancient city-states of the Northern Black Sea Littoral. The gymnasiarch sphere of activity, peculiarities of its financial support, their duties, status, and place in the system of management of the ancient states are analyzed.

The constructive features of gymnasiums, their activity, duties and status of gymnasiarchs are analyzed basing on archeological and epigraphic sources. The pedotribes, other officials and direct teachers connected with this institution are studied.

The activities of gymnasiarchs are reflected in a huge number of inscriptions, most of which belong to the Hellenistic period. The gymnasiarch is in some cases connected with the organization of sports competitions and the supply of everything necessary (for example, olive oil), or with the gymnasium guardianship responsibilities.

Therefore, the key question about the institution of the gymnasiarch is whether it is the position or the liturgy. There are four different points of view in the historiography of the problem. The first theory explains that the gymnasiarch was the head of gymnasiums and palaestra and carried out certain practical and pedagogical activities; the second one says that in the early times the gymnasiarch was a liturgy and later became magistracy.

Researchers of the third hypothesis considered the gymnasiarch as a position associated with monetary expenditures. The fourth group of researchers suggests distinguishing between gymnasiarch as a liturgy and gymnasiarch as a position. The author offers their own vision of the evolution of the institution of the Hellenic gymnasium.

Gymnasiums in the Northern Black Sea region have been known since the 5th century BC, while the gymnasiarchs are known since the 3rd century BC. During the Roman period, gymnasiums in Chersonesos and the Bosphorus were probably financed from the state, and gymnasiarchs were government officials who ran the gymnasiums and were responsible for epebos training.

Gymnasiarchs were members of the Synod of Panticapaeum, Horhipiyi and Tanais. Thus, the context of the mention of gymnasium archivists in the Northern Black Sea region indicates that they were government officials, although it does not completely rule out the possibility of liturgies.

Keywords: gymnasiarch, gymnasium, education, Northern Black Sea Littoral city-states.

В античних державах державних посадовців називали магістратами, а самі посади – магістратурами. Громадські повинності, які покладалися на заможних громадян поліса з метою фінансового та організаційного забезпечення різноманітних державних заходів коштом їх виконавців називалися літургіями. Однією з центральних фігур в управлінні античними державами був гімнасіарх (γυμνασίαρχος або γυμνασιάρχης). Відповідно до етимології слова, гімнасіарх мав керувати певними гімнастичними вправами. Власне, центральним питанням у проблемі інституту гімнасіархії є саме це: визначення сфери діяльності і сутності цієї посади. Спробуємо у цій статті дати відповідь на поставлене запитання, окресливши коло джерел та літератури в ході аналізу.

Найбагатший джерельний матеріал дають різного роду написи, складені або самими гімнасіархами, або декрети-постанови про нагородження цих осіб, або інші згадки про них та їх діяльність. Існує велика кількість так званих «гімнасіархічних» написів, які підтверджують існування гімнасіархії у понад 200 містах (Oehler 1912, 1970). Найраніші з них датуються V ст. до н.е. У написах збереглося кілька сотень імен гімнасіархів, частину з них можна ідентифікувати з відомими історичними діячами (Bondar 2009, 82).

Величезна кількість написів дає і найрізноманітніші дані про особу гімнасіарха. Гімнасіарх виявляється пов'язаним у ряді випадків з організацією спортивних змагань і постачанням усього необхідного (насамперед, оливкової олії), то з гімнасієм і обов'язками опіки над цим закладом. Тому ключовим питанням щодо інституту гімнасіархії: посадою чи літургією була гімнасіархія? Слід зауважити, що певні труднощі у вирішенні цього питання створює та обставина, що, незважаючи на велику кількість написів щодо нашої теми, більшість з них відноситься до часу починаючи з III ст. до н.е., і зовсім мало таких для V–IV ст. до н.е.

У написах гімнасіархія називається то літургією, то посадою. Так, в одному написі II ст. до н.е. (Le Vas, II, 243a) говориться, що якомусь чоловікові у його діяльності не заважав «ні архонт ніякий, ні гімнасіарх». Таким чином, тут бачимо протиставлення між певною посадовою особою (архонт) і гімнасіархом. Інший напис (BSN, XXVIII, 37, 21) повідомляє, що якийсь громадянин був гімнасіархом, будучи вільним від літургій і податків. А один написів Прієни також містить вислів, що вказує на зв'язок гімнасіархії з певними витратами: «приставлений до витрат гімнасіархії» (I. Priene, 114). Інша група написів III–I ст. до н.е. визначає гімнасіархію як ἄρχη (посаду) і містить вираз «на першій посаді відзначився в гімнасії» (IG, VII, 2712), з чого можна припустити, що першою посадою була гімнасіархія (Bondar 2009, 83). Або така фраза: «Взяв на себе виконання трьох гімнасіархій» (IGR, III, 739). Велика кількість написів пов'язує гімнасіарха з вихованням ефебів, юнаків (νεοί) (Oehler 1905, 2737; Лурье 1993, 349). Ефебами юнаки ставали після

того, як їм виповнювалося 18 років, тобто коли вони досягали громадянського і правового повноліття (Mahaffy 1883, 78f) і були задіяні у багатьох релігійних церемоніях (Bondar 2009, 83).

Такі свідчення дають нам джерела. На їх основі дослідники сформулювали різні уявлення щодо сутності гімнасіархії. Виділяють чотири основні точки зору щодо цієї проблеми. Першу точку зору висловили А. Дюмон та Л. Грасбергер, стверджуючи, що згідно з етимологією слова, гімнасіарх був керівником гімнасіїв і палестр та здійснював певну практично-педагогічну діяльність. Починаючи з II ст. до н.е. зустрічаються згадування гімнасіарха поряд з агонотетом, а також свідчення про його участь у змаганнях, про вручення ним свягород (IG, II², 1009, 6). Звідси зроблено висновок, що гімнасіархія трансформується з обов'язку, посади в літургію (Dumont 1876, 219 f; Grasberger 1881, 463). Аналогічної думки дотримувався французький дослідник В. Шапо, який вважав, що спочатку діяльність гімнасіарха полягала у нагляді за вихованням, а потім його обов'язки звелися до постачання олії, необхідної для тренувань (Charpot 1904, 279; Ramsay 1907, 444). До цієї групи належить і пізніший дослідник І. Елер, який відстоював таку точку зору: гімнасіарх був виборним посадовцем, до обов'язків якого відносилися нагляд за гімнасієм, за спортивними святами, який мав постачати все необхідне для проведення тренувань і змагань, використовуючи кошти міської скарбниці або самого гімнасія. Однак, у випадку нестачі коштів у скарбниці, гімнасіарх часто змушений був витратити власні кошти. Так гімнасіарх, на думку І. Елера, з державного службовця став добровільним носієм повинностей; гімнасіархія стала означати безоплатність посади гімнасіарха. Таку думку дослідник висловив про гімнасіархію за межами Аттики, чітко відокремлюючи її від гімнасіархії в Афінах (Oehler 1912, 1982).

Автор статті про гімнасіархію в Оксфордському класичному словнику Дж. Г. Мілн однозначно сформулював визначення гімнасіарха як «керівника гімнасіями в елліністичному Єгипті», яке, однак, здійснювалося за грецьким зразком. Такої ж точки зору дотримувався і Ж. Делорм (Delorm 1960, 5–6).

Інша точка зору, яку відстоювали Ю. Менадієр, В. Лібенам, К. Шнейдер, полягає у тому, що у ранні часи гімнасіархія була літургією, а пізніше стала магістратурою (Menadier 1880, 190; Liebenam 1900, 373; Schneider 1908–1909, 79). Англійський дослідник Е. Хікс категорично стверджував, що гімнасіархи завжди вирішували передусім фінансові, а потім організаційні питання (Hicks, Hill 1901, 48).

Дослідники третього напрямку спробували поєднати ці два види діяльності гімнасіарха. Так, Ф. Поланд вбачав у гімнасіархові державного службовця і керівника гімнасія, діяльність якого, однак, у більшості випадків зводилася лише до постачання грошей (Poland 1909, 401). У зв'язку з цим слід відзначити правильне по суті зауваження І. Леві про те, що антична літургія містила в собі два елементи: певну управлінську діяльність і грошові витрати. Тому гімнасіархія розглядається як посада, пов'язана з грошовими витратами (Levy 1901, 370; Martin 1904, 1095; Wilamowitz-Mollendorf 1910).

Є ще одна точка зору на цю проблему. Так, Г. Гільберт вважав, що слід розрізняти гімнасіархію-літургію і гімнасіархію-посаду (Gilbert 1881, 372). Також і Г. Глотц у своїй статті про гімнасіархію зробив огляд усього матеріалу і спробував встановити типи гімнасіархії. Хоча йому не вдалося достатньо чітко виокремити ці типи, загальний висновок такий: в останні три століття до нашої ери гімнасіархія мала на меті управління молоддю в Греції, на Кікладах і на Сицилії, а з кінця II ст. і майже виключно у містах Малої Азії громадян примушували брати на себе обов'язки гімнасіарха і виконувати їх за власний кошт (Glottz 1896, 1675–1678). Такі основні погляди дослідників на сутність гімнасіархії в цілому.

У Північному Причорномор'ї гімнасії відомі з V ст. до н.е., а гімнасіархи з III ст. до н.е. до III ст. н.е. (Skrzhyńska 2014, 87–98). Існування гімнасіїв археологічними матеріалами засвідчено в Ольвії та Фанагорії (Ruchinska 2017, 78). Ольвійський гімнасії проіснував з перебудовами з V до II ст. до н.е. (Levi 1985, 99), проте епіграфічні джерела свідчать, що гімнасії в Ольвії діяв і в перші століття нашої ери (IOSPE, I², № 40). Фанагорійський гімнасії, також з певними перебудовами функціонував в період з III ст. до н.е. до рубежу I–II ст. н.е. (Kobylina 1956, 29–31). Написи з Фанагорії IV ст. до н.е. (КБН, № 991) та II ст. н.е. (КБН, № 983), у яких згадується споруда гімнасія у цьому місті, підтверджують, що він іс-

нував тут досить довго. Гімнасієм зазвичай опікувалася держава, але іноді посадові особи – гімнасіархи витрачали на його утримання власні кошти (Ruchinska 2017, 78). Описередковано про існування гімнасії в Херсонесі у III ст. до н.е. вказує посада гімнасіарха – керівника гімнасії, який наглядав за вихованням та освітою юнацтва і займався організацією змагань. (IOSPE, I², № 418). У перших століттях н.е. херсонеські гімнасіархи згадуються в чотирьох написах (IOSPE, I², № 424, 436, 437; Solomonik 1973, № 127). На Боспорі гімнасій існував не лише у Фанагорії, де він виявлений археологічно. Почесний декрет II ст. до н.е., у якому згадується довічний гімнасіарх (КБН, № 823), а також надгробна епітафія I ст. до н.е. на честь педотриба (учителя гимнастики) Фарнака, сина Фарнака синопейця, підтверджує факт існування гімнасії в Пантикапеї (КБН, № 129). Агоністичний каталог III ст. до н.е. (КБН, № 129) і напис II ст. н.е., у якому згадується гімнасіарх Фарнакіон з Горгіпії (КБН, № 1140), а також написи з Танаїса, у яких названі у списках посадових осіб релігійних союзів – фіасів, гімнасіархи (КБН, № 1260а, 1263, 1264, 1268, 1277, 1278, 1279, 1280, 1282, 1287, 1288), свідчать про існування гімнасій у цих містах. Гімнасій був місцем, у якому виконували гімнастичні вправи, влаштовували філософські дискусії, це було місце навчання і спілкування громадян. Не випадково гімнасій традиційно знаходився поруч з агорою, як, наприклад, це було в Ольвії (Ruchinska 2017, 79). З написів відомі імена деяких ольвійських, херсонеських і боспорських гімнасіархів. Це, наприклад, ольвіополіт Нікодром і Херсонесит Агасикл (IOPSE, I², 186, 418). Останній займав багато різноманітних посад у своєму місті, за що вдячні співвітчизники нагородили його статуєю. На вцілому постаменті написано, що Агасикл, син Ктесія, займав посади стратега, жреця, гімнасіарха й агоранома, фінансував будівництво міських оборонних стін та блокує ринку. Збереглися імена двох ольвійських гімнасіархів. Перший з них, Нікодром, у середині III ст. до н.е. поставив у гімнасії статую свого сина Діонісія, переможця (імовірно – у змаганнях з бігу) під час святкового змагання на честь Гермеса. Інший ольвійський гімнасіарх, Феокл, у II ст. н.е. побудував гімнасій, а коли він помер, там встановили його статую. Як і Агасикл, Феокл належав до заможних і шанованих громадян. Ольвіополіти чотири рази обирали його першим архонтом; Вісімнадцять міст нагородили Феокла золотими вінками за гостинність щодо їх громадян (IOPSE, I², 40). У римський період в Херсонесі і на Боспорі гімнасії, ймовірно, фінансувалися з державних коштів, а гімнасіархи були державними чиновниками, які керували гімназіями і відповідали за підготовку ефебів. Гімнасіархи були членами синоду у Пантикапеї, Горгіпії і Танаїсі. Таким чином, контекст згадок про гімнасіархів у Північному Причорномор'ї вказує на те, що це були державні чиновники, хоча й не виключає повністю можливості існування літургій.

Можна запропонувати наступне бачення еволюції інституту еллінської гімнасіархії в цілому. Найповніше для V–IV ст. до н.е. представлений матеріал Аттики. Гімнасіархія тут уявляється виключно як літургія – організація змагань з бігу зі смолоскипами (лампадархія). У той же час матеріал для III ст. до н.е. і пізніше не відрізняється від інших грецьких міст і демонструє нам фігуру гімнасіарха як керівника гімнасій і наставника ефебів. Так, повертаючись до описаних вище поглядів дослідників на еволюцію гімнасіархії, ми бачимо, що стає очевидно можливість примирення дискусійних поглядів, якщо провести хронологічний поділ. Спочатку був виконавцем літургії. Це могла бути скрізь організація факельних змагань, але можна припустити, що у гімнасіархів за межами Аттики були й інші функції, пов'язані з проведенням інших спортивних змагань. До кінця IV ст. до н.е. гімнасіархія-літургія зникає, а словом гімнасіарх позначають тепер державного чиновника, що керує гімназіями. Ця схема може бути перенесена на поліси за межами Аттики лише у тому випадку, якщо ці поліси в загальні знали інститут літургії. Річ у тім, що дані про наявність літургій в інших державах у нас є починаючи з IV ст. до н.е. І тому є можливість висловити гіпотезу про те, що гімнасіарх з'явився в еллінських містах за межами Аттики вже в період еллінізму як державний чиновник.

Так, з кінця IV ст. до н.е. гімнасіархія стає посадою терміном на один рік – *ἀρχή*. Однак не можна виключити можливість того, що і в цей час гімнасіархія покладалася на громадян у формі літургії. Справа в тому, що в період еллінізму у зв'язку з тяжким фінансовим і особливо продовольчим становищем грецьких міст до списку літургій було додано ряд обов'язків, які виконувалися як регулярні посади (*ἀρχαί*), а насправді були літургічними магістратурами. Найобтяжливішими з них були ті, що стосувалися поста-

чання продовольства: симонія та агораномія. Так, наприклад, виконавці ситонії мали дбати про постачання в місто зерна. Відомо, що ці закупки здійснювалися за державний кошт, але в особливо важких ситуаціях виконавці цих літургій змушені були витратити і власні кошти. Тому у зв'язку з наявністю повідомлень про зв'язок гімнасіархів посткласичного часу з виконавцями літургій є підстави допустити, що і в елліністичну епоху гімнасіархія продовжує залишатися літургією, однак вона вже є проявом елліністичних літургій, які у свою чергу були предтечею літургій римських – *munera* – які, власне, і означали безоплатну роботу на державних посадах.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Bondar, L. D. 2009. Afinskie liturgii V–IV v. do n.e. [Athenian liturgies of the 5th - 4th centuries BC. SPb.]. (In Russian).
- Бондарь, Л. Д. 2009. Афинские литургии V–IV вв. до н.э. СПб., 2009.
- Kobylyna, M. M. 1956. Fanagoria. *Materials and researches in archeology*, № 57. (In Russian).
- Кобылина, М. М. 1956. Фанагория. *МИА*, № 57.
- Levi, E., I. Olvia. 1985. Hellenistic city. M.–L.: Nauka. (In Russian).
- Леви, Е., И. Ольвия. 1985. Город эпохи эллинизма. М.–Л.: Наука.
- Ruchynska, O. A. 2017. Culture and Society of Greek Cities of the Northern Black Sea Coast (VI BC – IV AD). Kharkiv: Maidan. (In Ukrainian).
- Ручинская, О. А. 2017. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. – IV в. н.э.). Харьков, 2017.
- Skrzhinska, M. V. 2014. Education and leisure in the ancient states of the Northern Black Sea region. Kiev. (In Ukrainian).
- Скржинская, М. В. 2014. Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья. Киев.

Стаття надійшла у редакцію 31.08.2020 р.

ВОСТОЧНОБАЛКАНСКИЕ КОРНИ ПЕКТОРАЛИ ИЗ ТОЛСТОЙ МОГИЛЫ

Леонид Бабенко

старший научный сотрудник, Харьковский исторический музей имени
Н.Ф. Сумцова (Харьков, Украина), babenkolnd@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-5498-9278>

Золотая пектораль, обнаруженная Б.Н. Мозолевским в 1971 году в Толстой Могиле, получила широкую известность. Однако в скифской среде украшения подобной формы не имели глубокой традиции и практически не получили распространения. Многие идеи, используемые тореvтом при изготовлении шедевра, были заимствованы им из иной культурной среды. Заметное влияние на замысел тореvта могли оказать идеи, подчерпнутые им из культуры населения Восточных Балкан – Фракии и Македонии.

Многие исследователи полагают, что весомое влияние на замысел пекторали могли оказать фракийские и македонские нагрудники. Их сближает сходство общей формы, размеры, структура композиции в виде концентрических изобразительных фризов, а также орнаментация средней зоны выющимися растительными побегам. Еще более зримо связь пекторали с балканским регионом отражает тождественность таких элементов растительного орнамента как закрученные в спираль побеги, пальметты и листья аканта, из которых смонтированы композиции среднего фриза пекторали и диадемы из Вергины и Ставрyполиса.

Идея воссоздания картины мироздания, которая воплощена в композиции пекторали с помощью барельефных фигурок, могла быть подчерпнута тореvтом из гомеровского описания щита Ахилла. В этом случае связующим звеном между лежавшими у истоков замысла пекторали «щитом Ахилла» и фракийскими и македонскими нагрудниками могли стать щиты-пелты. Этот вид фракийского доспеха был хорошо известен тореvтам и воплощен ими в ряде произведений. Несомненный интерес представляет и предложенная недавно новая трактовка сцен с антропоморфными персонажами верхнего фриза пекторали, которые могут быть связаны с легендой о происхождении македонской династии.

Эти и другие наблюдения свидетельствуют о несомненном влиянии на мастера пекторали культуры населения Фракии и Македонии.

Ключевые слова: Скифия, Фракия, Македония, пектораль, Толстая Могила.

EASTERN BALKAN ROOTS OF THE PECTORAL FROM THE TOVSTA MOHYLA.

Leonid Babenko

Senior Researcher, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum
(Kharkiv, Ukraine), babenkolnd@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-5498-9278>

The golden pectoral, which was found by B.M. Mozolevsky in 1971 in the Tovsta Mohyla, became widely known. However in the Scythian sphere the ornaments of such shape didn't have a deep tradition and actually were not spread. Many ideas that were used by a tureut when making a masterpiece, were borrowed by him from other cultural environment. The marked impact on a tureut's conception could have been made by the ideas that were picked up by him from the culture of the Eastern Balkan people – Thrace and Macedonia.

Many researches deem that a heavy impact on a pectoral's conception could have been caused by breastplates from Thrace and Macedonia. They are brought together by the common shape likeness, size, composition structure as concentric visual friezes, and also by ornamentation of the middle zone

with rambling floral spears. The pectoral connection with the Balkan region is reflected even more visibly by the identity of such floral ornament elements as twirled in curl spears, palmettes and acanthus leaves which form the composition of the middle frieze of the pectorals and diadems from Vergina and Stavroupoli.

The idea of recreating a picture of the universe which is implemented in the pectoral composition by bas-relief figures, could have been picked up by a toureut from Homer's description of the shield of Achilles. In this case the connecting link between the original intention of the shield of «Achilles» pectoral and breastplates from Thrace and Macedonia could be pelta shield. This kind of Thracian armor was well known by the toureuts and was implemented by them in series of work. Also very noteworthy is the recently suggested representation of scenes with anthropomorphic characters of the pectoral upper frieze, which can be related to the legend of the Macedonia dynasty origin.

These and other observations give evidence of doubtless influence of Thrace and Macedonia peoples culture on pectoral master.

Keywords: Scythia, Thrace, Macedonia, pectoral, Tovsta Mohyla.

С момента своего открытия пектораль из Толстой Могилы стала одним из наиболее узнаваемых символов украинской археологии и получила широкую известность далеко за пределами научного круга. Между тем, современное состояние источниковой базы позволяет утверждать, что в самой скифской среде пекторали как нагрудные украшения в форме луны большого распространения не получили. Помимо Толстой Могилы, пекторали-луны найдены в Большой Близице, в которой были погребены представители боспорской или синдской знати (Kalashnik 2014, 188–193), а также в кургане 493 у с. Ильинцы (Galanina 1977, 36). Но нагрудная пластина из этого погребения конструктивно и функционально столь отлична, что едва ли корректно ставить ее в один ряд с драгоценными пекторальями.

С одной стороны, пектораль из Толстой Могилы можно рассматривать как своеобразную усложненную модификацию гривны – традиционного украшения скифов – одной из наиболее зримых инсигний высокого социального статуса владельца (Babenko 2018, 187–204). Но в виду явной инновационности украшений в форме луны в скифской среде определение исторических корней пекторали представляется актуальной задачей.

Относительно широкое распространение луны в территориально и хронологически соприкасающихся со скифами культурно-исторических областях свидетельствует не в пользу конвергентного характера рождения замысла пекторали из Толстой Могилы. Первая область, где распространение луны получило заметные масштабы, локализуется к юго-востоку от Скифии – в пределах Урарту. Здесь пекторали хорошо известны в памятниках VIII–VII вв. до н.э. (Kellner, 1977; 1985; 1991; Merhav, 1991). Однако хронологическая лакуна в три столетия между временем бытования пекторалей в Урарту и временем создания пекторали из Толстой Могилы препятствует восприятию урартских пекторалей в качестве исходной традиции, не говоря уже о стилистических и конструктивных отличиях украшений (Babenko 2018, 189).

Вторая область распространения луны располагается именно на Восточных Балканах и взоры исследователей были обращены на нее буквально с момента открытия пекторали. Первым и наиболее ревностным сторонником фракийского происхождения пекторали из Толстой Могилы была А. П. Манцевич. В серии работ, посвященных этому шедевру греко-скифской тореvтики, исследовательница с хорошо известной скифологам пристрастностью попыталась выявить множественные элементы фракийской культуры в разнообразных образах и сюжетах пекторали (Mantsevich 1974; 1975; 1976; 1980).

Так, сцены терзания лошадей грифонами на нижнем фризе пекторали А. П. Манцевич сопоставляла с композицией на мозаике из Олинфа (рис. 1: 1, 9). Прикрепленный к рубаше «чешуйчатый пояс» с доспехом из Голематой Могилы (рис. 1: 2, 10). Закрученные в чубы волосы персонажей центральной сцены с «чубатыми» фракийцами Гомера и похожей прической сатира на серебряном ритоне из с. Розовец. Общий их облик – с монетным портретом Севта III (325–313) (рис. 1: 3–5, 11, 12). Одинарные и двойные розетки растительного фриза – с розетками на ожерелье из Куковой могилы и серьгах из Врацы (рис. 1: 6, 7, 13). Траптовку меха на овцах верхнего фриза с мехом овцы на ритоне изклада г. Па-

нагюриште (рис. 1: 8, 14). Наконец, общую форму пекторали – с железными, покрытыми серебряными пластинами нагрудниками (элементами доспеха) из Мезека и Вырбицы (рис. 2: 1, 3, 4) (Mantsevich 1980, 97–120). Из совокупности изложенных наблюдений следовал соответствующий вывод – пектораль из Толстой Могилы – «изделие выдающегося фракийского художника, изготовленное во Фракии в эпоху расцвета царства одрисов» (Mantsevich 1980, 119).

Подобная категоричность выводов о фракийском происхождении пекторали не получила широкой поддержки и была оспорена многими исследователями. Б. Н. Мозолевский счел изложенную А. П. Манцевич аргументацию неубедительной, отдавая предпочтение боспорскому происхождению пекторали (Mozolevskiy 1979, 214). Более сдержано подошла к сравнению пекторали из Толстой Могилы и фракийских нагрудников и А. И. Мелюкова. Признавая сходство их орнаментов, исследовательница полагала, что оно не может свидетельствовать в пользу фракийского происхождения пекторали, т.к. в обоих случаях растительный мотив имеет греческое происхождение (Meliukova 1979, 204, 205).

В дальнейшем фракийский след при изучении пекторали из Толстой Могилы прослеживался в основном в контексте ее сравнения именно с фракийскими нагрудниками, чему способствовало и увеличение их выборки – к нагрудникам из Мезека (Venedikov et al. 1973, 230) и Вырбицы (Archibald 1985, 167; Faklaris 1991, 9), а также найденного ранее, но сильно разрушенного из Янково (Archibald 1985, 168; Faklaris 1991, 11), добавились находки из памятников Северной Греции – Вергины (Andronicos 1984, 188), Катерины (Archibald 1985, 169) и Пидны (Faklaris 1991, 3, 7). При этом исследователями акцент мог делаться как на сходстве пекторалей, так и их различии.

З. Арчибальд полагала, что пектораль из Толстой Могилы не связана непосредственно с фракийско-македонскими нагрудниками и рассматривала ее как имитацию нагрудников в ажурной форме, допуская возможное происхождения этих форм из Передней Азии (Archibald 1985, 181). Э. Якобсон, сравнивая пектораль из Толстой Могилы с фракийско-македонскими нагрудниками и, прежде всего, пекторалью из Вергины, делала акцент на различии обоих предметов – технологическом, функциональном и орнаментальном (Jacobson 1995, 101, 102). Отдаленную связь пекторалей из Толстой Могилы и Большой Близницы с фракийскими нагрудниками отмечал Д. Бордман (Boardman 1994, 210).

Й. Форназье, решая проблему происхождения скифских пекторалей посредством сравнительного анализа формы и функции, привлек фракийские аналогии и пришел к выводу, что фракийские нагрудники, как и пекторали из Северного Причерноморья, служили средством выражения высокого религиозного, политического или военного положения носителя. Но в то же время скифские пекторали обладали более специфическим смыслом, так как в их сюжетах задействованы более обширные комбинации кодов, что предопределяет и более сложную интерпретацию (Fornasier 1997, 137–146).

По мнению М. Ю. Трейстера, пекторали из Фракии и Македонии были источником вдохновения для мастера пекторали из Толстой Могилы, который мог также иметь фрако-македонское происхождение (Treister 2005, 63). Также исследователь считает заслуживающей внимание гипотезу П. Факлариса об изготовлении пекторалей из Толстой Могилы и Большой Близницы в Восточной Македонии, в Амфиполе (Treister 2010, 555, 556). Следует все же заметить, что греческий исследователь подобное предположение высказал лишь в отношении находок из Фракии и Македонии (Faklaris 1991, 16), а указанные скифские пекторали им упомянуты как пример использования подобных изделий в качестве не элементов доспеха, а декоративных и статусных украшений (Faklaris 1991, 12).

Можно согласиться с мнением Н. А. Гаврилюк о том, что «вопрос о степени соответствия фракийских нагрудников и пекторали из Толстой Могилы... все еще актуален» (Gavriliuk 2016, 285). Различаясь технологией изготовления и, отчасти, функциональным применением, фракийско-македонские и скифские пекторали совпадают по целому ряду других признаков. А именно, практически идентичным луновидным абрисом, структурой композиции в виде концентрических изобразительных фризов, использованием в орнаментации мотива вьющихся растительных побегов со спиральными завитками. Впечатление сходства усиливает и близость диаметра пекторали из Толстой Могилы (30,6 см) с нагрудниками из Вергины (30 см), Мезека (29 см) и Пидны (30,5 см) (Archibald 1985, 165, 166; Faklaris 1991, 2).

В этой связи принципиальное значение в определении возможного влияния на пектораль из Толстой Могилы фракийско-македонских нагрудников приобретает их хронологическая корреляция. В случае более поздней даты фракийско-македонских нагрудников постановка подобной проблемы представляется некорректной. Между тем, единого мнения о дате нагрудников не существует. В отношении ряда находок отсутствуют основания для их надежных датировок. Для пекторали из Мезека предложены разные даты – первая половина, середина или последняя четверть IV в. до н.э. (Venedikov et al. 1973, 104, 105; Archibald 1985, 181). Пектораль из Пидны П. Н. Факларис датирует третьей четвертью IV в. до н.э. (Faklaris 1991, 16, 17). Поэтому особое значение приобретает датировка Большого кургана в Вергине, которая может предоставить абсолютную дату. Несмотря на имеющуюся дискуссию, первоначальная гипотеза М. Андроникаса о принадлежности гробницы Филиппу II Македонскому в настоящее время представляется наиболее обоснованной, в том числе и на основании идентификации погребенного посредством антропологического исследования его останков (Alekseev 2003, 252–254; Polin 2014, 468–471). В этом случае погребение датируется 336 г. до н.э. Сама же пектораль, относящаяся, как и знаменитый горит типа Карагодеуашх-Вергина, к категории военных трофеев или дипломатических даров, была обретена Филиппом II в период завоевания фракийских земель между 359–342 гг. до н.э. Соответственно, ее изготовление припадает на еще более раннюю дату – по меньшей мере, вторую четверть IV в. до н.э. Это вполне согласуется с предложенными для Толстой Могилы датами в пределах третьей, или, даже, второй, четверти IV в. до н.э. (Alekseev 2003, 263, 264; Polin 2014, 273–279). О небольшом разрыве между временем изготовления пекторали и положением ее в могилу свидетельствует отсутствие явных следов потертости, которые хорошо заметны на гривнах из Толстой Могилы и Чертомлыка. А также небольшое число повреждений, избежать которых в условиях беспокойного кочевого и военного быта в течение длительного времени было очень затруднительно. Следовательно, нагрудник из Вергины и ему подобные вполне могли играть роль своеобразного прототипа для мастера пекторали из Толстой Могилы.

Более подробно следует остановиться на возможной связи орнаментации одного из фризов пекторали и большинства нагрудников растительными побегам. Здесь едва ли уместно говорить о прямом заимствовании этого сюжета непосредственно с фракийских нагрудников, о чем писала еще А. И. Мелюкова (Meliukova 1979, 204, 205). С одной стороны растительными композициями в виде исходящих из центрального акантового куста вьющихся растительных побегов в IV в. до н.э. были декорированы очень многие изделия торевтов, исполнявших заказы скифов. Причем их можно встретить как на шедеврах, сопоставимых с пекторалью (серебряная амфора из Чертомлыка), так и на изделиях массового характера (пластины головных уборов). Таким образом, заимствование торевтом, изготовившим пектораль, идеи подобной растительной композиции могло и не иметь внешнего характера. Ее он мог «подсмотреть», знакомясь с подобным орнаментом на других изделиях, и уже потом воплотить в другой технике и на более высоком художественном уровне в своем шедевре. С другой стороны, и область распространения подобного орнамента не ограничивалась греческим миром и его ближайшей округой – вьющиеся растительные узоры широко использовались южноиталийскими художниками, особенно в расписной посуде, что убедительно доказал М. Пфроммер (Pfrommer 1982, 119–190). Более явственную связь среднего фриза пекторали с фракийским и македонским регионом демонстрирует не столько близость композиции растительного орнамента, сколько его техническое исполнение. Пышный растительный узор на пекторали образуют объемные элементы орнамента, изготовленные с использованием различных технических приемов и соединенные в замышленную композицию на плоской пластине при помощи пайки, резе – в нескольких местах посредством круглых заклепок и проволочных скоб (Pidvyotska et al. 2002, 17–26). На фоне широкого распространения растительных композиций на изделиях греко-скифской торевтики подобное техническое воплощение уникально. Между тем, очень многие элементы растительного орнамента, а именно – закрученные в спираль проволочные усики, листья аканта с рубчатými краями, пламенеющие пальметты, двойные розетки – но соединенные в другую композицию, можно увидеть на проволочных диадемах из гробницы Филиппа II в Вергине и Ставрполисе, на севере

Греции. Помимо этого, в обоих случаях – и на пекторали, и на диадеме лепестки розеток и некоторые другие элементы декорированы голубой эмалью. Оба эти украшения сопоставляет с цветочным орнаментом среднего фриза пекторали в своей работе Й. Гебауэр (Gebauer 1997, 149), но не акцентировано, мимоходом, в подстрочной ссылке. Но явственная близость целого набора элементов, используемых в конструкции обоих украшений и, по-видимому, изготовленных с использованием одних и тех же технических приемов, свидетельствует если не об одной руке мастера или хотя бы мастерской, то о несомненном их заимствовании и демонстрирует еще одну «фракийско-македонскую» параллель в композиции пекторали.

Еще один такой фракийский след можно увидеть, если развить уже упомянутый перспективный тезис М. Ю. Трейстера о фракийско-македонских нагрудниках как источнике вдохновения для мастера пекторали из Толстой Могилы (Treister 2005, 63). Вероятнее всего, замысел пекторали рождался на основе не какой-то одной идеи, а целого комплекса, в процессе сложного их переплетения и различных трансформаций. И нагрудники не были единственным таким источником – круг подобных заимствований, а соответственно изобразительной эрудиции мастера был значительно шире. В числе других источников, оказавших заметное влияние на формирование образа пекторали, можно назвать отмеченные Б. Н. Мозолевским скульптурные композиции фронтонов Парфенона, наследование которым угадывается в построении изобразительных фризов пекторали (Mozolevskiy 1979, 216, 217), а также ряд монетных сюжетов (сцены вскармливания телят, чешущая лошадь на монетах из Керкиры, Аполлонии, Диррахии, Каристоса), заимствованных торовтом (Babenko 2017, 30–33).

Очень симптоматично, что сразу несколько исследователей независимо друг от друга в том или ином контексте сопоставили пектораль из Толстой Могилы с мифическим щитом Ахилла (Iatsenko 1977, 96–97; Lelekov et al. 1988, 222, 223; Mikhailin 2005, 34), подробное описание которого изложено более чем в 130 строках в 18 песне «Илиады» (II, XVIII, 468–609). По своей сути и щит Ахилла, и пектораль являются высокохудожественными произведениями искусства, на которых с помощью сюжетно противопоставленных сцен, оформленных посредством барельефных/горельефных фигурок, воссозданы космологические картины мира. Поэтому, принимая во внимание огромную популярность в древнегреческом мире произведений Гомера и несомненное знакомство с ними мастера пекторали (особенно с пассажем об изготовлении щита, в котором Гефест по существу сам предстает мастером-торевтом), можно вполне предположить, что описание щита Ахилла способствовало оформлению идеи воссоздать подобную космограмму с использованием близких и понятных скифам образов и сюжетов.

Необходимо отметить, что фракийско-македонские нагрудники являются фактически небольшими подвесными щитами, защищавшими в бою одно из наиболее уязвимых мест воина. По своей форме и функциям они близки пельтам – лёгким кожаным щитам в форме полумесяца, бытовавшим с ними в одно время и на одной территории и используемых фракийскими пехотинцами-велитами (пелтастами). Подобные пельты были не только хорошо известны работающим на заказчиков из Северного Причерноморья торовтам, но и воспроизведены ими в батальных сценах на гребне из Солохи и калафе из Большой Близницы (Alekseev 2012, 139; Kalashnik 2014, 158) (рис. 3: 8–10). Еще две пельты можно увидеть в руках персонажей сцен охоты, которыми украшен большой лекиф Ксенофанта (Vinogradov 2007, 59) (рис. 3: 11).

Таким образом, можно полагать, что замысел пекторали во многом зиждился на разнородных, но тем или иным образом связанных между собой идеях. В итоге сложной трансформации ассоциативной цепочки *щит Ахилла* — *щит-пельта* — *щиты-нагрудники* (или в обратном порядке) и синтеза нескольких идей был создан общий образ пекторали с соответствующей формой, структурой композицией и отдельными орнаментальными мотивами (Babenko 2019, 273–275).

В кругу работ, посвященных пекторали, доминируют исследования, посвященные изучению проблем семантики образов и сюжетов, львиную долю которых составляют интерпретации центральной сцены, которую полагают чисто бытовой, как эпизод праздника или церемонии или же рассматривают ее как иллюстрацию эпоса или мифа. В персонажах же видят чаще всего представителей скифского, иногда шире – иранского мира, в

исключительных случаях – Боспора (обзор мнений см. Babenko 2013, 111–113). Но совсем недавно Е. В. Савостиной была предложена еще одна, во многом инновационная трактовка сцен с антропоморфными персонажами верхнего фриза (рис. 4: 1–3), которых автор связала с легендой о происхождении македонской династии. А именно – с бежавшими из Аргоса братьями, нанявшимися сначала в работники к иллирийскому царю (старший при конях, средний при коровах, младший при мелком скоте), но позже добившихся царской власти в Нижней и Верхней Македонии. Саму же пектораль Е.В. Савостина рассматривает как дар скифам или их трофей, полученный ими, исходя из контекста, именно из македонского мира (Savostina 2016, 85, 86; 2019, 68–71).

Таким образом, даже оставляя за рамками тот факт, что признаваемое большинством исследователей боспорское происхождение пекторали также может иметь фракийскую составляющую – в силу правления в это время на Боспоре фракийской династии Спартокидов и вполне вероятной активной деятельности ювелиров из Фракии, балканское – фракийское и македонское – влияние на рождение шедевра – пекторали из Толстой Могилы приобретает все более явственные и разнообразные очертания.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Alekseev, A. Iu. 2003. Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII–IV vekov do n.e. [The Chronography of European Scythia (7th–4th centuries BC)]. Saint Petersburg: The State Hermitage Publishing House, 416 s. (In Russian).
- Алексеев, А. Ю. 2003. Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н.э. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 416 с.
- Alekseev, A. Iu. Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha [The Gold of the Scythian Kings]. Saint Petersburg: The State Hermitage Publishing House, 2012, 272 s. (In Russian).
- Алексеев, А. Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2012, 272 с.
- Andronikos, M. 1984. Vergina: the royal tombs and the ancient city. Athenon: Ekdotike Athenon, 244 p.
- Archibald, Z. H. 1985. The Gold Pectoral from Vergina and its Connections. *Oxford Journal of Archaeology*, № 4, p. 165–185.
- Babenko, L. I. 2013. Do semantyky tsentralnoi stseny pektorali z Tovstoi Mohyly [About the Pectoral from Tovsta Mohyla composition semantics]. *Starozhytnosti 2013 [Antiquities 2013]*. Kharkiv, s. 111–122. (In Ukrainian).
- Бабенко, Л. І. 2013. До семантики центральної сцени пекторалі з Товстої Могили. *Старожитності 2013*. Харків, с. 111–122.
- Babenko, L. I. 2017. Dva monetnykh siuzheta na izdeliakh greko-skifskoi torevitki [Two Monetary Plots on Handiwork of Greek-Scythian Toreutics]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy [Archaeology and ancient history of Ukraine]*, вип. 2 (23), s. 30–39. (In Russian).
- Бабенко, Л. І. 2017. Два монетних сюжета на изделиях греко-скифської торевтики. *Археологія і давня історія України*, вип. 2 (23), с. 30–39.
- Babenko, L. I. 2018. Pektoral ili grivna? (o sootvetstvii termina i morfologii ukrasheniia) [Pectoral or Torque? (matching the terminology and the morphology of this adornment)]. *Stratum plus*, № 3, s. 187–204. (In Russian).
- Бабенко, Л. І. 2018. Пектораль или гривна? (о соответствии термина и морфологии украшения). *Stratum plus*, № 3, с. 187–204.
- Babenko, L. I. 2019. Voennaia tematika pektorali iz Tolstoi Mogily [Military Topics of the Pectoral from Tolstaya Mogila]. *Stratum plus*, № 3, s. 261–284. (In Russian).
- Бабенко, Л. І. 2019. Военная тематика пекторали из Толстой Могилы. *Stratum plus*, № 3, с. 261–284.
- Boardman, J. 1994. The diffusion of classical art in antiquity. London: Thames and Hudson, 352 p.
- Dally, O. 2008. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skyten*. München–Berlin–London–New York: Prestel, S. 291–298. (In German).
- Ellinikos Politismos. Psiphidota [Greek culture. Mosaic]. URL: http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/psi/psiphidota.htm. (Date of the application 04.04.2019). (In Greek).
- Ελληνικός Πολιτισμός. Ψηφιδωτά. URL: http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/psi/psiphidota.htm. [Ημερομηνία της αίτησης 04.04.2019].
- Faklaris, P. V. 1991. Peritrachelion [Gorget-Peritrachelion]. *Archailogiko Deltio [Archaeological Bulletin]*. Athena, t. 40, s. 1–16. (In Greek).

- Φάκλαρης, Π. Β. 1991. Περίτραχίλιον. *Αρχαιολογικό Δελτίο*. Αθήνα, 1991, τ. 40, σ. 1–16.
- Formasier, J. 1997. Das Pectorale aus der Tolstaja Mogila Vergleichende Untersuchungen zur Form und Funktion. *Zur graeco-skythische Kunst. Archologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit-Verlag, S. 119–146. (In German).
- Galanina, L. K. 1977. Skifskie drevnosti Podneprov'ia (Ermitazhnaia kolleksiia N. E. Brandenbura) [Scythian Antiquities of the Dnieper Basin (The Hermitage Collection of N. E. Brandenburg)]. Moskva: Nauka, 68 s. (In Russian).
- Галанина, Л. К. 1977. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга). Москва: Наука, 1977, 68 с.
- Gavriiliuk, N. A. 2016. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak istochnik dlia izuchenii ekonomiki Stepnoi Skifii. Istoriografiia voprosa [The Pectoral from Tovsta Mohyla as a source for the study of the economy of Steppe Scythia. Historiography of the problem]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* [Archaeology and ancient history of Ukraine], вып. 2 (19), s. 284–291. (In Russian).
- Гаврилюк, Н. А. 2016. Пектораль из Толстой Могилы как источник для изучения экономики Степной Скифии. Историкография вопроса. *Археология і давня історія України*, вип. 2 (19), с. 284–291.
- Gebauer, J. 1997. Rankengedanken – zum Pectorale aus der Tolstaja Mogila. *Zur graeco-skythische Kunst. Archologisches Kolloquium Münster*. Münster: Ugarit-Verlag, S. 147–160. (In German).
- Gold der Thraker*. 1979. Archäologische Schätze aus Bulgarien. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 240 S. (In German).
- Iatsenko, I. V. 1977. Iskusstvo epokhi rannego zheleza [The Art of the Early Iron Age]. *Proizvedeniia iskusstva v novykh nakhodkakh sovetskikh arkheologov* [Works of Art in Recent Finds of Soviet Archaeologists]. Moskva: Iskusstvo, s. 43–104. (In Russian).
- Яценко, И. В. 1977. Искусство эпохи раннего железа. *Произведения искусства в новых находках советских археологов*. Москва: Искусство, с. 43–104.
- Jacobson, E. 1995. The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world. Leiden-New York: E.J. Brill, XVIII+305 p.
- Kalashnik, Iu. P. 2014. Grecheskoe zloto v sobranii Ermitazha: Pamiatniki antichnogo iuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prichernomor'ia [Greek gold in the Hermitage collection. Monuments of ancient jewelry art from the Northern Black Sea region]. Saint Petersburg: The State Hermitage Publishing House, 280 s. (In Russian).
- Калашник, Ю. П. 2014. Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 280 с.
- Kellner, H.-J. 1977. Pectorale aus Urartu. *Beleten*, Bd.41, S. 481–493. (In German).
- Kellner, H.-J. 1985. Kopfschmuck oder Brustschmuck? Bemerkungen zu neuen Funden aus Urartu. *Pro Arte Antiqua: Festschrift für Hedwig Kenner II*. Wien-Berlin: A.F. Koska, S. 226–229. (In German).
- Kellner, H.-J. 1991. Medallions and Pectorals. *Urartu. A Metalworking Center in the first Millennium B.C.E.* Jerusalem: The Israel Museum, p. 164–166.
- Klochko, L. 2011. «Mir zemnoi» v traktovke sozdatelei pektoral' iz kurgana Tolstaia Mogila (Dnepropetrovskoi obl.) [«The World Mundane» as interpreted by the makers of the Pectoral from the Tovsta Mohyla Mound (Dnipropetrovsk region)]. *Arta*. Seria: Arte vizuale, s. 32–38. (In Russian).
- Клочко, Л. 2011. «Мир земной» в трактовке создателей пекторали из кургана Толстая Могила (Днепропетровской обл.). *Arta*. Seria: Arte vizuale, с. 32–38.
- Lelekov, L. A., Raevskii, D. S. 1988. Inokulturnyi mif v grecheskoi izobrazitelnoi traditsii [The myth another culture in the Greek artistic tradition]. *Zhizn mifa v antichnosti* [The life of myth in Antiquity]. Moscow: Sovetskii khudozhnik, вып. XVIII, ch. I, s. 215–226. (In Russian).
- Лелеков, Л. А., Раевский, Д. С. 1988. Инокультурный миф в греческой изобразительной традиции. *Жизнь мифа в античности*. Москва: Советский художник, вып. XVIII, ч. I, с. 215–226.
- Mantsevich, A. P. 1974. Chertomlykskaia vaza i pektoral iz Tolstoi Mogily [Chertomlyk vase and pectoral from Tolstaya Mogila]. *Pulpudeva*. Sofia, vol. I. s. 83–98. (In Russian).
- Манцевич, А. П. 1974. Чертомлыкская ваза и пектораль из Толстой Могилы. *Pulpudeva*. Sofia, vol. I. с. 83–98.
- Mantsevich, A. P. 1975. K voprosu ob izobrazheniiakh «varvarov» na predmetakh torevniki iz kurganov Severnogo Prichernomor'ia [On the question of the images of the Barbarians on the objects of the toreutics from the tumuli along the Northern Black Sea Coast]. *Studia Thracica. Frako-skifskie kulturnye svyazi* [Studia Thracica. Thracian and Scythian Cultural Relations]. Sofia, vol. I, s. 112–126. (In Russian).
- Манцевич, А. П. 1975. К вопросу об изображениях «варваров» на предметах торевтики из курганов Северного Причерноморья. *Studia Thracica. Фрако-скифские культурные связи*. Sofia, vol. I, с. 112–126.
- Mantsevich, A. P. 1976. Izobrazheniia «skifov» v iuvelirnom iskusstve antichnoi epokhi [Images of «Scythians» in the jewelry art of the ancient era]. *Archeologia* [Archaeology]. Warszawa, vol. 26, p. 1–45. (In Russian).

- Манцевич, А. П. 1976. Изображения «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи. *Archeologia*, Warszawa, vol. 26, с. 1–45.
- Mantsevich, A. P. 1980. Zolotoi nagrudnik iz Tolstoi Mogily [The golden breastplate from Tolstaya Mogila]. *Thracia Serdicae*. Sofia, vol. V, s. 97–120.
- Манцевич, А. П. 1980. Золотой нагрудник из Толстой Могилы. *Thracia Serdicae*. Sofia, vol. V, с. 97–120. (In Russian).
- Martinez, J.-L. (ed.). 2015. L'épopée des rois thraces. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Paris: Musée du Louvre. 399 p. (In French).
- Meliukova, A. I. 1979. Skifia i frakiiskii mir [Scythia and the Thracian world]. Moskva: Nauka, 256 s. (In Russian).
- Мелюкова, А. И. 1979. Скифия и фракийский мир. Москва: Наука, 256 с.
- Merhav, R. 1991. Some Observations on Pectorals and Medallions. *Urartu. A Metalworking Center in the first Millennium B.C.E.* Jerusalem: Israel Museum, p. 171–176.
- Mikhailin, V. Iu. 2010. Zolotoe lekalo sudby: pektoral iz Tolstoi Mogily i problema interpretatsii skifskogo «zverinogo stilia» [Golden temple of fate: pectoral from Tolstaya Mogila and the problem of interpretation of the Scythian «animal style»]. Saratov–Saint Petersburg: LISKA, 172 s. (In Russian).
- Михайлин, В. Ю. 2010. Золотое лекало судьбы: пектораль из Толстой Могилы и проблема интерпретации скифского «звериного стиля». Саратов–Санкт-Петербург: ЛИСКА, 172 с.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. Tovsta Mohyla. Kyiv: Naukova dumka, 251 s. (In Ukrainian).
- Мозольевский, Б. М. 1979. Товста Могила. Київ: Наукова думка, 251 с.
- Pidvysotska, O. P., Cherniakov, I. T. 2002. *Tekhnologichni sposterezhenia nad serednim yarusom pektoralii iz Tovstoi Mohyly* [Technological observations over the middle tier of Pectoral from Tovsta Mohyla]. *Muzeini chytannia* [Museum readings]. Kyiv, s. 17–26. (In Ukrainian).
- Підвисоцька, О. П., Черняков, І. Т. 2002. Технологічні спостереження над середнім ярусом пекторали із Товстої Могили. *Музейні читання*. Київ, с. 17–26.
- Pfrommer, M. 1982. Grossgriechischer und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit. *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*, Bd. 97, S. 119–190. (In German).
- Polin, S. V. 2014. Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V-IV vv. do n.e. na Khersonshchine [Scythian burial mounds Zolotaia Balka 5 th–4 th centuries BC in Kherson region]. Kyiv: Izdatel Oleg Filiuk, 776 s. (In Russian).
- Полин, С. В. 2014. Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н.э. на Херсонщине. Киев: Издатель Олег Филук, 776 с.
- Savostina, E. A. 2016. K probleme atributsii pektoralii iz kurgana Tolstaia Mogila [To the problem of attribution of pectoral from the barrow Tolstaya Mogila]. *Artikult-21* [Articult-21], № 1, s. 85, 86. (In Russian).
- Савостина, Е. А. 2016. К проблеме атрибуции пекторали из кургана Толстая Могила. *Артикульт-21*, № 1, с. 85, 86.
- Savostina, E. A. 2019. Neskolko zametok o pektoralii iz kurgana Tolstaia Mogila: voprosy atributsii i kulturnoi prinaladzhnosti [Some remarks on the pectoral from the burial mound Tolstaya Mogila: the questions of attribution and cultural background]. *Bosporskie issledovaniia* [Bosporos Studies], vyp. XXXIX, s. 58–88. (In Russian).
- Савостина, Е. А. 2019. Несколько заметок о пекторали из кургана Толстая Могила: вопросы атрибуции и культурной принадлежности. *Боспорские исследования*, вып. XXXIX, с. 58–88.
- The Gold of Macedon. Archaeological Museum of Thessaloniki. URL: <https://www.amth.gr/en/exhibitions/permanent-exhibitions/gold-macedon>. (Date of the application 04.04.2019).
- Treister, M. 2005. Masters and Workshops of the Jewellery and Toreutics from Fourth-Century Scythian Burial-Mounds. *Scythians and Greeks. Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC – first century AD)*. Exeter: University of Exeter Press, p. 56–63, 190–194.
- Treister, M. Iu. 2010. Iuvelirnoe delo i torevtika [Jewellery and Toreutics]. *Antichnoe nasledie Kubani v trekh tomakh* [Ancient heritage of Kuban: in three volumes]. Moskva: Nauka, t. 2, s. 534–597. (In Russian).
- Трейстер, М. Ю. 2010. Ювелирное дело и торевтика. *Античное наследие Кубани в трех томах*. Москва: Наука, т. 2, с. 534–597.
- Venedikov, I., Gerasimov, T. 1973. Trakiyskoto izkustvo [Thracian treasure]. Sofia: Balgarski hudozhnik, 408 s. (In Bulgarian).
- Венедиков, И., Герасимов, Т. 1973. Тракийското изкуство. София: Български художник, 408 с.
- Vinogradov, Iu. A. 2007. Bolshoi lekif Ksenofanta [The large lekythos of Xenophantos]. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 64 s. (In Russian).
- Виноградов, Ю. А. 2007. Большой лекиф Ксенофанта. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 64 с.

Статья поступила в редакцию 23.03.2020 г.

О СТРОИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕПИСКОПА КАПИТОНА В ХЕРСОНЕСЕ-ХЕРСОНЕ В IV В.

Михаил Фомин

кандидат исторических наук, доцент кафедры туристического бизнеса Харьковской государственной академии культуры, Бурсацкий спуск 4, 61057, Харьков, Украина,
fomin_mv@ukr.net, ORCID 0000-0003-4092-2950

Статья посвящена вопросу христианизации позднеантичного Херсонеса-Херсона и строительной деятельности святого епископа Капитона. Город был важным центром Восточной Римской империи в регионе, вопрос его христианизации имел не только религиозное и культурное, но и политическое значение в начале 80-х годов IV в. Первая попытка крещения была предпринята в начале IV столетия и привела к столкновениям между язычниками и христианами. В городе, в течение длительного времени продолжались преследования христиан, свидетельства о которых сохранили памятники некрополя и тексты агиографического источника «Жития епископов херсонских». К 80-м годам IV в. конфликт привел к вооруженному столкновению. Епископ Капитон получил поддержку от Имперской администрации, что позволило остановить вооруженное противостояние между христианами и их противниками (иудеями и язычниками), изгнанными из города предшественником Капитона епископом Эферием. Св. еп. Капитон, прибывши в город, вступил в диспут с противниками христианства, и по его молитве было явлено чудо «в печи». После этого большинство горожан крестилось, а языческий комплекс на Восточном мысу Херсонеса был разобран. Вместо него была построена базилика апостола Петра. Рядом с ней была построена крещальня, где крестили горожан. Комплекс Восточной базилики неоднократно перестраивался в период своего функционирования, что в значительной мере изменило его облик. С деятельностью св. епископа Капитона связывают окончательную победу христианства в городе и возведение первого крупного культового комплекса. В VI в. во время «строительного бума» он был перестроен и известен сегодня в литературе как комплекс «Восточной базилики». Комплекс включал базиликальный храм, крещальню, крестообразную часовню-мартирий, вспомогательные сооружения.

Ключевые слова: Херсонес-Херсон, христианство, базилика, баптистерий, мартирий, часовня.

ABOUT THE BUILDING ACTIVITIES OF BISHOP KAPITON IN CHERSONESOS – CHERSON IN THE 4TH CENTURY

Mikhail Fomin

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Tourism Business,
Kharkov State Academy of Culture, Bursatsky Spusk 4, 61057, Kharkov, Ukraine,
fomin_mv@ukr.net, ORCID 0000-0003-4092-2950

The article is devoted to the issue of christianization of Chersonesus-Kherson of Late antiquity period and the activities of Bishop Capiton in construction. The city was an important center of the Roman Empire in the region and the issue of its christianization had not only religious and cultural, but also political significance in the early 80's of the fourth century. The first attempt of baptising was made at the beginning of the century and led to clashes between pagans and Christians. Persecution continued for a long time, the evidence of which can be found in the monuments of the necropolis and the texts of the Lives of bishops of Chersonesus. Bishop Capito received support from the administration of the Empire, which allowed to stop the armed confrontation between Christians and their opponents (Jews and pagans) expelled from the city by Capito's predecessor, Bishop Aetherius. St. Kapiton, having arrived in the city, entered into a dispute with the opponents of Christianity and a miracle "in the oven" was revealed by his prayer. After that, most

of citizens were baptized, and the pagan complex on the Eastern Cape of the settlement was dismantled. Instead, the Basilica of the Apostle Peter was built. A delubrum, where citizens were baptized was built next to it. The complex of the Eastern Basilica was repeatedly rebuilt during its operation, which significantly changed its appearance. The final victory of Christianity in the city and the construction of the first major religious complex are associated with the activities of St. Bishop Capito. In the 6th century, during the “construction boom”, it was rebuilt and is known today in the literature as the “Eastern Basilica” complex.

Keywords: Chersonese-Cherson, Christianity, basilica, baptistery, martyros, chapel.

Позднеантичный Херсонес-Херсон крупнейший восточно-римский центр в Северном Причерноморье, город, располагавшийся на границе античного мира и мира варваров, играл огромное политическое, стратегическое и культурное значение в регионе. Исследование его памятников позволяет проследить элементы процесса трансформации позднеантичного центра в раннесредневековый, что сегодня является одной из актуальных проблем византистики. Одним из ключевых составляющих этого процесса стало изменение мировоззрения горожан, связанное с распространением христианства.

Вопрос формирования херсонесской христианской общины и ее трагическая история неоднократно становился объектом научной дискуссии. Эта проблема поднималась в трудах исследователей (подробнее о дискуссии о процессе формирования христианской общины в городе см. Сорочан, Фомин 2019, 416–430).

Несмотря на свою значимость, регион находился вне поля интересов позднеантичных авторов. В связи с этим, количество упоминаний о Северном Причерноморье и Херсонесе в письменных источниках ограничено. Фактически единственным таким источником могут быть тексты Житий епископов херсонских. На сегодняшний день существует значительное количество вариантов рассказа о трагической истории семи епископов херсонских, дополняющих друг друга и восходящих к первоначальному жизнеописанию (Могарычев и др. 2012). Недостаток информативности письменных источников может быть частично компенсирован памятниками археологии. Раскопки на территории Херсонесского городища продолжаются на протяжении более ста лет, и сегодня накоплен значительный объем информации. Совместный анализ доступных источников позволяет реконструировать сложный и трагический процесс становления Церкви в городе, ключевым в котором стала деятельность св. еп. Капитона.

Жития епископов херсонских повествуют, что начало конфликта было положено еще во «времена правления Диоклетиана». К концу IV в. в результате репрессий со стороны язычников и иудеев в городе было убито четыре епископа. Памятники херсонесского некрополя позволяют предположить о значительном количестве жертв среди горожан-христиан (Фомин 2012а, 69–77; Фомин 2015, 225–232). В источниках упоминается местный топоним «святые могилы». Это название относилось к участку городского некрополя в Карантинной балке, где были погребены христиане-мученики. Именно здесь в основном сосредоточены херсонесские христианские расписные склепы, «над могилами мучеников» была построена одна из самых ранних церквей (Фомни, Шевцова 2013, 22–33) и найден памятник местной святой Анастасии (Фомин 2012а, 69–77; Фомин 2015, 225–232).

Гонения удалось остановить лишь к 380-м годам при еп. Эферии. Тексты агиографического источника повествуют, что при поддержке Константинополя из города были высланы «идолопоклонники», их имущество конфисковано, а синагога перестроена в церковь (Могарычев и др. 2012). Но после смерти Эферия ситуация усложняется.

События в городе происходили на фоне обострения конфликтов на границах Империи. В 375–376 гг. в Северном Причерноморье появляются гунны. С ними связывают гибель таких позднеантичных центров как Ольвия и Тира. Опасность нашествия угрожает и Херсонесу-Херсону. В этой связи Империя проводит политику, направленную на укрепление своих границ, в том числе и главного опорного пункта в регионе. В городе проводятся мероприятия по укреплению обороноспособности города, производится переброска дополнительных сил (Вус 2010, 64). Эти работы нашли свое отражение в памятниках эпиграфики. Об этом свидетельствует стела с упоминанием императоров Валента (364–378 гг.), Валентиниана I (364–375 гг.) и Грациана (375–383 гг.), префекта претория префектуры Восток и командира отряда балистариев Домиция Модеста (Вус 2010, 64;

Зубарь 2004, 197–198, 205; Соломоник 1990, 74), а также надписи в честь императоров Аркадия (383–408 гг.) и Гонория (395–423 гг.) (Виноградов 2010, 107–111). О возросшей помощи городу свидетельствует и значительное количество монет этого периода, найденных в Херсонесе (Вус 2010, 65).

В этой связи противостояние религиозных партий в городе приобретает уже политическую окраску и начинает угрожать не только христианской общине, но и безопасности самого Херсонеса-Херсона. В Константинополе конечно понимали эту ситуацию и искали ее решение.

Известно, что еп. Эферий умер на о. Березань зимой (средневековое название – остров св. Эферия). Известие о его смерти достигает и Константинополя и Херсонеса. Воспользовавшись ситуацией, противники христиан могли попытаться взять реванш. Ситуация усложнялась тем, что в состав гарнизона города помимо имперских войск входило воинское формирование, набранное из местных жителей (Фомин 2012b, 104–105). Такой конфликт мог иметь последствия для ситуации в регионе.

Учитывая это, вероятно с началом судоходства в город направляется еп. Капитон (в отличие от своих предшественников, присланных из Иерусалима, его назначают в Константинополе). Скорее всего, первым транспортом, отправленным в город, был корабль, перевозивший отряд для усиления гарнизона.

Жития упоминают об отряде в 500 воинов и его командире Феоне. Скорее всего речь идет о трибуне Флавии Вите, имя которого известно по эпиграфическим памятникам, открытым в городе (Виноградов 2010, 105–106). Можно говорить о целой экспедиции, включавшей помимо солдат и офицеров военных специалистов, прибывших с целью существенно модернизировать систему обороны города. Среди них упоминаются «механики», военные инженеры (Виноградов 2010, 103–104). Эпиграфические памятники и Жития повествуют о строительстве стены.

К моменту прибытия транспорта конфликт дошел до критической ситуации. Фактически город находился в осаде. Возможно, в результате конфликта произошло разрушение стены (Виноградов 2010, 104). Отряд Феона занял стены, с внешней стороны которых собрались противники христиан.

В дальнейшем развитие событий вмешался св. Капитон. Он смог добиться перемирия между враждующими группировками. Как сообщает агиограф «обе стороны успокоились; после этого и неверным позволено было войти в город и вместе с другими слушать учение предстоятеля» (Могарычев и др. 2012, 93), «он убеждал приверженцев эллинов, собравшихся у стены города, толпу нелегко исчислимую, послушаться и просить принять его веру. И случились обоюдные прения по поводу религии каждой из сторон» (Могарычев и др. 2012, 35).

События нашли подробное описание в текстах Житий. Во время диспута между язычниками и св. Капитоном епископу предложили продемонстрировать «силу Бога»: «Если тебя, вошедшего в одну из них (печей), не сожжет огонь, то мы уверуем в проповедуемого тобою Бога» (Могарычев и др. 2012, 93). Язычники обязались креститься, если епископ войдет в печь для обжига извести и пробудет там условленное время. Но и епископ потребовал в ответ гарантий: «А откуда у меня будет уверенность, что вы уверуете, если сие совершится? ... Передайте ваших детей воинам с тем, чтобы они предали их в печи, если вы не уверуете, когда сие будет совершено мною во имя Христова» (Могарычев и др. 2012, 93). После этого епископ «сотворив молитву, по возгласении диаконом “вон-мем”, тотчас вступил в печь, оградив себя оружием креста, и пробыл в ней довольно долгое время, молясь и шевеля устами, о чудо! Затем, вложив в лоно уголья, он вышел невредимым силою Духа» (Могарычев и др. 2012, 93). Проповедь епископа и чудо, свершенное по молитве святого, привели к крещению большей части горожан.

Памятником победы христианства стало строительство базилики Апостола Петра под руководством св. еп. Капитона на месте античного сакрального участка на Восточной площади, над входом в Херсонесскую гавань. Именно здесь начиналась главная улица города, выходившая из-под триумфальной арки римского времени (Гриневиц 1930, 12). Она пересекала город с востока на запад.

Начало изучения восточного мыса было положено ООИД в 1876–1878 гг. К сожалению, во время раскопок культурный слой был удален до скалы без должной фиксации ма-

териалов. В 1908 г. участок был исследован Р. Х. Лепером. Результаты были опубликованы К. Э. Гриневич (Гриневич 1930, 5–21). В 1975–1976 гг. происходило исследование под руководством М. И. Золотарева (Золотарев, Буйских 1994, 78–102).

В итоге были открыты сменявшие друг друга сакральные комплексы. Были зафиксированы следы не сохранившихся кладок античной эпохи (стилобат эллинистической постройки, подруб в скале от кладок). Помимо этого, накоплена коллекция фрагментов архитектурных деталей от античных построек ионического и дорического ордера. Все это позволило М. И. Золотареву и А. В. Буйских реконструировать культовый комплекс эллинистического времени, сформировавшийся к кон. IV – нач. III вв. до н.э. (Золотарев, Буйских 1994, 82–83).

Одним из ключевых элементов был храм с дорическим ордера, ориентированный по линии восток–запад, который мог быть посвящен женскому божеству – Афине, Артемиде, или богине херсонесского пантеона Деве-Партенос (Золотарев 1985, 266–276; Мещеряков 1980, 8). По предположению М. И. Золотарева и А. В. Буйских на площади на постаменте возвышалась статуя (Золотарев, Буйских 1994, 84). Перед ней располагался алтарь, облицованный прямоугольными плитами с изображениями рельефных щитов. Здесь же стояла небольшая вотивная колонна, посвященная Деве-Партенос, датируемая не позднее третьей четверти IV в. до н.э. (Золотарев, Буйских 1994, 82–85).

Скорее всего, именно здесь располагался античный культовый комплекс, связанный с почитанием Девы-Партенос, покровительницы городской общины, о котором сообщают Страбон и Помпоний Мела (Зубарь 2005). Жития так же рассказывают, что «...был же в Херсоне храм, называемый храмом идола Парфения...» (Могарычев и др. 2012, 41–42), «...была же в Корсуне базилика идола, именуемого Парфения...» (Могарычев и др. 2012, 89–91).

После крещение горожан, под руководством св. еп. Капитона комплекс был разобран, а на его месте возведен христианский культовый центр. Но на этой почве возник новый конфликт, иудеи требовали, «чтобы он не смел разрушать храм идолов ...» (Могарычев и др. 2012, 44).

К этому времени в Империи был принят ряд законов, охранявших «античное культурное наследие». Так, один из них, принятый в 382 году, указывал, что «пусть будет постоянно открыт храм, который и сейчас, и прежде является местом многолюдных народных собраний, и где, как говорят, выставлены изображения богов, кои следует ценить более за их художественную ценность, чем за их святость». Ряд постановлений от 399 года указывал «оберегать убранство общественных зданий» (Ведешкин 2013, 41).

Похотная ситуация известна по другому центру – позднеантичной Газе. Там конфликт св. еп. Парфирия и язычников продолжался длительное время. Победить удалось лишь, заручившись поддержкой императрицы. Для сноса языческих храмов понадобился специальный указ, изданный непосредственно Императором (Дауни 2014, 23).

Таким образом в Херсонесе епископ не мог выступать инициатором разрушения языческих храмов. Их разобрать должны были владельцы – бывшие представители языческой партии.

Тексты Житий в рассказе о строительстве христианского комплекса указывают, что «повелев тотчас построить крещальню из обожженной извести, всех окрестил в ней ... воздвиг он и храм, примыкающий к ней, во имя первого и верховного из апостолов Петра» (Могарычев и др. 2012, 25–26), «всем народом прибегли к крещению в купели, которую изготовил из той самой гашеной извести священный Капитон» (Могарычев и др. 2012, 32–36), «Воздвигли же близ той купели церковь святого и старшего из апостолов Петра» (Могарычев и др. 2012, 82–86), «В изъявление ревности к благочестию они около купели, в которой крестились, воздвигли великий и прекрасный храм во имя святого и верховного апостола Петра» (Могарычев и др. 2012, 93).

Комплекс, возведенный на месте античного сакрального участка включал церковь и баптистерий. Камни из античных построек могли быть использованы для возведения христианского храма.

Комплекс Восточной базилики неоднократно привлекал внимание исследователей. В разное время о нем писали Д. В. Айналова (Айналов 1905), А. Л. Якобсон (Якобсон 1959, 165–168, рис. 72–74), А. И. Романчук (Романчук 2000, 226–227) и С. Б. Сорочан (Сорочан

2005, 875–886). Графическую реконструкцию объектов приводит Ю. Г. Лосицкий (Лосицкий 1988, 27–36; Лосицкий 1991, 83–98).

Сегодня на площади сохранились остатки базилики, традиционно датированной VI в. Часть ее исчезла в результате разрушения береговой линии. Исследования В. В. Лебединского показали, что в среднем обрушение берега под воздействием моря в районе Херсонеса приводит к утрате до 2,5 м за столетие. В результате оказалась утрачена часть апсиды базилики, фактически исчез баптистерий, а от крестообразного мавзолея почти нечего не осталось. Большинство исследователей датирует комплекс VI–VII вв., относя возведение базилики ко времени «архитектурного бума» (Сорочан 2005, 711).

Архитектурных следов ранней церкви не сохранилось. Но за время археологических исследований был сделан ряд находок, которые могут быть отнесены к раннему храму. Среди них три плиты. Первая, известная в литературе как «Петербургская», была открыта на территории некрополя. На ней в рамке был изображен Христос как безбородый юноша с нимбом, подающий руку тонущему Петру. На обратной стороне – рамка и остатки креста. Сохранившийся текст трактуется как: «Господь Иисус, подающий руку Петру» (Латышев 1899а, 337–339; Латышев 1899b, 26–27; Виноградов 2005, 91–92). В настоящее время плита хранится в Эрмитаже. Вторая, «Парижская плита», хранится в Лувре. Место находки не известно. Она происходит из коллекции генерал-интенданта Робера, который вывез ее во время Крымской (Восточной) войны. На ней, внутри рамки, изображен Христос в виде безбородого юноши с нимбом, протягивающего правую руку в жесте благоговения. На обратной стороне рамка и текст, читаемый как «Господь Иисус, Говорящий Петру и спутникам его: бросьте справа от корабля сеть и поймаете» (Виноградов 2005, 91–92). Третья, «Херсонесская» плита была найдена недалеко от Восточной базилики. На ней сохранилась верхняя часть рамки, а под ней — следы изображения головы. Сохранившийся фрагмент текста читается как «Господь Иисус...» (Виноградов 2005, 91–92).

Фрагменты датируются кон. IV – нач. V вв. (Виноградов 2005, 91–92). Вероятно, они составляли единую симметричную композицию. Возможно, они были частью ограды крещальной купели. Схожая изобразительная программа, связанная с темой воды и спасения, известна по баптистерию Православных в Равенне (Виноградов 2010, 118).

К раннему храму могут быть также отнесены две плиты алтарной преграды с рельефным изображением креста с расширяющимися концами и с текстом «о молитве за Мартирия и всех его близких». Они были открыты в ходе раскопок ООИД в 1876 году и датируются кон. IV – нач. V вв. (Виноградов 2010, 122).

Можно лишь предположить, что ранняя церковь могла быть конструкцией базиликального типа с пристроенным или стоящим рядом баптистерием, в котором, согласно тексту агнографического источника, и были крещены херсонеситы.

Комплекс, известный как Восточная базилика, включал величественный трехнефный храм (36,6 x 16,4 м), возвышающийся над входом в Херсонесскую бухту. К сожалению, реконструкция его затруднена, исследователи, ссылаясь друг на друга, тиражируют утверждения, не всегда имеющие обоснование. Так, указывают, что внутренняя колоннада состояла из шести пар колонн. Но на чертеже, приведенном А. Л. Якобсоном, различимы семь пар колонн (Якобсон 1959, 166). Это касается и многих других утверждений. Чертежи, скорее, напоминают технические рисунки. На основании сохранившихся данных можно утверждать, что алтарная апсида была полукруглой внутри и пятигранной снаружи и имела ширину 8 м. Нефы и нартекс были покрыты мозаиками. Стены изнутри облицованы мраморными плитами.

Между окончанием северного нефа и апсидой, к базилике было пристроено помещение, в которое вел вход из нефа. Сооружение не сохранилось. Вскоре после окончания строительства храма с северной стороны был пристроен и крестообразный кимиторий. Здесь было открыто несколько могил, но описания их не сохранились (Айналов 1905, 44).

Сооружение имело сводчатое перекрытие, высота строения, по мнению Лосицкого, составляла около 6 м, толщина стен – 0,98 м, длина и ширина ветвей равнялась 4,9 м (Лосицкий 1988, 27–36). Конструкция имела три входа с западной стороны: один в западной ветви креста, два других – в южной и северной ветвях (Лосицкий 1988, 27–36). Такие пристройки известны и при других храмах, она могла быть местом погребения высокопоставленных прихожан и ктиторов храма ап. Петра (Фомин 2008, 95–104).

В ходе раскопок, проведенных ООИД, рядом с Восточной базиликой были открыты следы одноапсидного квадратного баптистерия с купелью (Бертье-Делагард 1907, 25). К сожалению, на сегодняшний день его следов фактически не осталось. К. К. Косцюшко-Валюжинич указывал, что следы баптистерия исчезли вскоре после открытия. Можно лишь предполагать, что вначале была построена базилика, несколько позже к ней был пристроен крестообразный мавзолей, и затем, используя уже имеющиеся стены, встроены баптистерий. Вход в него вел из южной ветви крестообразной часовни.

Разрушение культурного слоя в результате работ ООИД существенно затрудняет вопрос датировки комплекса. Сегодня нет достаточного количества фактов, которые бы позволили предположить о строительстве базилики в кон. IV – нач. V вв. и последующей перестройке в VI в.

Таким образом, можно констатировать, что в конце IV в. (скорее всего в начале 90-х гг.) под руководством св. еп. Капитона на месте разобранного античного культового комплекса IV–III вв. до н.э., связанного с почитанием Девы-Парфенос, был построен христианский комплекс, связанный с почитанием ап. Петра. Первоначально он включал церковь и баптистерий. В VI–VII вв. он значительно расширился и включал в себя базилику с нартексом и экзонартексом, крестообразную часовню-мавзолей, баптистерий и помещения, назначение которого установить не удалось. В последующем здесь же строились несколько малых церквей. Комплекс существовал до гибели города.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Ajnalov, D. V. 1905. Razvaliny` khramov [Ruins of temples]. *Pamyatniki khristianskogo Khersonesa* [Monuments of Christian Chersonesos] Moskva: Tovarishestvo tipografii A. I. Mamontova. (In Russian). Айналов, Д. В. 1905. Развалины храмов. *Памятники христианского Херсонеса*. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова.

Bert'e-Delagard, A. L. 1907 O Khersonese [About Chersonesos]. *Izvestiya arkheologicheskoy komisii*. St. Petersburg, issue 21, s. 1–70. (In Russian).

Бертье-Делагард, А. Л. 1907 О Херсонесе. *Известия археологической комиссии*. Санкт-Петербург, вып. 21, с. 1–70.

Vedeshkin, M. A. 2013. Kodeks Feodosiya «O yazy`chnikakh zhertvoprinosheniyakh i khramak» [Code of Theodosius “About Pagans, Sacrifices and Temples”]. *Nauchny`e vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*, ser. «Istoriya. Politologiya», issue 27, s. 38–47. (In Russian).

Ведешкин, М. А. 2013. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах». *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Белгород, серия «История. Политология», вып. 27, с. 38–47.

Vinogradov, A. Yu. 2005. Khersonesskij khram sv. Petra i ego e`pigraficheskie pamyatniki [Chersonesos Church of St. Petra and His Epigraphic Monuments]. *Khersonesskij sbornik*. Sevastopol', issue 14, s. 91–93. (In Russian).

Виноградов, А. Ю. 2005. Херсонесский храм св. Петра и его эпиграфические памятники. *Херсонесский сборник*. Севастополь, вып. 14, с. 91–93.

Vinogradov, A. Yu. 2010. «Minovala uzhe zima yazy`cheskogo bezumiya...»: czerkov` i czerkvi Khersona v IV veke po danny`m literaturny`kh istochnikov i e`pigrafiki [“The Winter of Pagan Madness Has Already Passed ...”: The Church and Churches of Kherson in the 4th century According to Literature and Epigraphy]. Moskva, Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 224 s. (In Russian). Виноградов, А. Ю. 2010. «Миновала уже зима языческого безумия...»: церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 224 с.

Vus, O. V. 2010. Oborona doktrina Vi`zanti`yi u pi`vni`chnomu Prichornomor`yi [The Defense Doctrine of Byzantium in The Northern Black Sea]. Lviv, Triad Plus, 304 s. (In Ukrainian).

Вус, О. В. 2010. Оборона доктрина Візантії у північному Причорномор'ї. Львів, Тріада Плюс, 304 с.

Grinevich, K. E'. 1930. Severo-vostochny`e kvartaly` Khersonesa Tavricheskogo po danny`m ras-kopok R. Kh. Lepera [Northeast Quarters of Chersonese Tavrichesky According to the Excavations of R. H. Lepper]. *Khersonesskij sbornik*. Sevastopol', issue 14, s. 5–141. (in Russian).

Гриневич, К. Э. 1930. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Лопера. *Херсонесский сборник*. Севастополь, вып. 3, с. 5–141.

Downey, G. 2014. Gaza v nachale VI veka [Gaza at Early Sixth Century]. Belgorod, Belgorod State University, 114 s. (In Russian).

Дауни, Г. 2014. Газа в начале VI века. Белгород, БелГУ, 114 с.

- Zolotarev, M. I. 1985. E'llinisticheskoe domashnee svyatilishhe v Khersonese. [Hellenistic home sanctuary in Chersonese]. *Prichernomor'e v e'pokhu e'llinizma* Proceedings of the 3rd AI-USSR on the Ancient History of the Black Sea. Tbilisi, s. 266–276. (in Russian).
- Золотарев, М. И. 1985. Эллинистическое домашнее святилище в Херсонесе. *Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья*. Тбилиси, с. 266–276.
- Zolotarev, M. I., Bujskikh, A. V. 1994. Temenos antichnogo Khersonesa. Opy't arkhitekturnoj rekonstrukcii [The Temenos of Ancient Chersonesos. Experience of Architectural Reconstruction]. *Vestnik drevnej istorii*. Moskva, issue 3, s. 78–102. (In Russian).
- Золотарев, М. И., Буйских, А. В. 1994. Теменос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции. *Вестник древней истории*. Москва, вып. 3, 78–102.
- Zubar', V. M. 2004. Tavrika i Rimskaia imperiya: Rimskie vojska i ukrepleniya v Tavrike [Taurica and the Roman Empire: Roman troops and fortifications in Taurica]. Kyev, Stilos, 232 s. (In Ukrainian).
- Зубарь, В. М. 2004. Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике. Киев, Стило, 232 с.
- Laty'shev, V. V. 1899a. Grecheskie i latinskie nadpisi, najdenny'e v Yuzhnoj Rossii [Greek and latin inscriptions found in southern Russia]. *Materialy' po arkhologii Rossii*. St. Petersburg, issue 23, s. 2–52. (In Russian).
- Латышев, В. В. 1899a. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России. *Материалы по археологии России*. Санкт-Петербург, вып. 23, с. 2–52.
- Laty'shev, V. V. 1899b. E'tyudy' po vizantijskoj e'pigrafi [Etudes on the Byzantine epigraphy]. *Vizantijskij vremennik*. Moskva, issue 6, s. 337–369. (In Russian).
- Латышев, В. В. 1899b. Этюды по византийской эпиграфике. *Византийский временник*. Москва, вып. 6, с. 337–369.
- Losiczkiy, Yu. G. 1988. Opy't rekonstrukcii krestoobrazny'kh khramov Khersona [Experience in the reconstruction of cruciform temples of Kherson]. *Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniya v Kry'mu* [Architectural and archaeological research in the Crimea]. Kiev, Naukova dumka, s. 27–36. (In Russian).
- Лосицкий, Ю. Г. 1988. Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсона. *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев, Наукова думка, с. 27–36.
- Losiczkiy, Yu. G. 1991. Pro vi'zanti'js'ki' bazili'ki Khersonesa [About the Byzantine basilica of Chersonesos]. *Arkheologi'ya*. Kyev, issue 2, s. 83–98. (In Ukrainian).
- Лосицкий, Ю. Г. 1991. Про візантійські базилики Херсонеса. *Археологія*, вип. 2, с. 83–98.
- Mogarichev, Yu. M., Sazanov, A. V., Sargsyan, T. E., Sorochan, S. B., Shaposhnikov, A. K. 2012. Zhitiya episkopov Khersonskikh v kontekste istorii Khersonesa Tavricheskogo [The lives of the bishops of Kherson in the context of the history of Tauric Chersonesos]. *Narteks. Byzantina Ukrainensis*. Kharkov, Majdan, Vol. 1. (In Ukrainian).
- Могаричев, Ю. М., Сазанов, А. В., Саргсян, Т. Э., Сорочан, С. Б., Шапошников, А. К. 2012. Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Харьков, Майдан, Т. 1.
- Romanchuk, A. I. 2000. Ocherki istorii i arkhitektury' vizantijskogo Khersona [Essays on the history and architecture of Byzantine Cherson]. Ekaterinburg, Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 390 s. (In Russian).
- Романчук, А. И. 2000. Очерки истории и архитектуры византийского Херсона. Екатеринбург, Издательство Уральского университета.
- Solomonik, E'. I. 1990. Kamennaya letopis' Khersonesa: Grecheskie lapidarny'e nadpisi antichnogo vremeni [Stone Annals of Chersonesos: Greek Lapidary Inscriptions of Ancient Time]. Simferopol', Tavriya, 112 s. (In Russian).
- Соломоник, Э. И. 1990. Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени. Симферополь, Таврия, 112 с.
- Sorochan, S. B. 2005. Vizantijskij Kherson (vtoraya polovina VI – pervaya polovina X vv.). Ocherki istorii i kul'tury' [Byzantine Kherson (second half of 6th - first half of 10th centuries). Essays on history and culture]. Kharkov, Majdan, 1644 s. (In Russian).
- Сорочан, С. Б. 2005. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.). *Очерки истории и культуры*. Харьков, Майдан. 1644 с.
- Sorochan, S. B., Fomin, M. V. 2019. Kry'mskij poluostrov. Raneе khristianstvo v Tavrike [Crimean peninsula. Earlier Christianity in Taurica] Ocherki istorii khristianskikh czivilizacij. Vol 1. Moskva, Politicheskaya e'nciklopediya, s. 416–430. (In Russian)
- Сорочан, С. Б., Фомин, М. В. 2019. Крымский полуостров. Раннее христианство в Таврике // *Очерки истории христианских цивилизаций: в двух томах*. Т. 1. Москва: Политическая энциклопедия, с. 416–430.

Fomin, M. V. 2008. O vnutrigorodskikh kladbishhakh vizantijskogo Khersona [About the intracity cemeteries of the Byzantine Kherson]. *Vi'snik Kharki`vs`kogo nacz`onal`nogo uni`versitetu i`meni` V. N. Karai`zna*. Kharkiv, issue 40, s. 95–104. (In Russian).

Фомин, М. В. 2008. О внутригородских кладбищах византийского Херсона. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна*. Харків, вип. 40, с. 95–104.

Fomin, M. V. 2012a. K voprosu o formirovanii khristianskoj obshhiny` v pozdneantichnom Khersonese [To the Question of the Formation of the Christian Community in Late Antique Chersonesos]. *Materialy` po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kry`ma*. Tyumen, issue 4, s. 69–77. (In Russian).

Фомин, М. В. 2012а. К вопросу о формировании христианской общины в позднеантичном Херсонесе. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. Тюмень, вып. 4, с. 69–77.

Fomin, M. V. 2012b. O garnizone Khersonesa v 4 v. [About the garrison of Chersonesos in the 4th century]. *Materialy` 10 nauchnoj konferenczii «Lomonosovskie chteniya» i 10 Mezhdunarodnoj nauchnoj konferenczii «Lomonosov 2012»*. Sevastopol, ООО «E`kspress-pechat», s. 104–105. (In Russian).

Фомин, М. В. 2012b. О гарнизоне Херсонеса в IV в. *Материалы X научной конференции «Ломоносовские чтения» и X Международной научной конференции «Ломоносов 2012»*. Севастополь, ООО «Экспресс-печать», с. 104–105.

Fomin, M. V. 2015. O kul`te mestnochtimy`kh svyaty`kh v rannevizantijskom Khersonese [About the cult of locally revered saints in the early Byzantine Cherson]. *Vi'snik Kharki`vs`kogo nacz`onal`nogo uni`versitetu i`meni` V. N. Karai`zna*. Kharkiv, issue 50, s. 225–232. (In Russian).

Фомин, М. В. 2015. О культе местночтимых святых в ранневизантийском Херсонесе. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна*. Харків, вип. 50, с. 225–232.

Fomin, M. V., Shevczova, A. A. 2013. O rannekhristianskikh kompleksakh Khersonesa [About the early Christian complexes of Chersonesos]. *Vi'snik Kharki`vs`kogo nacz`onal`nogo uni`versitetu i`meni` V. N. Karai`zna*. Kharkiv, issue 47, s. 22–33. (In Russian).

Фомин, М. В., Шевцова, А. А. 2013. О раннехристианских комплексах Херсонеса. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна*. Харків, вип. 47, с. 22–33.

Yakobson, A. L. 1959. Rannesrednevekovy`j Khersones: Ocherki istorii material`noj kul`tury` [Early Medieval Chersonesos: Essays on the History of Material Culture.]. *Materialy` i issledovaniya po arkheologii SSSR*. Moskva, issue 63, 364 s. (In Russian).

Якобсон, А. Л. 1959. Раннесредневековый Херсонес: Очерки истории материальной культуры. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, вып. 63, 364 с.

Статья поступила в редакцию 15 апреля 2020 г.

ВІЗАНТІЙСЬКІ ВПЛИВИ НА ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КОРОЛЯ РУСІ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Тарас Чугуй

кандидат історичних наук, директор, Центр українських студій імені Д. І. Багалія,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна),
chuguj-taras@ukr.net, Orcid.org / 0000-0002-4679-8543

У статті аналізуються візантійські впливи на життя короля Данила Романовича. Актуальність теми зумовлена недостатнім дослідженням в історичній науці ролі візантійського чинника у діяльності старшого сина галицько-волинського князя Романа Мстиславовича – Данила. Метою публікації є висвітлення ролі візантійського чинника у житті короля Данила.

Розгляд питання походження матері Данила – великої княгині Романової, здійснено на основі аналізу різних версій, представлених в історіографії. З-поміж основних версій, зокрема боярської, католицької й візантійської, остання привернула увагу переважної частини науковців, оскільки має своїм підґрунтям союзню угоду Романа Мстиславовича з Візантією 1200 р.

Версія про візантійське походження другої дружини князя Романа підкріплюється низкою аргументів, наприклад, походженням імені Данила. Воно з'явилося в іменослов'ї Рюриковичів тільки на початку XIII ст. Поява цього імені на Русі пов'язана з вшануванням пам'яті Св. Даниїла Стовпника, відомого у Візантії. Зв'язок імені старшого Романовича з Св. Даниїлом дає підстави на основі календаря церковних свят і загальної для Рюриковичів традиції відповідності християнського місяцеслова і княжого іменослова визначити дату народження Данила Романовича – біля 11 грудня 1201 р. Підвищений інтерес до стовпництва прослідковується також у появі на початку XIII ст. м. Стовп'я, кам'яних веж-стовпів, переході матері Данила 1219 р. до Спасо-Стовп'євського монастиря.

Візантійський чинник не тільки впливав на формування світоглядних позицій Данила Романовича, а й підкреслював його статус як монарха, зокрема зображенням орла на кам'яному монументі при в'їзді до м. Холма, парадним одягом Данила з оловиру, християнським смиренням й милістю до ворогів і опонентів. Візантійський (нікейський) чинник був однією з головних причин коронації Данила Романовича в другій половині 1253 р., яку підтримала княгиня Романова. Навіть участь Данила у боротьбі за австрійську спадщину мала візантійський контекст завдяки родинним зв'язкам матері Фрідріха II Бабенберга – Феодори з княгинєю Романовою.

У статті зроблено висновок про те, що візантійський чинник прослідковується у житті Данила Романовича починаючи з виховання у візантійських традиціях, які з дитинства йому прищепила мати. В своїй політичній діяльності, Данило був послідовним прихильником візантійської моделі взаємин монарха з васалами і церковними діячами. Важливе місце у житті Данила Романовича відігравали духовні цінності, зокрема родинні реліквії та культу, які зазнали візантійських впливів.

Ключові слова: Данило Романович, велика княгиня Романова, Русь, Візантія.

BYZANTINE IMPACTS ON THE LIFE AND ACTIVITY OF RUS' KING DANYLO ROMANOVICH

Taras Chuguj

Candidate of Historical Sciences, director, D. I. Bagalij Center for Ukrainian Studies,
V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine),
chuguj-taras@ukr.net Orcid.org / 0000-0002-4679-8543

The paper analyses the Byzantine impacts on the life of Rus' King Danylo Romanovich. The urgency of the theme is determined by insufficient investigation in historical science of the role of Byzantine factor in the activity of the elder son Danylo of Galician-Volyn prince Roman Mstislavovich. The purpose of the publication is the description of the role of Byzantine factor in the life of king Danylo.

The consideration of the question of the origin of Danylo's mother – Great princess Romanova – is made on the bases of the analyses of different versions presented in historiography. Among the main versions, namely Boyar, Catholic and Byzantine ones, the latter attracted the attention of the greater part of scientists because it is grounded on the union agreement of Roman Mstislavovich with Byzantium in 1200.

The version about Byzantine origin of the second wife of Roman is supported by a number of arguments; for example, by the origin of the name Danylo. It appeared in the name list of Rurikoviches only at the beginning of the 13th century. The appearance of the name in Rus' is connected with the reverencing the memory of St. Daniil Stovpnik makes it possible to establish the date of the birth of Danylo Romanovich about 11 December 1201 or the basis of the calendar of church celebrations and the common for Rurikoviches the tradition of correspondence of Christian monthnames and prince namelist. The increased interest to Stovpništvo is traced also in the appearance at the beginning of the 13th century of the town Stovpie, of stone towers-stovps, the moving of Danylo's mother in 1219 to Spaso-Stovpie's monastery.

The Byzantine factor not only influenced the formation of Danylo's world outlook positions but also emphasized his status as a monarch by the image of the eagle on the stone monument at the entrance to town Holm and by Danylo's celebration dress made of holoverus and Christian humility and Grace to enemies and opponents. Byzantine (Nikaia's) factor was one of the main reasons of Danylo Romanovich's coronation in the second half of 1253, which was supported by princess Ramanova. Even the Danylo's participation in the struggle for Austrian heredity had a Byzantine context due to kinship links of Frederick II Babenberg's mother – Feodora with princess Romanova.

It has been concluded that the Bizantine factor is traced in Danylo Romanovich's life beginning from the brining up in Bizantine traditions which his mother developed in him from his childhood. In his political activity Danylo was a successive follower of the Bizantine model of relations between the monarch with vassals and church figures. An important place in Danylo Romanovich's life was played by spiritual values, namely by family relics and cults which were influenced by Bizantine impacts.

Keywords: Danylo Romanovich, Great princess Romanova, Rus', Byzantium.

Актуальність теми пов'язана з недостатнім дослідженням в історіографії питання ролі візантійських впливів на життя і діяльність старшого сина князя Романа Мстиславовича – короля Русі Данила Романовича. Ця історична постать привернула увагу багатьох істориків, але роль візантійського чинника в діяльності короля Данила висвітлена недостатньо. Метою автора статті є спроба на основі вивчення джерел і наукової літератури об'єктивно прослідкувати візантійський чинник у житті короля Данила.

Для того, щоб зрозуміти роль візантійських впливів у житті старшого Романовича, необхідно в першу чергу з'ясувати питання походження матері Данила – другої дружини Романа Мстиславовича. В історії відомим фактом є те, що у травні 1200 р. до столиці Візантійської імперії приїхало посольство галицько-волинського князя на чолі з боярином Твердятою Остромирчиком (Puteshestvie 1872, 77–78). О. Майоров справедливо дійшов висновку, що Роман Мстиславович удруге одружився, ймовірно, ще до кінця 1200 р. (Mayorov 2011a, 258).

Відзначимо, що наукова дискусія щодо походження другої дружини князя Романа характеризується наявністю різних поглядів. Згідно з першою версією, велика княгиня Романова походила з волинських бояр. Прихильниками такої думки є В. Пашуто (Pashuto 1950, 194), Н. Полонська-Василенко (Polonska 1954, 57–64), М. Котляр (Kotliar 1991, 48–58; 1993, 117–119; 2002a, 77–78; 2003, 97–110), О. Головка (Holovko 2001, 141–142). Однак із часом О. Головка почав підтримувати версію про візантійське походження княгині (Holovko 2010, 192–208). Інший науковець, Я. Беняк (Bieniak 1970, 534–536) заперечив версію боярського походження другої дружини Романа Мстиславовича.

На думку П. Грицака (Hrytsak 1958, 55), княгиня була споріднена з угорською, польською і візантійською династіями. Л. Дроба (Droba 1881, 37), М. Грушевський (Hrushevskiy 1993, 72), В. Абрагам (Abraham 1904, 98), Б. Влодарський (Włodarski 1966, 24–25), В. Луців (Lutsiv 1964, 414), Ю. Форсманн (Forsmann 1970, 139) уважають, що княгиня була католичкою. М. Чубатий зробив припущення, що велика княгиня Романова була донькою Святослава Мстиславовича або Інгваря Ярославовича (Chubatyi 1965, 567–568). О. Толочко висловив узагалі оригінальну думку, написавши, що друга дружина князя Романа походила з простолюдинів, а їхній шлюб був незаконним (Tolochko 2006–2007, 99).

С. Томашівський (Tomashivskiy 1919, 90), І. Крип'якевич (Krypiakivych 1999, 114) свого часу зауважили, що княгиня Романова була ятрівкою, тобто жінкою брата угорсько-

го короля Андрія II. Йдеться про те, що Роман і Андрій II – троюрідні брати, оскільки великий князь київський Мстислав Володимирович був прадідом Романа Мстиславовича, Андрія II і Лешка Бялого.

Версії про візантійське походження великої княгині Романової дотримуються такі науковці, як Й. Майлат (Mailath 1828, 178), М. Баумгартен (Baumgarten 1909, 9–11), С. Граля (Grala 1982, 116–123), І. Кузич-Березовський (Kuzuch 1994, 206–207), Д. Домбровський (Dąbrowski 2002, 34–40; 2008, 265–266), Л. Войтович (Voitovich 2000, 67, 71–72, 224, 376, 380–381; 2006, 484; 2008, 37), О. Майоров (Mayorov 2011a, 208), В. Нагірний (Nagirnyj 2011, 96), П. Кралюк (Kraljuk 1999, 56–57) і М. Костик (Kostyk 2001, 48). Цікаво, що ця версія має декілька підверсій. На думку С. Гралі, Марія (чернече ім'я – Анна) походила зі знатного візантійського роду Каматеросів і була родичкою імператриці Єфросинії, дружини Алексія III Ангела. Другий шлюб князя Романа дослідник датує 1199 р. (Grala 1982, 116–123; 1985, 128–131). Цю тезу підтримала польська дослідниця Е. Домбровська (Dombrowska 2014, 5–15).

Л. Махновець (Litopys ruskyi 1989, 369) і Д. Домбровський (Dąbrowski 2008, 265) пишуть про те, що друга дружина Романа Мстиславовича могла бути донькою імператора Ісаака II Ангела і його другої дружини – Маргарити-Марії. Таку думку заперечує О. Майоров через надто юний вік Маргарити-Марії Угорської і плани її брата – короля Андрія II видати свою доньку Марію заміж за Данила Романовича (Mayorov 2011a, 338; 2013, 21). О. Майоров дійшов висновку, що великою княгинею Романовою могла бути старша донька імператора Ісаака II Ангела, яка до того була черницею (Mayorov 2011a, 347; 2013, 30). Її світське ім'я було Єфросинія, а чернече – Марія або Анна (Mayorov 2011a, 381; 2013, 64–65). Після приходу до влади у Візантії Алексія III Ангела 1195 р., новий імператор повернув племінницю з чернецтва, що було можливим у Візантії, для того щоб видати заміж за князя Романа близько 1200 р. (Mayorov 2011a, 488; 2013, 124).

Дискусія щодо часу другого одруження Романа Мстиславовича виглядає наступним чином. Якщо С. Граля (Grala 1982, 116–123; 1985, 128–131), Д. Домбровський (Dąbrowski 2002, 40; 2008, 265) і В. Нагірний (Nagirnyj 2011, 97) пишуть про 1199 р., то Л. Войтович (Voitovich 2000, 224; 2006, 487) і О. Майоров (Mayorov 2011a, 488; 2013, 124) – 1200 р., а О. Толочко (Tolochko 2007, 234–235) – кінець 1202 – початок 1203 рр. На нашу думку, оптимальною датою є 1200 р. Підтвердженням правдивості візантійського походження другої дружини Романа Мстиславовича є союзна угода з Візантією про спільні дії проти половців.

Версія про візантійське походження великої княгині Романової підкріплюється цілою низкою аргументів. Одним з них є походження імені старшого сина князя Романа – Данила. Це ім'я в іменослові Рюриковичів з'являється тільки на початку XIII ст. Першим його отримав Данило Романович. Пізніше Данилом назвали молодшого сина Олександра Невського. На думку О. Майорова, «є всі підстави припускати, що як і у випадку з московськими князями кінця XIII–XIV ст., Данило Романович отримав своє хрестильне ім'я в пам'ять прп. Даниїла Стовпника» (Mayorov 2011a, 519–520). Підтвердженням цьому може бути поява м. Стовп'я на початку XIII ст., а також Данилового монастиря в Угровську. Цікаво, що залишки на території колишнього монастиря кам'яної башти-стовпа є свідченням того, що духовна обитель була названа на честь Св. Даниїла Стовпника (Kuchynko 2009, 64–65).

Наукова дискусія щодо дати народження Данила виглядає наступним чином. М. Котляр не виключає можливості народження старшого Романовича в часовому проміжку між 1200 і 1202 рр., відаючи перевагу 1201 р. О. Головка (Holovko 2006, 281) і Д. Домбровський (Dąbrowski 2008, 300) також пишуть про 1201 р. О. Майоров вважає, що відповідно до календаря церковних свят і загальної для Рюриковичів традиції відповідності християнського місяцеслова і княжого іменослова, Данило Романович народився в першу декаду грудня – напередодні або в день пам'яті про Св. Даниїла Стовпника (11 грудня 1201 р.) (Mayorov 2011a, 475, 478). Такий висновок підтримав Л. Войтович (Aleksandrovich et al. 2013, 16). Д. Домбровський також схиляється до думки, що це могли бути дати біля 11 грудня 1200 або 1201 рр. (Dąbrowski 2016, 95).

Про особливе значення культу Св. Даниїла Стовпника у родині Романа Мстиславовича свідчить те, що велика княгиня Романова після прийняття чернецтва 1219 р. жила

в Спасо-Стовп'євському монастирі. Цей факт не виглядає випадковим, оскільки на думку О. Майорова, «старша дочка імператора Ісаака II Єфросинія, яка отримала виховання в придворному монастирі, ставши дружиною галицько-волинського князя, серед інших звичок візантійського двору свого часу принесла на Русь і підвищений інтерес до стовпництва, а також до пов'язаних з ним грецьким святим, сприяла вкоріненню його серед руських святих» (Mayorov 2011a, 552).

Важливо відзначити те, що головним місцем розташування кам'яних веж-стовпів було м. Холм з околицями. При в'їзді до нової резиденції Данила Романовича – Холма, був споруджений кам'яний монумент із зображенням двоголового орла (Petrushevich 1887, 467; Krypiakevich 1999, 154), символа влади згідно з візантійською традицією. На думку Д. Гловайського, зображення орла могло символізувати знамено або герб держави (Hovaisky 1885, 3–18). З цього приводу В. Ричка зазначає, що монумент покликаний був символічно засвідчити королівську гідність Данила (Rychka 2009, 125). Водночас, необхідно відзначити уточнення В. Александровича про те, що в описі холмського стовпа ніщо не вказує на орла власне двоголового (Aleksandrovich et al. 2013, 190).

Теза В. Пшика про те, що орел як символ влади в Галицько-Волинському князівстві з'явився з появою в Галичі колишнього візантійського імператора Олексія III Ангела 1204 р. (Pshyk 1994, 53) є цікавою, але потребує уточнення. Насправді Данило Романович успадкував двоголового орла – візантійського символа влади від батька і матері. Необхідно зазначити, що перші зображення двоголового орла датуються VII ст. до н. е. Вони знаходилися на території колишнього Хеттського царства в Малій Азії (Bilyk et al. 2016, 114–122). Згодом орел став символом Римської республіки. З Візантії двоголовий орел поширився у Болгарії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Албанії, Золотій Орді, Московії, Австро-Угорщині.

Про візантійські впливи також свідчить повідомлення «Галицько-Волинського літопису» під 1248 р. про парадний одяг Данила на переговорах угорського короля Бели IV з німецькими послами (Litopys ruskyi 1989, 409). М. Костомаров (Kostomarov 1918, 149) і С. Соловійов (Solovyov 1988, 501–502) уважали, що старший Романович був одягнений за звичаєм руським. О. Майоров відмічає, що візантійські джерела «прямо свідчать про те, що термін оловир (головер) має відношення до особливого «царського» кольору шовкової тканини, який багатократно збільшував її значимість» (Mayorov 2011a, 623). На думку вченого, коштовні візантійські тканини, очевидно, складали посаг другої дружини Романа Мстиславовича, царівни Єфросинії (Mayorov 2011a, 629). Пурпур упродовж століть був винятковим одягом імператорів.

Візантійські впливи можна розглядати і в поведінці Данила Романовича. Стосовно навидовижу терпимого ставлення Данила до бояр-зрадників, зокрема Молибоговичів, цілком погоджуємось із думкою О. Майорова про те, що керуючись «візантійськими уявленнями про царське благочестя і норми поведінки государя, Данило демонструє своїм підданам властиві йому найважливіші моральні якості справжнього царя-самодержця – глибоке християнське смирення і милість до переможених ворогів. Цим самим, в душі візантійської традиції старший син і спадкоємець Романа нарочито проявляє свою царську богообраність, що розуміється як здатність робити вчинки, подібні до великих діянь Христа» (Mayorov 2011a, 672).

Л. Войтович правильно зауважив, що Данило Романович намагався підтримувати регулярні відносини з Нікеєю (Voitovich 2015, 127). Йдеться про візит до Нікейської імперії соратника Данила – печатника Кирила, якого Константинопольський патріарх Мануїл II висвятив на митрополита Київського наприкінці 1246 – на початку 1247 рр. (Avenarius 1980, 33–43).

На думку О. Майорова, початок переговорів галицько-волинських князів з Апостольським престолом про коронацію Данила і церковну унію збігається з поновленням переговорів про об'єднання Західної та Східної Церков, що проходили за ініціативою папи з володарями Нікеї і Болгарії, найактивніша стадія яких припадає на кінець 1240-х – початок 1250-х рр. (Mayorov 2011b, 195). З цього приводу, Л. Войтович уточнив, що враховуючи складність комунікацій тих часів, можна говорити тільки про загальне узгодження позицій на певних етапах переговорів.

Один з провідних дослідників питання коронації Данила Романовича, І. Паславський, серед головних причин історичного вибору Данила Романовича на перше місце ставить

візантійський (нікейський) чинник, на друге – смерть бунтівного імператора Священної Римської імперії Фрідріха II Гогенштауфена і нові ініціативи Римської курії щодо організації хрестового походу, на третє – коронацію литовського правителя Міндовга (Paslavsky 2003, 72–73). При цьому вирішальним чинником у ставленні до можливої коронації, на думку науковця, був монголо-татарський (Paslavsky 2003, 52).

Необхідно зазначити, що в другій половині 1253 р. з Нікеї до папи Римського Інокентія IV було відправлено посольство у складі митрополитів Георгія Кізікського, Андроніка Сардського й ігумена Арсенія Авторіана для укладання церковної унії (Mayorov 2011b, 188). Саме в цей час у Дорогичині відбулася коронація Данила.

Якщо М. Войнар уважав, що коронація Данила Романовича означала розрив церковних зв'язків з Візантією (Voinar 1954, 105–118), то О. Майоров дійшов протилежного висновку, обгрунтованого тим, що велика княгиня Романова, спонукаючи Данила прийняти королівську корону, керувалася політичними інтересами Нікеї, головним завданням якої залишалося відновлення Візантійської імперії. Саме тому Єфросинія Галицька «вжила весь свій вплив, щоб утримати Данила в фарватері нікейської політики» (Mayorov 2013, 192–193).

Ще одне дискусійне питання, пов'язане з можливими візантійськими впливами, стосується участі Данила Романовича у боротьбі за австрійську спадщину. На думку Л. Войтовича, Романовичі були споріднені з правителем Австрії, герцогом Фрідріхом II Бабенбергом завдяки тому, що рідна сестра великої княгині Романової, племінниця або донька візантійського імператора Ісаака II в листопаді 1203 р. стала дружиною герцога Леопольда VI, батька Фрідріха II (Voitovich 2011, 265). О. Майоров спробував розібратися у цьому питанні глибше і дійшов висновку, що Феодора була саме племінницею Ісаака II. У такому випадку Данило і Фрідріх II – троюрідні брати (Mayorov 2013, 177–178). На цьому фоні виявляються логічними претензії на австрійський трон Романа Даниловича, який 12 липня 1252 р. став третім чоловіком племінниці та спадкоємиці Фрідріха II Бабенберга – герцогині Гертруди. Активна стадія боротьби сина Данила Романовича за австрійську спадщину пов'язана з обороною Романом Даниловичем замку Гімберг (Гаймбург) поблизу Відня в 1252–1253 рр., а також спільним походом у червні – липні 1253 р. до Сілезії Данила Романовича разом із братом Васильком, сином Левом, польськими князями Болеславом V Сором'язливим, Владиславом Опольським і Лешком Чорним та литовськими військами Товтивила і Едивида. Проте головна мета походу руського правителя – зняття чеської облоги з Гімберга, де тримав оборону Роман Данилович, не була досягнута. Під кінець 1253 р. син Данила змушений був покинути Австрію.

Отже, візантійський чинник у житті Данила Романовича простежується починаючи з виховання у візантійських традиціях, які з дитинства йому прищепила мати – велика княгиня Романова, родом з Візантії. Розвиваючи свою політичну діяльність, Данило Романович був послідовним прихильником візантійської моделі взаємин монарха з васалами і церковними діячами. Це, у свою чергу, викликало жорстку боротьбу з опозиційним галицьким боярством, яке прагнуло жити за європейською моделлю влади, аналогічною угорській або англійській. Важливе місце у житті Данила Романовича відігравали духовні цінності, зокрема родинні реліквії та культу, які також зазнали візантійських впливів. Усе це дає підстави стверджувати, що роль Візантії та її спадкоємиці – Нікейської імперії у житті й діяльності короля Русі Данила Романовича є важливою.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Abraham, W. 1904. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, t. 1, 417 s.
- Aleksandrovich, V. S., Voitovich, L. V. 2013. Korol Danylo Romanovych [King Danylo Romanovich]. Bila Tserkva, Publisher Pshonkivsky O. V., 240 p. (In Ukrainian).
- Александрович, В. С., Войтович, Л. В. 2013. Король Данило Романович. Біла Церква, Вид. Пшонківський О. В., 240 с.
- Avenarius, A. 1980. Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung. *Byzantinoslavica*, t. 41, s. 33–43.

- Baumgarten, N. 1909. Vtoraya vetv knyazey galitskikh. Potomstvo Romana Mstislavicha [The Second Branch of the Galician princes. The posterity of Roman Mstislavich]. *Annals of the Historical and Genealogical Society in Moscow*, issue 1(17), pp. 9–11. (In Russian).
- Баумгартен, Н. 1909. Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича. *Летопись Историко-родословного общества в Москве*, вып. 1(17), с. 9–11.
- Bieniak, J. 1970. Roman. *Słownik starożytności słowiańskich*. Wrocław, Ossolineum, t. 4, s. 534–536.
- Bilyk, O., Myronyuk, I., Koval, I. 2016. Dvoholovyi orel – heraldychnyi symbol Halychko-Volynskoi derzhavy [Two-headed eagle – heraldic symbol of the Galician-Volyn State]. *Galich and Galician land: experience and problems of preservation of the historical and architectural heritage of medieval cities in Ukraine and Europe: materials of the International scientific conference* (Galich, October 27–28, 2016). Galich, Inform.-publishing Department of National complete “Ancient Galich”, pp. 114–122. (In Ukrainian).
- Білик, О., Миронюк, І., Коваль, І. Двоголовий орел – геральдичний символ Галицько-Волинської держави. *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі: матеріали Міжнародної наук. конф. (Галич, 27–28 жовтня 2016 р.)*. Галич, Інформ.-вид. відділ Нац. запов. «Давній Галич», с. 114–122.
- Chubatyi, M. 1965. Istoriiia khrystyianstva na Rusy-Ukraini. [History of Christianity in Rus'-Ukraine]. Rome; New York, Ukr. Catholic University, vol. 1: Until the year 1353, 816 p. (In Ukrainian).
- Чубатий, М. 1965. Історія християнства на Русі-Україні. Рим; Нью-Йорк, Укр. Католицький ун-т, т. 1: До року 1353, 816 с.
- Dąbrowski, D. 2002. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, Wydawnictwo Historyczne, 347 s.
- Dąbrowski, D. 2008. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków, Avalon, 780 s.
- Dąbrowski, D. 2016. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków, Avalon, t. 4, 412 s.
- Dombrovska, E. 2014. Koronatsionnyi krest-relikvarii polskikh koroley [Coronation Cross-Reliquary of the Polish Kings]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. St. Petersburg, № 2: July – December, pp. 5–15. (In Russian).
- Домбровська, Э. 2014. Коронационный крест-реликварий польских королей. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, № 2: Июль – декабрь, с. 5–15.
- Droba, L. 1881. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. Kraków, Akademia Umiejętności, t. 13. 467 s.
- Forssmann, J. 1970. Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter mit 22 Stammtafeln ost- und nordeuropaischer Fürsten. Bern, Herbert Lang, 153 s.
- Grala, H. 1882. Drugie małżeństwo Romana Mściśławowicza. *Slavia Orientalis*. Warszawa, r. 31, № 3–4, s. 116–123.
- Grala, H. 1985. Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*. Poznań, t. 2, s. 128–131.
- Holovko, O. B. 2001. Kniaz Roman Mstyslavych ta yoho doba: narysy z istorii politychnoho zhyttia Pivdennoi Rusi XII – pochatku XIII stolittia [Prince Roman Mstislavovich and his day: essays on the history of political life of Southern Rus' XII – beginning of the XIII century. Kyiv, Stilos, 249 p. (In Ukrainian).
- Головко, О. Б. 2001. Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ, Стилос, 249 с.
- Holovko, O. B. 2006. Korona Danyla Halychskoho: Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia [Korona Danylo Galitsky: Volyn and Galicia in the state-political development of Central and Eastern Europe of early and classical Middle Ages]. Kyiv, Stilos, 575 p. (In Ukrainian).
- Головко, О. Б. 2006. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, Стилос, 575 с.
- Holovko, O. B. 2010. Vizantiiska imperiia, Pivdenna Rus i Polovetskyi step v politychnii diialnosti halychko-volynskoho kniazia Romana Mstyslavycha [Byzantine Empire, Southern Rus' and Polovtsian Steppe in the political activity of Galician-Volyn prince Roman Mstislavich]. *Oriental studies in Ukraine. To the anniversary of L. V. Matveeva*. Kyiv, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 192–208. (In Ukrainian).
- Головко, О. Б. 2010. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ в політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвеевої*. Київ, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, с. 192–208.
- Hrytsak, P. 1958. Halychko-Volynska derzhava [Galitsko-Volyn State]. New York, T. Shevchenko Scientific Society, 176 p. (In Ukrainian).
- Грицак, П. 1958. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, НТШ, 176 с.

Hrushevskiy, M. S. 1993. Istoriiia Ukrainy-Rusy: u 11 t., 12 kn. [History of Ukraine-Rus: in 11 vols, 12 books]. Kyiv, Science. opinion, vol. 3, 588 p. (In Ukrainian).

Грушевський, М. С. 1993. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. Київ, Наук. думка, т. 3, 588 с.

Povaysky, D. 1885. Daniel Galitskiy i nachalo Kholmia [Daniel Galitsky and the beginning of the Kholm]. *Monuments of the Russian past in the western provinces. Kholm Rus' / Ed. P. N. Batyushkova*. St. Petersburg, issue 7, pp. 3–18. (In Russian).

Иловайский, Д. 1885. Даниель Галицкий и начало Холма // *Памятники русской старины в западных губерниях. Холмская Русь / Изд. П. Н. Батюшкова*. Санкт-Петербург, вып. 7, с. 3–18.

Kostomarov, M. 1918. Istoriiia Ukrainy v zhyttiepyssakh vyznachnykh yii diiachiv. Per. O. Barvinskoho [History of Ukraine in the biographies of its prominent figures. Per. O. Barvinsky]. Lviv, T. Shevchenko Scientific Society, 493 p.

Костомаров, М. 1918. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського. Львів, НТШ, 493 с.

Kostyk, M. V. 2001. Istoriiia kniazhoho Halycha [History of prince Galich]. Ivano-Frankivsk; Halych, New Star; Inform.-publishing Department of National complete "Ancient Galich", 136 p.

Костик, М. В. 2001. Історія княжого Галича. Івано-Франківськ; Галич, Нова зоря; Інформ.-вид. відділ Нац. запов. «Давній Галич», 136 с.

Kotliar, M. F. 1991. Do pytannia pro vizantiiske pokhodzhennia materi Danyla Halyskoho [On the question of the Byzantine origin of the mother of Danylo Halysky]. *Archeology*, № 2, pp. 48–58. (In Ukrainian).

Котляр, М. Ф. 1991. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького. *Археологія*, № 2, с. 48–58.

Kotliar, M. F. 1993. Kniahynia Anna [Princess Anna]. *Istoriiia Ukrainy v osobakh IX–XVIII st. / Za red. V. Zamlynskoho*. [History of Ukraine in the person of the 9–18 centuries / Ed. V. Zamlynsky]. Kyiv, Ukraine, pp. 117–119. (In Ukrainian).

Котляр, М. Ф. 1993. Княгиня Анна. *Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського*. Київ, Україна, с. 117–119.

Kotliar, M. F. 2002a. Danylo Halyskiy: biohrafichniy narys [Danylo Galitsky: biographical essay]. Kyiv, Alternatives, 328 p. (In Ukrainian).

Котляр, М. Ф. 2002а. Данило Галицький: біографічний нарис. Київ, Альтернативи, 328 с.

Kotliar, M. F. 2002b. Istoriiia dyplomatii Pivdenno-Zakhidnoi Rusi [History of diplomacy of South-western Rus']. Kyiv, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 247 p. (In Ukrainian).

Котляр, М. Ф. 2002б. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, Ін-т історії України НАН України, 247 с.

Kotliar, N. F. 2003. Dyplomatyia Yuzhnoi Rusy [Diplomacy of Southern Rus']. St. Petersburg, Aletheia, 300 p. (In Russian).

Котляр, Н. Ф. 2003. Дипломатия Южной Руси. Санкт-Петербург, Алетея, 300 с.

Krajluk, P. 1999. Roman Mstyslavovych, kniaz volynskiy i halyskiy: istoriiko-biohrafichniy narys [Roman Mstislavovich, Prince of Volyn and Galician: historical and biographical essay]. Lutsk, Nadstyre, 76 p. (In Ukrainian).

Кралюк, П. 1999. Роман Мстиславович, князь волинський і галицький: історико-біографічний нарис. Луцьк, Надстир'я, 76 с.

Krypiakevich, I. P. 1999. Halysko-Volynske kniazivstvo. 2-he vyd. zi zminamy i dopovnenniamy [Galician-Volyn principality. 2-nd edition with changes and additions]. Lviv, I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 220 p. (In Ukrainian).

Крип'якевич, І. П. 1999. Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 220 с.

Kuchynko, M. M. 2009. Istoriiia zaselennia Zakhidnoi Volyni, Kholmshchyna ta Pidliashshia v X–XIV stolittiakh [The history of the settlement of Western Volhynia, Kholmshchyna and Pidlyashcha in the 10–14 centuries]. Lutsk, Volyn region Printing House, 528 p. (In Ukrainian).

Кучинко, М. М. 2009. Історія заселення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. Луцьк, Волинська обл. друкарня, 528 с.

Kuzych-Berezovskyi I. 1994. Zhinka i derzhava [Woman and State]. Lviv, World, 288 p. (In Ukrainian).

Кузич-Березовський, І. 1994. Жінка і держава. Львів, Світ, 288 с.

Litopys ruskyi: za Ipat'skym spyskom / Per. z davoruskoi L. Ye. Makhnovets; vidp. red. O. V. Myshanych [Chronicle of the Ruthenian: According to the list of the Ipat'sk / Translation from the Old Russian L. E. Makhnovets; responsible editor O. V. Mishanich]. 1989. Kyiv, Dnipro, 591 p. (In Ukrainian).

Літопис руський: за Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. 1989. Київ, Дніпро, 1989. 591 с.

Lutsiv, V. 1964. Volodar Roman Mstyslavovych [Volodar Roman Mstislavovich]. *Liberation road*, № 4, pp. 407–418. (In Ukrainian).

- Луців, В. 1964. Володар Роман Мстиславович. *Визвольний шлях*, № 4, с. 407–418.
- Mailath, J. 1828. *Geschichte der Magyaren*. Wien, Bei F. Tendler, t. 1, 484 s.
- Mayorov, O. V. 2011a. Halytsko-volynskiy kniaz Roman Mstyslavych. Volodar, voin, diplomat: u 2 t. [Galician-Volyn prince Roman Mstislavovich. Lord, warrior, diplomat: 2 vol.]. Bila Tserkva, Publisher Pshonkivsky O. V., vol. 1, 318 p., vol. 2, 462 p. (In Ukrainian).
- Майоров, О. В. 2011а. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат: у 2 т. Біла Церква, Вид. Пшонківський О. В., т. 1, 318 с., т. 2, 462 с.
- Mayorov, O. 2011b. Mizh Nikeieiu ta Rymom: koronatsiia Danyla Romanovycha u svitli zovnishnoi polityky i dynastychnykh zviazkiv halytsko-volynskykh kniaziv [Between Nikaia and Rome: the coronation of Danil Romanovich in the light of foreign policy and dynastic ties of the Galician-Volyn princes]. *Prince's day: history and culture*. Lviv, I. Krypiakievich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, issue 5, pp. 189–198. (In Ukrainian).
- Майоров, О. 2011b. Між Нікеєю та Римом: коронація Данила Романовича у світлі зовнішньої політики і династичних зв'язків галицько-волинських князів. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вип. 5, с. 189–198.
- Mayorov, A. 2011c. O proiskhozhdenii imeni i utochnenii daty rozhdeniya Daniila Galitskogo [On the origin of the name and the specification of the date of birth of Daniil Galitsky]. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood: collection of scientific works*. Lviv, I. Krypiakievich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, issue 20: *Actes testantibus. Jubilee collection to honor of L. Voitovich*, pp. 453–478. (In Russian).
- Майоров, А. 2011с. О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.* Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вип. 20: *Actes testantibus. Ювілейний зб. на пошану Л. Воїтовича*, с. 453–478.
- Mayorov, O. V. 2013. Yefrosyniia Halytska. Dochka vizantiiskoho imperatora v Halytsko-Volynskii Rusi: kniahynia i chernytzia [Euphrosyne Galitska. Daughter of the Byzantine Emperor in Galician-Volyn Rus': princess and nun]. Bila Tserkva, Publisher Pshonkivsky O. V., 224 p. (In Ukrainian).
- Майоров, О. В. 2013. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. Біла Церква, Вид. Пшонківський О. В., 224 с.
- Nagirnyj, W. 2011. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264. *Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU / Pod red. A. A. Zięby*. Kraków, PAU, t. 12, 362 s.
- Pashuto, V. T. 1950. Ocherki po istorii Galitsko-Volynskoy Rusi [Essays on the history of Galician-Volyn Rus']. Moscow, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 330 p. (In Russian).
- Пашуто, В. Т. 1950. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва, Изд-во АН СССР, 330 с.
- Paslavsky, I. 2003. Koronatsiia Danylo Halytskykh v konteksti politychnykh i tserkovnykh vidnosyn XIII stolittia [Coronation of Danylo Halytsky in the context of the political and church relations of the 13th century / I. Krypiakievich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Lviv, Missionary, 112 p. (In Ukrainian).
- Паславський, І. 2003. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, Місіонер, 112 с.
- Petrushevich, A. 1887. O gorode Galiche za Lukvoy [About the city of Galich for Lukva]. *Bulletin of the National House*, number 52. (In Russian).
- Петрушевич, А. 1887. О городе Галиче за Луквой. *Вестник Народного Дома*, ч. 52.
- Polonska-Vasylenko, N. 1954. Kniahynia Romanova Hanna [Princess Romanova Anna]. *Liberation Path*, book 3, pp. 57–64. (In Ukrainian).
- Полонська-Василенко, Н. 1954. Княгиня Романова Ганна. *Визвольний шлях*, кн. 3, с. 57–64.
- Pshyk, V. 1994. Pro perebuvannia vizantiiskoho imperatora Oleksiia III Anhela na Halytsko-Volynskykh zemliakh [About the presence of the Byzantine emperor Alexei III of the Angel on the Galicia-Volyn lands]. *Republican*, № 3–4, pp. 49–56.
- Пшик, В. 1994. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на Галицько-Волинських землях. *Республіканець*, № 3–4, с. 49–56.
- Puteshestvie novgorodskogo arkhiepiskopa Antoniya v Tsargrad v kontse 12-go stoletiya. S predislavniem i primechaniyami P. Savvaitova [Journey of the Novgorod Archbishop Anthony to Tsargrad at the end of the 12th century. With the foreword and notes of P. Savvaitova]. 1872. St. Petersburg, Ed. Archeographer Commission, pp. 77–78. (In Russian).
- Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. 1872. Санкт-Петербург, Изд. Археограф. комис., с. 77–78.
- Rychka, V. 2009. «Vsia korolivska rat»: vlada Kyivskoi Rusi [“The whole royal army”: the power of Kievan Rus']. Kyiv, Institution of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 180 p. (In Ukrainian).
- Ричка, В. 2009. «Вся королівська рать»: влада Київської Русі. Київ, Ін-т історії України НАН України, 180 с.

Solovyov, S. M. 1988. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen [The history of Russia since ancient times. Works: in 18 books]. Moscow, Thought, book 2, vol. 4, 765 p. (In Russian).

Соловьев, С. М. 1988. История России с древнейших времен. Сочинения: в 18 кн. Москва, Мысль, кн. 2, т. 4, 765 с.

Tolochko, A. P. 2007. Izvesten li god rozhdeniya Daniila Romanovicha Galitskogo? [Is the year of birth of Daniel Romanovich Galitsky known?]. *Medieval Rus'*, № 7, pp. 221–236 (In Russian).

Толочко, А. П. 2007. Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? *Средневековая Русь*, № 7, с. 221–236.

Tolochko, O. P. 2006–2007. Yak zvaly druhu družynu Romana Mstyslavycha [How was the second wife of Roman Mstislavich]. *Confraternitas. Jubilee collection to honor of Y. Isaevich / Rep.* edit M. Krikun // *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood: collection of scientific works*, issue 15. Lviv, I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 98–102. (In Ukrainian).

Толочко, О. П. 2006–2007. Як звали другу дружину Романа Мстиславича. *Confraternitas. Ювілейний зб. на пошану Я. Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.*, вип. 15. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 98–102.

Tomashivskiy, S. 1919. Ukrainska istoriia: narys [Ukrainian History: Essay] Lviv, Publishing house «Yesterday and Now», vol. 1, 154 p. (In Ukrainian).

Томашівський, С. 1919. Українська історія: нарис. Львів, Вид-во «Вчора і нині», т. 1, 154 с.

Voinar, M. M. 1954. Korona Danyla v pravno-politychnii strukturі Skhodu (Vizantii) [Korona Danila in the legal-political structure of the East (Byzantium)]. *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, vol. 2 (8). fasc. 1–2, pp. 105–118 (In Ukrainian).

Войнар, М. М. 1954. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Візантії). *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, vol. 2(8), fasc. 1–2, с. 105–118.

Voitovich, L. V. 2000. Kniiazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX – pochatok XVI st.): sklad, suspilna i politychna rol: istoryko-henealohichne doslidzhennia [The princely dynasties of Eastern Europe (end of the 9th – the beginning of the 16th centuries): Composition, social and political role: historical and genealogical research]. Lviv, I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 649 p. (In Ukrainian).

Войтович, Л. В. 2000. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 649 с.

Voitovich, L. V. 2006. Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Prince's day in Rus': portraits of the elite]. Bila Tserkva: Publisher Pshonkivsky O., 784 p. (In Ukrainian).

Войтович, Л. В. 2006. Князя доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, Вид. Пшонківський О., 784 с.

Voitovich, L. V. 2008. Soiuz Vizantii ta Halytsko-Volynskoi derzhavy za dynastii Anheliv [Union of Byzantium and Galician-Volyn State for the dynasty of Angels]. *Prince's day: history and culture*, issue 2. Lviv, I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. У30–39. (In Ukrainian).

Войтович, Л. В. 2008. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів. *Князя доба: історія і культура*, вип. 2. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 30–39.

Voitovich, L. V. 2011. Halytsko-Volynski etudy [Galician-Volynski sketches]. Bila Tserkva, Publisher Pshonkivsky O., 480 p. (In Ukrainian).

Войтович, Л. В. 2011. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О., 480 с.

Voitovich, L. V. 2015. Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit [Galich in the political life of Europe 11–14 centuries]. Lviv, I. Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 478 p.

Войтович, Л. В. 2015. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 478 с.

Włodarski, B. 1966. Polska i Rus': 1194–1340. Warszawa, PWN, 326 s.

Дата подання статті у редакцію 12.12.2018 р.

РИТУАЛЬНІ САМОЗАКЛЯТТЯ УКРАЇНЦІВ У СЕРЕДНЬОВІЧНО-РАНЬОМОДЕРНІ ЧАСИ (В КОНТЕКСТІ ЗВ'ЯЗКІВ ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ)

Василь Балушок

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Український етнологічний центр, Інститут мистецтвознавства фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна), grigras@i.ua
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Тетяна Шевчук

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, відділ української та
зарубіжної фольклористики, Інститут мистецтвознавства фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна), shevchuk1712@ukr.net,
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

Аналізується прагматика і семантика самоzakлять, вживаних при вирішенні різних, особливо правових, колізій в усіх соціальних верствах українського суспільства Середньовіччя – раннього Модерну. Серед завдань і пошук можливих витоків українських самоzakлять, включно з контекстом міжкультурної взаємодії. В теоретико-методологічному плані дослідження належить до царини історичної антропології; також залучаються теоретичні положення з фольклористичних праць, що стосуються клятв і самоzakлять. Джерелами є опубліковані актові документи, літописні та деякі інші дані, що відображають українську традицію Середньовіччя – раннього Модерну. Самоzakляття містяться в клятвах-присягах при укладанні угод між князями та з іншими достойниками. Присягу давали, вирішуючи спірні колізії, й приватні особи різного статусу і становища. Хоч джерела в більшості випадків не містять змісту присяг та описів ритуальних дій, проте такі тексти все ж трапляються. Один з них, що дає уявлення про зміст самоzakлять, пов'язаний з посвяченням на уряд возного на початку XVII ст. Становить інтерес клятва, що підтверджувала цей обряд, яка включала самоzakляття, з описом санкції за можливе порушення. Взагалі ж, за допомогою самоzakляття той, хто клявся, накликав на себе гнів Бога та різні напасти в разі порушення клятви, і цим спонукував контрагентів довіряти йому. Самоzakляття сприймалися людьми Середньовіччя – раннього Модерну як такі, що несли реальну загрозу порушникам. Тому люди на судових процесах нерідко намагалися уникати присяг і не провокувати їхнє виголошення іншими, навіть супротивниками. Пошуки витоків українських самоzakлять ведуть до давньоруських язичницьких клятв. А склад, структурні елементи й загальний культурний контекст їхнього побутування свідчать про належність до місцевої традиції, яка сформувалася під візантійським впливом, і не випадково витокі її зафіксовані в договорах Русі з Візантією.

Ключові слова: клятва, самоzakляття, прокляття, присяга, божба.

RITUAL SELF-PLIGHTS OF UKRAINIANS IN THE MEDIÉVAL – EARLY MODERN PERIOD (IN THE CONTEXT OF THE BLACK SEA REGION'S TIES)

Vasyl Balushok

PhD in History, Senior Research Fellow at Ukrainian Ethnological Center,
Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), grigras@i.ua
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Tetiana Shevchuk

PhD in Philology, Senior Research Fellow at the Department of Ukrainian and Foreign Folklore Studies, Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), shevchuk1712@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4856-4430>

In the medieval – early modern period, pledging one’s word was a common practice among all social strata. Important communicative actions, especially those involving a dispute, were accompanied by the rituals of pronouncing a pledge, which often included self-plight. We are interested in the role, origins and existence of self-plights in the context of intercultural interaction. These aspects were already studied by Mykola Sumtsov, Mykhailo Hrushevsky and Viktor Petrov, but the study of self-plights in Ukrainian culture, especially in diachrony, cannot be considered complete. One also has to bear in mind a substantial fragmentariness of the sources and incomplete coverage of this phenomenon in these sources at that time. This is not a material of traditional field study of folklore or ethnography, and therefore, our research must be categorized as belonging to historical anthropology.

The sources cover most extensively the pledges/oaths taken in the 14th – 16th centuries under various agreements between princes and with other high-ranked persons, including the entry into the suzerain-vasal relationship. Private persons of various social statuses were also taking an oath when resolving various (including legal) disputes. Unfortunately, the majority of sources do not contain full texts of oaths. Still, we were able to find a text of this kind, related to the rite of passage into *woźny* (a low-ranked court official) in the Polish–Lithuanian Commonwealth in 1635, which ended with a ritual self-plight whose formula tends to originate from bygone pagan times. The one taking the pledge by swearing to God would bring a punishment upon himself in the event of failing his duties as a *woźny*: loss of speech and triple “burning” of head. Numerous mentions in the sources of the instances of avoiding the pledge by persons who had to take it, voluntary recognition of guilt by these persons, and even relieving the counterparties from oath give reasons to assume that these texts did contain self-plights. For it was believed that self-plight would bring a horrible danger upon those who breached the pledge.

The origins of self-plights of Ukrainians in the medieval – early modern period date to ritual pledges of the 10th century, taken by ambassadors of Kievan princes when making agreements with the Byzantine Empire. It is corroborated by their structural and functional similarity (the role of gods and Christian saints, Mother Earth, weapons, various ailments, etc. in punishing the oath-breaker). Ukrainian pledges and self-plights have formed and existed in a broad context of intercultural contacts of the Pontic region. There, Slavic customs intertwined with Byzantine, Scandinavian, Iranian, Turkic and other influences, forming a specific local (basically proto-Ukrainian) and then Ukrainian tradition per se as one of its Indo-European variants.

Keywords: pledge, self-plight, curse, oath, swearing to God.

Клятви у Середньовіччі – ранньому Модерні були розповсюджені серед усіх соціальних верств. Важливі комунікативні дії, особливо ті, які включали правові моменти, супроводжувалися ритуалами виголошення клятв, що часто містили самозакляття. То яку роль виконували останні в зазначені часи? Нас також цікавлять витoki українських самозаклять, включно з контекстом міжкультурної взаємодії. Ці аспекти вже потрапляли в поле зору дослідників, зокрема М. Сумцова, М. Грушевського, В. Петрова, А. Торпоркова, О. Белової, В. Петрухіна (Grushevs'kyj 1993, 145; Sumtsov 1896; Petrov 1981; Torporkov 2008; Belova, Petrukhin 2019). Однак самозакляття в українській культурі Середньовіччя – раннього Модерну вивчені недостатньо. В теоретико-методологічному плані наше дослідження належить до царини історичної антропології, одним з найважливіших напрямків якої є вивчення історії ментальності (Thomas 2002, 343; Krom, 2010). Тому його особливість полягає в аналізі саме середньовічних і ранньомодерних текстів, матеріали ж ХІХ–ХХІ ст. нами майже не залучаються, оскільки символіка ритуалів клятв, як і ментальність людей, є різною в домодерну й сучасну епохи¹. Сучасний польовий вправуємо

¹ Ми не вдаємося до реконструкцій на базі пізніх матеріалів (див., напр.: Tolstaya 1999). Адже вони включають значну долю неперифікованої гіпотетичності й по суті мають багато спільного з реконструкціями на основі «пережитків» еволюціоністів (Claessen 2002, 325; Del' yezh 2008, 12–38).

досвід лише незначною мірою, беручи переважно теоретичні положення з праць, що стосуються клятв і самозаклять (Uspenskiy 1994; Tolstaya, Tolstaya 1999; Vinogradova 2005; Engelking 2010; Yasinskaya 2013). Тож розглянемо випадки відображення клятв у джерелах Середньовіччя – раннього Модерну, залучивши опубліковані актові документи, літописні й деякі інші дані, що відображають українську традицію. Це тексти, що представляють переважно західний регіон, укладені різними варіантами ще не унормованої староукраїнської мови, включно з написаними латинкою (Gry`nchy`shy`n 1977–1978). При цьому слід враховувати фрагментарність джерел та неповноту відображення в них досліджуваного явища. Власне, у більшості це лише згадки про окремі фрагменти давніх ритуалів клятв, які переважно не розшифровуються, а тільки називаються. З давньоруських часів маємо теж одиничні, але свого роду унікальні описи ритуалів клятв, включно з самозакляттями, що збереглися в текстах угод з Візантією. Матеріал наводиться мовою оригіналу й супроводжується коментуванням і тлумаченням, що є загальноприйнятим серед медієвістів, оскільки вже згадувана зміна значень та символіки ритуалів (як і інших культурних реалій) за століття, що минули, є дуже значною. Ми бачимо своє завдання у свого роду дешифруванні значень середньовічних і ранньомодерних текстів, й без цього всякий переклад спотворить їхній смисл. Вживання назв «українці», «Україна-Русь» стосовно обраного хронологічного періоду є умовним, проте дістало достатнє обґрунтування і закріпилося в працях вітчизняних учених.

Найбільше джерела відобразили клятви-присяги при укладанні угод між князями та з іншими достойниками, включно зі вступом у відносини сюзеренітету–васалітету. Наприклад, про такі присяги і їхнє неодноразове порушення князем Свидригайлом Ольгердовичем ідеться в написаному староукраїнською мовою, але латинкою листі великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича до польського короля Ягайла 1433 р.: «*My z kniazem Szwitrykhaÿlom peremiryia nechoczem derżat, zaniuz wasza miłost sami wedaiete, skolkо prysiah Szwitrykhaÿlo waszey miłosty isłomił, kolko pak bratu naszemu pokoyniku Welikomu Kniaziu Witowtu prysiach izłomił a nam semkrot prysiahał, klenasia żywym Bohom i wsie izłomił a newestee naszoj velikoy knehini Julianie prysiahał*» (Buchan`ky`j 1907, 139). Присяжна грамота князя Федора Несвіцького королю Ягайлу, дана в Кременці 1434 р., містить такі слова: «*и присягъ есмь бгу мѣгѣ божиюи и оуоѣ(м) свѣтымъ и на бжие дерево и поцѣлова(л) есмь бжие дерево и хочю вѣрно и пыльно служити королю полско(м)... и присягъль естъ вѣре(н) бытъ*» (Rozov 1928, 130). Аналогічну присягу давали й інші достойники високих рангів. Так, у грамоті 1434 р. з населеного русинами (українцями)² м. Сучава³ читаємо: «*а пере(ч)нному пану вло(д)славу, кролеви <...> оучинимы вѣру, слюбимы и присягнемы*», а також: «*мы илиа воевода <...> присягли есми и записали ся вѣрно служити*» (Gry`nchy`shy`n 1978, 249).

Присягу давали також приватні особи різного соціального статусу і становища, вирішуючи спірні колізії. Наприклад, у записаному староукраїнською мовою і латинкою привілеї великого князя литовського Вітовта євреям 1388 р. щодо цього зазначено: «*па tuju istenuju zastawu... majet` prisiahnuti, jako ne wedał koli jemu wkradeno, abo khwałtom wziato*» (Gry`nchy`shy`n 1978, 249). А в постанові галицького старости Міхала Бучацького 1435 р. стосовно видачі злодія передбачалося, що сільський отаман «*маеъ прися[ч]и аж того чоловѣка оу се[лѣ] нѣтъ*» (Rozov 1928, 134). У розсудній грамоті молдавського воєводи Стефана з м. Васлуй, де проживало багато русинів (українців), 1474 р. між сином Васькова з Городник Іваном і дочкою Івана Купчича Марушкою, зазначено: «*прото(ж) марушка ставши оу то(т) нареченны де(н) и присягла пря(д) нами*» (Gry`nchy`shy`n 1978, 249). Так само в судовому рішенні про розмежування ґрунтів між дорогицькими землями Водинськими і Погорільськими 1495 р. йдеться про те, що «*води(н)ски(и) в то(м) впе(р)ся а рекучы иже оди(н) с ты(х) свѣтко(в) не присягъ и поча(л)ся позыва(ти) до на(с)» <...> а на чо(м) бы тыи свѣ(т)ки присягнули то мѣли и завести и потоля и(м) и границы положи(ти)» (Gry`nchy`shy`n 1978, 249). В угоді 1496 р. між княгинею Федоровою Соколинською з си-*

² Про самоназву українців у досліджувані часи див: Balushok 2018.

³ Сучава входила до Молдавського князівства, в справочинстві якого «західноруська» (українсько-білоруська канцелярська) мова вживалася тоді «як єдина» (Gry`nchy`shy`n, 1977).

ном та паном Богданом Сопичичем про маетки Чирею і Тухачево записано: «И тые све(т) ки на то(м) присягнуоули» (Gry'nchy'shy'n 1978, 249).

На жаль, документи скупі на інформацію щодо конкретного змісту присяг і супутніх ритуальних дій. Проте текст, де розкриваються й деякі деталі ритуалу, зокрема посвячення возного, зустрічаємо в актовій книзі Житомирського гродського уряду під 1635 р.⁴ Як видно з запису, Яків Собачинський Гривковський, що заступав на уряд генерального возного Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, ритуал посвячення пройшов раніше, «в кгроде Бутьницькомъ» Скотницького воєводства Польщі (Mojsiyenko 2004, 132–133). Тепер же, Гривковський проходив спрощену, проте все ж ритуалізовану, процедуру: «**На уряде кгро(д)скомъ в замкѹ его к(р) м(л) Житоми(р)скомъ передо мною, Яномъ Витингскимъ по(д)старо(с)ти(м) жытомирскимъ, постановивъши се очевисто шляхетны(и) Яков Собачинский Гривко(в)ски <...> подалъ пе(р) совола⁵ тамъ присегѹ своюю**». Текст присяги тотожний зазначеній у Литовських статутах 1566 та 1588 рр. і містить прохання до Бога про допомогу. Разом з тим у Статуті 1588 р. присяга закінчується згадкою про покарання, яке чекає на порушника: «Такъ ми, боже, поможи, а если несправедливе – боже, ме убий» (Šamiakin 1989, 146). І от запис із Житомирської гродської книги наводить розшифрування останніх слів.

Так от, при вступі Гривковського на уряд генерального возного, для засвідчення факту дачі ним у Скотницькому воєводстві присяги, звідти прибув свідок – возний Томаш Махлярювич. Засвідчив це він, теж «ставши очевисто» і давши особливу ритуальну клятву, формула якої й становить для нас інтерес, адже проливає світло на те, як звучали досліджувані нами самоzakляття: «... и слушаломъ тое присяги если бы несправе(д)ливе на тымъ его уряде не справоваль се теды языкъ в тыль головы его выволо(к) по трикрот навхрестъ головы пропалыо(м)» (Mojsiyenko 2004, 132–133). Тут названо санкцію за порушення клятви, хоча не зовсім ясно, кого вона стосується – Гривковського чи Махлярювича, який виступав свідком присяги першого. Разом з тим суть zakляття зрозуміла: у разі порушення тим чи другим, а можливо, і обома даної клятви та своїх обов'язків, порушнику мало відібрати мову, «виволокши» язык «в тил головы», і пропалити навхрест голову «по трикрот». Як бачимо, це типове самоzakляття. А в самоzakляттях мовець прикликає зло «на самого себе, щоб примусити іншого йому повірити, тобто заявляє про свою готовність до кари/нещастя, хвороби, смерті, якщо він каже неправду чи порушить обіцяне» (Yasinskaya 2013, 79).

Б. Успенський стверджує, що самопрокляттями є, по суті, найдавніші клятви (Uspenskiy 1994). Як зазначає С. Толстая, дія 'клясти' (давати клятву), виражена в слов'янських мовах дієсловом *kļeti (se), яке буквально означає «проклинати (себе)», вказує на те, що клятва може тлумачитися як самопрокляття (Tolstaya, 38). У цьому зв'язку привертає увагу факт присутності проклять у текстах присяг. Прокляття могло бути батьківським, як у дарчій грамоті 1476 р. Ігнатія, достойника молдавського воєводи Стефана, Путненському монастиреві в Сучаві: «кто не боудет стоати въ сим нашим токмѣжим, таковы боуд[е]т под клѣтвою отеческою» (Gry'nchy'shy'n 1977, 478). Особливо часто в прокляттях закликають на голови порушників покарання від Бога. Про це читаємо в наданні галицького князя Лева Даниловича (до 1301 р.) с. Страшевичі: «да боудеть клятва Божиа на немъ всей вѣкъ и въ боудчей въ день страшного соуда Божиае» (Peshhak 1974, 10). А фундуш князя Любарта Гедиміновича церкві Іоана Богослова в Луцьку 1322 р. серед обов'язків владики Климентія називає: «еретиковъ и непослусныхъ клясти» і вказує, що всякий порушник княжої волі нехай «отъ Бога проклять будеть» (Peshhak 1974, 22). Духовна грамота київського князя Андрія Володимировича 1446 р. теж містить таке прокляття: «**А кто се слово наше порѹши(т) <...> розсоудитъ ся съ мною прѣд Богомъ, и боудн емоѹ клятва, о(т) ба, оца и сна и**

⁴ Обирані шляхтою по повітах возні в XVI–XVIII ст. вручали виклики в суд, засвідчували місця злочинів і збитки, фіксували публічно-правові акції тощо. Існували ще затверджені королівськими листами генеральні возні. Посвячувані на возного шляхтич проходив ритуал, важливими елементами якого були стрижка і присяга (Starchenko 2008, 136).

⁵ Особисто.

ста(г) дха» (Rozov 1928, 154). Тож не випадково дослідники звертають увагу на близькість проклять до формул божби (Yasinskaya 2013, 79).

Названі прокляття, як вважалося, містили пряму загрозу благополуччю, здоров'ю і життю тих, на кого спрямовувалися (у самоzakляттях це були самі мовці). Не випадково зустрічаються вказівки про заборону проклять, як у покрайньому записі із рукописного євангелія з острожницької церкви 1492 р.: «вы стый о(т)ци чтите але не к(л)инѣте» (Gry'nchy'shy'n 1977, 478). У судових же процесах України досліджуваних часів клятв-присяга застосовувалася на доведення власних свідчень у суді чи як спосіб очищення від звинувачень. І судячи з усього, означений вище погляд на присягу приводив до того, що давати клятву, як і провокувати на цей крок інших, вважалося гріхом. Тому в судових книгах XVI–XVII ст. зустрічаємо непоодинокі випадки переведення судової колізії на рейки полюбовного вирішення конфлікту в разі необхідності принесення присяги однією зі сторін. Часто сторона, яка мусила присягати, обирала за краще добровільно заплатити певну суму, аніж клястися, як сталося, наприклад, 1605 р., з Матфеєм Немиричем (Nimchuk 1981, 52–53). Випадки відмови присягати відомі і з більш давніх часів. Приміром, в уже згадуваній розсудній грамоті 1474 р. між Іваном Васковичем з Городник і Марушкою читаємо: «ива(н) ись своими братїями <...> не схотили присѣгнути ись своими присѣжници али сѣ о(т)пустили на марушку... аби она пошла сама и присѣгнула» (Gry'nchy'shy'n 1978, 249).

Особливо цікавими є випадки, коли ініціатором недопущення до присяги супротивної сторони виступав винний, добровільно визнаючи провину. Наприклад, коли 1583 р. під час судового розгляду справи про крадіжку сіна сином житомирського війта Гораїна Каздаутовича виникла потреба в присязі потерпілого, зазначений Гораїн «пришедшы <...> до пна Кошко(в)ско(г) [о], проси(л), пады на зе(м)лю, и(ж)вы не присегаль, вбеццючы тые две копе платити и виню, с чого во(л)нымъ вчини(л) пна Кошко(в)ско(г) w(т) тое присеги» (Vojchuk 1965, 49).

На нашу думку, ставлення в ході судового процесу до клятви як до чогось небезпечного, свідчить про застосування тими, хто клявся, самоzakлять, аналогічних тому, яке супроводжувало присягу возного Гривковського. Адже православна церква допускає клятву на вимогу державної влади, тобто в суді (Baranov). Тому пояснювати відмову від присяги слід не лише впливом християнства й діючого права, але і в рамках традиційних народних вірувань та моралі. Формули самоzakлять передбачали, що на голови порушників упаде страшна кара, якої боялися ті, хто присягав. І проказування самоzakляття, та ще й пов'язування з Богом, могло справді сприйматися як річ гріховна й дуже небезпечна. Інша справа, що тодішні джерела не часто фіксували такі випадки, як для всіх звичні, тому розгорнуті тексти самоzakлять є рідкісними.

Пошуки витоків відзначених клятв-самоzakлять ведуть до відомих договорів Русі з Візантією X ст. Нам пощастило, що ці договори, включно з ритуальним супроводом, як важливі події в міжнародній політиці, на відміну від майже не фіксованих літописцями побутових реалій, були занотовані візантійськими канцеляристами, перекладені і перенесені в текст «Повісті временних літ» (далі – ПVL). Тому сьогодні маємо й описи ритуалів, і тексти клятв, що їх давали послі київських князів.

І тут постає питання про співвідношення автохтонних слов'янських елементів із теренів України з запозиченими, адже дослідники, аналізуючи ці тексти, знаходять свідчення взаємодії зі скандинавами, іранцями, тюрками та ін. (Grushevs'ky'j 1993, 145; Vasilev 1999, 261; Fetisov 2002; Vvedenskiy 2006, 924–926; Romenskiy 2016, 142–143). Особливо ж імовірним у випадку з зафіксованими в ПVL клятвами є вплив Візантії. Разом з тим, відзначає О. Романчук, часто дослідники «фактично мовчки виходять з того, що у слов'янському контексті аналогії цим клятвам віднайдені бути не можуть». А аналіз матеріалу приводить його до висновку, що їхні основні елементи, як і загальний культурний контекст, властиві якраз слов'янам. (Romanchuk 2018). Це положення фактично суголосне з висновками А. Енгелькінг, зробленими на польському матеріалі (Engelking 2010). Тож проаналізуємо клятви з ПVL.

Так от, головним у клятвах з ПVL є закликання кари на можливих порушників-русів та покарання їх у ритуально обумовлений і спрямований волею християнського Бога й язичницьких богів спосіб. Потенційні порушники закликають кару на самих себе, тобто це самоzakляття. Зокрема, в договорі Олега 907 р. читаємо: «кляшася оружьемъ своимъ.

и Перуномъ богомъ своимъ. и Волосо(м) скотымъ богомъ» (Shakhmatov 1908, 23). У договору Ігоря 944 р. формула клятви більш розгорнута: «да не имуть помощи от Бога. ни от Перуна. да не оушитятся щиты своими. и да посѣчени будутъ мечи своими. и от стрѣль и от иного оруж(ь)я своего. и да будутъ раби и в сии вѣкъ, и будущи» (Shakhmatov 1908, 36). Подібно ж звучить самозакляття і в договорі Святослава 971 р.: «да имѣмъ клятву от Бога. в неже вѣруемъ в Перуна. и вѣ Волоса, бога скотья. да буде(м) золотѣ яко(ж) золото се. и св(о)имъ оружемъ да иссѣчени будемъ» (Shakhmatov 1908, 61). В. Петров зазначає: «Це були стиснуті, короткі формули, що поєднувалися з обрядовою дією та становили словесне вираження цієї останньої» (Petrov 1981, 90–91). Дане спостереження підтверджується висновками сучасних фольклористів, які вивчають слов'янські замовляння та виокремлюють у них і такі мовленнєві формули, як прокляття – їх вважають формою агресивної людської поведінки (Vinogradova 2005, 425).

Одним із головних елементів у наведених клятвах є допомога від богів, або ж покарання від них у випадку клятвopушення. Це покарання здійснюється через відмову зброї клятвopушників – щитів, мечів, стріл тощо – служити власникам. Більше того, зброя має вразити її власників. Якраз тут ми, судячи з усього, стикаємося з проявами візантійського впливу. Зокрема, за спостереженням дослідників, саме візантійська традиція часу прийняття на Русі християнства мала вплив на формування самозаклять, зафіксованих у ПВЛ (Belova, Petrukhin 2019, 96). Тоді в християнській Візантії існував порядок, який веде ще до архаїчної римської правової традиції, визнавати в міжнародних угодах богів протилежної сторони гарантами виконання клятв. Вони мали покарати потенційних порушників, якщо ті зламають слово, адже захищають «своїх». Такий підхід, або ж його вплив, ми й бачимо в договорах Русі з Візантією (Belova, Petrukhin 2019, 88–96).

Так от, самозакляття з ПВЛ виявляють з пізнішими українськими схожість і структурну, й функціональну. Так, в описах аналізованих ритуалів фігурує «золото», яке руси, даючи клятву, поклали разом зі зброєю на землю: «и наоутрѣя призва Игорь сли. и приде на хольмы где стояше Перунъ. и покладоша оружья своя и щиты. и золото» (Shakhmatov 1908, 42). Стосовно золота у формулі санкцій з договору Святослава з-поміж інших виділяється Лаврентійський літопис. Так, у ньому в реченні, яке йде після згадки про «скотья бога» Волоса, замість «золоти» вжито «колоти»: «и да будемъ колоти яко золото» (Karskiy 1926, 73). У тлумаченні цього місця одні дослідники вважають вираз «колоти яко золото» з Лаврентійського літопису первинним. Інші ж обґрунтовують первинність прочитання «золоти яко золото», яке міститься в Іпатіївському, Радзивілівському, Академічному та інших літописах (Romenskiy 2016, 143–144). Проте для нас особливо важать інтерпретації змісту клятви. Іноді золото, згадане в ній, асоціюється в дослідників з хворобою, смертю, потойбіччям. Усе ж, частіше вчені звертають увагу на те, що «золото» в писемних джерелах та фольклорі позбавлене негативних конотацій (Vvedenskiy 2006, 922–923). Автори часто пояснюють символіку золота в клятвах договорів іноетнічними впливами: візантійським – символ «світла як істини та слави» (Averintsev 2004, 420), скандинавським – кільця, що на них давали клятву вікінги (Vvedenskiy 2006, 924), тюркським – жертвний метал, який пробивали (звідки і «колоти яко золото») (Romenskiy 2016, 143–147).

Проте, гадаємо, в даному разі золото – не важливо, це шийні обручі, наручні браслети, чи щось інше – означає все ж хворобу, смерть, жовтий колір, як при жовтусі. Адже воно фігурує в самозаклятті, де на порушників накликаються різні напасті, включно з хворобами, і бути символом чогось доброго не може: «...образи вояків, які жовтіють, як золото, наслідком божого прокляття, яким щити відмовляють службу, і їх власні мечі і стріли обертаються на них» (Grushev's'kyj 1993, 145). І тут ми бачимо схожість з власне українськими самозакляттями Середньовіччя – раннього Модерну, включно з тілесними напастями, згаданими в клятві при посвяченні на уряд возного Якова Гривковського.

Дуже важливим елементом давньоруських клятв, відображених у ПВЛ, є земля. Даючи клятву, «нехрещена Русь» на чолі з князем ішла на пагорб де стояв Перун, і складала на землю зброю (мечі, щити, стріли), а також золоті обручі з шиї (Petrov 1981, 90–91). Культ Волоса теж «пов'язаний з хтонічною стихією – землею» (Belova, Petrukhin 2019, 91). Присутність землі в давньоруських самозакляттях не випадкова, оскільки її важливість у традиційній культурі слов'ян на теренах України, а пізніше власне українців, важко переоцінити. Згадаймо в цьому зв'язку уявлення про Матір-землю, прояви прадавнього культу якої в Укра-

їні зафіксовані і в текстах давньої літератури: «Мати-земля / уся гуля» (Махновець 1959, 221–222), й серед ремісників (Balushok 1993, 54–55) і селян (Py'sarenko 1997, 77–90) та у фольклорних формулах пізнішого періоду на кшталт «як тебе земля носить?»; «щоб ти крізь землю провалився» тощо (Engelking 2010, 235). Тому, можливо, згадка про землю, на яку падав Гораїн Каздаутович, що хотів не допустити клятви пана Кошковського під час розгляду справи про крадіжку сина, теж не випадкова. Ця ймовірність впливає зі ставлення до землі в Україні, як до свого роду божества, що теж пов'язує ритуали присяги українців пізньосередньовічно-ранньомодерного часу з давньоруськими.

Пов'язують їх і присутність у клятвах зброї, а також хреста. Саме зброєю, як зазначають дослідники, досить швидко замінив центральний символ християнства – «чесний хрест», яким «уже в 945 р. клялися руси, що прийняли християнство» (Pavlov-Silvanskiy 1988, 500). Тепер присягу давали не на зброї, «закликали у свідки не Перуна чи Волоса, але християнського бога» (Franchuk 1988, 154). З літописів знаємо, що клятва на хресті набула поширення у відносинах між давньоруськими князями, її зустрічаємо і дещо пізніше. Наприклад, 1400 р. князь Олександр Патрикіївич Стародубський присягає на вірність польському королю Владиславу: «...слюбую і слюби(л) есми і ц'флова(л) есми кресть» (Peshhak 1974, 145). Так само у повідомленні 1435 р. молдавського воєводи Стефана королеві Владиславу про стосунки з братом Ілляшем із населеної русинами Бирладі читаємо: «а за болшее потверженіе присагали есмо межи собою и кляли ся есмо чьсныи кресть и на оуси стьи» (Gru'nchy'shy'n 1977, 478). Можливо, й князь Федір Несвіцький, присягаючи 1434 р. королю Ягайлу, теж цілував хрест, який ховається за словами про «боже дерево» (див. вище), хоча може матися на увазі і якась християнська реліквія.

Разом з тим клятва зброєю довго зберігалася серед російських селян паралельно з присягою «на євангелії» (Pavlov-Silvanskiy 1988, 500). В Україні-Русі часів пізнього Середньовіччя – раннього Модерну вживання цієї клятви в судово-правових і подібних колізіях нам не зустрілося. Проте належність бояр та шляхти, які часто фігурують у документах, до «людей війни» дозволяє припустити, що вона могла вживатися серед них, особливо у справах, що стосувалися війська. Про це можемо судити на підставі деяких фактів, пов'язаних з козаками, які теж були «людьми війни». Наприклад, у розповіді сучасника про подорож на Січ Самуеля Зборовського 1579 р. та у Хроніці Марціна Бельського розповідається, що в походах запорожці «замовляли стрільбу» для захисту від куль ворогів (Кру'p'yakevy'ch 1908, 24). А М. Сумцов прямо вказує, що «прокляття мечем зустрічається і в малоруському козацькому епосі у схожій (на давньоруську – В. Б., Т. Ш.) формі (щоб тя “ясни мечи порубали” в думках про Івася Коновченка), і в болгарських піснях (“що первна сабя махнула, тебя се, сынко, пръсекла”))» (Sumtsov 1896, 10–11).

Крім того, навіть коли клялися не на зброї, сутність клятви залишалася старою: як і раніше – покарати порушника, і ця каральна функція відводилася і центральному християнському символу – хресту. Покарати порушника мав саме той предмет, на якому була дана клятва: «Фетишизація хреста при підтвердженні та освяченні договору сягає клятв на зброї язичницьких часів при тих же обставинах, коли язичницькі боги і власне зброя повинні були покарати порушника угоди» (Franchuk 1988, 155). Так само каральна функція відводилася середньовічними людьми християнським святим і самому Богові. Саме в цьому полягали суть і призначення самозаклять, про які йдеться.

Хоч порушена тема вимагає детальнішого розгляду, все ж проаналізовані факти дають підставу твердити, що українські самозакляття мають витоки ще у давньоруських клятвах. З останніми вони виявляють і генетичну спорідненість, і структурну та функціональну схожість. А сформувалися й побутували українські клятви-самозакляття, безумовно, в широкому контексті міжкультурних контактів, властивих Причорноморському регіону. Особливо сильним був візантійський вплив, який, поєднавшись зі слов'янськими звичаями, сприяв формуванню специфічної місцевої, в своїй основі протоукраїнської, а потім і власне української традиції. В той же час, як показують дослідження, через греко-візантійську традицію на формування українських клятв, включно з самозакляттями, могли впливати магічні практики стародавнього Близького Сходу та Східного Середземномор'я (Торгоков 2008). Саме цей напрямок можливого пошуку, паралельно з виявленням і аналізом текстів самозаклять та інформації про відповідні ритуали в українських середньовічних і ранньомодерних джерелах, видається перспективним для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Averintsev, S. S. 2004. Poetika rannevizantiyskoy literatury [Poetics of the early Byzantine literature]. Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika, 404 s. (In Russian).
- Аверинцев, С. С. 2004. Поэтика ранневизантийской литературы. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 404 с.
- Balushok, V. 1993. Svit seredn'ovichchya v obryadovosti ukrayins'ky'x sekhovy'x remisny'kiv [The world of the Middle Ages in rituals of Ukrainian handicraftsmen]. Kiev: Naukova dumka, 120 s. (In Ukrainian).
- Балушок, В. 1993. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, 120 с.
- Balushok, V. 2018. Z istoriyi ukrayins'koyi etnonimiyi (vid «rusy'niv» do «ukrayinciv») [From the History of Ukrainian Ethnonymy (from «Rusyns» to «Ukrainians»)]. *Ukrayins'ky'j istory'chny'j zhurnal*, Vyp. 2 (Nr. 539) [Ukrainian Historical Journal, Vol. 2 (Nr. 539)], s. 163–178. (In Ukrainian).
- Балушок, В. 2018. З історії української етнічності (від «русинів» до «українців») *Український історичний журнал*, вип. 2 (№ 539), с. 163–178.
- Baranov, M. Chy' pry'pusty'ma dlya hry'sty'yany' na pry'syaga? [Is an oath acceptable to a Christian?] URL: <http://zazimye.info/index.php/rubryky/vyvchajemo-bibliiu/item/249-chi-pripustima-dlya-khristiyanina-prisyaga.html> (Date of the application 24.03.2019). (In Ukrainian).
- Баранов, М. Чи припустима для християнина присяга? URL: <http://zazimye.info/index.php/rubryky/vyvchajemo-bibliiu/item/249-chi-pripustima-dlya-khristiyanina-prisyaga.html> (Дата звернення 24.03.2019).
- Belova, O. V., Petrukhin V. Ya. 2019. Pochitanie «chuzhikh» bogov: istoriko- etnograficheskie zametki [Honoring the «alien» gods: historical and ethnographic notes]. *Etnografiya/Etnografia*, № 3 (5), s. 86–108. (In Russian).
- Белова, О. В., Петрухин В. Я. 2019. Почитание «чужих» богов: историко- этнографические заметки. *Этнография/Etnografia*. № 3 (5), с. 86–108.
- Bojchuk, M. K. (ed.) 1965. Aktova kny'ga Zhy'tomy'rs'kogo mis'kogo uryadu kincyа XVI st. [Act book of the Zhytomyr city service of the late 16th century]. Kiev: Vy'davny' cztvo Akademiyi nauk URSR [Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR], 191 s. (In Ukrainian).
- Бойчук, М. К. (упоряд.) 1965. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI століття. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 191 с.
- Buchan'ky'j, B. (ed.) 1907. Ly'st Zhy'g'y'monta Kejstutovy'cha do korolyа Yagajla v spravi zaluchennya vely'kogo knyazya Svy'try'gajla do Yaseny'cz'kogo peremy'ryа, Ly'pny'ky' 25 veresnya 1433 [The letter of Zhigimont Keistutovich to King Jagiello in the process of involving Grand Duke Svitrigaila in the Yasenytsky Armistice, Lipnik September 25, 1433]. *Zapy'sky' Naukovogo tovary'stva imeny' Shevchenka, T. LXXVI* [Notes of the Shevchenko Scientific Society, Vol. LXXVI]. Lviv, s. 139–142. (In Ukrainian).
- Бучанський, Б. (підгот.) 1907. Лист Жигимонта Кейстутовича до короля Ягайла в справі залучення великого князя Свитригайла до Ясеницького перемир'я, Липники 25 вересня 1433. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, т. LXXVI, с. 139–142.
- Claessen, H. J. M. 2002. Evolution and evolutionism. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology: Second edition*. Edited by Alan Barnard and Jonathan Spencer, London and New York: Routledge, p. 325–332.
- Del'yesh, R. 2008. Nary'sy' z istoriyi antropologiyi. Shkoly'. Avtory'. Teoriyi [Essays on the history of anthropology. Schools. Authors. Theories]. Pereklad z francuz'koyi Ye. Maricheva. Ky'yiv: Vy'davny'chny'j dim Ky'uevo-Mogy'lyans'ka akademiya, 287 s. (In Ukrainian).
- Дельеж, Р. 2008. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. Переклад з французької Є. Марічева. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 287 с.
- Engelking, A. 2010. Kłątwa. Rzesz o ludowej magii słowa [Curse. A thing about the folk magic of words]. Warsaw: Oficyna naukowa, 363 s. (In Polish).
- Fetisov, A. 2002. Ritualnoe sodержanie klyatvy oruzhiem v russko-vizantiyskikh dogovorakh X v.: sravnitel'no-tipologicheskij analiz [The ritual content of the curse in arms in the Russian-Byzantine treaties of the tenth century]. *Slavyanskiy almanakh 2001*. Moskva: Indrik, s. 37–46. (In Russian).
- Фетисов, А. 2002. Ритуальное содержание клятвы оружием в русско-византийских договорах X века: сравнительно-типологический анализ. *Славянский альманах 2001*. Москва: Индрик, с. 37–46.
- Franchuk, V. Yu. 1988. Yazycheskie motivy drevnerusskogo letopisaniya [Pagan motifs of the ancient Russian chronicles]. *Drevnosti slavyan i Rusi* [Antiquities of the Slavs and Rus']. Moskva: Nauka, s. 154–156. (In Russian).
- Франчук, В. Ю. 1988. Языческие мотивы древнерусского летописания. *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, с. 154–156.
- Grushevs'ky'j, M. 1993. Istoriya ukrayins'koyi literatury', T. 1 [History of Ukrainian Literature, Vol. 1]. Kiev: Ly'bid', 392 s. (In Ukrainian).

- Грушевський, М. 1993. Історія української літератури, т. 1. Київ: Либідь, 392 с.
- Gry'nchy'shy'n, D. G. et al. (ed.) 1977. Slovny'k staroukrayyns'koyi movy' XIV–XV st., T. 1 [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14–15 centuries, Vol. 1]. Kiev: Naukova dumka, 632 s. (In Ukrainian).
- Гринчишин, Д. Г. та ін. (ред.) 1977. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1. Київ: Наукова думка, 632 с.
- Gry'nchy'shy'n, D. G. et al. (ed.) 1978. Slovny'k staroukrayyns'koyi movy' XIV–XV st. T. 2 [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14–15 centuries, Vol. 2]. Kiev: Naukova dumka, 592 s. (In Ukrainian).
- Гринчишин, Д. Г. та ін. (ред.) 1978. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 2. Київ: Наукова думка, 592 с.
- Karskiy, Ye. F. (ed.) 1926. Polnoe sobranie russkikh letopisey: T. 1. Lavrentevskaya letopis, Vyp. 1: Povest vremennikh let [The complete collection of Russian chronicles, Vol. 1. Laurentian Chronicle, Issue 1. The Russian Primary Chronicle]. Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR], 286 s. (In Russian).
- Карский, Е. Ф. (ред.) 1926. Полное собрание русских летописей: т. 1. Лаврентьевская летопись, вып. 1: Повесть временных лет. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 286 с.
- Krom, M. M. 2010. Istoricheskaya antropologiya [Historical anthropology]. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Yevropeyskogo universiteta, 207 s. (In Russian).
- Кром, М. М. 2010. Историческая антропология. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, 207 с.
- Kry'p'yakevy'ch, I. 1908. Kozachchy'na i Batoriyevi vol'nosti [Cossacks and the Liberties Batory] in *Grushevs'ky'j, M. (ed.) Zherela do istoriyi Ukrayiny'-Rusy', m. VIII* [Sources to the history of Ukraine-Rus', Vol. VIII]. Lviv, s. 1–46. (In Ukrainian).
- Крип'якевич, І. 1908. Козаччина і Баторієві вольності. В кн.: Грушевський, М. (ред.) *Жерела до історії України-Руси*, т. VIII. Львів, с. 1–46.
- Maxnovecz', L. Ye. (ed.) 1959. Davnij ukrajins'ky'j gumor i saty'ra [Ancient Ukrainian humor and satire]. Ky'yiv: Derzhavne vy'davny'czstvo xudozhn'oyi literatury' [State Publishing House of Fiction], 493 s. (In Ukrainian).
- Махновець, Л. Є. (упоряд.) 1959. Давній український гумор і сатира. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 493 с.
- Mojsiyenko, V. M. (ed.) 2004. Akty' Zhy'tomy'r's'kogo grods'kogo uryadu: 1590 r., 1635 r. [Acts of the Zhytomyr castle service: 1590, 1635]. Zhy'tomy'r: Nacional'na akademiya nauk Ukrayiny' [National Academy of Sciences of Ukraine], 253 s. (In Ukrainian).
- Мойсієнко, В. М. (упоряд.) Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Житомир: Національна академія наук України, 2004. 253 с.
- Nimchuk, V. V. et al. (ed.) 1981. Aktova kny'ga Zhy'tomy'r's'kogo grods'kogo uryadu 1605 r. [Act book of Zhytomyr castle service 1605] in *Dilova mova Volyni i Naddniproshshy'ny' XVII st. (Zbirny'k aktovy'x dokumentiv)* [Office language of Volyn and Naddniproshshy'na of the 17th century (Collection of archival documents)]. Ky'yiv: Naukova dumka, s. 24–112. (In Ukrainian).
- Німчук, В. В. та ін. (упоряд.) 1981. Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р. В кн.: *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.* (Збірник актових документів). Київ: Наукова думка, с. 24–112.
- Pavlov-Silvanskiy, N. P. 1988. Feodalizm v Rossii [Feudalism in Russia]. Moscow: Nauka, 696 s. (In Russian).
- Павлов-Сильванский, Н. П. 1988. Феодализм в России. Москва: Наука, 696 с.
- Petrov, V. P. 1981. Zagovory [Charms]. *Iz istorii russkoy sovetskoy folkloristiki* [From the history of Russian Soviet folklore]. Leningrad: Nauka, s. 77–142. (In Russian).
- Петров, В. П. 1981. Заговоры. *Из истории русской советской фольклористики*. Ленинград: Наука, с. 77–142.
- Peshhak, M. M. (ed.) 1974. Gramoty' XIV st. [Lettres of the 14th century]. Ky'yiv: Naukova dumka, 256 s. (In Ukrainian).
- Пешак, М. М. (упоряд.) 1974. Грамоти XIV ст. Київ: Наукова думка, 256 с.
- Pu'sarenko, Yu. G. 1997. Veles-Volos v yazy'chny'cz'komu svitoglyadi Davn'oyi Rusi [Veles-Volos in the pagan outlook of Ancient Rus']. Ky'yiv: Insty'tut arxeologiyi Nacional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny' [Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine], 240 s. (In Ukrainian).
- Писаренко, Ю. Г. 1997. Велес–Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. Київ: Інститут археології Національної академії наук України, 240 с.
- Romanchuk, A. 2018. Proiskhozhdenie klyatv rusov «oruzhem i obruchem»: slavyanskіe, germanskіe і keltskіe paralleli [The origin of the oaths of the Rus «weapons and hoops»: Slavic, Germanic and Celtic Parallels]. *Revista Arheologică / Archaeological Magazine / Археологический Журнал*. Vol. XIV, nr. 1 / Vol. XIV, nr. 1 / т. XIV, nr. 1, s. 93–107. (In Russian).

Романчук, А. 2018. Происхождение клятв русов «оружьем и обручем»: славянские, германские и кельтские параллели. *Revista Arheologică / Archaeological Magazine / Археологический Журнал*. Vol. XIV, nr. 1 / Vol. XIV, nr. 1 / т. XIV, nr. 1, с. 93–107.

Romenskiy, A. 2016. Klyatva na zolote v dogovore s Ioannom Tsimiskhiem [Oath on gold in a treaty with John Tzimiskes]. *Ruthenica. Al'manax istoriyi ta arxeologiyi Sxidnoyi Yevropy*, t. XIII [Ruthenica. Journal of East European History and Archeology, Vol. XIII]. Ky' yiv: Insty'tut istoriyi Ukrayiny' Nacional' noyi akademiyi nauk [Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences], s. 142–149. (In Russian).

Роменский, А. 2016. Клятва на золоте в договоре Святослава с Иоанном Цимисхием. *Ruthenica. Альманах історії та археології Східної Європи*, т. XIII. Київ: Інститут історії України Національної академії наук, с. 142–149.

Rozov, V. 1928. Ukrayins'ki gramoty', T. 1: XIV v. i persha polovy'na XV v. [Ukrainian letters, Vol. 1: XIV century and the first half of the XV century], Ky' yiv: Ukrayins'ka akademiya nauk [Ukrainian Academy of Sciences], 267 с. (In Ukrainian).

Розов, В. 1928. Українські грамоти, т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ: Українська академія наук, 267 с.

Shakhmatov, A. A. (ed.) 1908. Polnoe sobranie russkikh letopisey: t. 2. Ipatievskaya letopis [The complete collection of Russian chronicles: Vol. 2. Ipatiev Chronicle], Sankt-Peterburg, 938 s. (In Russian). Шахматов, А. А. (ред.) 1908. Полное собрание русских летописей: т. 2. Ипатьевская летопись, Санкт-Петербург, 938 с.

Starchenko, N. 2008. Vozni na Voly'ni v ostannij trety'ni XVI – na pochatku XVII st.: sudovi uryadny'ky' chy' slugy'? [Vozni in Volyn in the last third of the 16 – early 17 centuries: court officials or servants?] *Socium. Al'manax social'noyi istoriyi*. Vy'p. 8 [Socium. Almanac of social history, Vol. 8] Ky' yiv: Insty'tut istoriyi Ukrayiny' [Institute of History, National Academy of Sciences of Ukraine], s. 134–162. (In Ukrainian).

Старченко, Н. 2008. Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги? *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 8. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, с. 134–162.

Sumtsov, N. F. 1896. Pozhelaniya i proklyatiya (preimushchestvenno maloruskie) [Wishes and Curses (mostly Malorussky)]. Kharkov, 26 s. (In Russian).

Сумцов, Н. Ф. 1896. Пожелания и проклятия (преимущественно малорусские). Харьков, 26 с.

Samiakin, I. P. et al. (ed.) 1989. Statut Vialikaha kniastva Litoŭskaha 1588: Teksty, daviednik, kamientaryi [Statute of the Grand Duchy of Lithuania: texts, directory, comments]. Minsk: Bielaruskaja savietskaja entsyklopedyja, 573 s. (In Belarusian).

Шамякін, І. П. (гал. ред.) і інш. 1989. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты, даведнік, каментарыі. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 573 с.

Thomas, N. 2002. History and Anthropology. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology: Second edition*. Edited by Alan Barnard and Jonathan Spencer. London and New York: Routledge, p. 343.

Tolstaya, S. M. *Vera i pravda: k istorii ponyatiy* [Faith and truth: to the history of concepts], URL: http://inslav.ru/sites/default/files/tolstajasm_2016_trudy_irja_9_vera_i_pravda.pdf (Date of the application 24.03.2019). (In Russian).

Толстая, С. М. *Вера и правда: к истории понятий*, URL: http://inslav.ru/sites/default/files/tolstajasm_2016_trudy_irja_9_vera_i_pravda.pdf (Дата обращения 29.04.2019).

Tolstaya, S. M. 1999. Zagovory [Charms]. *Slavyanskie drevnosti: Emolingvističeskij slovar v 5-ti tomakh*, T. 2 [Slavic antiquities: Ethnolinguistic dictionary in 5 volumes, Vol. 2]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 239–244 s. (In Russian).

Толстая, С. М. 1999. Заговоры. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*, т. 2. Москва: Международные отношения, с. 239–244.

Toporkov, A. L. 2008. Lyubovnye zagovory slavyanskikh narodov v komparativnom otnoshenii [Comparative love charms of Slavic peoples]. *Pismennost, literatura i folklor slavyanskikh narodov: XIV Mezhdunarodnyy sezd slavistov. Okhrid, 10–16 sentyabrya 2008 g. Doklady rossiyskoy delegatsii* [Writing, literature and folklore of the Slavic peoples: XIV International Congress of Slavists. Ohrid, September 10–16, 2008. Reports of the Russian delegation]. Moskva: Indrik, s. 484–502. (In Russian).

Топорков, А. Л. 2008. Любовные заговоры славянских народов в компаративном отношении. *Письменность, литература и фольклор славянских народов: XIV Международный съезд славистов. Охрид, 10–16 сентября 2008 г. Доклады российской делегации*. Москва: Индрик, с. 484–502.

Uspenskiy, B. A. 1994. Mifologicheskiy aspekt russkoy ekspressivnoy frazeologii [Mythological aspect of Russian expressive phraseology], in *Uspenskiy, B. A. Izbrannye trudy, T. 2: Yazyk i kultura* [Selected Works, Vol. 2: Language and Culture]. Moscow: Gnozis, s. 53–128. (In Russian).

Успенский, Б. А. 1994. Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии. В кн.: *Успенский, Б. А. Избранные труды. Т. 2. Язык и культура*. Москва: Гнозис, с. 53–128.

Vasilev, M. A. 1999. Yazychestvo vostochnykh slavyan nakanune kreshcheniya Rusi: Religiozno-mifologicheskoe vzaimodeystvie s iranskim mirom. Yazycheskaya reforma knyazyа Vladimira [Paganism of the Eastern Slavs on the eve of the baptism of Russia: Religious and mythological interaction with the Iranian world. The pagan reform of Prince Vladimir]. Moskva: Indrik, 261 s. (In Russian).

Васильев, М. А. 1999. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира Москва: Индрик, 261 с.

Vinogradova, L. N. 2005. Formuly ugroz i proklyatiy v slavyanskikh zagovorakh [Formulas for threats and curses in Slavic charms]. *Zagovornyy tekst. Genezis i struktura* [Charms. Genesis and structure]. Moskva: Indrik, s. 425–440. (In Russian).

Виноградова, Л. Н. 2005. Формулы угроз и проклятий в славянских заговорах. *Заговорный текст. Генезис и структура*. Москва: Индрик, с. 425–440.

Vvedenskiy, A. M. 2006. Dogovory Rusi s grekami X v.: klyatva Svyatoslava Igorevicha. Problemy interpretatsii vyrazheniya «koloti yako zoloto» [Treaties of Rus' with the Greeks of the 10th century: Oath of Svyatoslav Igorevich. Expression interpretation problems “punctured like gold”]. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*, T. 57 [Proceedings of the Department of Old Russian Literature]. Sankt-Peterburg: Dmitry Bulanin, Vol. 57, s. 916–926. (In Russian).

Введенский, А. М. 2006. Договоры Руси с греками X в.: клятва Святослава Игоревича. Проблемы интерпретации выражения «колоти яко золото». *Труды Отдела древнерусской литературы*, т. 57. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, с. 916–926.

Yasinskaya, M. V. 2013. «Sveta belogo ne videt» (tema glaz i zreniya v formulakh yuzhnoslavyskikh proklyatiy) [“Don't see white light” (The theme of eyes and vision in the formulas of the South Slavic curses)]. *Slavyanovedenie*, Nr. 2, s. 79–89. (In Russian).

Ясинская, М. В. 2013. «Света белого не видеть» (тема глаз и зрения в формулах южнославянских проклятий). *Славяноведение*, № 2, с. 79–89.

Дата подання статті у редакцію 11.08.2020 р.

ЧОРНЕ МОРЕ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ТА ПОЛІТИЦІ МОДЕРНОЇ ДОБИ

УДК 821.161.2'04-13

DOI

ЧОРНЕ МОРЕ Й АЗОВСЬКЕ МОРЕ В УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ЕПОСІ

Тетяна Шевчук

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
відділ української та зарубіжної фольклористики, Інститут мистецтвознавства
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна),
shevchuk1712@ukr.net

У статті йдеться про спробу М. Грушевського актуалізувати значення моря, як географічної й природної підоснови територіальної історії України. Його цікавила козацька доба та часи нового заселення Чорноморсько-Азовського побережжя після ліквідації Січі. Ідеї М. Грушевського спрямували дослідницьку працю К. Грушевської в річище пошуків польових матеріалів, які б засвідчили органічний зв'язок Чорного й Азовського морів з історичним буттям українців. К. Грушевська звернула увагу на публікацію думи про пригоду на морі Олексія Поповича у збірнику англійських і шотландських балад Ф. Д. Чайльда, як паралелі до шотландської балади «Сповідь Брауна Робіна». Тим самим текст української народної думи було введено в коло пісенного фольклору мореплавних народів. К. Грушевська зосередилася на вивченні ритуальної практики, пов'язаної з виїздом у море, зафіксованої етнографом В. Кравченком у Бердянську. Це дало підстави для розгляду фольклорної творчості і звичаїв українських мореплавців, як окремої соціальної групи. В полі зору дослідниці були й польові записи художника і етнографа П. Мартиновича 1897–1902 рр. з козацького села Вереміївка на Полтавщині, що стосуються Азовського моря. Це фабулати, в яких запорожці асоціативно пов'язані з образом Ісуса Христа на основі усвідомлення сотеріологічної функції козацтва в історії України. Народні оповідчі вважали запорожців лицарями й «праведниками у Бога», які мали риси святих, богатирів. Меморіалізація козацтва пов'язана з переживанням Триумфу і Травми народу, що в сукупності витворили образ запорожця-героя, захисника, який втілював ідею обраності. Гідроніми ж українського героїчного епосу, зокрема й Чорне та Азовське моря, стали важливим маркером козацького простору, з його тріумфами і поразками.

Ключові слова: Азовське море, Чорне море, балади, дума про Олексія Поповича, фольклорні оповідання.

THE BLACK SEA AND THE SEA OF AZOV IN UKRAINIAN COSSACK EPOS

Tetiana Shevchuk

PhD in Philology, Senior Research Fellow at the Department of Ukrainian and Foreign
Folklore Studies, Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and
Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
shevchuk1712@ukr.net

This article describes the attempts of Ukrainian historians of the 1920s–1930s, in particular, Mykhailo Hrushevsky, to actualize the significance of sea as a geographical and natural sub-foundation of the territorial history of Ukraine. These efforts were necessary to revise and dismantle the imperial construct of “Novorossiya” (literally “New Russia”). Hrushevsky was interested, first of all, in the Cossack era (late 16th–18th centuries) and the era of repopulation of the Black Sea and the Sea of Azov coastal

areas after liquidation of the Zaporozhian Sich. Mykhailo Hrushevsky's ideas drove the research work by Kateryna Hrushevskva, who published in 1927–1931 a two-volume corps Ukrainian Folk Dumas in search of field materials that could prove the organic relation of the Black Sea and the Sea of Azov with historical life of Ukrainians. Kateryna Hrushevskva pointed out the publication of a *duma* about the seafaring adventure of Oleksiy Popovych in *The English and Scottish Popular Ballads* by Francis James Child (1882–1898) – it was presented as a parallel to the Scottish ballad *Brown Robyn's Confession*. The text of a Ukrainian folk *duma* was thus included to a broad circle of folklore songs popular among seafaring peoples (meaning Swedish, Norwegian and Danish folk ballads). Kateryna Hrushevskva focused on the study of ritual practices related to a departure to the sea, particularly those recorded by the ethnographer Vasyl Kravchenko in 1926 in Berdiansk. It provided a basis for the study of folklore works and customs of seafarers as a separate social group. Hrushevskva also reviewed the field records made by the renowned Ukrainian artist and ethnographer Porfyrii Martynovych. His archives contained, in particular, the texts of folklore prose concerning the Sea of Azov, recorded during 1897–1902 in the Cossack village of Veremivka in the Zolotonosha Povit (district) (in the 1950s, the village was flooded due to construction of Kremenchuk Hydroelectric Power Station). These texts under the general title *What Zaporozhians Were* are the fables in which Zaporozhians are associated with the image of Jesus Christ (this approximation took place on the basis of realization of the soteriological function of Cossacks in the history of Ukraine). Folk narrators considered Cossacks not only knights but also the “righteous of God”, and therefore, they were attributed the ability to “sit on water like on the ground” (evangelistic stories depict Jesus Christ who can “walk on water”). In the course of sacralization of the image of a Zaporozhian produced by collective work, his verbal portrait attained the features of a saint and a bogatyr, the birth of which has mythological explanation (this is a very old man in a white shirt).

Memorialization of Cossacks is related to the experience of their Triumph and their Tragedy (meaning the destruction of the Sich), which on the whole has created the image of a Zaporozhian as a hero and defender impersonating the idea of chosenness. The hydronyms of Ukrainian heroic epos, particularly the Black Sea and the Sea of Azov, became an important marker of the Cossack space with its triumphs and defeats.

Keywords: Sea of Azov, Black Sea, ballads, *duma* about Oleksiy Popovych, folklore tales

Тема ролі Чорного та Азовського морів в історії України останнім часом посіла вагоме місце в науковому дискурсі української і навіть зарубіжної гуманітаристики⁶ (Див.: Vachy`ns`ka 2000; Smolij 2009; Vermeny`ch 2015, 182–211; Yas` 2015; Kononenko 2019). Зокрема, йдеться про «роль моря в житті південного ареалу Русі», візантійського впливу на нього (Yakovenko 1997, 21). На важливість цієї теми для нашої країни звертали увагу українські вчені ще на початку ХХ ст. Йдеться, насамперед, про статтю М. Грушевського «Степ і море в історії України» (Grushevs`ky`j 2016), написану в грудні 1930 р. як передмова до збірки «Полуднева Україна», знищеного з цензурних міркувань 1931 чи 1932 р. У ній учений актуалізує значення Чорного й Азовського морів як одного з двох складників (інший складник – степ) «географічної, кліматичної та природної підоснови територіальної <...> історії України у світлі багатоманітних соціальних, політичних, етнокультурних, демографічних, господарських, транспортних, колонізаційних, комунікаційних та інших трансформацій» (Yas` 2016, 176). З цього погляду вченого, зокрема, цікавила доба козацька (кінець XVI–XVIII ст.), а також доба нового заселення Чорноморсько-Азовського побережжя після ліквідації Січі, адже «колонізаційна маса» практично всього північнопричорноморського простору «при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставались переважно українською» (Grushevs`ky`j 2016, 192). Ці міркування М. Грушевського вплинули й на його доньку – Катерину Грушевську (Про цей вплив: Priczak 1991, LIX), котра протягом 1927–1931 рр. активно працювала над текстами українських народних дум і присвятила темі моря у фольклорі та, ширше, в історії українців ряд праць, до яких ми звернемося нижче.

⁶ Оскільки дана стаття знаходиться винятково в науковій площині, ми абстрагуємося від публіцистичних та заполітизованих спекуляцій, пов'язаних з ідеєю імперського конструкту «Новоросії», хоча свідомі того, що наведені тут аргументи по суті спрямовані на його спростування (Див.: Yas` 2015, 111–162).

У фокусі нашої уваги теж є означена морська тема, на яку спробуємо поглянути під кутом зору відображення її в фольклорі⁷. У пропонованій статті ми звертаємося до козацького епосу – народних дум, а також до оповідей про запорожців, зафіксованих на зламі ХІХ–ХХ ст. серед нащадків лівобережного козацтва. Оскільки козацька тема у фольклорі є дуже масштабною, вважаємо доцільним обмежитися причетністю козацтва до моря і морської справи, а також пов'язаними з козацтвом аспектами формування модерної національної ідентичності. Тому з-поміж дум⁸ для розгляду обираємо лише одну, проте таку, що, існуючи в багатьох варіантах, відобразила звичаї, пов'язані з морськими походами та морською справою. Так само, оповіди про запорожців обмежені певним колом текстів, які також пов'язані з морською темою і при цьому не менше ніж думи причетні до творення модерного козацького міфу, що ліг в основу новітньої української ідентичності⁹.

Отже, тема нашого дослідження знаходиться фактично на перетині історії та фольклористики. А одним із важливих методологічних підходів є усна історія, адже саме вона здатна «заповнити прогалини у письмових документах, що традиційно використовуються дослідниками для реконструкції історичного минулого» (Nagajko 2010, 163). У першу ж чергу, ми будемо відштовхуватися від напрацювань М. і К. Грушевських та керуватися їхніми висновками щодо ролі Чорного й Азовського морів у історії України та приналежності українців до кола «моряцьких народів» (термін К. Грушевської). Також орієнтиром для нас є роботи німецьких дослідників Яна та Аляйди Ассманів, у центрі уваги яких є механізм трансформації повсякденної комунікативної пам'яті в культурну, що передається інституційованими засобами від покоління до покоління (Assman 2012). Адже козацький епос, як сукупність усних текстів, належав до культурних структур («фігур пам'яті» за Я. та А. Ассманами), що служили народу для збереження в колективній пам'яті значущих подій минулого (Assmann 1988).

У першій книжці корпусу, виданій 1927 року, К. Грушевська виокремила «Думи про степ» і «Думи про море»¹⁰. Появі цього тому передувала стаття дослідниці «Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» (Grushevs'ka 1926, 1–35). В одному з підрозділів цієї статті – «Олексій Попович у Шотландії» – К. Грушевська звернула увагу на публікацію перекладу думи про пригоду на морі Поповича у збірнику англійських і шотландських балад Френсіса Джеймса Чайльда: «В 1885 р. в першому томі англійських і шотландських балад дума про Олексія Поповича <...> була наведена як паралель до шотландської балади “Сповідь Брауна Робіна”. Ся коротенька балада оповідає про бурю, що захопила Браун Робіна на морі. Моряки кидають жереби, – щоб дізнатись, хто то “нешасливий чоловік” на кораблю... До сеї балади Чайльд навів багато паралель: найбільш подібна до неї група шведських, норвезьких і данських варіантів, разом 12, що оповідають про небажаний вихід у море моряка...» (Grushevs'ka 1926, 10). «Таким чином, – підсумовує К. Грушевська, – замітки Чайльда ввели нашу думу в доволі широкий круг мандрівних пісенних мотивів, звисних серед мореплавних народів...» (Grushevs'ka 1926, 11). Уточнимо, що балада «Сповідь Брауна Робіна» («Brown Robyn's Confession») опублікована під № 57 у першому томі видання «Англійські і шотландські народні балади»¹¹, а переклад української думи здійснив відомий німецький поет і перекладач Фрідріх Боденштедт.

⁷ При цьому ми аж ніяк не схильні надавати фольклорним текстам значення історичних документів, будучи прихильниками поглядів про значну специфіку історизму фольклору, в якому історичні події відбиваються згідно законів фольклорної поетики (Див.: Shevchuk, Balushok 2012). Саме таке розуміння фольклору і, зокрема, дум було притаманне К. Грушевській, накреслені якою шляхи їхнього вивчення ми спробуємо продовжити.

⁸ Окрім народних дум, морська тема знайшла також відображення в українських історичних піснях.

⁹ Мається на увазі не архаїчна чи класична міфологія, а, як зазначає С. Плохій слідом за Дж. Армстронгом, модерний «інтегральний феномен, через який символи національної ідентичності набувають послідовного смислу» (Plokhij 2013, 22).

¹⁰ Існує декілька класифікацій українських народних дум, що належать різним авторам (від І. Срезневського у ХІХ ст. до М. Дмитренка в ХХІ ст.), однак це питання не входить до кола тих, які ми розглядаємо.

¹¹ Це відоме зібрання балад витримало багато перевидань. Ми користувалися виданням: (Child 1882 (про українські паралелі див.: р. 14)).

К. Грушевська зосереджується на звичаях, пов'язаних із виїздом моряків у море, що можуть вважатися одним із варіантів ширшого ритуально-звичаєвого комплексу виїзду подорожніх у далеку дорогу (Див.: Shcheranskaya, 2003). Вона присвячує їм окремий підрозділ статті – «Дума про Олексія – моряцький твір». «Етика думи про Олексія Поповича, – підкреслює дослідниця, – се етика не загальна, і не церковна, а належить якомусь окремому гуртові людей, репрезентує окремий культурно-соціальний тип... дума належить до типу пісень моряцьких народів...» (Grushevs'ka 1926, 35).

Збираючи польовий матеріал на підтвердження своїх міркувань про думу та висновки про українців як про «моряцький народ», К. Грушевська звернулася до відомого етнографа, уродженця міста Бердянська Василя Кравченка, що працював тоді у Волинському музеї Житомира: «Недавно я писала статтю про Думу про Олексія Поповича і робота над сею темою привела мене до питання про звичаї, пов'язані з виїздом в дорогу нашого населення. Найважливіше питання для мене се виїзд на море мореплавців і про нього я не могла зібрати потрібних відомостей. Друкованого матеріалу такого роду нема... Одинок надія на Вас. Ви знаєте наші приморські краї і певно Вам відомі звичаї моряків. Чи не звертали Ви свого часу уваги на формальности виїзду мореплавців? Мене спеціально цікавлять такі питання: чи не постять і не сповідаються перед виїздом? Чи дозволяється виїздити п'яному? Чи беруть перед виїздом благословення батьків, з ким саме прощаються і чи є особливі вирази для прощання перед виїздом на море, чи ті ж, що звичайно вживаються? Ще два питання: чи доводилось вам чути яких небудь спеціальних молитов (або замовлянь) моряцьких? І про те, який день кращий для виїзду? Ваші інформації мають для мене дуже велику вагу» (ANFRF, f. 15–4, od. zb. 300, 28–28 zv.).

У травні 1926 року В. Кравченко надсилає лист-відповідь на прохання К. Грушевської: «Виїзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську, що коло Озівського моря.

1. Ще до революції, то Бердяне, виїжджаючи в море, по рибу чи то на суда взагалі йшли, то перед тим постили й сповідалися.

2. П'яний не мав права виїздити у море – його не пускали.

3. Благословення брати в батьків – звичаю не було, але, якщо моряк від'їжджав далеко в глиб моря, то, звичайно, прощався не тільки з своєю сем'єю, а й з близькими сусідами. Як же в когось був на березі ворог, то мусив з ним помиритися й попроситися як слід.

4. Що до самої форми прощання, то вона складалася з того, що як той, хто від'їздить, так і той, що залишається на березі – один одному кланялися у ноги, – той, що від'їздить, промовляв: «Простіть мене, Семене (Іване, Марто, Тато й т. п.), може, я Вас у чомусь обидив?»

– Бог простить... Прости й мені, може й я тебе колись образив і т. і.

5. Що до молитов та замовлянь, то тут справа така: всі старі моряки в Бердянці по-вмирили, а молоді, як про те зазначає в своєму листі особа, якій було доручено зібрати ті відомості, каже, що всякий молодий моряк боїться Д.П.У., а через те не хоче нічого сказати про старі звичаї.

6. Краще в море виїздити тоді, коли в календарі на той день стоїть якийсь «преподобний», а на «мученика» виїздити не можна.

7. Коли на морі застаеть буря, то не годиться хвилюватися – не треба вчиняти загального бешкету. Всякий стає на молитву й кожен молиться сам за себе, але з повним сумлінням. А щоб у наступнім часі не бути лякливим, всяке стоїть на призначеному йому місці. Згідно його безпосередніх обов'язків на судні (човні й т. п.) й сміливо дивиться «смерті в очи» й слухає приказань свого отамана. У морі обов'язки – отамана, капітана, боцмана, лоцмана – и то є святе: бути спокійним, не подаючи жодного знаку про якісь власні хвилювання!..

Отаман (копитан) мусить знати все море так, як, «як свою долоню». Але ж, коли той самий «отаман» неадекватний, – люде гинуть роями з човном. Затихає буря звичайно «через те, що ті, що були на морі, щиро молилися» (ANFRF, f. 15–4, od. zb. 300, 32–33).

Порівняти цей опис обрядових дій, поширених серед бердянських рибалок у 1920-х рр. при виході їх у море, з «гріхами», згаданими в тексті однойменної думи Олексієм Поповичем при виїзді з дому й дорогою на Січ, тобто перед морським походом, відзначимо їхню разючу подібність. Тож не випадково у вступній статті до другого тому корпусу українських народних дум К. Грушевська вказує на те, що з допомогою анкети і пісенного матеріалу, історичних та етнографічних джерел вона таки переконалася, що Олексій По-

пович порушив моряцькі звичаї і при виході в море не здійснив усіх необхідних ритуальних дій та не дотримався всіх належних норм. Як вона зазначає, він «неправильно» виїхав, а це вважалось небезпечним і навіть «гріховним» з погляду «моряцької станової моралі» (Grushevs'ka 1931, VII). Адже, як відомо, в традиційному суспільстві недотримання ритуальних норм вважається дуже небезпечним для людини та групи. Ритуалу там належить фактично основна роль у стабілізації життя колективу, його самовідтворенні, згуртуванні людей у власне соціум. У традиційному суспільстві ритуал – це найбільш дієвий і по суті єдино можливий спосіб переживання людиною та колективом критичних життєвих ситуацій (Mitchell 2002, 738–739). Узагалі ж, відображення в думі розгалуженої мережі «моряцьких» звичаїв і традицій свідчить, що морський досвід українського народу не обмежувався епізодичними випадками потрапляння українців на море, а мав тривалу й глибоку історію. Тому, очевидно, не випадково К. Грушевська назвала один з підрозділів статті – «Дума про Олексія – моряцький твір». І хоч проаналізовані звичаї справді можуть бути віднесені до широкого ритуально-звичаєвого комплексу виїзду подорожніх у далеку дорогу, проте вони відображають специфіку обрядів, пов'язану саме з морем. Адже у народів, що не мали справи з морем, немає таких спеціальних обрядових дій.

Морська тема нерозривно пов'язана з козацькою проблематикою і в інших, окрім дум та історичних пісень, фольклорних текстах, зокрема в оригінальних оповідях про заporожців, що побували ще на зламі XIX–XX ст. серед нащадків козаків колишньої Гетьманщини. Для нас ці перекази дуже цікаві ще і з погляду відображення в них ставлення українського народу до козацтва та народних уявлень про роль козаків в історії країни, оскільки вони пов'язані з формуванням козацького міфу, а значить причетні і до виникнення новітньої української ідентичності. Адже «незважаючи на гостру історичну полеміку, яка й далі точиться в українському суспільстві, козацький міф – єдиний компонент історичної пам'яті, який лишається недоторканим на рівні масової свідомості» (Плохій 2013, 401).

Готуючи до друку корпус українських народних дум, у травні 1927 року К. Грушевська побувала в степовому містечку Краснограді на тодішній Полтавщині (сьогодні Харківська обл., раніше мало назву Костянтиноград), де проживав Порфирій Мартинович, відомий український художник і етнограф, знавець козацького епосу. Окрім текстів дум, якими скористалася К. Грушевська при підготовці свого фундаментального видання, П. Мартинович фіксував фольклорні перекази про козацтво, його побут, одяг, звичаї. Серед цих записів є й такі, що пов'язані з Чорним та Азовським морями: це міфологічні фабулати та меморати, в яких українські козаки постають як володарі широких морських просторів. Ці записи здійснені в козацькому селі Вереміївка Золотоніського повіту протягом 1897–1902 років (у 1950-х рр. село було затоплене при будівництві Кременчуцької ГЕС на Дніпрі). Один із таких текстів під назвою «Які були заporожці» записаний від Кирила Сайка:

«Ішов один чоловік берегом понад морем, він із наших місць на заробітки ходив у той край, туди, до моря. Та й ішов берегом понад морем і сів спочивать на березі, недалеко коло моря. Коли дивиться – іде дід старий-старий, борода в його довга, аж біла, у білій сорочці, в білих штанах, без шапки він, тільки чуб сивий густий і борода довга. Іде він босий і так [важко – П. Мартинович] ступає, що слід глибокий на піску остаєся, як неначе не чоловічий слід, чоловік такого глибокого сліду не зроби на піску. Іде[,] пройшов він берегом піском понад морем і так усе, де не глянь, так скрізь тільки самий пісок, де пройшов він[,] то так по піску й видать його слід[,] де він пройшов; такий слід чудний від його... Підійшов той дід до того чоловіка та й каже йому: “Здоров[!]” “Здорові, дідуню”. “Ти не бачив” каже, “як заporожці плавають?” “Ти не бачив, каже як заporожці плавають по морю?” “Ні, не бачив”, – каже, дідуню”. “Так подивися ж – каже, – як вони плавають”. Підійшов до моря, увійшов у море й сів на воді, прямо так[,] як долі на землі[,] сів та й сидить так, як на землі: не так[,] як на воді[,] а так[,] як на землі сів та й сидить на воді. Вітер дме, а море бурунить хвилю об берега[,] далеко несе в море[,] туди вдаль... і несе того діда, тільки хвиля коливається, а він сидить, ізобгавши ноги і не здвинеться, тільки сорочка біла та чуб сивий видніється... Сонечко світиць на небі, а море синє[-]синє... нема ні хмарочки на небі, ні хмариночки. Море грає, гребінь білий скочується й котить і котить його туди в море, а дід той сидить, тільки хвиля синя сколихується під ним стихенька колишеться і все

того несе і несе в море. І все далі той дід стає менший[,] менший; де далі хвиля його несе в море, то все той дід стає менший[,] менший.

Той чоловік здивувався; стоїть – дивитьця-дивитьця, а дід той усе менший стає... Уже став такий маненький[,] як горошиночка. А далі вже став такий маненький, як мачиночка. А потім його не стало його і зовсім видать. Хвиля гребінь ребром покотила і за тим сивим гребенем не стало видать того діда зовсім уже; закрив той гребінь[,] поплив той дід морем, як на той бік моря.

Так отакі були запорозьці! То дід запорожець мабуть був; запорожець був; до запорозьців і поплив він морем на той бік моря[,] до запорозьців.

Вони десь за морем (запорозьці). Ну вони десь є[,] запорозьці. Вони й досі десь єсть[,] то тільки ми їх не бачимо, а вони десь є. То тільки нам тут їх не видно, а проте вони десь єсть.

Десь вони єсть... Вони десь єсть.

Вони з отаманом Гладким як прийшли[,] то коло Азовського моря оселилися запорозьці» (ANFRF, f. 11, od. zb. 570, ark. 17–17 zv.).

Цей текст є типовим фабулатом (розповідь ведеться від третьої особи), в основі якого – меморат (фольклорне оповідання про події, що сприймаються як достовірні). Запорожець у цьому оповіданні асоціативно пов'язаний з образом Ісуса Христа, який наділений здатністю «іти по воді». Як сказано в Євангелії: «Провеслувавши приблизно 5 або 6 кілометрів, учні побачили Ісуса, який ішов по морю до човна, і перелякалися» (Івана 6:19); «Вранці, приблизно під час четвертої сторожі, він побачив, що через зустрічний вітер їм тяжко веслувати, і пішов до них по морю, але хотів їх оминати» (Марка 6:48). Сакралізація образу запорожця підкреслена і вказівкою на те, що він залишає на піску «глибокий слід» – «чоловік такого глибокого сліду не зробе на піску». Зовнішність запорожця – «дід старий-старий, борода в його довга, аж біла, у білій сорочці і білих штанях» – типове для фольклору вербальне зображення святого: в оповіданнях завмиральників, що їх зафіксувала Софія Терещенко на Звенигородщині, сакральними провідниками на «той світ» є «старенький дід», святі, янголи, а то і сам Бог (Shevchuk, Stavy'cz'ka 2017, 45).

Незнищеність козацтва в народній пам'яті підкреслюється фразами: «Вони й досі десь єсть, то тільки ми їх не бачимо...», «Вони десь за морем...», хоч оповідання й завершується згадкою про конкретну історичну особу – отамана Йосипа Гладкого та Азовське море. В інших оповіданнях з обширу фольклорної неказкової прози, записаних П. Мартиновичем у Вереміївці, також підкреслюється здатність запорожців пересуватися в морі, «сидячи на хвилях»: «Запорожці було оце постелять по воді кирею, сядуть та й пойдуть Дніпром у море. То проти їх хвиля так і реве, так і реве, а з другого боку з берега ляхи стріляють, так як порохом, кулями на їх світять, а їм байдуже, сидять собі та в карти грають, сидять собі, та в карти грають. Вони були лицарі великі та праведники у Бога: через те їм так Бог і давав.

Запорожці впять будуть на землі. Аж із десятого коліна народяться запорожці. Як усі дев'ять колін бацько й матер чесні, без блудного гріха, то з десятого коліна народиться запорожець і од його впять пойдуть запорожці (то вже їм названіє таке).

Святі тоже родяться з дев'ятого коліна чесних родителів. Богатирі тоже з дев'ятого коліна чесних родителів.

Святі людей поучатимуть, щоб правда була на світі. Богатирі будуть зміїв побіждать у тьмі. Їм буде [ангел – П. Мартинович] особий чотирьохкрилатий од Бога посланий. Вони не допускать змії із тьми на сей світ, бо якби змії вийшов із тьми на сей світ, то він би людей переїв. От така їм служба од Бога назначена». (Зап. від Орлянки (очевидно, це дружина козака Івана Орлянського – Т. Ш.) (ANFRF, f. 11, od. zb. 570, ark. 27).

Слід зазначити, що образ запорожця з наведеної оповіді не має нічого спільного з доволі затемненою новітньою неоромантичною міфологією і до кінця незрозумілою науковцям статтю «характерника», як може здатися, на перший погляд, особливо дилетантам. Насправді тут знайшла відображення типова месіанська, чи мілленаристська ідея про відродження козацтва, яке звільнить український народ від зла і соціального гноблення. Термін «мілленаризм» походить від біблійного «тисячолітнього царства справедливості», що має настати з приходом Месії, й охоплює не лише власне месіанські рухи та ідеї, але і широке коло споріднених рухів. Проте всі вони є рухами невдоволених людей, які

прагнуть чудотворного й неминучого акту порятунку, що повністю «перетворить життя на землі» (Lindstrom 2002, 561–562). Пов'язані з козацтвом месіанські ідеї, були достатньо широко розповсюдженими в народі. Вважається, що вони вплинули й на членів Кирило-Мефодіївського братства і знайшли відображення в «Книгах Буття українського народу», де заплановане Богом відродження людського суспільства пов'язується з загальною рівністю та демократією, що панували на Запорозькій Січі, а віра в майбутнє відродження пов'язана з вірою в смерть і воскресіння Христа (Kozak 1992).

Народні оповідачі вважають запорожців не лише лицарями, а й «праведниками у Бога», підносячи їх до рівня святих і богатирів, народження яких має міфологічне пояснення. І ці фольклорні тексти, на які ми звернули увагу з причини їхньої пов'язаності з Чорним та Азовським морями, не є поодинокими в багатому репертуарі українського козацького епосу – саме вони й засвідчують високий статус запорожців у колективній пам'яті українців.

Загроза загибелі під час бурі на Чорному морі сприймається козаками як покарання – і вони сповідаються «Богу і Чорному морю». В цих текстах, як і у фольклорних оповідях, записаних П. Мартиновичем, гідроніми є важливими маркерами козацького простору – на цю особливість народного епосу Нижньої Наддніпрянщини звернула увагу фольклористка Ірина Павленко. Дослідниця відзначила й особливий авторитет літніх козаків на Січі – «старих лицарів», і архаїчну семантику безсмертя козацького чину (козаки наділялися вмінням «мінатися, як місяць», тобто відроджуватися для нового життя) (Pavlenko 2004, 17). Ці особливості українського козацького епосу характерні й для текстів, які ми розглядали, зокрема для неказкової прози в записах П. Мартиновича. Однак і Чорне, і Азовське моря в українському козацькому епосі є не лише географічно-територіальними маркерами простору, – їхня міфологізація забезпечує їм додаткове семантичне навантаження – це «далекій край», рівнозначний казковому «тридесятому царству», Раю. Згадані оповідання позначені впливом уявлень із обширу Народної Біблії (це й згадка про «чотирикрилих янголів» – херувимів, святих, і сюжетні аналогії до євангельських розповідей про життя Ієсуса Христа).

Сучасні дослідники, замислюючись над причинами меморалізації козацької доби, наголошують: «Важливою психологічною складовою моделі пам'яті є формування мнемонічного простору між двома протилежними точками Триумф / Травма чи то Триумф / Катастрофа. Це означає, що історична пам'ять дозволяє суспільству, спільноті, групі розглядати себе як жертву, мученика або навпаки як героя, месію, адже Травма чи Катастрофа імпліцитно несуть у собі ідею обраності, виключності, ексклюзивної історичної ролі етносу чи групи» (Kolesnyk 2012, 20–21).

Пам'ять про лицарів-козаків, морські козацькі походи і битви, руйнування Січі закарбувалася в народних піснях та думах, у змістовій тканині яких переплелася й відчуття Триумфу, і відчуття Катастрофи. Перекази та легенди про козацтво, конкретним прикладом яких є зафіксовані П. Мартиновичем фольклорні тексти, разом з міфологізованими уявленнями про часи козацтва й козацьку вольницю, завжди мали велике розповсюдження в Україні у посткозацькі часи. Вони витворювали історичне тло існування українського народу та його шляху в історії, частиною якого були свого роду месіанські уявлення про козацтво. Згадаймо і Київську козачину 1855 року, і найменування «козаками» бійців повстанських загонів часів Української революції початку ХХ ст., і козацьку символіку формувань Січових стрільців, і авторську літературу, популярними героями якої є козаки, тощо.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

ANFRF Arxivni naukovi fondy` rukopy`siv ta fonozapy`siv Instytutu my`stectvoznstva, folkloru`sty`ky` ta etologiyi im. M. T. Ry`l's`kogo Nacional`noyi Akademiyi Nauk Ukrayiny` [Archival Collections of Manuscripts and Phonographic Records of Rylskyj Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, f. 11, od. zb. 570; f. 15–4, od. zb. 300. (In Ukrainian). Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України, ф. 11, од. зб. 570; ф. 15–4, од. зб. 300.

Assmann, J. 1988. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität [Collective Memory and cultural Identity]. Kultur und Gedächtnis [Culture and Memory]. Frankfurt, S. 9–19. (in German).

Assman, A. 2012. Prostory spogadu. Formy transformaciyi kul'turnoyi pam'yati [Spaces of Memory. Forms of Transformation of cultural Memory]. Pereklaly z nimecz'koyi K. Dmy'trenko, L. Doronicheva, O. Yudin. Ky'yiv: Nika-Centr, 440 s. (In Ukrainian).

Ассман, А. 2012. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / Переклали з німецької К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 440 с.

Bachy'ns'ka, O. A. et al. (ed.) 2000. Kozaczto na pıvdni Ukrayiny'. Kinecz' XVIII – XIX stolittya [Cossacks in the south of Ukraine. The end of the 18th–19th centuries]. Odesa: Druk, 282 s. (In Ukrainian). Бачинська, О. А. та ін. (авт.-упоряд.) 2000. Козацтво на півдні України. Кінець XVIII – XIX століття. Одеса: Друк, 282 с.

Child, F. J. (ed.) 1882. The English and Scottish popular ballads. Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company. Vol. 2, Part. 3, 274 p.

Grushevs'ka, K. 1926. Duma pro pry'godu na mori Popovy'cha. Pry'chy'nok do doslidzhennya zvy'chayiv, zv'yazany x z podorozhuvannyam [Duma of Adventure at the Sea of Popovy'ch. Adding to the study of the customs of traveling people]. Pervisne gromadyanstvo ta jogo perezhy'tky' na Ukrayini [Primary citizenship and its remnants in Ukraine], Vyp. 1 and 2, s. 1–35. (In Ukrainian).

Грушевська, К. 1926. Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням. Первісне громадянство та його пережитки на Україні, вип. 1 і 2, с. 1–35.

Grushevs'ka, K. 1931. Deyaki py'tannya pro narodni dumy' [Some questions about Folk Dumas] in Ukrayins'ki narodni dumy', t. 2 [Ukrainian Folk Dumas, Vol. 2]. Kharkiv–Kiev: Proletar, s. VII–XXX. (In Ukrainian).

Грушевська, К. 1931. Деякі питання про народні думи. В кн. Українські народні думи, т. 2. Харків–Київ: Пролетар, с. VII–XXX.

Grushevs'ky'j, M. 2016. Step i more v istoriyi Ukrayiny'. Kil'ka sliv shhodo planu i perspekty'v s'ogo doslidu [Steppe and Sea in the History of Ukraine. Some Words about Plans and Prospects of this Study]. Ukrayins'ky'j istory'chny'j Zhurnal [Ukrainian historical journal], nr. 1 (526), s. 180–194. (In Ukrainian). Грушевський, М. С. 2016. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив цього дослідю. *Український історичний журнал*. № 1, с. 180–194.

Kolesny'k, I. 2012. Istory'chna pam'yat': anality'chna model' [Historical memory: analytical model] in Nacional'na pam'yat': sociokul'turni ta duchovni vy'miry'. Nacional'na ta istory'chna pam'yat'. Zbirny'k naukovy'x prac' [National Memory: socio-cultural and spiritual Dimensions. National and Historical Memory. Collection of scientific Works]. Kiev: Priory'ety', vyp. 4, s. 19–29. (In Ukrainian).

Колесник, І. 2012. Історична пам'ять: аналітична модель. В кн.: Національна пам'ять: соціокультурні та духовні виміри. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Київ: Пріоритети, вип. 4, с. 19–29.

Kononenko, N. 2019. Ukrainian epic and historical song. Folklore in context. Toronto: University of Toronto Press, 344 p.

Kozak, S. 1992. Mizh istoriosofiyeyu i mesianizmom. «Kny'gy' buttya ukrayins'kogo narodu» [Between Historiosophy and Messianism. «Books of the existence of the Ukrainian People»]. Zapy'sky'tovary'stva imeni Shevchenka [Notes of the Shevchenko Society], t. 224 (CCXXIV). Praci Filologichnoyi sekciyi [Proceedings of the Philological Section], L'viv, s. 56–70. (In Ukrainian).

Козак, С. 1992. Між історіософією і месіанізмом. «Книги буття українського народу». Записки товариства імені Шевченка. Т. 224 (CCXXIV). Праці Філологічної секції. Львів, с. 56–70.

Lindstrom, L. 2002. Millennial movements, millenarianism. The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology / Edited by A. Barnard and J. Spencer, London and New York, p. 561–562.

Mitchell, J. P. 2002. Ritual. Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology / Edited by A. Barnard and J. Spencer, London and New York: Routledge, p. 738–739.

Nagajko, T. 2010. Usna istoriya: mizhdy sey'plinary'j dialog humanitarny'x studij [Oral history: interdisciplinary Dialogue of humanities Studies]. U poshukax vlasnogo golosu: usna istoriya yak teoriya, metod ta dzherelo. Zbirny'k naukovy'x statej [In search of one's own Voice: Oral History as a Theory, Method and Source. Collection of scientific Articles]. Xarkiv: PP Torgsin plus, s. 160–170. (In Ukrainian).

Нагайко, Т. 2010. Усна історія: міждисциплінарний діалог гуманітарних студій. У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело. Збірник наукових статей. Харків: ПП Торґсін плюс, с. 160–170.

Pavlenko, I. 2004. Novorichni svyata i obryady' Zaporiz'koyi Sichi i fol'klor Pıvdnya Ukrayiny' [New Year Holidays and Ceremonies of Zaporoz'ka Sich and Folklore of Southern Ukraine]. *Narodna tvorchist' ta etnografiya* [Folk Art and Ethnography], nr. 6, s. 9–19. (In Ukrainian).

Павленко, І. 2004. Новорічні свята і обряди Запорізької Січі і фольклор Півдня України. *Народна творчість та етнологія*, № 6, с. 9–19.

Ploxiy, S. 2013. Kozacz'ky' j mif. Istoriya ta naciyetvorenniya v epoxu imperij [The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires]. Avtory' zovany' j pereklad z anglijs' koyi M. Kly' mchuka. Ky' yiv: Laurus, 440 p. (In Ukrainian).

Плохій, С. 2013. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Авторизований переклад з англійської М. Климука. Київ: Laurus, 440 с.

Priczak, O. 1991. Istorijsofiya My' hajla Grushevs' kogo [Historiosophy of Mykhailo Hrushevsky] in Grushevs' ky' j, M. Istoriya Ukrainy' -Rusy', t. I. Ky' yiv: Naukova dumka, s. XL–LXXIII. (In Ukrainian).

Прицак, О. 1991. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Грушевський М. 1991. Історія України-Руси, т. I. Київ: Наукова думка, с. XL–LXXIII.

Shevchuk, T., Balushok, V. 2012. Chy' buly' geroyi zradny' kamy', abo Shhe raz pro problemu istory' zmu fol' kloru (z pry' vodu statii O. I. Galenka «Zradny' ky' -geroyi abo ukrayins' ky' j ideal poturchencya», opublikovanoi v al' manaxu «Socium» (2006 r, vy' p. 6)) [Were the Heroes Was Betrayers? Or Taking Again About Folklore Historism Problem (Concerning O. I. Halenko's "Heroes-Betrayers or Ukrainian Ideal of Turkish Renegade", Published in "Socium", Vol. 6, 2006)]. *Ukrayins' ky' j istory' chny' j zhurnal* [Ukrainian historical journal], nr. 5 (506), s. 229–237. (In Ukrainian).

Шевчук, Т., Балушок, В. 2012. Чи були герої зрадниками, або Ще раз про проблему історизму фольклору (з приводу статті О. Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурчення», опублікованій в альманасу «Соціум» (2006 р., вип. 6)). *Український історичний журнал*, № 5 (506), с. 229–237.

Shevchuk, T., Stavyc' ka Ya. 2017. Ukrayins' ka usna snotlumachna trady' ciya pochatku XX stolittya (rozvidky' ta teksty') [Ukrainian oral Tradition of interpretation of Dreams at the beginning of the twentieth Century (Research and Texts)]. Kiev: Duliby', 224 s. (In Ukrainian).

Шевчук, Т., Ставицька Я. 2017. Українська усна снотлумачна традиція початку XX століття (розвідки та тексти). Київ: Дуліби, 224 с.

Shecheranskaya, T. B. 2003. Kultura dorogi v russkoy miforitualnoy traditsii XIX–XX vekov [Road culture in the Russian mythological Tradition of the 19th–20th centuries]. Moskva: Indrik, 528 s. (In Russian).

Щепанская, Т. Б. 2003. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв. Москва: Индрик, 528 с.

Smolij, V. A. (ed.) 2009. Chornomors' ka my' nvshy' na. Zapy' sky' viddilu istoriyi kozacz'tva na pivdni Ukrainy' [Black Sea past. The transactions of the Department of Cossack History in the South of Ukraine], vup. 4. Odesa: Feniks, 214 s. (In Ukrainian).

Смолій, В. А. (гол. ред.) 2009. Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України, вип. 4. Одеса: Фенікс, 214 с.

Vermeny' ch, Ya. V. 2015. Pivdenna Ukrainina na sy' vilizacijnomu pograny' chchi [Southern Ukraine on the Border of Civilization]. Ky' yiv: Insty' tut istoriyi Ukrainy' NAN Ukrainy' [Institute of History of Ukraine NAN Ukraine], 482 s. (In Ukrainian).

Верменич, Я. В. 2015. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Інститут історії України НАН України, 482 с.

Yakovenko, N. 1997. Nary' s istoriyi Ukrainy' z najdavnishy' x chasiv do kincy' XVIII stolittya [Essay on the History of Ukraine from ancient times to the end of the eighteenth Century]. Ky' yiv: G' eneza, 380 s. (In Ukrainian).

Яковенко, Н. 1997. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 380 с.

Yas' , O. 2015. Pivdenna Ukrainina yak ob' yekt istoriografichnogo osmy' slennya j polity' chny' x manipulyacij [Southern Ukraine as an object of historiographical understanding and political manipulation] in Vermeny' ch, Ya. V. Pivdenna Ukrainina na sy' vilizacijnomu pograny' chchi [Southern Ukraine on the Border of Civilization]. Ky' yiv: Insty' tut istoriyi Ukrainy' NAN Ukrainy' [Institute of History of Ukraine NAN Ukraine], s. 111–162. (In Ukrainian).

Ясь, О. 2015. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій. В кн. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 111–162.

Yas' , O. 2016. Vstupna statty' do rozvidky' M. S. Grushevs' kogo «Step i more v istoriyi Ukrainy' . Kil' ka sliv shhodo plyanu i perspekty' v s' ogo doslidu» [An introductory Article to the study of M. S. Hrushevsky "Steppe and Sea in the History of Ukraine. Some Words about Plans and Prospects of this Study"]. *Ukrayins' ky' j istory' chny' j zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], nr. 1, s. 176–180. (In Ukrainian).

Ясь, О. Вступна стаття до розвідки М. С. Грушевського «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив цього досліджу». *Український історичний журнал*, 2016, № 1, с. 176–180.

Дата подання статті у редакцію 30.04.2019 р.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СИТУАЦІЇ ПРИЧОРНОМОР'Я

Олена Бачинська

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, 65082, Одеса, Україна,
Olena_an@ukr.net, ORCID 0000-0003-0496-5742

Боротьба за вплив та землі Північно-Західного Причорномор'я наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. мала стратегічно важливе значення у політиці Османської та Російської імперій. Російсько-османське протистояння реалізовувалось через систему заходів, наприклад, тактичних військових операцій, використання місцевої специфіки та локальних особливостей, політичний тиск тощо. В глобальному геополітичному розподілі, що відбувався в зазначений період, в досягненні своїх планів імперії мали враховувати наступну локальну місцеву особливість – на території, де планувались військово-політичні події перебували українські козаки. Саме вони в кінці XVIII ст. в Османській імперії в Добруджі сформували Задунайську Січ, тому природньо вона стала частиною даного протистояння. І хоча в кінці XVIII ст. козаки не являли собою таку значну бойову одиницю, як у XVII ст., але могли значно вплинути на воєнну ситуацію у Північно-Західному Причорномор'ї. Як саме і чому відбувались впливи імперій на задунайських козаків буде з'ясовано в даній публікації.

Ключові слова: Задунайська Січ, Османська імперія, Російська імперія, задунайські запорожці, козацтво.

DANUBIAN SICH IN THE BLACK SEA GEOPOLITICAL SITUATION

Olena Bachynska

D. His. Sc, Professor, Odesa Ilyya Mechnikov National University, 2,
Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine,
Olena_an@ukr.net, ORCID 0000-0003-0496-5742

The struggle for influence and the lands of the Northwest Black Sea at the end of the eighteenth - first third of the nineteenth centuries was of strategic importance in the policies of the Ottoman and Russian empires. The Russian-Ottoman confrontation was implemented through a system of measures: tactical military operations, the use of local specifics and local peculiarities, political pressure, etc. In the global geopolitical distribution that took place during that period, the following local features were to be taken into account in achieving their plans for the empire - in the territory where Ukrainian political Cossacks were planning military-political events. They formed the Danubian Sich at the end of the eighteenth century in the Ottoman Empire in Dobrudja, so naturally it became part of this confrontation. Although at the end of the eighteenth century the Cossacks did not represent such a significant unit of combat as in the seventeenth century, they could have had a significant effect on the military situation in the Northwest Black Sea. Exactly how and why the influences of empires occurred on the Danube Cossacks will be explained in this post.

Keywords: Danubian Sich, Ottoman Empire, Russian Empire, Danubian Zaporozhian Cossacks, Ukrainian Cossacks.

Османська та Російська творці глобальних планів щодо Причорномор'я – міжнародної політики та війн, країни, що здійснювали переділ кордонів у кінці XVIII – першій третині XIX ст. Однак глобальні плани мають реалізовуватися через систему заходів, напри-

клад, тактичних операцій, використання місцевої специфіки та локальних особливостей. В досягненні своїх планів імперії мали враховувати таку локальну місцеву особливість – на території, де мали відбуватися військово-політичні події – наявність українських козаків. І хоча в кінці XVIII ст. вони не являли собою таку значну бойову одиницю, як у XVII ст., але могли значно вплинути на хід російсько-османського протистояння у Причорномор'ї. Визначимо основні моменти такого локального впливу.

Вихід значної кількості запорожців з Російської імперії після зруйнування Запорозької Січі 3–5 червня 1775 р. у межі Очаківської округи, межиріччя Дністра та Дунаю, тобто території, що належала на той час Османській імперії став визначальним фактором цього аспекту. Інша частина козаків розійшлася південноукраїнськими землями, що перебували на той час у складі Російської імперії. І хоча, в першу чергу, самим козакам тепер у межах двох імперій потрібно було визначати своє місце в нових умовах життя, а в Османській імперії ще й, за можливістю, відтворити власну організацію – Січ. Росія та Османська держава також з обережністю спостерігали за новою ситуацією.

Вихід запорожців викликав неабияку стурбованість російського уряду – за відомостями прикордонної адміністрації султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Таким чином, Порто могла чинити тиск на Росію. По-перше, міжнародною спільнотою, як мусульманська держава, що дала притулок православним (за Кючук-Кайнарджийським миром Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порти); по-друге, османський уряд отримував підтримку у боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії у 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли, в разі війни з Росією, скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом. Це відповідно визначило і ставлення російської влади до запорожців, що відбилась, і в їхній назві – в російських документах такі козаки називались “невірними” турецькими або запорожцями з-за Дунаю, в історичній літературі вони отримали ще назву – задунайські запорожці, турецькі запорожці або задунайці.

За таких умов стратегічною метою російської політики стало припинити подальший вихід козаків за кордон і перебування запорожців в Османській імперії взагалі. В цей час російський уряд вживав до турецьких запорожців, здебільшого, тактику “приватних запрошень”, не ставлячи питання повернення козаків офіційно перед султаном. Він обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків не було (Vachyns'kyu 1994, 19). Навпаки, колишні запорожці переходили кордон з Російською імперією й агітували селян, козаків, солдатів переходити до них. Як правило, такими агітаторами були козаки, які пішли в монастирі Молдавського князівства та потім повертались до Росії, начебто для збирання милостині, а в дійсності для “підмови” до втеч за Дунай.

У перші роки після зруйнування Січі запорожці не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. У серпні 1778 р. султанський уряд, не зважаючи на протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію, але до реального заснування Січі, як автономної організації, справа не дійшла. Проте місце оселення для запорожців було визначено між Бендерами та Аккерманом. Враховуючи зазначені вище події, уряд Катерини II передав послу Російської імперії в Константинополі О. Стахієву інструкції, в яких вимагав домагатися у султана видачі запорожців, як російських утікачів. У разі відмови, О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За п'ятим артикулом Айнали-Кавакської конвенції від 10 (21) березня 1779 р. султанський уряд зобов'язувався “видати Російському імператорському двору запорожців, які втекли до її областей, якщо вони забажають скористатися амністією”, що оголошувалась їм, “а в противному випадку Оттоманський уряд зобов'язувався запорожських козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря” (PSZ RI.1, 1830, № 14851). Зауважимо, що вже те, що конвенція була підписана в

достатньо складній міжнародній обстановці, мала вирішити, здебільшого, суперечки двох країн навколо Кримського ханства, і те, що до неї було внесено окремим параграфом переселення запорожців, свідчило про серйозне занепокоєння російського уряду. Як зауважила дослідниця Олена Дружиніна “значення цієї статті визначалось вже не стратегічними, а соціальними міркуваннями. Російський уряд розумів, що оселення запорожців на прикордонній з Росією території Туреччини створило б привабливий центр для селян-утікачів та для усіх незадоволених елементів” (Druzhynyna 1955, 332).

За рішенням турецької адміністрації запорожці мали оселитися в Румелії “у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п’яти чоловік на село”. Між тим, ці заходи до кінця виконані не були. Хоча частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували перебувати на Очаківщині, навколо Тилігульських лиманів і пониззя Дністра і на початку 80-х рр. XVIII ст. Умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів, створення “Чорноморського козацького війська”), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі. Через таку складну ситуацію в турецьких землях спостерігаємо вихід запорожців не лише до Росії, але й до інших територій і країн, зокрема, Молдавське князівство і Австрійську імперію.

Міграції із османських володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Османської імперії було вкрай небажане. В зв’язку з цим запорожцям знов дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію – Січ, яка мала певну автономію. Ймовірно вже з середини 80-х рр. XVIII ст. Задунайська Січ знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю (Катерлез, Катрелез. Розміщений на протоці Едерле, ліворуч Георгіївського гирла Дунаю, біля виходу його в Чорне море. Тепер с. Сфінту Георге (Sfintu Gheorghe) у повіті Тульча (Румунія)). Відтепер козаки мали підпорядковуватись сілістринському паші, але через його віддаленість від козацького центру, вони підлягали керівництву браїльського назиря (керівник округи) або інших фортець.

Можна вважати це визнанням особливості самого статусу задунайських або турецьких козаків та наявність у них власної військово-господарської організації – Задунайської Січі. В османській традиції християнські народи могли служити в армійських структурах лише якщо ставали мусульманами, або у вигляді допоміжних обслуговуючих військових частин: інженерні, дорожні тощо (лагумджі, мюселлеми та інші). Як правило такі частини формувались з представників християнських народів, що проживали на завойованих османами територіях. Існувати ще кавалерійські частини провінцій, що оплачувались керівниками цих провінцій, формувались вони в разі необхідності. Серед них були такі, що складались з місцевих жителів для охорони прикордонних міст (джюнджюлі) та такі, що складались з кримських татар, жителів Молдови, Волощини та Трансильванії, які виконували різні військово-тактичні завдання. На нашу думку, до такого типу іррегулярної кавалерії належали козаки, після організації Січі. Саме на такому становищі вони могли бути вписані до існуючої структури османської армії, яка з 1789 р. модернізувалась султаном Селімом III.

Більшість колишніх козаків знов почали стягуватись навкруги Січі. Збільшення кількості козацького населення поблизу кордону продовжувало непокоїти владні кола Російської імперії. Внаслідок використовувались заходи, які були апробовані у попередні роки – “амністії”, “приватні запрошення”, “засилання агітаторів”. Так, саме з завданням перевести задунайський Кіш у Росію неодноразово їздив до Катирлезу елізаветаградський купець Є.Кльонов у 90-х рр. XVIII ст. Козаки, за свій перехід вимагали, в першу чергу, гарантій безпеки, відсутність переслідувань та землі, зокрема, “пусті землі, що знаходяться поблизу міста Одеси” (*Nevycherпni dзherela pam’yati* 1999, 289). Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції про рееміграцію. Так, навесні 1794 р. через намір перевести “весь Кіш” до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і не знайшовши отамана, який встиг втекти, пограбували майно. Т. Помело перейшов до Росії, де за співробітництво отримав звання секунд-майора й грошову винагороду (Bachyns’kyu 1994, 29–34).

У процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю та чорноморського узбережжя, запорозькі козаки зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти. Останні прийшли з Дону внаслідок переслідувань з боку російської офіційної влади, в тому числі й на релігійному підґрунті (більшість з них була так званними старообрядцями). У 1780-х рр. вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянське-старообрядницьке населення, яке отримало в Буджаку назву липованське або пилипонське. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з нею перерозподіл земель, як засіб існування, мав неодмінно призвести до конфлікту з некрасівцями. Перш за все, у суперечках між двома групами козаків значення мала вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль відігравали також їхні різні релігійні традиції. Султанський уряд та місцева влада не втручалась у конфлікт між козаками, вирішивши, що “ода гяур-ода гяур (“і ті невірні, і ті невірні”)... коли маєте силу – бийтеся собі”. Доки турецький уряд не реагував на цей конфлікт дійшло до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була наказати задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (тепер в с. Юртасі в повіті Констанца (Румунія)).

Вплинула на стосунки між запорожцями і некрасівцями й кризова ситуація в середині османських володінь 1780-х – початку XIX ст., пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III та великого візира Алемдара Мустафи паші (Байрактара) в управлінні, економіці, армії. З'явилися аяни, які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ були у Сілістрі – Йиликоглу Сулейман-ага, у Відіні – Осман Пазванд-оглу, в Ізмаїлі – Ібрагім Пеглеван, за прізвиськом Бабапаша (“батько”). Задунайські запорожці боролися у складі турецьких урядових частин з зазначеними феодалами понад вісім років і підпорядковувались назирю фортеці Браїла. У свою чергу, некрасівські козаки підтримували І.Пеглевана та інших. Османські документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на утримання козаків протягом 1800–1804 рр. була територія воєводи Волощини (Eflak voyvodasi). Так, наприклад, воєвода Волощини у березні 1802 р. надавав гроші для закупівлі продовольства двом тисячам козаків, а у липні 1803 р. він мав забезпечити усім необхідним тисячу мобілізованих козаків і тисячу солдатів-мусульман (ВОА).

Внаслідок цих подій, напередодні російсько-турецької війни 1806–1812 рр., задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист паші через те, що некрасівці у складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез, спалили житла запорожців і багатьох порубали. У листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, які розміщувались в Кілії, Вилковому, Галаці, Бальчику, Мачині, Галаці, Рушцуку, островах Дунайського гирла. Козаки служили і в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що, особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай. Граф О. Ланжерон, який командував корпусом на Дунаї, вважав, що задунайці могли “завдавати шкоди більш ніж турки і татари”, тому що знали зручні місця плавання по Дунаю (Zapysky hrafa A. F. Lanzherona 1907, 613–625). Тому російське командування мало вжити всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, обіцяючи їм пільги, якими користуються чорноморці на Кубані. Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи, як таємні листування, так і офіційні заклики. П'ятого грудня 1806 р. губернатор Е. де Рішельє відправив в район Кілії колишнього дипломатичного агента в Галаці П. Ренського з завданням “залучити запорожців та інших російських людей тамтешніх до переходу на наш бік”. Він повинен був запевнити “тих людей, що отримають вони всі пільги і будуть оселені з їх братами Тамані” (тобто чорноморцями на Кубані – О. Б.). 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє звернувся до Гната Коваля: “Превосходительный, высокочтимый господин запорожский кошовый атаман, любезный друг мой Игнатий [...], Вашему превосходительству и всему единоверному христианскому войску начальства вашего превосходительства свидетельствую сим мое усердное почтение” (дано мовою оригіналу – О. Б.), надалі губернатор пропонував перейти до Росії і від імені Олександра I обіцяв “на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому” присвоїти (Vachynska 2009, 156). Звернення мав передати задунайський стар-

шина Трохим Гайдабура (Майдабура), який сам згодом перейшов на російській бік. Поряд з цим, граф О. Ланжерон у січні 1807 р. надіслав “поважного громадянина” в пониззя Дунаю купця Є. Кльонова, який вже у 1793 р. перебував у Катирлезі з подібною місією, щоб він “підмовив... запорожців і некрасівців, аби їх можна було на наш бік перевести і використати з вигодою” (Bachyns'kyu 1994, 30).

Враховуючи попередній досвід формування Чорноморського війська командуючий Молдавською армією І. Міхельсон і новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє запроєктували створити на Дунаї козацьке військо, “дати йому найменування Усть-Дунайського, подаючи надії, що воно може отримати приклад Війська Запорозького, якщо як чорноморці, це заслужить”. 20 лютого 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджене указом Олександра І (Bachyns'kyu 1994, 57). Центрами його формування призначалися Кілія і Галац. Однак значного успіху у зарахуванні до нього задунайців не було.

По закінченні війни у 1812 р. задунайські запорожці отримали поповнення з України і в Катирлезі почали будувати нову церкву, але Січ не поновили. Вони вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, там де і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець в повіті Тульча (Румунія)). З 1813 по 1828 рр. саме тут існувала Задунайська Січ. Здебільшого, нова організація зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті.

Дунавецька Січ з її землями користувалася досить значною автономією. Земля, що відводилась Січі, звільнялась від податків з господарства. Козаки займались землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Козаки не сплачували податків і не виконували ніяких повинностей, окрім військової. Османський уряд надавав задунайцям так звані “кормові гроші”, що склалися з платні та продовольства. Існування Дунавецької Січі продовжувало дратувати російській уряд і вимагати від Оттоманської Порти переселити задунайців подалі від кордонів, або як і раніше надавала пільги, оголошувала амністію тим задунайцям, які перейдуть на російській бік. Цим, як і раніше, вона провокувала поділ козаків на дві течії – проросійську та протурецьку. Зацікавлений у швидкому заселенні прикордонної території межиріччя Дністра і Дунаю, та чорноморського узбережжя, російській уряд офіційно дозволив козакам селитися в Бессарабії та надав їм пільги в поселенні та сплаті податків. За деякими відомостями в ній вже проживало понад 1300 усть-дунайських, задунайських і чорноморських козаків.

Не лише агітація проросійськи налаштованої старшини або пільги призводили до переходу задунайців. Із Задунайської Січі у 1820-х рр. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликано спробами Османської імперії використати задунайців для придрушення національно-визвольного руху в Сербії та Греції.

Протягом 20-х років XIX ст. через кризу у середині Османській імперії і складну міжнародну ситуацію, султанський уряд планував перенести Задунайську Січ подалі від кордонів з Росією. Одночасно Російська імперія готувалась до нової війни з Портою і вже з 1821 р. в Головному Штабі відпрацьовувались проекти і маршрути руху російської армії на Дунай і Балкани, у 1826 р. ці плани стрімко активізувались через підвищену увагу європейської спільноти до грецького питання. Однією з проблем, що очікувала російських військових керівників була незначна кількість флотилій, яку вони могли надіслати на Дунайський театр війни, неспроможність її маневру в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та єреки, тобто місцевість, де планувалось воювати. В той самий час такі знання, а також легкі чайки і дуби мали задунайські запорожці, і, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх у складі турецької армії можна було б взагалі заблокувати дії російської армії (Kukharuk 2008, 71–75). Саме це підтверджує листування начальника Головного штабу російських військ І. Дібіча з новоросійським генерал-губернатором М. Воронцовим у 1826 р. Так, І. Дібіч зазначав, що задунайські запорожці “можуть нанести в тилу армії значну шкоду у випадку руху її до Варни та Шумли”, надалі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів “на випадок війни з турками, які можливо було б здійснити для винищення або переселення їх в межі Російської імперії або затримки в своїх будинках”. На цей запит М. Воронцов відповів: “Ми маємо в Бессарабії та в Одесі таких людей, які користуються значним впливом на турецьких запорожців і через них уряд намагається тепер все більше і більше повернути їх

в Росію.... Згадані люди стануть нам в нагоді і на випадок війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запорожців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами... Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути краще дрібної флотилії ніж з їх човнів” (ДАОО).

Отже обидві держави – Росія та Османська імперія напередодні нової війни намагалися різними засобами підпорядкувати собі козаків. Османський уряд збільшив платню козакам і посилив за ними нагляд. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через ізмаїльського градоначальника генерала С. О. Тучкова розпочалися таємні переговори з кошовим отаманом про можливість переходу задунайців. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Більшість була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переводити Січ на інші османські землі.

На початку нової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їхньої передислокації до Сілістри. Частина задунайців (близько двох тисяч) була мобілізована в турецьку армію і пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Після того кошовий отаман повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії. Вони принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення в межі російської держави не окремого підрозділу, а всього козацького Коша. Подія, що сталася, поклала край небезпечній в усіх відношеннях для імперій Дунавецької Січі. Січ султанський уряд заборонив відновлювати. Частина козаків оселилася в різних містах і селищах Добруджі, навіть служила у залагах османських фортець.

Таким чином, протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст. Османська, Російська та Австрійська імперії свої стратегічні план в пониззі Дунаю мали узгоджувати з існуванням на цій території українського козацтва. Їх військово-господарська організація – Задунайська Січ впливала на глобальну політику двох імперій локально. Цей вплив можна визначити як колонізуючий, територіально-адміністративний та військово-тактичний.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bachynska, O. 2009. Kozatstvo v “pislyakozats’ku dobu” ukrayins’koyi istoriyi (kinets’ XVIII–XIX st.) [Cossacks in the “post-Cossack era” of Ukrainian history (end of 18th–19th centuries)]. Odesa, 256 s. (In Ukrainian).

Бачинська, О. 2009. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса, 256 с.

Bachyns’kyu, A. D. 1994. Sich Zadunays’ka. 1775–1828 rr. Istoryko-dokumental’nyu narys. [Bachynskiy, A. D. The Transdanubian Sich. 1775–1828: Historical and documentary essay]. Odesa, 123 s. (In Ukrainian).

Бачинський, А. Д. 1994. Січ Задунайська. 1775–1828 рр.: Історико-документальний нарис. Одеса, 123 с.

BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, fon adı: C.AS, dosya №409, gömlek № 16908. Dosya № 505, gömlek № 21087. Fon adı: НАТ, dosya № 50, gömlek № 2355A (In Ukrainian).

Центральний Державний Архів (Османський архів), ф. С.А.С, зош. №409, спр. № 16908. Зош. № 505, спр. № 21087. Ф. НАТ, зош. № 50, спр. № 2355А.

ДАОО. Derzharkhiv Odes’koyi oblasti [The State Archives of Odessa Region], f. 1, op. 218 (1826), spr. 17 (In Ukrainian).

Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 218 (1826), спр. 17.

Druzhynyna, E. Y. 1955. Kyuchuk-Kaynardzhyyskyu myr 1774 h. [The Treaty of Kuchuk-Kainarji in 1774]. Moskva, 384 s. (In Russian).

Дружинина, Е. И., 1955. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г. Москва, 384 с.

Kukharuk, O. 2008. Zadunays’ki kozaky v planakh rosiys’koho komanduvannya v viynu 1828–1829 rr. [Transdanubian Cossacks in the plans of the Russian command in the war of 1828–1829]. Materialy Mizhnarodnoy naukoyoy konferentsii “Nyzhn’odunays’kyu rehion v XV–XIX st.: istorychni, etnichni ta kul’turni transformatsiyi”. Odesa, s. 71–75. (In Ukrainian).

Кухарук, О. 2008. Задунайські козаки в планах російського командування в війну 1828–1829 рр. Матеріали Міжнародної наукової конференції “Нижньодунайський регіон в XV–XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації”. Одеса, с. 71–75.

Nevycherpni dzhherela pam'yati, zb. nauk. statey, materialiv i republikatsiy [Inexhaustible memory sources]. Т. III: Khadzhybey Odesa ta ukrayins'ke kozatstvo (1415–1797 roky). Odesa, 1999, Dok. V. 39. (In Ukrainian).

Невичерпні джерела пам'яті, зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. III: Хаджибей Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки). Одеса, 1999, док. V. 39.

PSZ RI.1. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [The complete collection of laws of the Russian Empire]. 1830. St. Petersburg, t. XX, № 14851.

ПСЗ РИ.1. Полное собрание законов Российской империи. 1830. С.Пб., т. XX, № 14851. (In Russian).

Zapysky hrafa A. F. Lanzherona: Voyna Rossyy s Turtsyeu. 1806–1812. [Notes by Count A. F. Langeron: Russia's War with Turkey. 1806–1812]. *Russkaya staryna*. 1907, issue 2, s. 613–625. (In Russian).
Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806–1812 гг. *Русская старина*. 1907, кн. 2, с. 613–625.

Дата подання статті у редакцію 24.04.2019 р.

ФОРМИРОВАНИЕ СТЕПНОГО ФРОНТИРА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ И ПОЯВЛЕНИЕ ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА КАК НАСЛЕДНИКА ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ

Беата Варга

доктор исторических наук, доцент, кафедра новой всемирной истории,
Сегедский университет- Szeged Egyetem u. 2. 6722 varga.bea@hist.u-szeged.hu, ORCID
<https://orcid.org/0000-0001-7244-0783>

В статье рассмотрены вопросы, в какой степени регион Северного Причерноморья можно считать классическим фронтиром, насколько Черноморское войско может считаться преемником Запорожской Сечи и какими причинами можно объяснить появление Черноморского войска. Сделан вывод, что степной фронтир Северного Причерноморья имел ряд особенностей, которые противоречат примеру классического фронтира, где появление политической власти предшествует прибытию поселенцев, а область оставалась в пределах феодальной рамки и со временем утратила свою ограниченную автономию. В этом регионе массовому переселению людей на южную территорию, где существовала особая система сторожевой и станичной службы, способствовала государственная политика; и на новых местах практически не было местного оседлого населения. Запорожская Сечь в 1775 г. прекратила своё существование, но позже возродила его историческое наследие в форме Черноморского войска. Черноморские казаки перенесли с собой на новое местожительство элементы самоуправления, практиковавшиеся в бывшей Запорожской Сечи. Давая черноморской старшине некоторую самостоятельность в вопросах внутреннего устройства, царское правительство вводило ограничения в области казачьего самоуправления. Черноморское войско на южной границе Российской империи было учреждено по соображениям государственной безопасности. Необходимость снова организовать казачье войско из разрозненных и рассеянных запорожцев была вызвана, прежде всего, очередной войной с Османской империей. Государственная власть смотрела на Черноморское войско как на необходимое зло, которое она терпела ради колонизации и защиты южной границы.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, Черноморское казачье войско, «Порядок общей пользы», степной фронтир, казацкая автономия.

CAUSESE AND CIRCUMSTANCES OF THE APPEARANCE OF THE BLAC SEA COSSACSKS

Beata Varga

PhD, Habil, Associate Professor, Department of Modern World History
University of Szeged – Szeged Egyetem u. 2. 6722 varga.bea@hist.u-szeged.hu ORCID
<https://orcid.org/0000-0001-7244-0783>

The article addresses the issues to what extent the region of the Northern Black Sea Region can be considered a classic frontier; how much the Black Sea Cossack Host can be considered the successor of the Zaporizhzhya Sich and what reasons can explain the appearance of the Black Sea army. It is concluded that the steppe frontier of the Northern Black Sea Region had a number of features that contradict the example of the classic frontier, where the emergence of political power was preceded by the arrival of settlers, and the region remained within the feudal framework and eventually lost its limited autonomy. In this region, the mass migration of people to the southern territory, where there was a special system of sentry and village service, was promoted by state policy; and in new places there was practically no local settled population. The establishment of the Black Sea Cossack Host on the southern border of the Russian

Empire was necessary for the state. The need to again re-organize the Cossack army from the scattered Zaporozhian Cossacks was caused primarily by the 2nd Russo-Turkish War (1787–1792) during the reign of Catherine II. However, this military formation by the Russian government was perceived as not quite a normal phenomenon, but which it tolerated because of the need to defend the southern borders and because of the military campaigns in the southern direction. The Zaporozhian Sich ceased to exist in 1775, but later revived its historical heritage in the form of the Black Sea Cossack Host. The Black Sea Cossacks brought with them to their new residence - in the regions north of the Kuban River - the elements of self-government practiced in the former Zaporozhian Sich. The former Zaporozhian Cossacks transferred the traditions of Zaporozhia to new places of settlement. As a rule, these power orders limited “Cossack democracy” and put the entire Cossack structure within the framework of the Russian state system.

Keywords: Zaporozhian Sich; the Black Sea Cossacks, “Common Benefit Order”, steppe frontier, Cossack autonomy.

В отличие от Западной Европы, огромные незаселённые просторы российского – и польско-литовского – государства с конца XV в. стали местом ухода на окраины стремящемуся к вольной жизни населению (Avramenko 2009, 55). Вдоль рек на степной границе (Днепр, Дон, Волга, Терек, Яик) формировались пограничные сообщества вольных казаков, которые создали военную демократию. В статье будут рассмотрены следующие вопросы: во первых, черноморские казаки соответствовали ли в некотором отношении идеалу мобильного равноправного пограничного сообщества фронтального типа, и в какой степени регион Северного Причерноморья можно считать классическим фронтиром; во вторых, насколько Черноморское войско может считаться преемником Запорожской Сечи; и в третьих, какими причинами можно объяснить появление Черноморского войска.

Понятие «фронтир» ввёл в научный оборот Ф. Д. Тёрнер, который выработал обобщённый взгляд на фронтир как особый тип развития национального опыта США, в рамках которого происходило «восходящее движение в виде сплошной линии и возврат к примитивным условиям жизни на непрерывно продвигающейся вперед передовой черте поселения» (Turner 2009, 14). Интерпретация фронта Тёрнером отличается от понятия государственной границы с той точки зрения, что фронтир означает динамическую переходную зону, которую не интегрировали ни в одном из государственных образований. Возможно ли сравнение американского фронта с подобными феноменами в Восточной Европе, например, с границей между Россией, Польшей и Османской империей? Некоторые американские исследователи используют термин «фронтир» при изучении истории Юга России (Khodarkovsky 2002, Shaw 1983). М. Ходарковский русский степной фронтир XVI–XVII вв. определял как недемаркированную пограничную зону, которая сохраняла многослойные – политические, военные, административные и религиозные – типы границ (Khodarkovsky 2002, 48–50). Применительно к Черному морю, термин «фронтир» в российской (Zhukov Kanishchev-Lyamin 2015, Mizits-Kashchenko 2011) и украинской историографии (Brekhunenko 2011, Gribovskiy 2005, Gribovskiy 2012, Lep'yavko 2005, Chornovol 2015) стал использоваться сравнительно недавно. Рассматривая историю заселения Северного Причерноморья с точки зрения фронта, исследователи отмечают, что фронтальная территория примыкала к границе государства и отличалась от остальной территории данного государства (Парков 2017, 178). Они подчеркивают вольно-народный, добровольно перетекающий на окраины элемент южного фронта (Zubkov 2018, 69). Южный степной фронтир представлял собой только медленно продвигающуюся военную границу, имевшую военно-политические, географические (между лесом и степью) и социально-экономические (между оседлым и кочевым образом жизни и формами хозяйства) линии соприкосновения (Karpelev 2003, 49).

Во второй половине XVIII в. Россия отодвинула свои южные границы к Черному морю за счет Османской империи. В восточной степи автономия была главной движущей силой. Начало переселения крепостных в степной приграничный регион предшествовало изгнанию турок и татар из Северного Причерноморья, то есть захвату степи силой оружия в XVIII в. Это противоречит примеру классического фронта, где появление политической власти предшествует прибытию поселенцев, а область оставалась в пределах феодальной рамки и со временем утратила свою ограниченную автономию (Karácsonyi 2008, 190). А к концу XVIII в. южный степной фронтир России становится не столько периферией,

сколько внутренней структурой степного общества, развитием которого руководствовалась властью.

На протяжении XVI–XVIII вв. в силу разных обстоятельств Запорожская Сечь меняла месторасположение, но не меняла своего устройства. Пётр I в 1709 году приказал уничтожить Запорожскую Сечь, но позже запорожцы вернулись в Россию и на территории нынешней Днепропетровской области Украины основали Новую Сечь, где они продолжали жить по старым обычаям. Но в самом Запорожском войске уже не было былого единства. С XVIII в. войско запорожцев играло важную роль во взаимоотношениях России с другими государствами. В этом столетии Запорожская Сечь, хотя и признавала верховную власть русского царя, но имела довольно обособленное устройство и жила особой политической жизнью. Царское правительство использовало запорожцев в войнах с Турцией, что и позволило казакам сохранять свою относительную независимость.

Концу Запорожской Сечи способствовало, с одной стороны, желание правительства заполучить для сельского хозяйства чернозем на принадлежавших запорожцам обширных территориях (Markevich 1893, 8–9). С другой стороны, в основе действий царского правительства относительно запорожцев лежало недоверие к запорожцам за участие в измене Мазепы (Chukhlib 2009, 477–478) и намерение Москвы заселить степные территории и построить там укрепления, и таким образом приблизиться к берегам Чёрного моря. Кроме этого русское правительство больше не желало мириться с существованием на южных границах казачьей вольницы. Просвещённый абсолютизм, приверженцем которого была Екатерина II, подразумевал централистическое и бюрократическое устройство государства. А существовавшая на украинских землях «тьень политических прав» должна была быть уничтожена. (Shevchuk-Taranenko 1999, 137–138) С заключением Кючук-Кайнарджийского договора в 1774 г. Россия получила выход к Чёрному морю и Крыму, в результате чего отпала необходимость в сохранении присутствия казаков на их исторической родине для охраны южных российских границ. 5 июня 1775 г. Запорожская Сечь была уничтожена (Skalkovskiy 1994, 550), и 3 августа Екатерина II издала манифест, в котором провозгласила, что «Сечь Запорожская вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия Запорожских казаков...» (Rigelman 1847, 31–33). Когда русские войска окружили Сечь и предлагали казакам разойтись, среди них многие были склонны оказать вооружённое сопротивление. Однако большинство запорожцев во главе с кошевым атаманом покорились силе (Khoroshikhin 1881, 29–30). Запорожцам, которые остались на территории России, предложили или превратиться в мирных обывателей Новороссии, или поступить на царскую службу, на что многие из казаков согласились. После разрушения Запорожской Сечи этот край окончательно примкнул к Российской империи, и здесь начали вводить общерусские порядки: земли бывшей Запорожской Сечи вошли в состав Новороссийской и Азовской губерний, объединённых в Екатеринославское наместничество (Golobutskiy 1957, 422). Часть запорожцев, которые отказались покориться имперской агрессии, ушли в Османскую империю, где основали Задунайскую Сечь.

Запорожская Сечь прекратила своё существование, но позже возродила его историческое наследие в форме Черноморского войска, возникновение которого было связано с деятельностью Г. А. Потёмкина-Таврического. Потёмкин хотел быстро покончить с запорожцами, но в то же время имел амбициозный план через степи и моря добраться до Константинополя. Поэтому спустя семь лет после разрушения Запорожской Сечи, он через посредство старшин стал вновь приглашать бывших запорожцев на службу под своим личным предводительством. Обезжая подвластные земли, малороссийский губернатор замечал, что многие участки границы России с Турцией, Крымом и Польшей слабо укреплены, и тогда по его совету 1 июля 1783 г. вышла следующая прокламация: «...кои в бывшем войске Запорожском служили ... приглашать из них охотников к служению в казачьем звании...» (Skalkovskiy 1994, 573).

Бывшие запорожцы много раз обращались к центральной власти с просьбой об определении места для совместного проживания, несколько раз отправляли делегации в Санкт-Петербург. В 1784 г. собралось 5300 человек «самого отличного воинства», которые изъявляли желание быть принятыми на службу (Короленко 1896, 15) Таким образом часть рассеянных запорожцев были собраны в одно «войско», которое возглавил атаман Сидор Белый. Этому «Кошу верных казаков» была передана часть регалий Запорожской

Сечи – знамена, булава кошевого и перначи. Очевидно, что возрождение Запорожского войска было вызвано необходимостью обезопасить южную границу, которая в результате ликвидации Крымского ханства в 1783 г. стала проходить по р. Кубань. Геополитические интересы Российского государства и его борьба с запорожской вольницей стали закономерными обстоятельствами для использования «коша верных казаков» (в последующем черноморских казаков) для охраны южных границ России.

Интерес, проявленный к бывшим запорожцам, вселил в них надежду на восстановление Запорожской Сечи, только нужен был удобный момент для обращения с просьбой к императрице. Накануне второй русско-турецкой войны Екатерина II решила осмотреть недавно присоединённые к России земли на южных землях. В эпоху Просвещения путешествия монархов стали неотъемлемой частью политической жизни Европы. Одним из наиболее известных вояжей является поездка Екатерины II по Таврическому полуострову в 1787 году. Внешнеполитическая причина поездки была связана с надвигающейся войной с Османской империей, поэтому для императрицы были важны как невмешательство европейских держав в ее политику в Причерноморье, так и поиск союзников. Кроме этого, путешествие Екатерины II по Крыму должно было продемонстрировать Западной Европе военно-политическую мощь Российской империи (Shamanaev 2014, 80). В поездку Екатерина отправилась в сопровождении большой свиты, а в Киеве к ним присоединились австрийский император Иосиф II, польский король Станислав-Август и князь Г. А. Потёмкин (Brikner 1885, 205–256). Во время путешествия к императрице обратилась с просьбой депутация запорожских старшин, предложение которых было встречено с пониманием. Г. А. Потёмкин поручил Сидору Белому и Антону Головатому начать набор в войско из бывших запорожцев. Указом Екатерины II было предписано учредить «Войско верных казаков Запорожских», но Потёмкин стал называть бывших запорожцев «Войском верных казаков Черноморских», а впоследствии просто – казаками Черноморского войска. По Ясскому миру 1791 г. Россия достигла в Черномории природных границ, и южные степи стали прочным достоянием государства. Начавшаяся война с Турцией показала, насколько России нужны были казачьи отряды. На самом деле, Черноморское казачье войско было сформировано в ходе русско-турецкой войны 1787–1791 гг. из бывших казаков Запорожской Сечи, а потом царское правительство разрешило набирать добровольцев из свободных людей. По образцу Запорожской Сечи оно состояло из трех подразделений – пехотного, конного и флотилии. Возглавлял его кошевой атаман, а в остальном структура войска повторяла Запорожскую Сечь (Dmitrenko 1896, 6). В 1790 г. Черноморскому войску была отведена земля между реками Днестром и Бугом, где административным центром стало селение Слободзе (Shcherbina 1884, 223–246). Казаки получали привилегии на пользование рыбными промыслами, добычу соли, занятие хлебопашеством и скотоводством (GAKK, F. 670, 82). Однако у войска не было надлежащей опоры для самостоятельного существования своей собственной земли. Первоначально административное устройство Черноморского войска не имело правового выражения в российском законодательстве. Но результатом хлопот черноморцев и в благодарность за боевые заслуги в русско-турецкой войне 1787–1791 гг. стали две императорские грамоты от 30 июня (PSZRI, 342–343) и 1 июля 1792 года (PSZRI, 346). Эти документы создали фундамент для общинного самоуправления черноморских казаков (Shcherbina, 1888, 55), оформили организацию и управление Черноморского войска. Первая из этих грамот постановляла, что за службу в русско-турецкой войне и верность российскому правительству Черноморское войско представляет собой коллективное юридическое лицо: войску положено было определённое жалованье, пожалованы войсковое знамя и литавры, а также подтверждено использование и других регалий бывшей Запорожской Сечи. В административном отношении войско подчинялось таврическому губернатору, но имело своё «войсковое начальство», состоявшее из войскового атамана, судьи и писаря (PSZRI, 342). Задачей Черноморского войска были «бдение и стража пограничная оть набегов народов Закубанских» (PSZRI, 343). Вторая грамота определяла принципы переселения казаков из-за Буга на Кубань и о пожаловании старшинам патентов на офицерские чины: «Губернатору Таврическому иметь попечение об отыскании и доставлении старшинам и козакам войска Черноморского справедливо и законно принадлежавшего им имения, буде где оно в прежних их жилищах задержано...» (PSZRI, 346).

В 1793 г. черноморцы получили приказ переселиться из-за Буга на Таманский (Vseroddanneyshaya prosba 1882, 332–334) и Фанагорийский полуостров, где заложили военный город Екатеринодар. Здесь сосредоточилось главное войсковое начальство, а остальное казачество было расселено по территории Черноморского войска. Две поселенные формы – курень и хутор, легли в основу колонизации бывшей Черномории. Это были поселения чисто казачьи, до известной степени военные, но приспособленные к гражданским и хозяйственным целям в духе малорусских порядков и обычаев (Shcherbina 1883, 530). С переселением Черноморского войска на Кубань перешло с ним старинное сечевое устройство – кош и курени. На новом месте черноморским казакам помогла привычка к самоуправлению (Shcherbina 1884, 225). При устройстве черноморцы своих первых поселений придерживались того, что выработала в этом отношении раньше Запорожская Сечь, но с учетом новых обстоятельств. В Черномории не было ни господствовавшего «товарищества», ни зависимого подданства, а было лишь однообразное семейное казачество, в состав которого входили и бессемейные казаки, «голытьба». Имперские грамоты показали, что царское правительство на самом деле не планировало восстановление такого самоуправления, которое существовало в Запорожской Сечи (Kunin 1998). Но в то же время, отсутствие указания на порядок замещения должностей и характер местной администрации разрешало некоторые формы демократии.

В 1794 г. черноморская казацкая старшина (Кошевой атаман Захарий Чепега, войсковой судья Антон Головатый и писарь Терентий Котляревский) разработала «Порядок общей пользы» (ГАКК, Ф. 249, 1–8), регламентирующий административно-территориальное устройство, управление и правила несения службы в Черноморском казачьем войске конца XVIII в. Первой статьей «Порядка» в Черноморском войске учреждалось войсковое правительство, «управляющее Войском на точном и непоколебимом основании всероссийских законов». В его состав входили кошевой атаман, войсковой судья и войсковой писарь (ГАКК Ф. 249, ор. 1. Д. 294, 56). Третья статья «Порядка» предписывала «ради собрания войска... и прибежища бездомных казаков» выстроить в Екатеринодаре сорок куреней. Седьмая статья «Порядка» всю войсковую землю разделяла на пять округов со следующими окружными правлениями во главе: Екатеринодарским, Фанагорийским, Бейсугским, Ейским, Григорьевским. В восьмой статье инструкции просилось следующее: «Порядок учреждения сего Войска по роду службы, на каком положении ему быть» (ГАКК Ф. 249, ор. 1. Д. 338, 3).

«Порядок общей пользы» во многом отвечал интересам черноморской старшины, закрепляя её имущественное и правовое превосходство над массой рядового казачества, сосредоточивая в ее руках экономическую и политическую власти. Этот документ является примером регламентации казачьего самоуправления и так называемой «Конституции казаков». Сравнивая эти порядки с тем, чем пользовалась в этом отношении Запорожская Сечь, нельзя конечно не заметить, что права казачества были значительно ограничены. В Запорожье широко практиковалось выборное начало, в то же время в Черномории то право было оставлено только для отдельных единиц – куреней. Но вместе с этим за казачеством были оставлены право войсковой собственности и куренное самоуправление. Таким образом, в Черномории в первый раз ясно обозначилось неравенство автономных функций казачества, благодаря которому одна часть этих функций перешла к центральному правительству, а другая – осталась за войском в форме специальных его прав. Административно-территориальное образование черноморского казачества представляло собой синтез общероссийского начала, основанного на императорской власти, и «казачьего самоуправления», практиковавшегося в Запорожском войске. «Порядок общей пользы», с одной стороны – узаконил уже сложившиеся в Черноморском казачьем войске отношения, а с другой – упорядочил их и привел в соответствие с российским законодательством. «Сечевое устройство» черноморского казачества существовало без изменений только до конца XVIII в., после чего произошли важные изменения в определении лиц на должность войскового атамана. Первые три кошевые атамана – Белый, Чепега и Головатый – были ещё избраны казачеством по старинному обычаю на войсковой раде и только утверждены царским правительством. После смерти Захария Чепеги казаки по своему старинному обычаю на общинной раде провозгласили своим головой А. Головатого. Но Головатый умер в Персидском походе, так и не узнав о своем назначении. На эту должность указом

царя от 27 июня 1797 г. был назначен подполковник Т. Т. Котляревский (Sushchinskiy 1998, 657), который стал первым атаманом Черноморского войска, назначенный императором, а не избранный в среде товарищества. До 1855 года войсковые атаманы назначались правительством из среды казаков, а впоследствии назначение их начало производиться и из лиц неказачьего происхождения.

Рассмотрев вопрос, касающийся самоуправления Черноморского войска в конце XVIII века, отмечаем, что многие элементы демократического уклада жизни, заложенные еще в период существования Запорожской Сечи, были сохранены на Кубани. Это подтверждается фактом выборности станичного правительства из казачьей среды путем открытого общинного голосования; деятельностью сбора, где населением решались важнейшие вопросы жизни станиц и существованием дарованных черноморцам прав и привилегий на землю.

В итоге можно указать, что степной фронтир Северного Причерноморья имел ряд особенностей: во первых, массовому переселению людей на южную территорию, где существовала особая система сторожевой и станичной службы, способствовала государственная политика; а во-вторых, на новых местах практически не было местного оседлого населения (Рарков 2017, 179).

Учреждение Черноморского войска на южной границе Российской империи было государственной потребностью, однако это вооруженное формирование имперская власть терпела из-за необходимости обороны южных границ и для военных кампаний на южном направлении. Необходимость снова организовать казачье войско из разрозненных и рассеянных запорожцев была вызвана, прежде всего, очередной войной с Османской империей.

Черноморцы перенесли с собой на новое местожительство элементы самоуправления, практиковавшиеся в бывшей Запорожской Сечи. Спецификой казачьего самоуправления было полувоенное состояние, которое сказывалось в названиях местных структур власти, в направлениях и регламенте их деятельности, в положении граждан-казаков и неказаков. Нижнюю часть Прикубанья и степное пространство до р. Ея в 1792–1794 гг. заселили черноморские казаки, перенёвшие сюда традиции Запорожья. В течение XVIII–XIX вв. правительственными указами регламентировалась степень самостоятельности войсковых атаманов, полномочия войсковых кругов (рад) в Черноморском казачьем войске. Эти властные распоряжения ограничивали «казачью демократию» и ставили всю казачью структуру в рамки российской государственной системы. В начале 1794 г. документ, получивший название «Порядок общей пользы», вводил ограничения в области казачьего самоуправления на Кубани и полностью соответствовал интересам правительства. Давая черноморской старшине некоторую самостоятельность в вопросах внутреннего устройства, царское правительство вводило ограничения в область казачьего самоуправления.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Avramenko, A. 2009. Diskussionnye voprosy istorii kazachesta v svete istoricheskoy geografii. [The debated questions of the history of the Cossacks in the light of historical geography]. *Istoriko-geografichni doslidzhennya v Ukraini*. issue 11, s. 52–93. (In Ukrainian).

Авраменко, А. 2009. Дискуссионные вопросы истории казачества в свете исторической географии. *Історико-географічні дослідження в Україні*, вип. 11, с. 52–93.

Brekhunenko, V. 2011. Kozaky na stepovomu kordonі Evropy` [Cossacks on the steppe border of Europe]. Kiyiv, Insty`tut ukrayins`koyi arheografii ta dzhерелoznavstva im. M. S. Grushevs`kogo, 505 s. (In Ukrainian).

Брехуненко, В. 2011. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 505 с.

Brikner, A. G. 1885. Puteshestvie Yekateriny II v Krym [The Journey of Catherine II to the Crimea]. *Istoricheskiy vestnik* . Vol. 22, s. 205–256. (In Russian).

Брикнер, А. Г. 1885. Путешествие Екатерины II в Крым. *Исторический вестник*. Т. 22, с. 205–256.

Chukhlib, T. 2009. Kozaky` i Monarxy` – Mizhnarodni vidnosy`ny` rann`omodernoyi Ukrayins`koyi derzhavy` 1648–1721 rr. [The Cossacks and the Monarchs – The Foreign relations of the Early Modern Ukrainian state 1648–1721] Kiyiv, Vid-vo im. Oleni Teligi, 616 s. (In Ukrainian).

Чухліб, Т. 2009. Козаки і Монархи – Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721pp. Київ, Вид-во ім. Олени Теліги, 616 с.

Chornovol, I. 2015. Komparatyvni fronty'ry': svitovy'j i vitchyznnyj vy'mir [Comparative frontiers: world and national dimensions] Kyiv, Kritika, 376 s. (In Ukrainian).

Чорновол, І. 2015. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ, Критика, 376 с.

Dmitrenko, I. I. 1896. Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego voyska [Collection of historical materials on the history of the Kuban Cossack Army] T. 1. Kubanskiy kray. Kavkazskaya liniya. Chernomorskoe voysko kazache. Khoperskie kazaki: 1737–1801 gg. SPb, tip. Shtaba Otd. Korpusa Zhandarmov, 1896, t. 3. (In Ukrainian).

Дмитренко, І. І. 1896. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: т. 1. Кубанский край. Кавказская линия. Черноморское войско казачье. Хоперские казаки: 1737–1801 гг. СПб, тип. Штаба Отд. Корпуса Жандармов, 1896, т. 3.

Frolov, B. Ye. «Porjadok obshchey polzy»: opyt istoricheskogo kommentariya [The order of the common good]: the conclusions of a historical commentary]. URL: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_porjadok.htm 2013.10.02. (In Ukrainian).

Фролов, Б. Е. «Порядок общей пользы»: опыт исторического комментария. URL: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_porjadok.htm 2013.10.02.

GAKK – Gosudarstvennyy arkhiv Krasnodarskogo kraja [State Archive of the Krasnodar Territory] F. 670. Kolleksiya dokumentov po istorii Kubanskogo kazachego voyska [Collection of documents on the history of the Kuban Cossack Army], op. 1. D. 17.

ГАКК – Государственный архив Краснодарского края, Ф. 670. Коллекция документов по истории Кубанского казачьего войска, оп. 1, д. 17.

GAKK – Gosudarstvennyy arkhiv Krasnodarskogo kraja [State Archive of the Krasnodar Territory] F. 249. Kantselyariya nakaznogo atamana Kubanskogo kazachego voyska [Office of the Ataman of the Kuban Cossack Army], op. 1. D. 2830. (In Ukrainian).

ГАКК – Государственный архив Краснодарского края, Ф. 249. Канцелярия наказного атамана Кубанского казачьего войска Оп. 1. Д. 2830.

Golobutskiy, V. A. 1957. Zaporozhskoe kozachestvo. [The Zaporozhian Cossacks]. Kiev, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury USSR, 422 s (In Ukrainian).

Голобуцкий, В. А. 1957. Запорожское козачество. Киев, Государственное издательство политической литературы УССР, 422 с.

Gribovskiy, V. V. 2005. Zaporozhci i nogajci v konteksti Vely'kogo Kordonu. [Zaporozhian Cossacks and Nogais in the context of the Great Border.] *Kozatska spadshchina. Almanakh Nikopolskogo regionalnogo viddilennya Naukovo-doslidnogo institutu kozatstva Institutu istorii Ukraïni NAN Ukraïni*. issue 1. Nikolop-Zaporizhzhya, RA “Tandem-U”, s. 95–131. (In Ukrainian).

Грибовський, В. В. 2005. Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону. *Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*. Нікополь–Запоріжжя, РА “Тандем-У”, Вип. 1, с. 95–131.

Gribovskiy, V. V. 2012. Ponyattya “fronty'r” i “azijs'ky' kordon” yak instrumenty' doslidzhennya ukrayins'kogo stepovogo porubizhzhya XVI–XVIII st. [The concept of „frontier“ and „Asian border“ as tools for the study of the Ukrainian steppe border of the sixteenth and eighteenth centuries.] *Naukovi zapys'ky' . Zbirny'k prac' molody'x vcheny'x ta aspirantiv*. Kyiv, Insty'tut ukrayins'koyi arheografiyi ta dzhereloznavstva im. M. Grushevs'kogo NAN Ukrainy', Vol. 25. s. 109–136. (In Ukrainian).

Грибовський, В. В. Поняття “фронтір” і “азійський кордон” як інструменти дослідження українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, т. 25, с. 109–136.

Kappeler, A. 2003. Yuzhnyy i vostochnyy Frontir Rosii v XVI-XVII vekakh [Southern and Eastern Frontier of Russia in the XVI-XVII centuries]. *Ab Imperio*, issue 1, s. 49. (In Russian).

Каппелер, А. 2003. Южный и восточный фронтир России в XVI–XVII веках. *Ab Imperio* Вип. 1, с. 49.

Karácsonyi, D. A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értesítőq* 2008, LVII, issue No. 1–2, s. 185–211.

Khodarkovsky, M. 2002. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 304 p.

Khoroshikhin, M. 1881. Kazachi voyska: Opyt voenno-statisticheskogo opisaniya» [Cossack troops: The conclusions of a military-statistical description]. SPb, Tip. A. S. Suvorina, s. 29–30. (In Russian).

Хорошихин, М. Казачьи войска: Опыт военно-статистического описания. СПб, Тип. А. С. Суворина, 1881, с. 29–30.

Korolenko, P. P. 1896. Dvukhsotletie Kubanskogo kazachego voyska 1696-1896. Bicentennial of the Kuban Cossack Army 1696–1896). Yekaterinodar, Tip. Kuban. obl. pravl., s. 15. (In Russian).

Короленко, П. П. 1896. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска 1696–1896. Екатеринодар, Тип. Кубан. обл. правл., с. 15.

Kunin, Yu. 1998. Sotsiokulturnoe znachenie Chernomorskoj kordonnoy linii v razvitii Kubanskogo kazachego kraja, konets XVIII – vtoraya polovina XIX vek. [Sociocultural significance of the Black Sea cordon line in the development of the Kuban Cossack Territory, in the late 18th - second half of the 19th century]. Avtoreferat dissertatsii, Krasnodar, 1998. URL: <http://cheloveknauka.com/sotsiokulturnoe-znachenie-chernomorskoj-kordonnoy-linii-v-razvitii-kubanskogo-kazachego-kraja-konets-viii-vtoraya-polovi>. (In Ukrainian).

Кунин, Ю. Ю. 1998. Соціокультурне значення Черноморської кордонної лінії в розвитку Кубанського казачього краю, кінець XVIII – друга половина XIX в. Автореферат дисертації. Краснодар, 1998. URL: <http://cheloveknauka.com/sotsiokulturnoe-znachenie-chernomorskoj-kordonnoy-linii-v-razvitii-kubanskogo-kazachego-kraja-konets-viii-vtoraya-polovi>.

Lep'yavko, S. 2005. Ukrayins'ke kozaczstvo i teoriya Vely'kogo kordonu / Kozacz'ka spadshhy' na [Ukrainian Cossacks and the Great Border Theory]. *Kozatska spadshchina*, № 2, s. 49–65. (In Ukrainian).

Леп'явко, С. 2005. Українське козацтво і теорія Великого кордону *Козацька спадщина*, № 2, с. 49–65.

Markevich, A. I. 1893. Yuzhnaya Rus pri Yekaterine II. [Southern Rus under Catherine II.] Odessa, Tipografiya L. Kirkhner, 33 s. (In Russian).

Маркевич, А. И. 1893. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, Типография Л. Кирхнер, 33 с.

Mizits, Yu. A. Kashchenko S. G. 2011. Problema formirovaniya russkogo frontira na yuge Rossii v XVI – pervoy polovine XVIII v. otechestvennoy istoriografii [The problem of the formation of the Russian frontier in southern Russia in the 16th – first half of the 18th century in the national historiography]. *Vestnik Sankt-Petrburgskogo universiteta. ser. 2: Istoriya*, 2011, No. 1, s. 9–16. (In Russian).

Мизиц, Ю. А. Кашченко С. Г. 2011. Проблема формирования русского фронта на юге России в XVI – первой половине XVIII в. в отечественной историографии. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История*, № 1, с. 9–16.

Papkov, A. I. 2017. «Frontir» ili «ukraina»: dva podkhoda k izucheniyu istorii rossiyskoy kolonizatsii Dnepro-Donskoy lesopstepi v XVI–XVII vv. [„Frontier“ or „Ukraine“: two approaches to studying the history of the Russian colonization of the Dnieper-Don forest steppe in the 16th–17th centuries] *Rus, Rossiya: Srednevekovye i Novoye vremya*, issue 5, s. 176–182. (In Russian).

Папков, А. И. 2017. «Фронтир» или «украина»: два подхода к изучению истории российской колонизации Днепро-Донской лесостепи в XVI–XVII вв. *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*. Вып. 5, с. 176–182.

PSZRI. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire], vol. XXIII. (In Russian).

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи, т. XXIII.

RGVIA – Rossiyskiy gosudarstvennyy voenno-istoricheskiy arkhiv [Russian State Military Historical Archive], f. 52, op. 1/194, d. 304, part 1. (In Russian).

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив, ф. 52, оп. 1/194, д. 304, ч. 1.

Rigelman, A. I. 1847. Letopisnoe povestvovanie o Maloy Rossii i ee narode i kazakakh voobshche [Annalistic narrative of Little Russia and its people and Cossacks in general], part IV. Moskva, Universitetskaya tip., 819 s. (In Russian).

Ригельман, А. И. 1847. Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще, ч. IV. Москва, Университетская тип., 819 с.

Shamanaev, A. V. 2014. Puteshestviya v Krym Yekateriny II i Aleksandra I i stanovlenie sistemy sokhraneniya istoricheskogo naslediya Severnogo Prichernomorya. [The Journey of Catherine II and Alexander I to the Crimea and the establishment of a system for preserving the historical heritage of the Northern Black Sea]. *Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta. ser. 2, Gumanitarnye nauki*, № 3 (130), s. 79–89. (In Russian).

Шаманаев, А. В. 2014. Путешествия в Крым Екатерины II и Александра I и становление системы сохранения исторического наследия Северного Причерноморья. *Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки*, № 3 (130), с. 79–89.

Shaw, D. J. B. 1983. Southern Frontier of Moscow 1550–1770. *Studies in Russian Historical Geography*. London, New York, 1983, vol. 1. s. 117–142.

Shcherbina, F. A. 1883. Kolonizatsiya Kubanskoj oblasti [Colonization of the Kuban region]. *Kievskaya starina*, vol. VII, s. 529–545. (In Russian).

Щербина, Ф. А. 1883. Колонизация Кубанской области. *Киевская старина*, т. VII, с. 529–545.

Shcherbina, F. A. 1884. Istoriya samoupravleniya u kubanskikh kazakov [The history of the self-government in the Kuban Cossacks]. *Kievskaya starina*. Kiev, Yanv, vol. VIII. s. 223–246. (In Russian).

Щербина, Ф. А. 1884. История самоуправления у кубанских казаков. *Киевская старина*. Киев, Янв, т. VIII, с. 223–246;

Shcherbina, F. A. 1888. Kratkiy istoricheskiy ocherk Kubanskogo kazachego voyska [A short historical outline of the Kuban Cossack Army]. *Kubanskoe kazache voysko 1696–1888 godakh*, Voronezh, 1888, s. 1–240. (In Russian).

Щербина, Ф. А. 1888. Краткий исторический очерк Кубанского казачьего войска. *Кубанское казачье войско 1696-1888 годах*. Воронеж, с. 55.

Shevchuk, V. P., Taranenko, M. G. 1999. Istoriya ukrayinskoyi derzhavnosti [History of the Ukrainian statehood]. Kyiv, Libid', 1999. 448 s. (In Ukrainian).

Шевчук, В. П., Тараненко, М. Г. 1999. Історія української державності. Київ, Либідь, 448 с.

Skalkovskiy, A. 1846. Istoriya Novoy Sechi ili poslednego kosha Zaporozhskogo [The story of Nova Sich, or the last Zaporozhian Kosh]. Odessa, 1846, vol. III, 386 s. (In Russian).

Скальковский, А. О. 1846. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Одесса, т. III, 386 с.

Skalkovskiy, A. O. 1994. Istoriya Novoyi Sichi, abo ostann`ogo Kosha Zaporoz`kogo. Dnipropetrovsk, Sich, 660 s. (In Ukrainian).

Скальковский, А. О. 1994. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького [History of the New Sich, or the last Zaporozhian Kosh]. Дніпропетровськ, Січ, 660 с.

Sushchinskiy, B. 1998. Kozatski vozhdі Ukraїni. [The Cossack leaders of Ukraine]. Odesa, "Alfa – Omega". 685 s. (In Ukrainian).

Сушинский, Б. 1998. Козацькі вожді України. Одеса: "Альфа-Омега", 687 с.

Turner, F. 2009. Frontir v amerikanskoj istorii. [The Frontier in American History]. Moskva, Izdatelstvo Ves mir, 304 s. (In Russian).

Тёрнер, Ф. 2009. Фронтир в американской истории. Москва, Издательство "Весь мир", 304 с.

Vsepoddanneyshaya prosba 1882. Vsepoddanneyshaya prosba preobrazovannykh iz b. Zaporozhtsev chernomorskikh kozakov o poselenii ikh na Tamani. [The most complete request converted from b. Zaporozhets of the Black Sea Cossacks about their settlement on Taman]. *Kievskaya starina*, vol. III, s. 332–334. (In Russian).

Всеподданнейшая просьба преобразованных из б. Запорожцев черноморских козаков о поселении их на Тамани. *Киевская старина*, т. III, с. 332–334.

Zhukov, D. S., Kanishchev, V. V. Lyamin, S. K. 2015. Konkretno-istoricheskoe obosnovanie rascheta znacheniy upravlyayushchikh faktorov dinamiki yuzhnorusskogo frontira v XVII – seredine XIX v. [A concrete historical justification for calculating the values of the driving factors of the dynamics of the South Russian frontier in the 17th – mid 19th century]. *Vestnik Tambovskogo universiteta*. Ser. Gumaniternye nauki. Tambov, vol. 20, issue 10, s. 16–30. (In Russian).

Жуков, Д. С., Канищев, В. В. Лямин, С. К. 2015. Конкретно-историческое обоснование расчета значений управляющих факторов динамики южнорусского фронта в XVII – середине XIX в / Вестник Тамбовского университета. Сер.: Гуманитарные науки. Тамбов, т. 20, вып. 10, с. 16–30.

Zubkov, K. I. Frontir kak issledovatel'skaya paradigma [The Frontier as a research paradigm]. *Uralskiy Istoricheskiy Vestnik*, 2018, 4(61), s. 63–70. (In Russian).

Зубков, К. И. Фронтир как исследовательская парадигма. *Уральский Исторический Вестник*, 2018, 4(61), с. 63–70.

Статья поступила в редакцию 23.03.2020 г.

БАЛКАНСЬКІ РИСИ ОБРАЗУ ОДЕСИ: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ПРОЯВИ

Галина Стоянова

кандидат історичних наук, доцент, кафедра археології та етнології України,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Дворянська, 2,
65082, Одеса, Україна, gzstoyanova@gmail.com, ORCID 0000-0002-1832-2265

У статті розглядаються балканські риси в образі Одеси, шляхи їх формування та сучасні прояви.

Заселення та етнічний склад Одеси стали підґрунтям до формування так званого «одеського» феномену. Специфічність та унікальність його полягає саме в гармонічному поєднанні багатьох, з першого погляду, не поєднаних компонентів: різних соціальних, етнічних та конфесійних прошарків.

Балканські переселенці були серед перших жителів славного чорноморського міста. Першою балканською рисою образу міста є демографічна. Формування етнічного складу населення Одеси знайшло своє відображення і в топонімії міста.

Етнічність в умовах міста набуває чітких рис крізь призму значимих особистостей, які з одного боку стали відомими завдяки своїй діяльності в тій чи іншій сфері і одночасно прославили свій народ й асоціюються з певною етнічною належністю. Тому окреслюється третя риса – персональна. Простежується вона у значних справах окремих особистостей, здійснених на благо міста в різні історичні періоди.

Неабияким чином формуванню позитивного іміджу того чи іншого етносу в місті сприяють й окремі суспільні товариства, які на публічному рівні створюють сприятливі умови для взаємодії етнічної спільноти з представниками як «своєї» етнічної групи, так і влади чи суспільства в цілому. Звідси четверта риса – суспільно-культурницька, яка розкривається крізь призму діяльності суспільних організацій, що об'єднали окремі етнічні спільноти та підтримують їх етнічну ідентичність у місті.

П'яту рису – кулінарну, можна простежити у двох вимірах: по-перше, це балканський компонент «одеської» кухні, а по-друге, етнічні ресторани з «балканським акцентом», представлені у місті.

Усі вищезазначені риси дозволили продемонструвати на прикладі балканського концепту «одеської культури», яким чином етнічний колорит акумулювався в регіональний.

Ключові слова: Одеса, образ, балканські народи, греки, болгары, серби, албанці.

BALKAN FEATURES OF THE IMAGE OF ODESSA: WAYS OF FORMATION AND MODERN MANIFESTATIONS

Halyna Stoianova

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology and
Ethnology of Ukraine, Odesa, I. I. Mechnikov National University, str., 2 Dvoryanska Str.,
65082, Odessa, Ukraine, gzstoyanova@gmail.com,
ORCID 0000-0002-1832-2265

The article deals with Balkan features in the image of Odessa, ways of their formation and modern manifestations.

The Balkan settlers were among the first residents of the glorious Black Sea city. The first Balkan feature of the image of the city is definitely the demographic.

The formation of the ethnic structure of the population of Odessa was reflected in the toponymics of the city – hence the next feature – toponymic.

Ethnicity in the terms of the city acquires clear features also through the prism of the activities of significant personalities who, on the one hand, have become famous for their activities in one area or

another and at the same time have glorified their people and are associated with a certain ethnicity. In this regard, the following, the third feature – is personal.

Public and cultural organizations at the public level create favorable conditions for the interaction of the ethnic community with representatives of both «their» ethnic group and the government or society as a whole. Therefore, it will be appropriate to consider the next fourth feature – socio-cultural, which is revealed through the prism of the activities of public organizations and societies that unite individual ethnic communities and support their ethnic identity in the city.

The history of the settlement of the city of Odessa, the formation of its ethnic composition were also reflected in the nutrition system. Accordingly, the following fifth feature cannot be overlooked – a culinary one that can be traced in two dimensions: first, it is the Balkan component of “Odessa” cuisine, and second, ethnic restaurants with the so-called. “Balkan accent” presented in the city.

All of the above features allowed us to demonstrate on the example of the Balkan concept of “Odessa culture”, how ethnic color has accumulated into a regional one.

Keywords: Odessa, image, features, Balkan peoples, Greeks, Bulgarians, Serbs, Albanians.

*«...Язык Италии златой
Звучит по улице веселой,
Где ходит гордый славянин,
Француз, испанец, армянин,
И грек, и молдаван тяжелый,
И сын египетской земли
Корсар в отставке Морали...»*

О. С. Пушкин

В наш час поняття «місто» виступає не лише означенням певного населеного пункту, а є значно ширшим. Воно є багатозначним. Це і унікальне зібрання архітектурних пам'яток, і місце формування міської культури, і центр влади, що поширюється на прилеглий території, і центр певних економічних зв'язків, і особливе соціокультурне середовище. Вивчення міста давно стало міждисциплінарним дослідницьким полем. Воно являє собою як певну інтегровану дисципліну – урбаністику, так і сукупність різноманітних теоретичних підходів та дисциплінарних традицій. Місто вивчалось і вивчається істориками, соціологами, архітекторами, географами, етнологами і соціальними антропологами. Окреме місце посідає дослідження такої дослідницької категорії як «образ міста», яка включає цілий ряд параметрів: від системи життєзабезпечення чи соціально-економічної діяльності до духовного життя, в тому числі різноманітних форм дозвілля, культурної та релігійної сфер. Дана категорія часто використовується гуманітарними науками, оскільки охоплює сукупність типових видів життєдіяльності індивіда, соціальних груп, суспільства в цілому у поєднанні з умовами життя.

Відповідно з використанням того чи іншого типу джерел та дослідницьких завдань образ міста може бути:

- поетичним (художня література – поезія, проза)
- архітектурним (споруди, будівлі, вулиці)
- демографічним (шляхи формування та динаміка складу населення)
- етнічним (етнічні групи, прояви етнічного компоненту в різних сферах міського життя)
- біографічним (біографії видатних діячів, відвідувачів та уродженців міста)
- соціокультурним (соціокультурні практики городян)
- віртуальним (Інтернет-форуми, блоги, спільноти у соцмережах, що репрезентують локальну ідентичність).

Нашою **метою** буде простежити шляхи формування балканського компоненту образу Одеси та його сучасні прояви у соціокультурному середовищі міста.

Так склалося історично, що шляхи заселення, етнічний склад Одеси стали підґрунтям до формування так званого «одеського» феномену. Специфічність та унікальність його полягає саме в гармонічному поєднанні багатьох, з першого погляду, не поєднаних

компонентів: різних соціальних, етнічних та конфесійних прошарків. Не останнє місце у формуванні унікального образу Одеси, поруч з іншими, на рівних позиціях, займає й балканський компонент. При чому його прояви частіш за все не на поверхні, тобто не суто візуальні, що свідчить про їх глибоке історичне коріння.

Перейдемо безпосередньо до розгляду балканських рис, які історично сформувалися та стали невід'ємною складовою образу Одеси.

Перша риса, яка обумовлена історичними подіями та процесами заселення міста – демографічна.

Південна Пальміра, Чорноморський Вавилон. Маленький Париж, Столиця Півдня, – якими тільки епітетами не нагороджували Одесу. І не спроста. Міста практично ще не було, але приїжджі, які спостерігали забивання перших портових паль, вже пророкували йому блискуче майбутнє.

Максимально інформативним при винятковій лаконічності (не кажучи вже про художні достоїнства) є пушкінський «портрет Одеси», який дає більше розуміння природи, душі міста, його таємниці, ніж багато і багато об'ємні історичні трактати (саме ці слова Пушкіна, на нашу думку, є доречним епіграфом до даної статті). І слідом за Пушкіним шанувальниками і «портретистами» Одеси стали багато і багато видатних літераторів, художників, музикантів, акторів, вчених, громадських діячів (*V chem zhe fenomen Odessy?*).

Американська дослідниця Патрісія Херліхі, аналізуючи демографічний розвиток населення Одеси у XIX столітті, вказувала на вирішальну роль приїжджих як важливий фактор популяції міста (Gerligi 1999, 226–233).

Розквіт Одеси робив її привабливою для численних переселенців. В багатьох губерніях Росії розповсюджувались чутки про місто, в якому великий попит на робочі руки, де відкривалися спокусливі можливості для заняття ремеслом, промислами, торгівлею. Як зазначав український історик О. П. Оглоблін, під впливом порто-франко заробітна плата в Одесі в той час була вища, ніж в Англії чи будь-якій іншій країні (Ogloblin 1928, 42).

В перші десятиліття XIX ст. помітну роль в економіці, культурі та деяких інших сферах міського життя відігравали саме вихідці із зарубіжних держав. Багато переселенців-іноземців прибувало в місто з володінь Туреччини, де вони зазнавали різноманітних форм пригнічення. Серед вихідців з цієї країни та займаних нею територій були греки, болгары, серби та ін.

Балканські переселенці були серед перших жителів славного чорноморського міста, що ще раз говорить на користь того, що першою балканською рисою образу міста є безумовно демографічна.

Греки. Стосовно греків слід зазначити, що не лише засновані ними міста-колонії на теренах Північного Причорномор'я стали помітним внеском в розвитку культури даного регіону, але й значно пізніше, за часів виникнення та розвитку Одеси греки не залишилися осторонь. Немалий внесок зробили греки в розвиток Одеси, вкладаючи гроші у будівництво і навіть успішно керуючи містом.

Після захоплення російською армією турецької фортеці Хаджибей і заснування Одеси (названої в пам'ять античного міста Одессос, колонії Мілета) тут оселилися греки. Найпершими жителями, які створили грецьку общину були сім'ї Рафтопуло, Горголі, Стаматі, Ламбро, Маврокардато, Скарлато, Хрисомали, Линардато та інші – всього 20 сімей. В 1795 році в Одесі проживало 224 грека, в 1796 – 3 тис. осіб, в 1910 – 10 тис. (Населення Одеси на той час було 550 тис.). Грецькою мовою розмовляло 5013 осіб (Nun'yes 2007, 64).

Греки були серед крупних неогоціантів, що відгравали значну роль у зовнішній торгівлі, зачинателів банківської справи, дрібних торговців, власників промислових підприємств, дрібних товаровиробників і ремісників, власників готелів і ресторанів, вважалися умілими пекарями. Чимало з них залишили по собі добру пам'ять в історії Одеси. Це – Д. Палеолог, П. Родоканакі, Г. Маразлі, М. Кріон та ін. (Stanko 2002, 104).

Представники грецької громади Одеси внесли помітний вклад у підготовку національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського ярма. Тут, на цьому березі Чорного моря, народилася та патріотична сила, яка принесла Греції – Незалежність. І поруч з греками в цій боротьбі були їх брати-одновірці – російські, болгары, серби,

українські (чорноморські) козаки, що віддавали свої життя за звільнення всіх балканських народів.

Грецька діаспора Одеси внесла великий внесок у становлення і розвиток міста-порту Одеси. Окрім цього, греки посідали провідне місце у торговельних відносинах Росії з багатьма країнами світу. Завдяки діяльності відомих грецьких купців, була створена міжнародна торговельна мережа і Одеса стала морськими воротами Півдня Російської імперії.

Болгари. Після падіння фортеці Ізмаїл в грудні 1790 року частина болгар проживали в Ізмаїлі переселилася в околиці Хаджибея, тим самим вони започаткували болгарську присутність в майбутній Одесі.

Перший перепис населення Одеси 25 липня 1795 року зафіксував факт того, що до цього моменту в Одесі проживало 60 болгар – 33 чоловіки і 27 жінок, поселених на землях генерала Де-Вітте. Через два роки Новоросійський генерал-губернатор у своєму рапорті пише, що болгари прийшли сюди після взяття фортеці Ізмаїл і знаходяться в найбіднішому стані. Вони просять також про поселення на довічне перебування в якості казенних поселенців Одеси.

Згідно генерального плану Одеси того часу видно, що в межі міста на той момент входить і поселення Булгарка, жителями якого були ті ж 33 чоловіки і 27 жінок. У своїй книзі «Молдованка» Тетяна Донцова пише: «Всупереч думці, що склалася, потрібно визнати, що молдавани не є піонерами поселилися близько Водяної балки. Роль тутешніх першопоселенців по праву належить болгарам, засновникам Малої Булгарки. Лівий берег Водяної балки став колискою одеських болгар задовго до утворення на його правому березі молдавського поселення» (Dontsova 2016, 24). Саме ті 60 чоловік болгар, які вийшли з Ізмаїла і стали засновниками одеського району Булгарки, яке проіснувало ціле століття з кінця XVIII до кінця XIX століття.

На початку XIX століття в район Булгарки заселяються нові сім'ї болгар з навколишніх колоній Кубанка, Великий і Малий Буялик – Господинові, Добреви, Іванови, Сербінові, Мікулови, Булгарови.

В кінці XVIII – початку XIX століття Одеса притягує до себе цілу низку купців третьої гільдії болгарського походження. У 1800 році в відомості Одеського магістрату записані купці третьої гільдії Іван Вразов, Іван Івані, Іван Ангуров і Коста син Дімо. У перше десятиліття XIX століття в Одесу заселяються майбутні меценати і видатні діячі болгарського Відродження Микола Спиридонов Палаузов і Васил Євстаф'єв Априлов.

У 60-і рр. XIX століття Микола Миронович Тошков, Василь Рашеев і Микола Христофорович Палаузов володіли майже всім кварталом, окресленим сучасними вулицями Дворянська, Ніжинська, Льва Толстого та Новосельського. Вони називали його болгарським кварталом.

Болгари в Одесі є торговцями різного рівня, чиновниками в різних відомствах, ремісниками і просто різноробочими. Серед них є великі розгалужені сім'ї, але є й ті, хто самотньо живуть. У метричних книгах грецької церкви Св. Трійці, парафіянами якої були болгары, містяться відомості, що проливають світло на ряд аспектів життя простого народу. Так, наприклад, ми знаходимо запис про Миколу, незаконнонародженого сина одеської ремісниці Катерини Василівни Болгарової. У великій кількості зустрічаються представники болгарського прізвища Сомлеви, які часто є кумами на весіллях і хрещеними батьками новонароджених болгар Одеси.

Шлях албанців до України був довгим та непростим. Перші переселенці з'явилися в Україні у II пол. XVIII ст., коли 1778 р. грецьке військо утворене С. Мавромахалі, до складу якого входили албанці, було переселене в Крим. Тікаючи від турецького гноблення, багато переселенців з Балканського півострова, у тому числі й албанці, оселялися на південних землях Російської імперії. В Одесу албанці переселилися з Криму і Болгарії ще у перші роки від її заснування. Про це згадується в архівних документах «Комісії для поселення греків і албанців» (Nun`yes 2007, 22). За часів Катерини II для арнаутів були побудовані будинки – перші в Арнаутській слободі. У 1818 році албанці отримали статус колоністів. Вони компактно проживали на вул. Велика Арнаутська та Мала Арнаутська. Буйна вдача переселенців та їх постояльців (арнаути використовували свої будинки в якості заїжджих дворів) досить часто відображалася в кримінальній хроніці (Kesmendzhi).

Щодо терміну «арнаут» слід зазначити, що в Османській імперії арнаутами називали всіх християн, які перебували на службі в турецькій армії. За однією з версій османи називали «арнаутами» учасників «Грецького війська», які були влучними стрільками та сильними воїнами, як правило, це були албанці (Zhecheva et al. 2014, 172). Назва «арнаут» в кінці XVIII – початку XIX ст. закріпилася за православними греками та представниками інших балканських народів, які втікали з Турецької імперії на землі, відвоєвані Російською імперією у Туреччині в ході російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. (Kesmendzhi).

Після захоплення Балкан турками у XVII столітті серед інших біженців-християн на Україні з'являються серби. Спочатку це були поодинокі особи. Поселення сербів на Одещині виникає після поразки сербського повстання проти турок. Саме сюди переселялися втікачі-срби з Чорногорії. У 1805 р. 22 сім'ї (100 осіб) із знищеного турками чорногорського села Требеса заснували Сербку, а 12 сімей (90 осіб) з села Хумаца – Чорногорку (Nun`yes 2007, 132).

В Одесі проживали сербські купці, науковці та культурні діячі. У 1891 році було засновано Сербське добродійне товариство. У той період в Одесі існувало консульство Королівства Сербія. Під час Першої світової війни в Одесі перебував штаб Сербського добровольчого корпусу. Після подій 1917 р. більшість сербів евакуювалась разом з білогвардійцями. А ті, що залишилися – загубились в мороку революції.

Підсумовуючи, можна в цілому погодитися з висловлюванням відомого сербського дослідника Л. Церовича про історію місцевих сербів: «Данас у Одеси Срба више нема. Има их само у историји» («Тепер в Одесі сербів більше нема. Є вони лише в історії») (Tserovich 2002).

Основу будь-якого міста складають його вулиці. Саме вони є свідками та хранителями окремих сторінок його історії. Не виключенням стала й Одеса. Формування її етнічного складу населення знайшло своє відображення і в топонімії міста – звідси наступна риса – просторова (або топонімічна).

Серед назв одеських вулиць зустрічаємо – Грецька (вулиця та площа), Велика та Мала Арнаутські, Болгарська.

Однією з найстаріших вулиць міста є Грецька. Свою назву вулиця отримала через те, що більша частина її жителів були представниками найчисленнішою діаспори міста – греками. Поселення греків тут були ще до взяття Хаджибею. Так, за даними одеського краєзнавця Олега Губаря на місці сучасного будинку №30 по Грецькій вулиці була розташована кав'ярня грека Симон Аспарідіса. Як пише О. Губар, під час штурму Хаджибея Аспарідіс втік із міста і повернувся лише через п'ять днів, 19 вересня. Однак Олександр Дерібас вважає, що Аспарідіс не тікав із міста і був у своїй кав'ярні вже 14 вересня. Саме Симона Аспарідіса вважають одним з перших рестораторів Одеси. З часом вулиця, на якій стояла кав'ярня Аспарідіса, і яку масово заселили його співвітчизники, стала центральною і найяскравішою вулицею міста. Тут мешкали найкрупніші грецькі підприємці, вона була наповнена закладами на кшталт: «Бакалейна і колоніальна торгівля Мавроматіс», «М'ясна лавка Пефані», «Пивна лавка Каліфотіді», «Перукарня Тесеоглу». Як писав онук брата засновника Одеси Олександр де Рібас ще на початку XX століття: «Грецька вулиця має свій особливий аромат. Пахне на ній і фініками, і горіхами, і ріжками, і апельсинами, і всякими колоніальними спеціями» (De Ribas 1995).

Грецька площа – одна з найстаріших та найбільших площ Одеси. Ще за існування поселення Хаджибей в районі цієї площі існував базар. Розбудова площі розпочалася із ділянки, що примикає до Грецької вулиці, пізніше – із боку Дерібасівської. Серед забудовників переважали греки – Іоаннопуло, Серафіно, Папахаджи, Раллі, Маразлі. Саме ця особливість і дала назву площі.

Історія Грецької площі почалася ще за часів Франца Деволана, що складав перший містобудівний план новонародженої Одеси. За зразком архітекторів Стародавнього Риму було вирішено створити декілька незалежних центрів («вогнищ») міського життя, які групувалися б навколо ринкових площ. Одним з таких центрів і стала площа Грецька. Вона була також центром головної торгової артерії міста. Ідеї Деволана реалізовували архітектори – брати Франц і Джованні Фраполлі. Забудова велася з початку XIX століття, а остаточно вигляд торгових рядів Грецького базару склався до 1830 року (Petrova).

Поет Едуард Багрицький писав:
Над Грецької площею ринок шумів,
Горіли над містом зорі.
Диміли кав'ярні, і Пушкін дивився
На свіже сизе море ...

Одна з нових локацій для відпочинку жителів та гостей сучасного міста – *Грецький парк*, побудований завдяки грецьким меценатам.

Колись на картах міста можна було побачити окрім Молдаванської слободки, ще й Арнаутську. Все почалося в далекому 1791 році. Один із засновників Одеси Платон Зубов, після закінчення війни з турками, доручив Йосипу де Рібасу побудувати будинки для греків і православних албанців – арнаутів. Так і зародилася в Одесі Арнаутська слобода (Malaya Arnautskaya: 10 interesnykh faktov...). З роками вона «розчинилася» в міській забудові.. «Епіцентр Арнаутської слобідки був в плані майже квадрат, обмежений сучасними вулицями Базарною, Канатною, Пантелеймонівською і Пушкінською» (Gubar 2010a, 25).

Одеситам відомо, що своїм назвам Велика та Мала Арнаутська зобов'язані албанцям, першим поселенцям цього району. Хоча, як зазначає О. Губар, люди оселялися тут різні: «За розпорядженням де Рібаса ці споруди передали грецькому попечителю Кес Оглу (Кесоглу) для розміщення середземноморських переселенців. Останній, проте, помішав тут не тільки греків, албанців і південнослов'ян, а й осіб, які прибували з різних регіонів Росії і зарубіжжя» (Gubar 2010a, 20).

Частина албанців, що осіли в Одесі, служили в російських військах, а решта займалися ремеслами і комерцією. Саме тоді зародився поділ вулиць. На місці Великої Арнаутської стояли будинки флотських команд з рослих арнаутів, а на Малій Анаутській мешкали низькорослі піхотинці і кавалеристи. Деякі з них оселилися в селі Арнаутівка, яке зараз називається Олександрівка (Vopros-otvet: otkuda proizoshli nazvaniya odesskikh ulits).

З Болгарською вулицею особливий топонімічний випадок. Усупереч розповсюдженому уявленню, назва вказує не на болгар взагалі, а на конкретне болгарське сімейство Болгарових (Булгарових), яке осіло тут ще з середини 1810-х років. Дмитро Болгаров виконував обов'язки «наглядача Молдаванської Слобідки» ще в 1813 році. В дослідження відомого одеського історика та краєзнавця зазначається, що 15 червня 1813 року на Молдаванській слобідці відводяться чотири місця стандартної міри, в тому числі «наглядачу Молдаванської слобідки Дмитру Болгарову», з ім'ям якого ймовірно можна пов'язати назву однієї з молдаванських вулиць (Gubar 2010b, 32). Є інформація про ряд представників цього прізвища, в тому числі – власників нерухомості по «вулиці імені себе»)).

У 1814 році Будівельний комітет видав Євдокії Сербіновій, яку також іменували як Булгарова відкритий лист на будівництво будинку, який був побудований тільки до 1829 році. Ділянка Булгарових-Сербінових розташовувалася у витоків майбутньої вулиці. У XIX столітті вулиця фігурувала в документах і на картах і як Болгарська, і як Сербіновська, паралельна назва вулиці – Сербіновська виникає завдяки Михайлу Сербінову. Є припущення, що родини Булгарових і Сербінових, які породичалися, були вихідцями з позабутого нині району міста – Булгарки (Dontsova 2016, 332).

Етнічність в умовах міста набуває чітких рис ще й крізь призму діяльності значимих особистостей, які з одного боку стали відомими завдяки своїй діяльності в тій чи іншій сфері (наприклад, політика, громадські справи, наука тощо), і одночасно прославили свій народ й асоціюються з певною етнічною належністю. В зв'язку з цим окреслюється наступна, третя риса – персональна. Простежується вона у значних справах окремих особистостей, здійснених на благо міста в різні історичні періоди.

Греки зробили свій помітний внесок, як в політичний, економічний, так і культурний розвиток міста. Слід зазначити, що протягом XIX століття їм вдалося шість разів ставати на чолі Одеси, починаючи з 1800 року, коли міським головою став Іоан Кафеджі. Міським головою обиралися Іван Амвросій (двічі), Дмитро Інглезі, Костянтин Папудов (Nun'yes 2007, 65). Але найбільше прославила одеських греків діяльність на цій посаді Григорія Григоровича Маразлі, який був головою з 1878 по 1895 рр. Під його керівництвом Одеса зростала як культурно-просвітницький і курортний центр Півдня Російської імперії. За цей період в місті були відкриті бактеріологічна лабораторія, яку очолив І. І. Мечников,

ботанічний сад, курорт «Куяльник», Публічна бібліотека, Центральний поштамт, психіатрична лікарня, Художній музей, більш як 40 публічних та навчальних закладів, підприємств, магазинів, ринок «Привоз». З'явилися газове освітлення і трамвай. Багато з цих закладів було створено на власні кошти Г. Маразлі та на благодійні внески грецької громади. Очолоюючи Грецьке благодійне товариство, Григорій Маразлі сприяв тому, щоб грецька община забезпечувала усім необхідним греків-переселенців. Сучасна Одеса своїм виглядом багато в чому має завдячувати саме Г. Маразлі.

В перші десятиріччя XIX століття в Одесі з'являються провідні діячі болгарського Відродження Микола Спиридонов Палаузов і Васил Євстаф'єв Априлов. Найбільш високі позиції в соціальній ієрархії Одеси досяг Микола Христофорович Палаузов, який не тільки отримує титул дворянина, а й виконує обов'язки міського голови Одеси. Він виступає ініціатором заснування і потім головою Одеського болгарського настоятельства (1854–1899), яке друкує болгарською мовою книжок більше, ніж у самій Болгарії на той час. У 40–60 роках XIX століття Одеса була одним з центрів болгарського суспільно-політичного руху. Спочатку в 1858 році в Одесу приїздить болгарський революціонер Георгій Раковський. Саме тут він пише «План звільнення Болгарії». Згодом у 1863 році сюди прибуває болгарський поет і революціонер Христо Ботєв. Також в Одесі пише свої перші оповідання та розпочинає роман «Під ігом» Іван Вазов.

Серед відомих болгарських діячів сучасності відзначимо наступних.

В сфері політики та суспільної діяльності – це Антон Іванович Кіссе, уродженець с. Євгеновка Тарутинського району, отримав вищу освіту в Одесі. На сьогодні він є Народним депутатом України, Президентом Асоціації болгар України, Президентом Асоціації спортивної боротьби Одеської області, ініціатором та активним учасником різноманітних громадських та культурницьких заходів, пов'язаних з болгарською спільнотою Одеси.

В сфері науки – це безумовно відомий вчений – доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України – Володимир Никифорович Станко. Народився він в с. Тернівка Миколаївської області в болгарській родині. Отримавши історичну освіту, він став не просто істориком, а й видатним археологом, етнологом, організатором дослідницького та освітнього процесу в Одесі, тривалий час був деканом історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. Саме завдяки йому на цьому ж факультеті була створена кафедра археології та етнології України, він також став ініціатором та родоначальником створення етнографічної школи в Одесі (*От etnologii k sotsiokulturnou antropologii...*). Але ж особливою його турботою була болгаристика. В. Н. Станко заснував Одеське наукове товариство болгаристів та кафедру болгаристики на філологічному факультеті ОНУ, став автором значної кількості наукових публікацій, присвячених його батьківщині, предкам, болгарам. Хоча він вважав, що не можна бути фахівцем по одному народу і кожному спільноту вивчати в контексті крос-культурних взаємодій. Значною є його громадська діяльність в національно-культурному русі Асоціації болгар України.

І ще один приклад присвячено людині, яка присвятила своє захоплення у добру справу – це ініціатор створення єдиного в Україні Музею історії футболу в Одесі – Емануїл Ганєв (серед народу відомий як Міша Болгарин). Спочатку в 2009 році було створено Клуб вболівальників футболу, де була представлена колекція футбольної атрибутики, зібрана за 35 років Е. Ганєвим (*Klub bolelshchikov futbola...*). Однак сильна пожежа у 2013 році знищила майже всі ексклюзивні та раритетні речі. Е. Ганєв ініціює створення скверу «Історії футболу», де було встановлено стелу українським володарям «Золотого м'яча». Величезний ентузіазм та відданість своєму захопленню здатні робити справжні дива! Адже 10 вересня 2016 року Музей було знову відкрито для відвідувачів. При цьому слід зазначити, що згадуючи про цю аподію Інтернет-портали повідомляли не лише офіційне ім'я творця Музею футболу в Одесі, але й «народне» – Міша Болгарин (*Muzeu futbola snova...*).

Однак не лише окремі видатні особистості певного етнічного походження сприяють формуванню позитивного іміджу того чи етносу в місті. Неабияким чином цьому сприяють й окремі суспільні товариства, які на публічному рівні створюють сприятливі умови для взаємодії етнічної спільноти з представниками як «своїї» етнічної групи, так і влади чи суспільства в цілому. Тому доречно буде розглянути наступну четверту рису – суспільно-культурницьку, яка розкривається крізь призму діяльності суспільних організацій та товариств, що об'єднали окремі етнічні спільноти та підтримують їх етнічну ідентичність у місті.

Греки відігравали важливу роль в заснуванні міста, порту, розвитку міжнародної торгівлі, займали ключові позиції в органах місцевого самоврядування. Деякі підприємницькі грецькі родини – Родоконакі, Ралі, Маразлі, Вучина та ін., які протягом декількох поколінь посідали провідні позиції в економічному житті міста, брали активну участь в діяльності благодійних товариств, назавжди ввійшли в історію Одеси. (Stanko 2002, 213). Однак перше формальне об'єднання етнічних греків в Одесі було пов'язане не з благодійністю чи релігійною підтримкою діаспори, а з їх боротьбою за незалежність історичної Батьківщини від Османської імперії. У 1814 р. виникає Таємне товариство «Філікі Етерія» (з гр. «Спілка друзів»), засноване Н. Скуфасом, Е. Ксантосом і А. Цакаловим (Bilousova 2017, 49). Саме ця подія стала початком підготовки Грецької революції 1821 р. і вплинула на те, що греки вважають Одесу «своїм» містом, адже саме звідси для них засяяв вогонь свободи. Серед інших грецьких організацій більш пізнього часу можна назвати – Грецьке благодійне товариство (з 1862 р.), Грецьке громадське зібрання «Анагеннісі» (з гр. – «Відродження») (започатковане у 1907 р.), Товариство взаємодопомоги службовців греків (1910 р.), грецьке музично-літературне товариство «Неа зої» (з гр. – «Нове життя»), створене у 1918 р. студентами Новоросійського університету за сприяння грецького клубу «Омонія» (з гр. – «Злагода») (Bilousova 2017, 49).

Якщо говорити про другу половину ХХ століття, то після досить тривалої перерви перша не лише в Одесі, а й в Україні грецька організація виникла саме в Одесі – це грецький клуб «Еллада» у 1988 році. Ініціатором створення клубу як осередку відродження славетних грецьких традицій Одеси став Арістотель Агафангелович Папуніді (Nun`yes 2007, 72). Треба згадати також, що «Еллада» стала однією з перших етнічних організацій у самій Одесі. Клуб став визнаним центром руху за відродження еллінізму в Україні. Його члени свого часу взяли під контроль реставраційні роботи по відновленню історичного грецького будинку у Червоному провулку, 20, і сприяли створенню Грецького культурного центру. В цьому будинку тепер знаходиться музей «Філікі Етерія», збереження якого наприкінці 80-х – початку 90-х років також є заслугою «Еллади». Наслідком активності «Еллади» стала й увага уряду Греції до Одеси – 1994 р. відкрилася Одеська філія Фонду грецької культури. «Елладівці» запровадили святкування грецьких національних днів, насамперед Дня «Охі» та Дня незалежності, доклали значних зусиль для впровадження вивчення грецької мови. Клуб активно співпрацює з іншими грецькими організаціями та товариствами інших національних меншин в Одесі, області та в Україні. Зокрема він є активним членом Союзу греків України, Ради представників національно-культурних товариств Одеської області Одеської облдержадміністрації.

Окрім цього, грецькими громадськими організаціями всієї Одеської області опікується Одеська обласна громада греків, створена у 1994 р. Вона співпрацює з Генеральним Консульством Республіки Греція в Одесі, є членом Ради представників національно-культурних товариств при Департаменті у справах національностей та релігій облдержадміністрації та бере активну участь у всіх культурних заходах місцевої влади. З 1999 року входить увійшла до складу Федерації грецьких товариств України (Nun`yes 2007, 71).

З жовтня 2003 р. раз на місяць громада видає газету «Одиссос». При громаді працює жіноча рада, яка займається організацією свят і заходів, шиттям національних костюмів. В доробку молодіжної організації громади проведення свят, дискотек, вивчення мови. При обчині працює клуб підприємців, на базі якого створено грецько-український торгово-промисловий бізнес-центр.

Одеса радо прихистила не лише грецькі, а й болгарські організації, які мають всеукраїнський статус. Насамперед це Асоціація болгарських національно-культурних товариств і організацій України, яка була створена в Одесі 2 жовтня 1993 р. спочатку це були лише сім організацій, існуючих на той час, однак кількість їх згодом стала більше. Як зазначалося вище, президентом Асоціації є А.І. Кіссе. Основною метою діяльності Асоціації є сприяння розвитку національної культури болгар, які проживають в Україні, сприяння задоволенню їхніх культурних, духовних, етнічних і соціально-економічних інтересів, розвиток дружніх взаємин між Україною та Болгарією (Asotsiatsia na balgarite v Ukraїna...). Друкованим органом Асоціації є всеукраїнський тижневик «Обозрение плюс».

Окрім цього, в Одесі діє з 2007 року «Конгрес болгар України» (очолює Ю. Граматик). За підтримки Конгресу в 2013 році в Одесі було відроджено Болгарський Драматичний

театр. До складу трупни входять бессарабські болгари, а також одесити, які об'єдналися заради спільної справи – відродження болгарського театру в Одесі. І як позиціонують себе творці театру – Одеський Болгарський Драматичний театр – це сучасний театр з болгарським акцентом! (Odesskiy Bolgarskiy Dramaticheskii teatr...).

А з 2013 року в Одесі була зареєстрована ще одна громадська організація болгар – «Всеукраїнська асамблея болгар України». Очолила її головний редактор газети болгарською мовою «Роден край» – Дора Костова.

Кожна з названих вище болгарських організацій, зареєстрованих в Одесі, має в своєму активі розгалужену систему соціальних та політичних зв'язків.

Окрім цього, слід згадати такі інфраструктурні об'єкти болгарського спільноти в Одесі, як Одеське болгарське дружество (діє з 1989 р), Всеукраїнський центр болгарської культури (з 1999 р), бібліотека імені Івана Вазова (з 1998 р) і Болгарський молодіжний клуб «Актив» (з 2008 р). Таким чином, з їх допомогою охоплені різні соціальні групи етносу, представлені в місті – діти, молодь, науковці, громада. Наприклад, завдяки Всеукраїнському центру болгарської культури болгарська громада міста має змогу збиратися і відзначати не лише важливі історичні дати, але й свята народного календаря. Іноді святкування виходить за межі культурного центру і майданчиком свята стає власне простір міста. Наприклад, вже традиційним стало відзначення свята «Довіждане, Баба Марта», що знаменує собою весну, яке супроводжується прикрасою дерев біля Оперного театру біло-червоними «мартенічками», а також національними болгарськими піснями і танцями.

Серби в 1885 р. зробили спробу започаткувати товариство, однак перша спроба вдалою не вийшла. Лише у 1891 р. громада створює Сербське благодійне товариство при генеральному консульстві Сербії в Одесі. У становленні цього об'єднання велику роль відіграв генеральний консул Г. Суппичич. Окрім нього засновниками виступили князь Ю. Гагарін, А. Петрович, Г. Міткевич і Н. Маркович (Bilousova 2017, 53). Організація мала на меті надавати допомогу незаможним сербам в Одесі та в передмісті, і таким, які перебували в місті проїздом. Грошові кошти товариства склалися з членських внесків, пожертв, прибутків від театральних постанов, сімейних вечорів, балів. Одеські дами, що брали участь у збільшенні коштів товариства, здобували звання благодійниць товариства. На прохання консула Г. Суппичича Новоросійський університет із 1893 по 1919 р. регулярно надавав актову залу і велику аудиторію для читання публічних лекцій на користь Сербського благодійного товариства. (Bilousova 2017, 54).

А ось знайомити сучасну громадськість України в цілому та Одеси зокрема з культурою сербського народу взяла собі за мету громадська організація «Україно-сербське товариство», зареєстроване в Одесі з 2004 року. Товариство об'єднує в основному істориків, мовознавців, творчу інтелігенцію.

Збереження мови та культури албанців сучасної України опікується албанське культурно-просвітне товариство «Ріліндія» («Відродження»). З моменту його заснування (1993 р.) в напрямках його роботи не лише вивчення мови, але й збереження пам'яток культури, літератури й історії, культурні контакти з албанцями, які проживають на інших територіях, участь у міжнародних науково-культурних заходах. Хоча товариство має лише районний статус (зареєстроване в с. Жовтневе (Каракурт) Болградського району Одеської області), його діяльність висвітлюється на сторінках не лише місцевої, але й центральної та міжнародної преси. Воно має свою газету «Rilindija», матеріали в якій друкуються на албанській, російській та українській мовах (Nun`yes 2007, 23).

Історія заселення міста Одеси, формування її етнічного складу знайшли також своє відображення і в системі харчування, яка в результаті стала вдалим поєднанням різноманітних традицій – української, російської, єврейської центрально-європейської, кавказької, так і безперечно балканської. Кожен з цих компонентів додав свого колориту, пристосовуючи досвід і звичаї до місцевих обставин. Відповідно неможливо оминати увагою наступну п'ята рису – кулінарну, яку можна простежити у двох вимірах: по-перше, це балканський компонент «одеської» кухні, а по-друге, етнічні ресторани з т. зв. «балканським акцентом», представлені у місті.

Балканський субстрат одеської кухні формувався першочергово на рівні продуктової сировини. Болгари, що проживали не лише в місті, але й у передмістях Одеси, зайняли

нішу городників та виноградарів. Саме вони були постачальниками на одеські ринки зелені, бахчі, овочевих культур. Солодкий перець отримав сталу назву «болгарський», хоча в ХХ ст. болгари і втратили монополію на вирощування цього овочу. Завдяки албанцям на півдні України став популярним один з сортів ярової пшениці – арнаутка. За часів молодого Одеси греки-рибалки забезпечували жителів міста різноманітною рибою. Саме завдяки їм одеські ринки отримали кефаль, бичок, глоську, мідії – такий асортимент задовольняє потреби й сучасного одесита.

«Балканський слід» є помітним і в системі споживання їжі. Серед назв закладів міського харчування зустрічаємо – таверна (з грецьк.), корчма (з болг. *кръчма* – болг.), «бадега» (з романської) (Prigarin 2017, 172). Наприклад, на розі Катериненської і Грецької працює «Бессарабська бадега», що позиціонує себе як ресторан бессарабської кухні і надає перевагу лише локальним постачальникам продуктів та напоїв.

Локальні спеціалітети як в продуктах харчування, так і стравах та напоях пропонує «Міський ринок їжі». Суто грецькі товари (різноманітні оливки, ексклюзивну нерафіновану оливкову олію, фету та ін.) можна придбати в «Грецькій лавці» на Новому базарі. А ось спеціалітети в сфері напоїв пропонує мережа магазинів «Вина світу». Окрім того, що тут ви знайдете напої з різних куточків світу на свій смак та гаманець, серед асортименту можна зустріти суто балканські – грецьку узо, сливовицю, грушовицю та різновид ракії. Як зазначає персонал магазину, серед покупців болгарської ракії найчастіше зустрічаються представники саме болгарської етнічної спільноти, які мешкають у місті.

Як в спеціалізованих кафе та ресторанах, так і в транснаціональних мережах пропонують відвідувачам місцеві делікатеси. В загальному асортименті особливе місце посідають балканські страви: широкий вибір закусок з бринзою, різноманітні варіанти приготування мідій, овочів, «грецький» та «шопський» салати доволі часто зустрічаються серед ресторанного меню.

В меню відомого закладу «Гамбрінус» є салат під назвою «Салат для Сенькі-грека», що являє собою поєднання болгарського перцю, огірків, томатів, маслин, сиру Фета, кримської цибулі, оливкового масла. Ну чим не «балканський мікс»? А ось суто грецьку кухню можна знайти зараз в меню багатьох закладів міста, які позиціонують себе як ресторани середземноморської кухні. Колись існував і суто грецький ресторан «Папа Коста» на вулиці Грецькій (вже зачинений), на Грецькій площі – грецьке кафе «Елінікон», а заклад «Пітерія» пропонував грецькі страви (окрім європейської, турецької, арабської кухні).

Окрім того, що у меню багатьох закладів міського харчування можна зустріти балканські страви серед іншого асортименту страв, існують і окремі ресторани, спеціалізацією яких є як балканська кухня загалом, так і кухня окремих балканських етносів.

Окрім згаданої вище «Бессарабської бадеги», можна назвати ресторан «Balkani». Господарі закладу, звертаючись до потенційних відвідувачів першочергово наголошують на схильності будь-якого одесита смачно поїсти, а потім підкреслюють, що саме вони можуть це задовольнити, завдяки найсмачнішій болгарській кухні, болгарській гостинності, відомим болгарським винам, надзвичайним танцям, пісням та неймовірній кухні (Restoran Balkani...).

Серед етнічних кафе і ресторанів з болгарським колоритом виділяються «Механа», «Бессарабка», раніше функціонували ресторан «Чотири болгарина» і кафе «Бессарабський дворику». В даних закладах можна розкуштувати весь смак болгарської національної кухні, спробувати напої як місцевого бессарабського виробництва, так і привезені з Болгарії.

Навіть зовнішнє оформлення, інтер'єр закладів нарочито вказує або намагається підкреслити етнічне підґрунтя кафе. І якщо в «Бессарабці» ви зустрінете витончене поєднання української, молдавської та болгарської кухні, то ресторан «Механа» позиціонує себе як виключно болгарський ресторан з історією (заснований в 1998 році), який спеціалізується на автентичній домашній болгарській кухні. І найбільш показовим для будь-якого ресторану з традиційною кухнею є те, що серед наших гостей дуже багато болгар» (Volgarskiy restoran s istoriey...).

Усі вищезазначені риси дозволили нам продемонструвати на прикладі балканського концепту «одеської культури», яким чином етнічний колорит акумулювався в регіональний.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Asotsiatsia na bulgarite v Ukrainy [Association of Bulgarians in Ukraine]. URL: http://abuodes.org.ua/asotsiatsija/asotsiatsijata_tseli/ (Date of the application 18.09.2019). (In Bulgarian).
- Асоциация на българите в Украйна. URL: http://abuodes.org.ua/asotsiatsija/asotsiatsijata_tseli/ (Дата обращения 18.09.2019).
- Bilousova, L. G. 2017. Nacional'ni tovary'stva v Odesi v XIX – na pochatku XX st. [National Societies in Odessa in the 19th – early 20th centuries]. *Ukrayins'ky'yi istory'chny'j zhurnal*, No. 2, s. 46–63. (In Ukrainian).
- Білоусова, Л. Г. 2017. Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*, № 2, с. 46–63.
- Bolgarskiy restoran s istoriey [Bulgarian restaurant with history]. URL: <http://mehana.od.ua> (Date of the application 19.09.2019). (In Russian).
- Болгарский ресторан с историей. URL: <http://mehana.od.ua> (Дата обращения 19.09.2019).
- De Ribas, A. M. 1995. Staraya Odessa [Old Odessa]. Reprintnoe izdanie, Moskva, Dimoff i K^o, 379 s. (In Russian).
- Де Рибас, А. М. 1995. Старая Одесса. Репринтное издание, Москва, Димовф и К^o, 379 с.
- Dontsova, T. 2016. Moldavanka: zapiski kraevedy [Moldavian: notes of the local historian]. Odessa, Chernomore, 512 s. (In Russian).
- Донцова, Т. 2016. Молдаванка: записки краеведа. Одесса, Черноморье, 512 с.
- Gerligi, P. 1999. Odesa. Istoriya mista. 1794–1914 [Odessa, History of the city. 1794–1914]. Ky' yiv, Kry'ty'ka, 383 s. (In Ukrainian).
- Герлігі, П. 1999. Одеса. Історія міста. 1794–1914, Київ, Критика, 383 с.
- Gubar, O. 2010a. Funktsii Odesskogo stroitel'nogo komiteta v kontekste istorii gradostroitelstva Odessy [Functions of the Odessa Construction Committee in the context of the history of Odessa city planning]. *Deribasovskaya-Rishelevskaya. Literaturno-khudozhestvennyy, istoriko-kraevedcheskiy, illyustrirovannyy almanakh*. Odessa, № 40, s. 20–35. (In Russian).
- Губарь, О. 2010а. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. *Дерибасовская-Ришельевская. Литературно-художественный, историко-краеведческий, иллюстрированный альманах*. Одесса, № 40, с. 20–35.
- Gubar, O. 2010b. Funktsii Odesskogo stroitel'nogo komiteta v kontekste istorii gradostroitelstva Odessy [Functions of the Odessa Construction Committee in the context of the history of Odessa city planning]. *Deribasovskaya-Rishelevskaya. Literaturno-khudozhestvennyy, istoriko-kraevedcheskiy, illyustrirovannyy almanakh*. Odessa, № 43, s. 20–45. (In Russian).
- Губарь, О. 2010б. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. *Дерибасовская-Ришельевская. Литературно-художественный, историко-краеведческий, иллюстрированный альманах*. Одесса, № 43, с. 20–45.
- Kesmendzhi, P. A. Eti zagadochnye arnauty [These are mysterious arnauts]. URL: <https://rua.gr/greece/history/18490-eti-zagadochnye-arnauty.html> (Date of the application 01.10.2019). (In Russian).
- Кесменджи, П. А. Эти загадочные арнауты. URL: <https://rua.gr/greece/history/18490-eti-zagadochnye-arnauty.html> (Дата обращения 01.10.2019).
- Klub bolelshchikov futbola [Football Fans Club]. Ofitsialnyy sayt. URL: <http://kbf-odessa.org/index.php/istoriya-kluba> (Date of the application 13.09.2019). (In Russian).
- Клуб болельщиков футбола. Официальный сайт. URL: <http://kbf-odessa.org/index.php/istoriya-kluba> (Дата обращения 13.09.2019).
- Malaya Arnautskaya: 10 interesnykh faktov o samoy znamenitoy ulitse Odessy [Malaya Arnautskaya: 10 interesting facts about the most famous street of Odessa]. URL: <https://od.vgorode.ua/news/obzory/412488-malaia-arnautskaia-10-ynteresnykh-faktov-o-samoi-znamenitoy-ulytse-odessy> (Date of the application 5.10.2018). (In Russian).
- Малая Арнаутская: 10 интересных фактов о самой знаменитой улице Одессы. URL: <https://od.vgorode.ua/news/obzory/412488-malaia-arnautskaia-10-ynteresnykh-faktov-o-samoi-znamenitoy-ulytse-odessy> (Дата обращения 05.10.2019).
- Muзей futbola snova gotov primat posetiteley. [The Football Museum is ready to receive visitors again.] *Odesskaya zhizn. Informatsionnyy gorodskoy portal*. URL: <http://odessa-life.od.ua/news/37385-Muзей-futbola-snova-gotov-primat-posetiteley> (Date of the application 13.09.2019). (In Russian).
- Музей футбола снова готов принимать посетителей. Одесская жизнь. Информационный городской портал. URL: <http://odessa-life.od.ua/news/37385-Muзей-futbola-snova-gotov-primat-posetiteley> (Дата обращения 13.09.2019).
- Nun' yes, O. G. (uporyadkuvannya) 2007. Nacional'no-kul'turni tovary'stva ta organizatsiyi Odesshy'ny' [National-cultural societies and organizations of Odessa region]. Dovidny'k. Odesa, ODNB im. M. Gor'kogo, 164 s. (In Ukrainian).

Нуньес, О. Г. (упорядкування) 2007. Національно-культурні товариства та організації Одещини. Довідник. Одеса, ОДНБ ім. М.Горького, 164 с.

Odesskiy Bolgarskiy Dramaticheskii teatr. [Odessa Bulgarian Drama Theater] Ofitsialnyy sayt teatra URL: <http://www.bgteatr.od.ua/o-nas/> (Date of the application 24.09.2019). (In Russian).

Одесский Болгарский Драматический театр. Официальный сайт театра. URL: <http://www.bgteatr.od.ua/o-nas/> (Дата обращения 24.09.2019).

Ogloblin, O. 1928. Odes'ke porto-franko [Odessa port-franco] *Naukovi zapu'sky` Ky`yivs`kogo in-sty`tutu narodnogo gospodarstva*. T. 9, s. 36–50. (In Ukrainian).

Оглоблін, О. 1928. Одеське порто-франко. *Наукові записки Київського інституту народного господарства*. Т. 9, с. 36–50.

Ot etnologii k sotsiokulturnoy antropologii: k 20-letiyu sozdaniya V. N. Stanko etnograficheskoy shkoly v Odesse [From ethnology to sociocultural anthropology: to the 20th anniversary of V. N. Stanko ethnographic school in Odessa] (bio-bibliograficheskie materialy) / Otv. red. A. A. Prigarin. Odessa, Postfactum, SMIL, 2013, 184 s. (In Russian).

От этнологии к социокультурной антропологии: к 20-летию создания В. Н. Станко этнографической школы в Одессе (био-библиографические материалы) / Отв. ред. А. А. Пригарин. Одесса, Postfactum, СМІЛ, 2013, 184 с.

Petrova, M. Grecheskaya ploshchad (prodolzhenie znakomstva) [Greek Square (continued dating)] URL: <http://odesskiy.com/ulici-v-istorii/grecheskaja-ploschad-prodolzhenie-znnakomstva.html> (Date of the application 26.09.2019). (In Russian).

Петрова, М. Греческая площадь (продолжение знакомства). URL: <http://odesskiy.com/ulici-v-istorii/grecheskaja-ploschad-prodolzhenie-znnakomstva.html> (Дата обращения 26.09.2019).

Prigarin, A. A. 2017. Balkanskie substraty v odesskoy kukhne: kulturogenез gorodskoy sistemy pi-taniya. [Balkan substrates in Odessa cuisine: cultural genesis of the urban food system] *Etnologiya Odessy v istoricheskoy i sovremennoy perspektivakh*. Odessa, Irbis, s. 160–173. (In Ukrainian).

Пригарин, А. А. 2017. Балканские субстраты в одесской кухне: культурогенез городской системы питания. *Этнология Одессы в исторической и современной перспективах*. Одесса, Ирбис, с. 160–173.

Restoran Balkani [Restaurant Balkani]. URL: <https://list.in.ua/Рестораны/120768/Balkani-Одесса> (Date of the application 01.10.2019). (In Russian).

Ресторан Balkani URL: <https://list.in.ua/Рестораны/120768/Balkani-Одесса> (Дата обращения 01.10.2019).

Stanko, V. N. 2002. Istoriya Odesy` [History of Odessa]. Odesa, Druk, 560 s. (In Ukrainian).

Станко, В. Н. 2002. История Одеси. Одеса, Друк, 560 с.

Tserovich, L. 2002. Srbi u Ukraini [Serbs in Ukraine]. Novi Sad, 416 s. (In Serbian).

Церовић, Љ. 2002. Срби у Украјини. Нови Сад, 2002, 416 с.

V chem zhe fenomen Odessy? V tom, chto eto ODE-E-S-SA [What is the phenomenon of Odessa? That it is ODE-E-S-SA] URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/v-chyom-zhe-fenomen-odessy-v-tom-chto-ode-e-s-sa.html> (Date of the application 15.09.2018). (In Russian).

В чём же феномен Одессы? В том, что это ОДЕ-Е-С-СА URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/v-chyom-zhe-fenomen-odessy-v-tom-chto-ode-e-s-sa.html> (Дата обращения 15.09.2019).

Vopros-otvet: otkuda proizoshli nazvaniya odesskikh ulits Bolshoy i Maloy Arnauskikh? [Question-answer: where did the names of the Odessa streets of Bolshaya and Malaya Arnauskyy come from?]. URL: <https://od.vgorode.ua/news/24/289894-vopros-otvet-otkuda-proyozshly-nazvaniya-odesskykh-ulyts-bolshoi-y-maloi-arnauskyykh> (Date of the application 21.09.2019). (In Russian).

Вопрос-ответ: откуда произошли названия одесских улиц Большой и Малой Арнаутских? URL: <https://od.vgorode.ua/news/24/289894-vopros-otvet-otkuda-proyozshly-nazvaniya-odesskykh-ulyts-bolshoi-y-maloi-arnauskyykh> (Дата обращения 21.09.2019)

Zhecheva, A. S., Serebryannikova N. I. 2014. Albantsy [Albanians]. *Budzhak: istoriko-etnograficheskie ocherki narodov yugo-zapadnykh rayonov Odesshchiny*. Red.: A. I. Kisse, A. A. Prigarin, V. N. Stanko. Odessa, PostScriptUm, SMIL, s. 171–190. (In Russian).

Жечева, А.С., Серебрянникова Н.И., 2014. Албанцы. *Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одещины*. Ред.: А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса, PostScriptUm, СМІЛ, с. 171–190.

Статья поступила в редакцию 28.01.2020 г.

СТРАТЕГИЧЕСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА ЧЕРНОМОРСКИЯ РЕГИОН В ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРАВИТЕЛСТВА ОТ СЪЕДИНЕНИЕТО ДО ВКЛЮЧВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ В ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Бисер Георгиев

проф. д.и.н., България, Шуменски университет „Еп. К. Преславски“
georgievb@dir.bg

Проблемът за стратегическото значение на Черноморския регион за България е стар и едновременно много актуален. Той е проучван от различни по характер специалисти (военни експерти, историци, социолози, политолози, етнологзи, еколози и пр.). Всеки от тях е дал своя принос в разработването на темата. Все още обаче съществуват много аспекти, които не са достатъчно добре изяснени. Един от тях е този за отношението на отделните български политици и правителства в периода 1885–1915 г. към излаза на Черно море и свързаните с него перспективи и проблеми. Той е предмет на настоящата статия. Умишлено е избрано времето от Съединението до Първата световна война, защото тогава се изграждат основните пристанища и съоръжения и се създава Българският черноморски флот, но същевременно различните партии и държавници имат нееднакво отношение към конкретните проблеми и издигат различни концепции.

За написването на настоящия научен труд са използвани материали от централните и някои провинциални архивохранилища (главно във Варна и Шумен), дневниците на Народното събрание, българския периодичен печат, някои чужди издания и спомени на съвременници. Отчетено е и постигнатото от специалистите до момента.

Ключови думи: Черно море, Черноморски регион, Първа световна война, дипломация, български правителства.

THE IMPORTANCE OF THE BLACK SEA REGION IN THE POLITICS OF THE BULGARIAN GOVERNMENT FROM THE UNIFICATION DAY TO BULGARIA'S INVOLVEMENT IN THE FIRST WORLD WAR

Biser Georgiev

Prof. Habil, Konstantin Preslavsky University Shumen, Bulgaria, georgievb@dir.bg

The problem concerning the strategic importance of the Black sea region is an old problem and at the same time an extremely contemporary one. It has been studied by various specialists working in different fields (military experts, historians, sociologists, political scientists, ethnologists, environmentalists, etc.). Every one of them has contributed to the development of this subject. Although there are still many aspects which haven't been thoroughly clarified. One of them is the one regarding the attitude of each bulgarian politician and government between the years 1885–1915 when it comes to the Black sea's export and the problems and perspectives bound with that option. This is the theme of the following report. The period from The Unification Day to the beginning of the First Worlds War was deliberately chosen because, not only the majority of the ports and facilities have been built during this time as well as the creation of the Bulgarian Black sea fleet, but at the same time different parties and politicians don't share the same opinions regarding specific problems resulting in the creation of different concepts.

Materials from central and provincial archive repositories have been used (Varna and Shumen for the most part), the National Assembly's stenographic logs, the bulgarian periodic press, some foreign issues and contemporaries' memoirs have been used in the creation of this scientific research. The achievements of the specialists until now has been reported.

Keywords: Black Sea, Black Sea region, World War I, diplomacy, Bulgarian governments.

Проблемът за стратегическото значение на Черноморския регион за България е стар и едновременно много актуален. Той е проучван от различни по характер специалисти – военни експерти, историци, социолози, политолози, еколози и пр. (Barkli 2012; Benisheva 2017, 53–56; Borisov 2014; Gancheva, Georgieva 1997, 26–32; Gerchev 2013; Dinkov 2015, 31–34; Zhivkov 2014; Yotsov 1944; King 2006; Lechev 2009, 208–211; Sbornik 2014; Uzunova 2016; Chernomore i borbata 1940; Chernomore mezhdurazpadna 2003 и мн. др.), всеки от които дава своя принос в разработването на темата. Все още обаче съществуват много аспекти, които не са достатъчно добре изяснени. Един от тях е този за отношението на отделните български политици и правителства към излаза на Черно море и свързаните с него перспективи и проблеми. В посочените хронологични граници той е предмет на настоящата статия. Умишлено е избран периодът от Съединението до Първата световна война, защото това е време, в което се изграждат основните пристанища и пристанищни съоръжения. Доставят се кораби и се създава Българският черноморски флот. Формират се държавните структури, свързани със защитата на границите, митническият режим, външната търговия и пр., но същевременно различните партии и държавници имат нееднакво отношение към конкретните проблеми и издигат различни концепции.

За написването на настоящия труд са използвани материали от централните и някои провинциални архивохранилища (главно във Варна и Шумен), дневниците на Народното събрание, българския периодичен печат и някои чужди издания, както и спомени на съвременници. Отчетено е и постигнатото от специалистите до момента.

До падането на България под турска власт Черноморското крайбрежие има важно стратегическо значение за българските царе. Известни са напр. усилията на Калоян да превземе Варна, опитите на Иван Александър да овладее и задържи днешните Поморие, Несебър и Созопол, както и последните битки на Добротица и наследниците му за Добруджанското крайбрежие (Ovcharov, 2017, 53 сл.; Ovcharov, Pavlov 2017, 77 сл.; Penchev 2006, 70–71). С трайното настаняване на турците на Балканите обаче Черно море губи предишното си значение (Popescu 2015, 140–161). Причините са много, като по-важните от тях са концентрирането на османския флот около Проливите, липсата до края на XVIII в. на реален конкурент на турците в Черно море и след това помощта на западните велики сили за ограничаването на руския военен черноморски флот.

С възстановяването на Българската държава под формата на трибутарно княжество положението почти не се променя. Новосформираната българска власт контролира само днешния северозападен черноморски бряг, който е слабо заселен по самото крайбрежие и няма изградени пристанища. Неслучайно дори българският военен флот, състоящ се само от четири подарени от Русия катера, се формира в Русе, а не във Варна (Krasteva 2009, 7–18).

Първите военни доктрини на българските правителства и стратегическите планове на Генералния щаб не предвиждат каквато и да било защита на крайбрежието с кораби, а в случай на опасност предлагат концентриране на войски в Добруджа и около Варна. В политически план също няма сериозни основания за опасение от военен конфликт от страна на Румъния или Османската империя. Освен това слабите финансови възможности на държавата не позволяват да се мисли за каквито и да било мащабни строежи, а външните заеми, при липса на собствен флот, не оправдават изграждането на пристанища.

След Съединението положението се променя както в политически, така и в икономически план. Националният пазар и богатствата се увеличават почти два пъти, но войната със Сърбия и трудните преговори в Цариград ясно сочат, че съседите и великите сили няма да останат безучастни към увеличаването на българската мощ. Букурещ поставя тежки претенции, след което зачестяват „дребните инциденти“ по границата. Най-сериозни проблеми създава официалната позиция на Петербург по отношение на Съединението, свързана с изтеглянето на руските офицери от българската войска. На моменти дори се повдига въпросът за възможна руска окупация на България (Popov 1991, 94–96, 131). От историческа гледна точка осъществяването на подобна операция е имажинерно, но в очите на българите от средата на 80-те години на XIX в. подобни закани представляват сериозна заплаха (Georgiev 2016a, 73–74, 85–87). В новата обстановка от пролетта на 1886 г. ролята на Черноморското крайбрежие рязко нараства. Най-напред ми-

нистър-председателят П. Каравелов предлага да се откупи от английска компания железопътната линия Русе – Варна. Очевидно е, че освен политически (Лондон подкрепя Българското съединение) предложението има и стратегически характер, защото контролът върху единствения по това време железен път в Северна България позволява по-бързото прехвърляне на войски между два от най-големите градове в Княжеството. Единствената слабост е прекалено високата цена на съоръжението, което довежда до противодействия на депутати, разцепления в парламентарното мнозинство и в ръководството на Либералната партия и до оставка на министъра на правосъдието (Tsentralen darzhaven arhiv (понадатък TsDA), f. 313, op. 1, a.e. 493, l. 1–3; Tarnovska konstitutsia 1886; Naroden vestnik 1886, br. 1; Slaveykov 1886, 56).

След преврата срещу княз Александър I и последвалата абдикация на същия Ст. Стамболов става регент, а д-р В. Радославов е назначен за министър-председател (Darzhaven vestnik 1886, br. 81). Двамата лидери правят опит да се помирят с Русия, но неотстъпчивостта на царската дипломация надделява и на 6 ноември 1886 г. българо-руските дипломатически отношения са прекъснати за десет години (Radev 1911, 742 сл.; Peshev 1993, 253; Radev 1911, 86–87).

Още по времето, когато императорският пратеник ген. Н. Каулбарс преговаря с българските власти, значението на Черноморския регион рязко нараства. В Бургаско руският офицер Набоков организира въоръжен бунт срещу Регентството, като се надява на руска помощ през морето. Малко по-късно два руски военни кораба, по искане на генерала, акустират край Варна. Реакционните среди в Русия се изказват за окупация на България, но за такава липсват подходящи международни условия. Със завиден политически такт Радославов се справя със ситуацията, като заповядва на българските въоръжени сили да се изтеглят от Варна и опитът за провокация получава обратен ефект (Arhiv na Balgarskata akademia na naukite (по-нататък А-ВАН), sb. 4, op. 1, a.e. 106, ch I, l. 80; Narodni prava 1929, br. 267; Georgiev 2001, 14 сл.).

Идването на Стамболов на власт на 20 август 1887 г. бележи нова епоха в българската история, оценена по различен начин от изследвачите (Istoria na Bulgaria 1991, 259 сл. и цит. лит.). Международната изолация на Княжество България и силно изострените отношения с Русия са сериозен повод за повишено внимание към източните граници. Налице е стремеж да бъде използван излазът на Черно море за увеличаване на външнотърговския оборот на България. През есента на 1888 г. е окончателно финализирана (при по-лоши от Каравеловите условия – Б. Г.) сделката за откупуването на Русе-Варненската железопътна линия. За тази цел на 5 октомври с.г. е сключен първият държавен заем за около 47 млн. лв. В следващите две години са подписани първите самостоятелни външнотърговски спогодби. Освен това правителството отделя сериозни средства и за по-малко от година построява още една жп линия Ямбол – Бургас (112 км, открита през май 1890 г.) (Karayotov, Raychevski, Ivanov 2011, 190, 216). Бързото ѝ строителство е сериозно за времето постижение, но това далеч не е всичко. С насочването на трафика на стоки към Бургас градът скоро се превръща от малко рибарско селище в един от най-големите стопански и административни центрове на Южна България.

Ст. Стамболов полага много грижи и за превъоръжаването на армията. През ноември 1889 г. България сключва 30-милионен заем с австрийската Лендербанк, по-голямата част от който се използва за военни доставки. През 1892 г., отново с Лендербанк, се сключва най-големият външен заем в размер на около 143 млн. лв. Официално кредитът е получен за реконструкцията на пристанищата във Варна и Бургас и строежа на жп линиите София – Каспичан и София – Кюстендил, което демонстрира вниманието на управляващите към „стратегическите зони“, в т.ч. Черноморието. От отпуснатите средства Стамболовото правителство изразходва 16 800 000 лева за инфраструктура, като построява около 360 км нови жп линии и няколко десетки километра шосета (Сключването и изразходването на външните заеми вж. в Todorova 1971, 110 сл.).

От началото на 90-те години обстановката на Балканите постепенно се променя в полза на българите и правителството проявява сериозна активност по отношение на Македония и Одринско (Pantev 1972, 202 сл., 259 сл.). В тази обстановка Черноморският регион е оставен временно на втори план, за което спомагат намалелият интерес на Петербург към България и добрите отношения с Букурещ.

След падането на Стамболов от власт новото правителство на д-р К. Стоилов поема курс към възстановяване на основните граждански свободи и плавно подобряване на отношенията с Русия. Постигнати са сериозни успехи (Nikolova 1986, 19 сл.; Georgiev 1991, 15–35), но поне до началото на 1897 г. Черноморският регион не е стратегически и стопански приоритет на правителството. Обстановката се променя едва в края на 1896 г., след парламентарните избори на 17 ноември, в които управляващата Народна партия печели подавяващо мнозинство и се утвърждава здраво на власт. Приблизително по същото време силно се изострят гръко-турските и българо-румънските отношения.

През 1896 г. на остров Крит избухва гръцко въстание, което българската обществено-приветства. Това се посреща с изненада в Гърция. Насърчено от неочакваната подкрепа, правителството в Атина се опитва да привлече на своя страна България в предстоящия конфликт с турците. До съюз обаче не се стига поради условието на гърците за разделяне на Македония на сфери на влияние и нежеланието на Стоиловото правителство да вплива страната в авантюристични действия. Ненамесата на балканските държави в конфликта предопределя бързото поражение на Гърция (Dimitrov, Manchev 1975, 82 сл.).

Съдбата на българите в Северна Добруджа е чест предмет на страниците на българската преса поради обстоятелството, че през 90-те години те са подложени на жестоки асимилаторски преследвания. Това води до охладняване на българо-румънските отношения. Освен това, за да противодейства на съюза между България, Сърбия и Черна гора от 19 февруари 1897 г., през пролетта на с.г. Високата порта изпълнява някои румънски църковни и училищни искания по отношение на Македония и Епир. Последното разпалва апетитите в Букурещ и при избухването на Критското въстание през януари 1897 г. румънското правителство заявява, че ще търси компенсации в случай на присъединяване на остров Крит към Гърция. Опасността от българска намеса в събитията кара румънският главнокомандващ да обърне внимание на подготовката на армията в Северна Добруджа. Последното дава основание на българското правителство да концентрира допълнителни войскови подразделения в района на Силистра (Porov 1984, 99, 129–130). Североизточна България веднага придобива важно значение, част от което са стратегическите зони по Северното Черноморие. За щастие не се стига до конфликт и след няколко месеца напрежение отношенията с Букурещ са нормализирани (Ivanov 1932, 184–185). Въпреки добрия тон българо-румънските отношения не са съвсем спокойни. През 1897 г. възниква сериозен спор за остров Ешек Адасъ („Магарешкия остров“) срещу Свищов, уреден чак през юли 1898 г. (Narodni prava 1898, br. 32; Velchev 1922, 246).

След парламентарните избори през есента на 1896 г. Народната партия придобива огромно мнозинство в Деветото народно събрание. Това дава възможност на управляващите да обмислят и предложат план за създаване на български военноморски флот. Въпреки крайно критичното отношение на опозицията към тази идея (Velchev 1924, 257), правителството още през 1897 г. формира морска военна част във Варна, обръщайки се за съдействие по организирането ѝ към Франция. По поръчка на правителството в Бордо се произвежда първият български крайцер, наречен „Надежда“. Той е доставен през 1898 г. като учебен кораб. Въоръжен е още през 1900 г. (при правителството Иванчов–Радославов), след което става не само първи, но и най-големият български военен кораб до войните*. В близките години около него се групират останалите закупени в чужбина или произведени в страната военноморски съдове. Постепенно Варненското пристанище, което е най-голямо, се обособява като център на военноморската отбрана. На 13 януари 1899 г. там се създава Управление на флота (Darzhaven vestnik 1900, br. 4).

Въпреки че привидно правителството на Народната партия не полага сериозни грижи за Черноморския регион, последният е включен в нейната програма за индустриализация на страната. Основната част от последната са реконструкциите (на практика построяването – Б. Г.) на Варненското и Бургаското пристанище и изграждането на железопътна и шосейна мрежа. Предвижда се същото да става с цената на средства от външни заеми, част от

* По своите характеристики „Надежда“ е от типа кораби авизо-миноносец, но е наречен „кръстосвач“ (крайцер). – http://vimpel.boinaslava.net/index.php?module=bg_nadejda.

които са невъзвращаеми в близко бъдеще. Управляващата партия прави това съзнателно, изхождайки от програмното си виждане, че държава от типа на България трябва да строи мащабно, с оглед на по-далечни перспективи, и да прави финансови жертви за транспорта. Тази икономическа концепция не се споделя от по-голямата част от опозицията. Либералите и демократите напр. считат, че големите строежи задълбочават стопанската и финансовата криза, възникнали в края на XIX в., и намаляват покупателната способност на населението. Те постигат съгласие с правителството единствено по въпроса за разширяването на шосейната мрежа поради крепящата нужда от подобна мярка (*Dnevniitsi na Osmoto obiknoveno narodno sabranie*, 480 сл.; Georgiev 2014, 219). Всички останали действия на кабинета в стопанската област са повече или по-малко критикувани. В желанието си да се противопоставят на министрите, депутати от Либералната, Демократическата и други партии се обявяват даже против създаването на български военноморски флот с елементарното обяснение, че той ще е необходим само за да има откъде да се крадат държавни средства (Velchev 1922, 257).

Едно от най-големите постижения на Стоиловото правителство в стопанската област е целенасоченото и планово разширяване на железопътната мрежа, включително към Черно море. През декември 1894 г. е публикуван Закон за проектиране и построяване на железопътната мрежа в България, допълван през 1897 и 1898 г. Той е продължение на започнатото от стамболовистите, но сега пътната мрежа се разглежда не „на парче“, а с оглед на глобалните нужди на страната. До началото на 1899 г. влизат в експлоатация около 800 км нови жп линии, от които за Черноморския регион са най-важни трасетата Каспичан – Шумен (1895 г.) и Гебедже (дн. Белослав) – Девня (1898 г.). Така българската железопътна мрежа изпреварва по дължина сръбската и гръцката, но приходите от експлоатацията на линиите са слаби и не покриват дори лихвите по външните заеми (за цялостното изграждане на българската железопътна мрежа вж. Dzhaleva, Kostov i dr. 1997).

От всички проекти на народняците, свързани с Черно море, най-сериозни спорове предизвиква строежът на т.нар. „паралелна линия“, предвидена да отклони трафика за износ на български стоки от Централната линия (посока Цариград) към Бургас. Срещу него се обявява цялата опозиция (демократи, либерали, народнолиберали, цанковисти и социалисти), защото той е обречен по презумция. Извън политическите аргументи и подмятанията за корупция (някои от които не са лишени от основания, защото трасето минава през имоти на южнобългарски депутати от мнозинството – Б. Г.) заслужават внимание принципните аргументи, сведени до следното: линията е необходима на страната, но цената за построяването ѝ е неоправдано висока, особено в условията на тежка финансова криза. Освен това кабинетът няма да бъде в състояние да осигури заем за строежа, защото Лендербанк, от която ще иска кредит, е собственик на конкурентната Хиршовата линия. В кореспонденцията между водещи политици и дори в някои антиправителствени вестници година преди краха на проекта доста точно се прогнозира, че правителството ще капитулира и ще се принуди да наеме участъка на Хиршовите железници на българска територия при неизгодни условия (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 217, l. 36–39, a.e. 852, l. 13, a.e. 870, l. 52–53; A-BAN, f. 57k, op. 1, a.e. 84, l. 111; a.e. 136, l. 1–2; f. 45k, op. 1, a.e. 355, l. 3–6; sb. 4, op. 1, a.e. 106, l. 101–102; Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (по-нататък NBKM-BIA), f. 263, op. 1, a.e. 22, l. 1–8; Narodni prava 1997, br. 125; 1998, br. 10, 32, 101). Кабинетът обаче не отстъпва, което в крайна сметка довежда до падането му от власт (Todorova, 1971, 162 сл.).

През януари 1899 г. се формира ново правителството на Д. Греков, което се изгражда като коалиционно между Либералната и Народнолибералната партия (NBKM-BIA, f. 11, a.e. 12, l. 100, с. 14; op. 3, a.e. 4330, l. 1; f. 290, op. 1, a.e. 214, l. 1; A-BAN, sb. 4, op. 1, a.e. 64, l. 24. Всички подробности около създаването и дейността на кабинета вж. в Georgiev 2007, 11 сл.). То просъществува едва няколко месеца, заето с много вътрешнополитически и финансови проблеми, но се опитва да води активна външна политика в Черноморския регион. обстоятелството, че Либералната партия е в основата на този и следващия (на Т. Иванчов, заел министър-председателския пост на 1 окт. 1899 г.) кабинет при една и съща политическа програма ни дава основание да ги разгледаме заедно. Управляващите преценяват, че победената във войната от 1897 г. Гърция не може да представлява сериозен партньор за осъществяването на българските интереси. Затова контактите с Атина са

силно ограничени, като дори е отзован българският дипломатически агент П. Димитров (NBKM-BIA, f. 845, op. 1, a.e. 4, l. 21–22). За сметка на това е активизирана политиката към останалите балкански съсед;

Външната политика на България през 1899–1900 г. нееднократно е представлявала обект за изследване. В общи линии проблемите са малко на брой и повечето от тях са подробно изяснени (Stelova, Todorova, Sharova, Popov, Pantev 1974, 105–148; Topalov 1984; Todorova 1971, 240 сл.; Damyanov 1985, 258 сл., 384 сл.; Popov 1970, 43 сл.; Palangurski 1996, 14–29; Martinenko 1967, 237 сл.; Istoria na Bulgaria 1991, 328–332 и др.). Ето защо по-долу ще се спрем само на онези събития, които засягат пряко Черноморския регион.

Въпреки че не отговаря пряко за външната политика, водачът на либералите д-р В. Радославов следи лично събитията в Букурещ, свързани с опасенията, че „българофобията на министър-председателя Струдза“ може да попречи на аудиенцията на българския дипломатически представител при румънския крал (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 1393, l. 1–2). Съвсем скоро Струдза пада от власт и е съставен нов консерваторски кабинет начело с Кантакузино. Той се опитва да смекчи отношенията с България (Istoria na Bulgaria 1991, 331–332 и цит. лит.). През август 1899 г. Радославов дава интервюта за някои румънски вестници (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 4–5), а през октомври с.г. българското външно министерство назначава нов дипломатически агент Д. Тодоров (TsDA, f. 176, op. 1, a.e. 1413, l. 24). Временно ситуацията се стабилизира, но през пролетта на 1900 г. румънските власти окупираят дунавския остров Ешек адасъ. Това е сериозен удар срещу политическата репутация на Либералната партия и причина кабинетът да прекъсне всички дипломатически контакти с Букурещ, освен по този проблем. Тодоров стриктно изпълнява инструкциите, но до резултат не се стига. Нещо повече – използвайки отбегнатите отношения румънските власти създават на българското правителство още проблеми** (Narodni prava 1900, br. 100). В тази обстановка на 22 срещу 23 юли Върховният Македоно-Одрински комитет извършва атентат срещу проф. Стефан Михайлеану, преподавател в Букурещ и издател на вестник с антибългарска насоченост. Управляващите в София заемат твърда позиция в отговор на румънската нота (Narodni prava 1900, br. 90). В спомените си бившият член на кабинета Петър Пешев заявява, че единствено военният министър Ст. Паприков не одобрява действията на правителството (Peshev 1993, 350–351). Подкрепен е от опозиционната преса (Pryaporets 1900, br. 25; Plovdiv 1900, br. 1074). Радославстите оценяват високо оказаната подкрепа и благодарят на политическите си опоненти, което е рядко срещано явление в българската практика (Narodni prava 1900), официозът отговаря агресивно на румънските обиди и заплахи по отношение на българите (Narodni prava 1900, br. 114). Впоследствие либералите се гордеят много с поведението си по време на конфликта (Chetvarti kongres, 243). Създадената в началото на септември обстановка е оценена като навечерие на война, а във Варненски окръг се струпват военни части (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 92–95). Правителството дори сформира специални доброволчески стрелкови дружества за подпомагането на армията (Pandev 1979, 256 сл.). Страстите се разпалват и от разразилата се в Румъния агресия срещу отделни българи, която министрите следят лично (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 9, l. 140). В писмото се съобщава за двама убити българи в Крайова (за положението в Румъния вж. и Narodni prava 1900, br. 102, 103). По-трезвите гласове обаче оценяват момента като крайно неподходящ за сблъсък. Те правилно сочат, че войнственият тон отклонява вниманието на населението от вътрешнополитическите проблеми, но започването на военен конфликт ще доведе до недоволства. Затова отправеното към Радославов предложение е „кавгата“ с румънците да бъде уредена бързо, дори с цената на „малки отстъпки“ (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 100–102). Мнението, че управляващите използват ситуацията за отклоняване на населението от вътрешните проблеми, се изказва и в някои опозиционни вестници (Plovdiv 1900, br. 1076). Партийният лидер се вслушва в съвета и от средата на септември отношенията с Румъния постепенно се нормализират

** Един от тях е малтретирането на около 400 градинари от Търновско, отишли, както всяка година, на гурбет в Румъния.

(Narodni prava 1900, br. 105, s. 1). Така обстановката по Северното българско Черноморие за пореден път се успокоява.

С поемането на Министерството на външните работи и изповеданията от Т. Иванчов Либералната партия се стреми да осъществи идеята за митнически съюз с Османската империя, като използва черноморските пристанища за износ на български стоки (Hadzhiev 1906, 71–76). Като първа крачка към него се разглежда отмяната на диференцираните мита. Преговорите започват през зимата на 1899 г. и завършват шест месеца по-късно. Постигнат е сериозен успех с подписването на правителствена спогодба за диференцирани мита върху някои стоки (Narodni prava 1900, br. 60, s. 1). През септември с.г. султанът с ираде освобождава още български стоки от вносно мито (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 87–90, 100–102; Plovdiv 1900, br. 1084, 1086). Либералите на власт разглеждат и възможността за откриване на нови търговски агентства в турските европейски провинции (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 25, l. 55), но събитията не им дават възможност да предприемат съществени стъпки в посоченото направление. Нещо повече: бунтовете срещу десятъка в някои крайморски селища задълго блокират развитието им.

Правителството Иванчов–Радославов отделя известно внимание и на подготовката на кадри за флота. Още през 1881 г. към Министерството на войната е създадено средно (Военно) Морско училище в Русе. През годините то е преименувано на Техническа, Машинна и Унтерофицерска школа (1892). Съзнавайки, че дейността на последната трябва да се разраства, либералите преместват специалността „Машинисти“ във Варна и я обособяват като самостоятелно Машинно училище за подготовка на кадри за флота. През 1904 г. народнолибералите превръщат училището в първото средно техническо учебно заведение в България (Valkanov 2007, 103), с което утвърждават статута му.

През януари 1900 г. Десетото народно събрание гласува законопроект, известен като Закон за десятъка, срещу който започват масови селски протести. Обстоятелството, че събитията около селските протести са подробно изследвани в българската историография (Kosev 1949; Topalov 1961, 34 сл.; Sharova 1957; Beshkov 1970; Istoria na Bulgaria 1991, 333 сл.; Georgiev 2007, 59 сл.), ни позволява да се спрем само на събитията, свързани с основната тема.

Първият открит сблъсък става на 5 март във Варна при разпръскване на организиран земеделски митинг с помощта на войската. Има жертви. Арестувани са стотици селяни и е въведен задължителен полицейски час, което задълго блокира нормалния живот в морската столица (Narodni prava 1900). За да се запознае отблизо с обстановката във Варна, пристига лично министърът на вътрешните работи (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 445, l. 4). С цел да намалят обществения резонанс от случилото се, защото опозиционната преса характеризира използването на войсковите подразделения за запазване на реда като нарушаване на Търновската конституция (Bulgaria 1900, br. 29; Mir 1900, br. 817; Pryaporets 1900, br. 90; Nov vek 1900, br. 150; Plovdiv 1900, br. 15; Rabotnicheski vestnik 1900, br. 30; Zemedelska zashtita 1900, br. 29; Novo vreme 1900 и др.), властите освобождават затворените селяни, но дислоцират в региона допълнителни войскови подразделения. Така по Северното българско Черноморие се засилва напрежението. То ескалира в края на май 1900 г., когато в Дуранкулак армейски части разпръсват с военен ескадрон няколкостотин селяни и в сражението загиват над 100 души. В мемоарите си Пешев, който е член на правителството, обяснява, че селяните посрещнали войската със стрелба (Peshev 1993, 350), но неговата версия не се покрива с тази на останалите източници (Istoria na Bulgaria 1991, 338 и цит. лит.). Следва въвеждане на военно положение и няколко „по-леки“ операции в района на Шабла, които сломяват селската съпротива (NBKM-BIA, f. 263, op. 1, a.e. 10, l. 11–14; a.e. 12, l. 14–15; a.e. 25, l. 52–53; Darzhaven vestnik 1900, br. 118), но имат почти непоправими последиствия върху региона. Конфликтът създава дистанция между обществеността и управляващата партия, което, заедно с други обстоятелства, предизвиква на 22 ноември 1900 г. оставката на правителството на либералите (Тя е свързана и с начало на разцеплението на Либералната партия. Вж. Georgiev 2010, 10–55). Следват два преходни кабинета (Nov vek 1900, br. 254; Pryaporets 1900, br. 59 и др.) и нови парламентарни избори, резултатите от които (Nov vek 1901, br. 279; Bulgaria 1901, br. 25; Pryaporets 1901, br. 74; Rabotnicheski vestnik 1901, br. 21. Вж. и NBKM-BIA, f. 187, a.e. 3, l. 19; Vasilyov 1994, 54; Vasilev 1991, 197) водят до съставянето на 20 февруари 1901 г. на коалиционен

кабинет от Демократическата и Прогресивнолибералната партия начело с П. Каравелов (Sazdov 1987, 162).

Основната вътрешнополитическа задача на новото правителство е омиротворяване и демократизиране на страната, а идването му на власт твърдо ориентира българската външна политика към Русия и Франция, като управляващите се надяват да получат от последната нов външен заем предвид катастрофалното финансово състояние на държавните финанси (Grancharov 1986, 81 сл.). Началото на новия век обаче е време, в което се активизира българското националреволюционно движение в Македония. Заради желанието на Петербург за омиротворяване на Балканите, то създава на демократите и прогресивнолибералите много проблеми и временно отклонява вниманието им от Черно море.

Новият кабинет предприема действия за възстановяване на засегнатите от събитията около десетъка региони чрез създадения към Министерството на търговията и земеделието „Земеделски съвет“ (Pryaporets 1900, br. 4), но скоро липсата на финанси става непреодолима преграда и Каравелов, притиснат от опозицията и от част от собствената си партия (За посочените събития вж. по-подр. Georgiev 2013, 83–91), подава оставка. Демократическата партия напуска правителството и се съставя ново, само от прогресивнолиберали, оглавено от лидера им д-р Ст. Данев (Zhivkov 2014, 180 сл.). То още повече задълбочава отношенията с Русия и с нейна помощ успява да сключи заем във Франция (Todorova 1971, 309 сл.), което го задържа на власт. В изборите за Дванадесето обикновено народно събрание, проведени на 17 февруари 1902 г., опозицията проявява голяма активност във Варненски окръг, но е разединена (TsDA, a.e. 62, l. 1–2; Narodni prava 1902, br. 7; Chetvarti kongres 1904, 70) и управляващите се налагат. Въпреки това управляващите печелят много крехко парламентарно мнозинство (Palangurski 2011, 161 сл.). В унисон с външнополитическите си възгледи те сключват през 1902 г. тайна военна конвенция с Русия (Palangurski 1996, 32 сл.), в която черноморските пристанища играят много важна роля. По-нататък обаче пред властите се натрупват проблеми от външнополитически характер, свързани с ненавременното разрастване на революционното движение в Македония и с грубата намеса на Фердинанд в събитията, което предопределя поредното изоставяне на Източна България на заден план. През октомври 1902 г. започва поредната, провокирана от двореца министерска криза. Следващите няколко месеца преминават в непрекъснати конфликти на отделни министри с княза, което, съвкупно с други проблеми, принуждава Данев да подаде оставка на 2 май 1903 г. (Zhivkov 2014, 212; Grancharov 1986, 95).

Второто стамболовистко правителство, заменило прогресивнолибералите през май 1903 г., се задържа на власт повече от четири години, което е едно от най-дългите управления през периода. Дейността му е разнообразна, а предприетите мерки са планирани предварително в програмата на Народнолибералната партия за управление на страната (за цялостната му дейност вж. Роров 1986, 24 сл.). Както всеки път, черноморските градове стават обект на предизборни междупартийни борби, най-сериозни от които са тези във Варна и Бургас (NBKM-BIA, f. 256, op. 1, a.e. 8, l. 53, 56, 57, 64, 66–67, 69; a.e. 10, l. 1–2, 73–74; f. 263, op. 1, a.e. 15, лл 69–72; Okrazhen darzhaven arhiv. Varna (по-нататък ODA – Varna), f. 823k, op. 1, a.e. 14, l. 1, a.e. 15, лл 1; Narodni prava 1905, br.18, 19, 22 и др.). Ожесточени са и изборните страсти по Черноморието по време на окръжните и общински избори през 1905 г. (NBKM-BIA, f. 15, op. 1, a.e. 128, l. 1–2; a.e. 1814, l. 156; f. 256, op. 1, a.e. 8, l. 53, 56; Nov vek 1905, br. 916; Narodni prava 1905, br. 56; Svobodno slovo 1905, br. 118).

Неуспешното Илинденско-Преображенско въстание през юли и август 1903 г., потушено с много кръв от турците (Panayotov 1983), временно отклонява общественото внимание от Черноморието. То обаче изиграва ролята на катализатор за ориентация на правителството към военно разрешаване на националния въпрос. В тази връзка народнолибералите започват мащабно превъоръжаване на армията. То включва и доставката на военноморско въоръжение. Още в края на 1903 г. кабинетът започва преговори с френската фирма „Шнайдер и сие“ за закупуване на три миноносца. Договорът за същите е подписан още в началото на 1904 г. За да финансира доставките, на 31 октомври с.г. премиерът ген. Р. Петров и финансовият министър Л. Паяков сключват в Париж външен заем на стойност сто милиона лева. Основната част от него (75 млн. лева) е поета от Парижко-холандската банка, а реализацията е свързана с конкретни военни поръчки. Договорът е внесен ведна-

га за утвърждаване в Народното събрание. Там, независимо от критиките на опозицията, че се използва за непроизводствени цели и съмненията за корупция (Pryaporets 1904, br. 82; Svobodno slovo 1904, br. 57 и др.), той е гласуван още на 25 ноември (Dnevniŝti na Trinadesetoto obiknoveno narodno sabranie 1905, 481–503). През 1905 и 1906 г. миноносците са превозени тайно на части през Проливите, след което са сглобени в България. Политиката на доставки на военноморска военна техника продължава до падането на народнолибералите от власт, като през 1908 г. са внесени нови три миноносеца (за реализацията на заема вж. подр. Тодорова 1971, 325 сл.).

Успоредно с оборудването с плавателни съдове, правителството изработва план за защита на Черноморското крайбрежие. Той е изготвен през 1904 г. и първоначално предвижда използването на Варненската крепостна артилерия. През 1906 г. тя е допълнена със закупената, отново от Франция, двуръдейна 240-милиметрова батарея. Така реално се поставя началото на военноморската артилерия (Velev i dr. 2007, 478).

Народнолибералите, по подобие на либералите, не обръщат голямо внимание на Гърция и дипломатическите отношения с Атина охладняват. Гръцки чети обаче непрекъснато тормозят мирното българско население в Македония, възползвайки се от факта, че дипломатията е с „вързани ръце“ от политиката на великите сили (Ilichev 1995, 58 сл.). Така се стига до кланета в селата Загоричане и Зелениче (Svobodno slovo 1905, br. 87. По въпроса за антибългарските гонения, извършени от андарите, вж. подр. Трайкова, 2004, 98–102; Трайкова 1985, 147–171). Българската общественост реагира бурно и организира в различни градове митинги. Чрез вестниците си някои от опозиционните партии призовават населението към икономически бойкот и саморазправа с живеещите „при най-добри условия“ в България гърци (Svobodno slovo 1906, br. 163).

В началото на лятото на 1906 г. вътрешният министър Д. Петков отсъства от страната по здравословни причини. Временно управляващият неговото министерство ген. Р. Петров не се намесва и напрежението ескалира. През юни търпението на обикновените български граждани се изчерпва и във Варна, Поморие и други градове стават спонтанни митинги, придружени с репресии над гръцките малцинства. Първа се надига морската столица, където гражданите остро протестират срещу наличието на гръцка епархия в града. Организираният митинг се насочва към пристанището, с намерение да не позволи на новоназначения гръцки варненски владика да слезе на българска земя. Някои представители на опозицията са против уличните действия (Mir 1906, br. 1899, 1901; Narodni prava 1907, br. 157, s. 1; Peshev 1993, 358), но други заявяват, че гражданите са предизвикани от целенасочената антибългарска политика на гръцкото правителство, активно подкрепяно от германската дипломатия и някои представители на турската власт. Берлин е обвинен и в оказване на дипломатически натиск към Букурещ, вследствие на което румънските политици не подкрепят българите, въпреки наличието на сериозни антигръцки настроения и в Румъния (Svobodno slovo 1906, 185 и др.)*** (Резолюцията на варненския митинг е поместена в Svobodno slovo 1906, br. 217, s. 3); (за събитията във Варна и другите черноморски градове вж. Трайкова, 2010; Prodanov 2003).

В края на юни саморазправите на българска територия зачестяват. Запалените в гръцките махали къщи предизвикват изселване на много гърци от България. От своя страна местните общински власти национализират гръцките болници и училища, а храмовете, подчинени на Вселенската патриаршия, се изземват и предават на българските църковни власти (Dyakonova 1999, 45–46). Този процес е най-активен в черноморските селища. От опозиционните сили най-дейно участие в събитията вземат младолибералите, които са особено агресивни в Бургас и Поморие (Narodnoto dvizhenie. – Svobodno slovo 1906, br. 207, s. 1; Gratskite vladitsi v Bulgaria. – Svobodno slovo 1906, br. 225, s. 1).

Действията на българските власти за вдвояване на ред закъсняват. Дипломатията реагира и се оформя сериозен международен скандал. Негова жертва става министър-председателят, подозрян в тайно съучастие във вълненията, продължили през цялото лято. Уп-

*** Пресилена е обаче констатацията, че Германия обещава на румънците Русе и Варна в случай на българо-гръцка война.

лашен от разрастването на конфликта, княз Фердинанд намира начин да принуди Р. Петров да подаде оставка на 22 октомври 1906 г. (Kostov 2004, 149) От своя страна след завръщането си в България Д. Петков уволюява няколко държавни служители поради неспособност да поддържат обществения ред. Тези действия като цяло задоволяват чуждите дипломати (Statelova, Popov, Tankova 1994, 353). Някои опозиционни партии обаче протестират срещу действията на европейската дипломация. Те заявяват, че румънските власти са изгонили от страната си хиляди гърци, вдигнали са три пъти данъците на гръцките търговци и подлагат на репресии преминаващи гръцки кораби, без това да доведе до международни последиствия (Svobodno slovo 1906, br. 210, 211, 214). За първи път се обръща внимание и на жестоката експлоатация на български ратаи в собствената им родина от чифликчий гърци (Narodni prava 1907, br. 187; Svobodno slovo 1907, br. 270, 303). Действията на гърците са критикувани и от правителствения официоз (Nov vek 1906, br. 1058). Последното е не само опит да бъдат оневинени българските действия, но и предпоставка да се създаде българорумънски фронт срещу гръцката политика, в който Черноморският регион играе съществено значение. Букурещ обаче не обръща сериозно внимание на призивите.

Управляващите през 1903–1907 г. полагат много усилия и за икономическото въздигане на българското Черноморие (Grancharov 1998, 149 и цит. лит.). До 1903 г. строежът на Варненското пристанище върви бавно и е съпътстван със серия подозрения и разследвания за закононарушения, включително срещу видни политици (Svobodna дума 1903, br. 263, 264, 265, 268). В следващите години темпове се засилват и официалното му откриване става през май 1907 г. (Svobodno slovo 1906, br. 187, s. 1; br. 188, s. 1). Подобна е ситуацията и с пристанищата в Бургас и Балчик, като последното е разглеждано като много удобен пункт за износ на пшеница (Svobodno slovo 1905). Вероятно заради това се предвижда изграждането на жп линия Добрич – Балчик. За повдигането на подобен въпрос играят известна роля и силните позиции на депутати от Североизточна България, която имат сериозни икономически интереси в региона. Линията обаче е второстепенна и правителството предпочита изграждането на трасето Девня – Добрич, което предизвиква известно недоволство (Narodni prava 1905, br. 46, s. 1; 1907, br. 199, 201).

През пролетта на 1906 г. влиза в сила нов Закон за митниците (Darzhaven vestnik 1906, br. 24), съществена част от който е отделена на черноморските пристанища. Стамболовистите разширяват и действието на Закона за насърчаване на местната индустрия. Част от опонентите им обаче са недоволни от прилагането му. Според тях предприятията, които използват вносни суровини, носят на държавата огромни загуби. Като типичен пример се сочат фабриката за памук във Варна и предприятията за преработката на петрол (Svobodno slovo 1905, br. 109).

В началото на ХХ в. възниква демографски проблем, свързан с гъсто заселените с българи планински райони. Едно от решенията му е заселването на крайморската зона. То е пряко свързано с разработването на пустеещите земи, което е дълъг и трудоемък процес. Част от политиките търсят законодателни улеснения. В предизборните програми се появяват различни варианти, един от които е „Улесняване от държавата слизането на планинските селяни и заселването на крайморието и полетата, като [заселниците – Б. Г.] се освобождават десет години от данъци“. Тази идея е лансирана от Младолибералната партия (Programi, programni dokumenti 1992, 159–160), но поради дългото оставане на последната в опозиция не се реализира.

След убийството на Димитър Петков на 26 февруари 1907 г. (част от мемоаристите оценяват убийството като политическо, напр. Керов 1933, 192–193; Peshev 1993, 356–357), но за подобна констатация липсват категорични сведения. Различия има и в съвременната историография (Popov 1986, 78 и цит. лит.; Popov 2004, 72 сл.; Sazdov 1987, 252–253). Народнолибералната партия изпада в критично положение. Започват непрекъснати атаки към управляващата партия, което прекъсва повечето правителствени проекти, включително по Черноморието. На 8 януари 1908 г. Гудев подава оставка. След кратки „консултации“ с политическите лидери княз Фердинанд дава мандат за съставянето на нов кабинет на водача на Демократическата партия Ал. Малинов. Този развой на събитията е проектиран от централното ръководство на демократите в съгласие с Двореца още в края на 1907 г. (TsDA, f. 3, op. 8, a.e. 952, l. 11–27), но до последния момент двете страни се опитват да наложат някои свои виждания за бъдещото управление (Sazdov 1987, 249 сл.).

На 16 януари 1908 г. е издаден официално княжеския указ и се съставя самостоятелно правителство на демократите (*Balgarskite darzhavni institutsii*, 317. Указът за назначаване на правителството вж. в *Pryaporets* 1908, br. 7). Както в повечето случаи дотогава, първите действия на новите управляващи са насочени към предстоящите парламентарни избори. Успоредно с това кабинетът има да решава някои сложни проблеми като университетската криза, премахването на няколко антидемократични закони и пр. (*Todorov*, 2018, 126 сл.). Съвсем скоро ръководството на Демократическата партия публикува обширна програма за управление. Тя включва въвеждането на пропорционална избирателна система за общинските и окръжните съвети, въвеждане на окръжни сметни палати, отваряне на Университета, отменяне на съществуващите закони за печата, разширяване курса на основното образование, премахване на акциза върху ракиите и монопола върху солта, увеличаване на заплатите на учителите и др. (*Pryaporets*, 1908, br. 44). Голяма част от дадените пред обществеността обещания са изпълнени, което, заедно с други благоприятни обстоятелства, става основа за стопански подем (*Todorova* 1984; *Todorova* 1991).

Поощрено от постигнатите бързи успехи и благоприятната международна конюнктура, на 22 септември 1908 г. правителството обявява независимостта на България (*Pryaporets*, br. 109 от 23 sept.). Това води до сериозни дипломатически усложнения, продължили месеци наред (*Goranov* 1986; *Todorova* 1960; *Statelova* 1994, 21–43; *Istoria na Bulgaria* 1999, 100 сл.; *Georgiev, Angelova* 1989, 47–63). В новата обстановка Черноморският регион придобива важно значение, защото съществува реална опасност от нахлуване на турски войски по суша от югоизток и евентуален десант при слабата военноморска защита на българския бряг. Времето за реакция е малко и министрите обсъждат най-вече сухопътните действия (напр. на 7 октомври 1908 г. Министерският съвет гласува извънреден кредит за закупуването на 27 000 пушки „Манлихер“ и патрони за тях, без да предвиди средства за защита на морския бряг. – *TsDA*, f. 1303k, op. 1, a.e. 3, l. 27–37). Независимо от това се полагат целенасочени грижи и за флота. През 1909 г. е прокопан дълъг канал, свързващ Варненския залив с Варненското езеро. Той е предназначен за укриване на корабите в случай на опасност, както и за евентуалния им ремонт.

Въпреки добрите намерения, през цялото време на управлението на Демократическата партия флотът е обект на опозиционни атаки, свързани с обвинения в корупция и липса на ефективност. Предложенията за закриването му са отхвърлени от мнозинството в Четиринадесетото народно събрание, но общественият негативизъм се запазва чак до Балканската война.

След признаването на независимостта вниманието на правителството се насочва повече на запад и Черноморският регион временно остава извън неговите приоритети. Това настройва критично дори някои от водещите демократи от крайморските градове (налага се министърът на просветата Н. Мушанов дълго да обяснява в Народното събрание на варненския депутат Кр. Мирски защо за Видин се отделят повече средства за образование, отколкото за Варна. – *Todorov* 2018, 159).

Един от приоритетите на кабинета на демократите е сключването на съюзен военен договор с Русия. В този случай българските черноморски пристанища, в техните представи, играят важна стратегическа роля. Посоченият план, според ръководителите на Демократическата партия, е осуетен от Фердинанд със свалянето на кабинета им (*Mushanov* 1992, 17; *Todorov* 2018, 163; *Sazdov* 2016, 105 сл.).

На 16 март 1911 г. е съставен нов коалиционен кабинет начело с Ив. Ев. Гешов от представители на Народната и Прогресивнолибералната партия (*Istoria na Bulgaria* 1999, 111). Той най-напред съсредоточава дейността си върху изборите за Пето велико народно събрание, което да промени Конституцията съобразно новите условия. Непосредствено след това се организира нов парламентарен вот за Петнадесето обикновено народно събрание. В тази обстановка черноморските селища остават на заден план, като изключим традиционните предизборни борби (*Palangurski* 2011, 237, 247–248). Това обаче се променя съвсем скоро поради избухналата Итало-турска война и последвалите събития. Клането над сънародниците в град Щип на 8 ноември 1911 г., предизвикано от хвърлена в джамията бомба, създава сериозно напрежение сред българите в Царството (*Markov* 1992). Още по-нервно е посрещнатото клането в Кочани през юли 1912 г. (*Statelova, Todorova, Sharova, Popov, Pantev* 1974, 135–136). Естествено широката общественост няма как да знае за сключените със Сърбия

и Гърция тайни съюзни договори и подготовката за война (за тях вж. подр. Markov 1989, 21 сл.), но постепенно патриотичният подем нараства.

Началото на Първата Балканска война през октомври 1912 г. рязко променя отношението към българското Черноморие. От „прозорец към света“, използван за развитието на външната търговия, крайбрежието изведнъж се превръща в открита рана поради тоталната липса на морско въоръжение. Отчитайки сравнително слабите икономически възможности на България, нито едно от изредилите се правителства след Освобождението не се заема със създаването на силен военен флот. Дори самото разпределение на различните родове войски фактически изключва военноморските сили (Istoria na Bulgaria 1999, 184). Затова по крайбрежието, както посочихме по-горе, се предвиждат само отбранителни действия. В тази обстановка турската армия се опитва да се възползва от неравенството на силите. Само няколко дни след началото на войната към Варна се насочват крайцерът „Меджидие“ и един контраминоносец. Те заплашват да обстрелят града, но са посрещнати от закупената от Франция през 1906 г. брегова батарея (през войната числеността ѝ нараства до четири батареи), която успява да ги задържи далече в морето. Още в началото на Балканската война във Варненския залив се изгражда и минно-артилерийска позиция.

Най-тежките моменти за варненци настъпват в началото на ноември 2012 г., когато турският бронепалубен крайцер „Султан Абдул Хамид“ (по-известен като „Хамидие“ – Б. Г.), придружен от един разрушител и четири контраминоносца, отплава по посока на Варна. Според спомени на съвременници капитанът Хюсеин Рауф бей праща ултиматум на града да се предаде, за да не бъде сринат от корабните оръдия, заедно с град Балчик.

През 1912 г. Варна вече е един от най-големите и процъфтяващи градове в България, считана за „морска столица“. Затова заплахата е изключително сериозна. В тежката обстановка на 7 срещу 8 ноември през нощта четири от общо шестте български миноносца – „Летящи“, „Смели“, „Строги“ и „Дръзки“, под командването на капитан II ранг Димитър Добрев, се изправят в неравен бой срещу превъзходящия ги противник. Под прикритието на нощта те атакуват крайцера от 500 метра, но торпедата на „Летящи“ не улучва. Турците веднага откриват огън. Въпреки това „Смели“, „Строги“ и „Дръзки“ се устремяват напред. В канонадата „Смели“ е ударен от турски снаряд. „Строги“ успява да се приближи до 100 метра, но торпедата му не улучва, защото Хюсеин Рауф, който е сред най-добрите турски капитани, маневрира успешно. С риск да бъде потопен (коминът на миноносца е пробит от снарядите) „Дръзки“, командван от мичман I ранг Георги Купов (той е най-младият командир във флота – едва на 31 години. За живота и дейността му вж. Yotov, Dobrev, Milenov, Rumenin, Nedev, Dobrinov 2014) се приближава на 60 метра и поразява с торпедо носа на крайцера. Последният започва да потъва и е спасен само благодарение на притеклите се на помощ четири турски контраминоносца и разрушителя, който го изтегля на буксир до Цариград.

Победата в на практика първата сериозна българска морска битка в новата история е изключителна и спасява Черноморското крайбрежие от следващи атаки до края на войната. Тя се дължи най-вече на огромната смелост на българските бойци, но, не на последно място, и на усилията, които българските правителства полагат в предходните години за създаването на военноморски флот и за подготовката на матросите. За да подчертаем значимостта на постигнатото, ще отбележим, че „Хамидие“, който не потъва най-вече благодарение на изключително тихото море, е ремонтиран и скоро взема активно участие в сраженията с гръцката флота, нанасяйки ѝ много сериозни поражения (Venedikov 1937, 947 сл.).

Вторият етап на Балканската (1912–1913) и избухналата след нея Междусъюзническа (1913) война изместват фокуса на общественото внимание на запад и Черноморският регион отново е забравен за кратко. Крахът в Междусъюзническата война обаче, оформен окончателно с Букурещкия мирен договор (28 юли 1913 г.), връща вниманието на изток. Загубата на Южна Добруджа, предадена на Румъния, създава много сериозен проблем, защото българо-румънската граница се премества почти до Варна, като второто най-удобно пристанище в региона (на град Балчик) остава в румънски ръце. Притиснато от множество проблеми, новото правителство на „Либералната концентрация“ (коалиция между Либералната, Народнолибералната и Младолибералната партия), оглавено от д-р В. Радославов, не разполага с възможност за връщане на старото положение. Ето защо

то се опитва да защити българските граници в новата обстановка, съобразявайки се със значителното намаляване и на морския български ареал. До лятото на 1914 г. кабинетът има много сериозни вътрешнополитически и финансови проблеми, което не му дава възможност да обърне каквото и да било внимание на отделните региони на страната, нито да води активна външна политика (Georgiev 2016b, 220–241; Georgiev 2018, 42–59). По отношение на Румъния обаче нещата са по-специални, което играе съществена роля върху живота по северозападния черноморски бряг. През пролетта на 1914 г. българската опозиция остро протестира срещу приетия от румънския сенат закон за изключително управление в Добруджа (Pryaporets 2014). Либералите споделят тази позиция, но В. Радославов не разрешава на официоза да започне кампания срещу северната съседка, защото плановете му са различни. В началото на май премиерът дава интервю за вестник „Le Journal des Balkans“. В него той специално подчертава, че държи много на подобряването на българо-румънските отношения, без да игнорира обстоятелството, че „дребните погранични недоразумения“ ще се решат с бъдеща промяна на Букурещкия договор (Narodni prava 1914, br. 102). Така се търси повод за ревизия. Въпреки това следва да посочим, че отношението към Букурещ се различава коренно от това към Белград и Атина. Независимо от висящите проблеми, в началото на юли 1914 г. е сключена българо-румънска железопътна и пощенска конвенция (Darzhaven vestnik 1914, br. 158), след което отношенията между двете държави в общи линии се нормализират. Последното донякъде позволява на българите от двете страни на границата да водят малко по-спокоен живот, без страх от военно стълкновение.

След началото на Първата световна война България обявява строг неутралитет. Заедно с това Радославов подготвя възможността за дипломатически натиск и военна намеса срещу Сърбия. За да се осигури гърба на България, започват преговори за българо-турски съюз. На 4 август 1914 г. в София пристига като специален емисар Талаат паша. След тежки преговори през нощта на 6 срещу 7 август е сключен българо-турски съюзен договор, но с условие към него да се присъедини Румъния (TsDA, f. 313, op. 1, a.e. 2287, l. 3–4). Така западният бряг на Черно море отново влиза в полезрението на голямата политика. От София турският министър на вътрешните работи заминава за румънската столица, но въпреки усилията му Букурещ предпочита да не се обвързва (Georgiev 2016a, 368, 378 и цит. лит.).

След провала на турския емисар българският премиер се опитва да се възползва от румънските апетити за Трансилвания, като предлага на 22 септември на Букурещ съюз, според който България ще получи обратно като награда за неутралитета си Южна Добруджа. Румънският министър-председател Братияну категорично заявява, че не може да отстъпи дори педя земя от нея (Diplomaticheski dokumenti 1920, 239–245). Нещо повече: неговото правителство сключва на 1 октомври 1914 г. споразумение с Русия, съгласно което му е обещана цяла Трансилвания в случай на военна намеса срещу Австро-Унгария (Pchev 1990, 66).

Новият румънски курс е много неизгоден за България. По тази причина българският външен министър се опитва да спласи румънските дипломати, заявявайки пред техния представител в София Деруси, че ако румънските войски навлязат в Трансилвания, България ще поиска Добруджа и няма да остане неутрална „при всякакви обстоятелства“ (Mah 2002, 600). Отправената заплаха не постига целта си, а само обтяга българо-румънските отношения. Поръчани от София военни материали от Австро-Унгария, са задържани на румънска територия (Peshev 1993, 470). Букурещ се отказва от незабавна офанзива, което много облекчава австрийските войски, но не анулира съюза с Русия, което поставя българската външна политика в трудна ситуация.

Влизането на Османската империя във войната на страната на Централните сили през октомври 1914 г. променя коренно стратегическата обстановка в Черноморския регион. Възползвайки се от раздвижването на европейската дипломация, Братияну пуска слух за българска подготовка за окупиране на Южна Добруджа, което създава допълнителни затруднения на българската дипломация и тревоги в Добруджа (TsDA, f. 176, op. 3, a.e. 14, l. 50–54).

Усилията, които българското правителство полага през 1914 и началото на 1915 г. за стабилизиране на североизточната граница, са големи, но резултатите са незадоволителни.

телни. На 5 януари 1915 г. френският дипломатически представител в София Панафьо съобщава на българския външен министър, че скоро Букурещ ще направи предложение за връщане на Добруджа без Тутракан и Силистра срещу неутралитет, но това не се случва. Малко по-късно пълномощният министър на Великобритания в българската столица Б. Айрънсайд уведомява премиера, че страната му е готова да предостави заем и на България, какъвто вече е получила Румъния. Радославов отказва категорично (Radoslavov 1993, 104).

Дарданелската операция от февруари 1915 г. и последвалите събития изместват фокуса на общественото внимание от Черноморския регион. По стратегически причини съвсем скоро българските пристанища са минирани, а усилията на правителството в София се насочват в друга посока, за да се върнат към Черноморието едва през есента на 1916 г.

Стратегическото значение на Черноморския регион за българските правителства в периода от Съединението до есента на 1915 г. до голяма степен зависи от международната конюнктура и донякъде от възгледите на отделните партии и общественици за външната политика и икономиката. Въпреки това могат да се набележат някои общи тенденции. Като цяло българите не са „морски народ“. Затова нито един от военните планове в посочения период не включва агресивна стратегия по отношение на съседните държави. По-скоро е обратното: военните специалисти в повечето случаи разглеждат черноморския бряг като възможност за нахлуване на чужди войски и се стараят да го опазят предимно със сухопътни средства. За последното съдейства и обстоятелството, че тонажът на руския и на османския боен флот повече от стократно надвишава този на почти символичната българска флотилия. По тази и други причини чак до 1912 г. в общественото пространство битуват мнението, че българският военноморски флот почти не е нужен.

В периода на войните за национално обединение общественото внимание се насочва на юг и на запад. Черноморският регион временно спира да бъде приоритет на правителствата, с изключение на грижите за военната защита на морския бряг.

В икономически план Черно море съдейства в немалка степен за осигуряване на поминъка на населението и за развитието на външната търговия. Въпреки отсъствието на български търговски флот, удобните пристанища дават възможност за непрекъснато акустиране на чужди кораби и претоварване на стоки, някои от които тръгват по река Дунав към Централна Европа. Още в края на XIX в. част от българските правителства правят всичко възможно, за да прокарат удобни железопътни линии от вътрешността към пристанищата на Бургас, Варна и Балчик. Трафикът на стоки обаче е малък и в повечето случаи приходите от него не покриват дори лихвите по външните заеми. Освен това в политиката на отделните правителства често няма приемственост.

Един от големите проблеми на България към началото на XX в. е необходимостта от увеличаването на българското население около Черноморския бряг. В това отношение се полагат немалко усилия, но заселването на много региони, особено на юг от Бургас, върви бавно. Като основни градски центрове се оформят главно Варна и Бургас, отчасти Балчик като център на търговията с жито до 1913 г. и Поморие заради намиращите се наблизко солници. Останалите градове и села са по-скоро рибарски селища, които с течение на времето се разрастват.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Arhiv na Balgarskata akademiya na naukite (A-BAN), sb. 4, op. 1, a.e. 64, a.e. 106. (In Bulgarian).
Архив на Българската академия на науките (А-БАН), сб. 4, оп. 1, а.е. 64, а.е. 106.
- Arhiv na Balgarskata akademiya na naukite (A-BAN), f. 45k, op. 1, a.e. 355, l. 3–6. (In Bulgarian).
Архив на Българската академия на науките (А-БАН), ф. 45к, оп. 1, а.е. 355, л. 3–6.
- Arhiv na Balgarskata akademiya na naukite (A-BAN), f. 57k, op. 1, a.e. 84, l. 111; a.e. 136, l. 1–2. (In Bulgarian).
Архив на Българската академия на науките (А-БАН), ф. 57к, оп. 1, а.е. 84, л. 111; а.е. 136, л. 1–2.
- Barkli, H. Ch. 2012. Mezhdunav i Chernomore ili pet godini v Bulgaria, 1876 (prev. ot angl. Bozhilov [between the Danube and Black Sea or, five years in Bulgaria, I. 1876]. Sofia. (In Bulgarian).
Баркли, Х. Ч. 2012. Между Дунав и Черно море или пет години в България, 1876 (прев. от англ. И. Божилков). София.

- Benisheva, B. 2017. Cherno more i dnevniyat red na Evropeyskia sayuz [The Black Sea and the European Union's agenda]. *Mezhdunarodni otnoshenia: spisanie za diplomatsia, politika i ikonomika*. br. 2, s. 53–56. (In Bulgarian).
- Бенишева, Б. 2017. Черно море и дневният ред на Европейския съюз. – *Международни отношения: списание за дипломация, политика и икономика*, № 2, с. 53–56.
- Beshkov, L. 1970. Selskite valnenia i buntat na Dobrudzhanskite selyani pri Durankulak 1900 g. Sofia. (In Bulgarian).
- Бешков, Л. 1970. Селските вълнения и бунтът на Добруджанските селяни при Дуранкулак 1900 г. София.
- Borisov, O. 2014. Mezhdunarodno-praven rezhim na Cherno more. Varna. (In Bulgarian).
- Борисов, О. 2014. Международно-правен режим на Черно море. Варна.
- Bulgaria, 1900, br. 29 ot 10 mart. (In Bulgarian).
- България, 1900, бр. 29 от 10 март.
- Bulgaria, 1901, br. 25 ot 27 yan. (In Bulgarian).
- България, 1901, бр. 25 от 27 ян.
- Balgarskite darzhavni institutsii. 1879–1986. Entsiklopedichen spravochnik. Sast. Metodiev, V., Stoyanov, L. Sofia, 1987. (In Bulgarian).
- Българските държавни институции. 1879–1986. Енциклопедичен справочник. Съст. Методиев, В., Л. Стоянов. София, 1987
- Vasilev, Gr. 1991. Belezhki na denya (dnevniitsi). Sofia. (In Bulgarian).
- Василев, Гр. 1991. Бележки на деня (дневници). София.
- Vasilyov, T. 1994. Moyat dnevnik. Sofia. (In Bulgarian).
- Васильов, Т. 1994. Моят дневник. София.
- Vasilev, Gr. 1991. Belezhki na denya (dnevniitsi). Sofia. (In Bulgarian).
- Василев, Гр. 1991. Бележки на деня (дневници). София.
- Velev, G. i dr. 2007. Istoria na Bulgaria. t. 5. Voenna istoria. Sofia. (In Bulgarian).
- Велев, Г. и др. 2007. История на България. Т. 5. Военна история. София.
- Velchev, V. 1924. Stranitsi ot novata ni politicheska istoria. Sofia. (In Bulgarian).
- Велчев, В. 1924. Страници от новата ни политическа история. София.
- Velchev, V. 1922. Prinost kam novata ni politicheska istoria. Stambolov i Ferdinand. Diktatorskiyat rezhim na borbata protiv nego. Sofia. (In Bulgarian).
- Велчев, В. 1922. Принос към новата ни политическа история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него. София.
- Venedikov, Y. 1937. Morskite deystvia mezhduratsite i gartsite v Balkanskata voyna (1912–1913). Balgarska voenna misal, t. IV, kn. 40. Sofia. (In Bulgarian).
- Венедиков, Й. 1937. Морските действия между турците и гърците в Балканската война (1912–1913). *Българска военна мисъл*, т. IV, кн. 40. София.
- Valkanov, V. 2007. Morska istoria na Bulgaria. Sofia. (In Bulgarian).
- Вълканов, В. 2007. Морска история на България. София.
- Gancheva, M., Georgieva, M. 1997. Kulturni obshtnosti kray Cherno more. – Problemi na kulturata: spisanie za teoria, istoria i sravnitelno izuchavane na kulturata, № 71, s. 26–32. (In Bulgarian).
- Ганчева, М., Георгиева, М. 1997. Културни общности край Черно море. – *Проблеми на културата: списание за теория, история и сравнително изучаване на културата*, № 71, с. 26–32.
- Georgiev, V. 2018. Vstuplenie Bolgarii v Pervuyu mirovuyu voynu: k voprosu o vybore 1915 goda. Sovremennaya nauchnaya mysl, Moskva, № 3, s. 42–59. (In Russian).
- Георгиев, В. 2018. Встъпление Болгарии в Первую мировую войну: к вопросу о выборе 1915 года. *Современная научная мысль*, Москва, № 3, с. 42–59.
- Georgiev, V. 2016a. Mirazhat za „Velika Bulgaria“. Zhivotat i deynostta na d-r V. Radoslavov (1854–1929). Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2016а. Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854–1929). Велико Търново.
- Georgiev, V. 2016b. Diplomateskaya deyatelnost d-ra Vasila Radoslavogo v 1914 godu. Pervaya mirovaya voyna. Vzglyad spustya stoletie. Moskva, s. 220–241. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2016б. Дипломатическа дейтелност д-ра Васила Радославово в 1914 году. Первая мировая война. Взгляд спустя столетие. Москва, с. 220–241.
- Georgiev, V. 2014. Parlamentarnata opozitsia i vatreshnata politika na balgarskite pravitelstva (avgust 1887 – yanuari 1908). Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2014. Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (август 1887 – януари 1908). Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Georgiev, V. 2013. Parlamentarnata opozitsia i vatreshnata politika na balgarskite pravitelstva (1901–1903). Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
- Георгиев, В. 2013. Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (1901–1903). Велико Търново.

- Georgiev, B. 2010. Mladoliberalnata partia v Knyazhestvo Bulgaria. Sofia. (In Bulgarian).
 Георгиев, Б. 2010. Младолибералната партия в Княжество България. София.
- Georgiev, B. 2007. Liberalnata (radoslavistka) partia. Na vlast i v opozitsia (1899–1908). Sofia. (In Bulgarian).
 Георгиев, Б. 2007. Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899–1908). София.
- Georgiev, B. 2001. Liberalnata (radoslavistka) partia v Bulgaria (1886–1899). Sofia. (In Bulgarian).
 Георгиев, Б. 2001. Либералната (радославистка) партия в България (1886–1899). София.
- Georgiev, V. 1991. Otnoshenieto na liberalite radoslavisti kam politikata na Konstantinstoilovoto pravitelstvo po pomirenieto s Rusia i razreshavaneto na ofitserko-emigrantskia vapros (1894–1898 g.). Voennoistoricheski sbornik, № 3, s. 15–35. (In Bulgarian).
 Георгиев, В. 1991. Отношението на либералите радослависти към политиката на Константинстоиловото правителство по помирението с Русия и разрешаването на офицерско-емигрантския въпрос (1894–1898 г.). *Военноисторически сборник*, № 3, с. 15–35.
- Georgiev, V., Angelova, I. 1989. BRSDP (t.s.) i provazgласyavaneto nezavisimosta na Bulgaria prez 1908 g. Istoricheski pregled, kn. 4, s. 47–63. (In Bulgarian).
 Георгиев, В., Ангелова, И. 1989. БРСДП (т.с.) и провъзгласяването на независимостта на България през 1908 г. *Исторически преглед*, кн. 4, с. 47–63.
- Gerchev, P. 2013. Edin vek Cherno more. Varna. (In Bulgarian).
 Герчев, П. 2013. Един век Черно море. Варна.
- Goranov, P. 1986. Izvouyvane nezavisimosta na Bulgaria. Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
 Горанов, П. 1986. Извоюване независимостта на България. Велико Търново.
- Grancharov, S. 1998. Razmisli za balgarskata ikononicheska misal (1878–1915). Istoricheski pregled, 1998, kn. 3–4. (In Bulgarian).
 Грънчаров, С. 1998. Размисли за българската икономическа мисъл (1878–1915). *Исторически преглед*, 1998, кн. 3–4.
- Grancharov, S. 1986. Bulgaria na praga na dvadesetoto stoletie. Politicheski aspekti. Sofia. (In Bulgarian).
 Грънчаров, С. 1986. България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. София.
- Damyunov, S. 1985. Bulgaria vav frenskata politika 1878–1918. Sofia. (In Bulgarian).
 Дамянов, С. 1985. България във френската политика 1878–1918. София.
- Dzhaleva, A., Kostov, E. i dr. 1997. Istoria na zhelezniitsite v Bulgaria. Sofia. (In Bulgarian).
 Джалева, А., Костов, Е. и др. 1997. История на железниците в България. София.
- Dimitrov, S., Manchev, K. 1975. Istoria na balkanskite narodi 1879–1918. Sofia. (In Bulgarian).
 Димитров, С., Манчев, К. 1975. История на балканските народи 1879–1918. София.
- Dinkov, D. 2015. Geopolitika v Cherno more. Mezhdunarodni otnoshenia: spisanie za diplomatsia, politika i ikononika. br. 2, s. 31–34. (In Bulgarian).
 Динков, Д. 2015. Геополитика в Черно море. *Международни отношения: списание за дипломация, политика и икономика*. бр. 2, с. 31–34.
- Diplomaticheski dokumenti za namesata na Bulgaria v Evropeyskata vojna, t. 1. Sofia, 1920. (In Bulgarian).
 Дипломатически документи за намесата на България в Европейската война. Т. 1. София, 1920.
- Dnevniitsi na Osmoto obiknoveno narodno sabranie. Vtora redovna sesia, kn. 2. Sofia, 1895. (In Bulgarian).
 Дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия, кн. 2. София, 1895.
- Dnevniitsi na Trinadesetoto obiknoveno narodno sabranie. Vtora redovna sesia, kn. I. Sofia, 1905 (In Bulgarian).
 Дневници на Тринадесетото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия, кн. I. София, 1905.
- Darzhaven vestnik, 1886, br. 81 ot 28 avg. (In Bulgarian).
 Държавен вестник, 1886, бр. 81 от 28 авг.
- Darzhaven vestnik, 1900, br. ot 4 ot 15 yan., br. 118 ot 5 yuni. (In Bulgarian). Държавен вестник, 1900, бр. от 4 от 15 ян., бр. 118 от 5 юни.
- Darzhaven vestnik, 1906, br. 24 ot 16 mart. (In Bulgarian).
 Държавен вестник, 1906, бр. 24 от 16 март.
- Darzhaven vestnik, 1914, br. 158 ot 15 yuli. (In Bulgarian).
 Държавен вестник, 1914, бр. 158 от 15 юли.
- Dyakonova, E. 1999. Ruskite planove za nezavisimost na Bulgaria (1906–1908). Istoricheski pregled, kn. 5–6. (In Bulgarian).
 Дяконова, Е. 1999. Руските планове за независимост на България (1906–1908). *Исторически преглед*, кн. 5–6.
- Zhivkov, V. 2014. Karta na potanalite korabi v Cherno more. Varna. (In Bulgarian).
 Живков, В. 2014. Карта на потъналите кораби в Черно море. Варна.

- Zhivkov, S. 2014. *Progressivnoliberalnata partia v Bulgaria: S Rusia politika ne pravim! 1899–1920*. Sofia. (In Bulgarian).
- Живков, С. 2014. *Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим! 1899–1920*. София.
- Zemedelska zashtita, 1900, br. 29 ot 14 yuni. (In Bulgarian).
- Земеделска защита, 1900. бр. 29 от 14 юни.
- Ivanov, N. 1932. *Spomeni 1861–1918*. Sofia. (In Bulgarian).
- Иванов, Н. 1932. *Спомени 1861–1918*, София.
- Ilchev, I. 1995. *Rodinata mi – prava ili ne! Vanshnopoliticheska propaganda na balkanskite strani (1821–1923)*. Sofia. (In Bulgarian).
- Илчев, И. 1995. *Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)*. София.
- Ilchev, I. 1990. *Bulgaria i Antantata prez Parvata svetovna voyna*. Sofia.
- Илчев, И. 1990. *България и Антантата през Първата световна война*. София.
- Istoria na Bulgaria, t. 7. Sofia: BAN, 1991. (In Bulgarian).
- История на България. Т. 7. София: БАН, 1991.
- Istoria na Bulgaria. BAN, t. 8. Sofia: BAN, 1999. (In Bulgarian).
- История на България. БАН. Т. 8. София: БАН, 1999.
- Yotov, P., Dobrev, A., Milenov, B., Rumenin, R., Nedev, S., Dobrinov, D. 2014. *Balgarskata armia v Parvata svetovna voyna (1915–1918)*. Kratak entsiklopedichen spravochnik. Digitalna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika. Sofia. (In Bulgarian).
- Йотов, П., Добрев, А., Миленов, Б., Руменин, Р., Недев, С., Добринов, Д. 2014. *Българската армия в Първата световна война (1915–1918)*. Кратък енциклопедичен справочник. Дигитална библиотека по архивистика и документалистика. София. http://electronic-library.org/books/Book_0053.html
- Yotov, D. 1944. *Rusia, Bosforat i Dardanelite*. Diplomaticeska studia. Sofia. (In Bulgarian).
- Йотов, Д. 1944. *Русия, Босфорът и Дарданелите*. Дипломатическа студия. София.
- Karayotov, I., Raychevski, S., Ivanov, M. 2011. *Istoria na Burgas. Ot drevnostta do sredata na XX vek. Burgas*. (In Bulgarian).
- Карайотов, И., Райчевски, С., Иванов, М. 2011. *История на Бургас. От древността до средата на XX век. Бургас*.
- Karov, I. 1933. *Istoria na Knyazhestvo Bulgaria (s 40 obrazi)*. Sofia. (In Bulgarian).
- Каров, И. 1933. *История на Княжество България (с 40 образи)*. София.
- King, Ch. 2006. *Istoria na Cherno more (prev. Dimitrova, M.)*. Sofia. (In Bulgarian).
- Кинг, Ч. 2006. *История на Черно море*. Прев. М. Димитрова. София.
- Kosev, D. 1949. *Selskoto dvizhenie v Bulgaria v kraia na XIX vek. Osnovavaneto na BZNS i otshosenieto na BRSDP kam selskia varros*. Istoricheski pregled, kn. 5. (In Bulgarian).
- Косев, Д. 1949. *Селското движение в България в края на XIX век. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос*. *Исторически преглед*, кн. 5.
- Kostov, E. 2004. *Racho Petrov – ofitserat, politikat, darzhavnikat*. Sofia. (In Bulgarian).
- Костов, Е. 2004. *Рачо Петров – офицерът, политикът, държавникът*. София.
- Krasteva, M. 2009. *Nachaloto na balgarskia voenen flot na Cherno more v dokumenti*. Godishnik na Voennomorskia muzey – Varna, t. 7, Varna, s. 7–18. (In Bulgarian).
- Кръстева, М. 2009. *Началото на българския военен флот на Черно море в документи*. *Годишник на Военноморския музей – Варна*, т. 7, Варна, с. 7–18.
- Lechev, V. 2009. *Koraboplavaneto po Dunav i Cherno more v politikata na Avstro-Ungaria 1914–1918*. Astarta. V. Tarnovo 2005 / Radoslav Mishev. *Bulgarian historical review*, br. 3–4, s. 208–211. (In Bulgarian).
- Лечев, В. 2009. *Корабоплаването по Дунав и Черно море в политиката на Австро-Унгария 1914–1918*. В. Търново: Астаета, 2005. / Radoslav Mishev. *Bulgarian historical review*, br. 3–4, s. 208–211.
- Markov, G. 1992. *Bulgaria v navecherieto na Balkanskata voyna (yuni – septemvri 1912)*. Voennistoricheski sbornik, kn. 5. (In Bulgarian).
- Марков, Г. 1992. *България в навечерието на Балканската война (юни–септември 1912)*. *Военноисторически сборник*, кн. 5.
- Markov, G. 1989. *Bulgaria v Balkanskia sayuz sreshtu Osmanskata imperia 1912–1913*. Sofia. (In Bulgarian).
- Марков, Г. 1989. *България в Балканския съюз срещу Османската империя 1912–1913*. София.
- Martinenko, A. K. 1967. *Russko-bolgarskie otshosenia v 1894–1902 gg*. Kiev. (In Russian).
- Мартиненко, А. К. 1967. *Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг*. Киев.
- Mah, R. 2002. *Balkanski raboti*. Sofia. (In Bulgarian).
- Мах, Р. 2002. *Балкански работи*. София.
- Mir, 1900, br. 817 ot 30 mart. (In Bulgarian).
- Мир, 1900, бр. 817 от 30 март.

- Mir, 1906, br. 1899 ot 19 yuli, br. 1901 ot 21 yuli. (In Bulgarian).
 Мир, 1906, бр. 1899 от 19 юли, бр. 1901 от 21 юли.
 Mushanov, N. 1992. Spomeni. Dnevnik. Sast. Kumanov, M., Noncheva, E. Sofia. (In Bulgarian).
 Мушанов, Н. 1992. Спомени. Дневник. Съст. Куманов, М., Е. Нончева. София.
 Naroden vestnik, 1886, br. 1 ot 19 yuli. (In Bulgarian).
 Народен вестник, 1886, бр. 1 от 19 юли.
 Narodni prava, 1897, br. 125 ot 25 noem. (In Bulgarian).
 Народни права, 1897, бр. 125 от 25 ноем.
 Narodni prava, 1898, br. 10 ot 26 yan., br. 32 ot 24 mart, br. 101 ot 20 sept. (In Bulgarian).
 Народни права, 1898, бр. 10 от 26 ян., бр. 32 от 24 март, бр. 101 от 20 септ.
 Narodni prava, 1900, br. 27 ot 7 mart, br. 60 ot 1 yuni, br. 90 ot 10 avg., br. 92 ot 16 avg., br. 93 ot 18 avg., br. 94 ot 23 avg., br. 96 ot 27 avg., br. 99 ot 3 sept., br. 100 ot 5 sept., br. 102 ot 10 sept., br. 103 ot 12 sept., br. 105 ot 17 sept., br. 114 ot 12 okt. (In Bulgarian).
 Народни права, 1900, бр. 27 от 7 март, бр. 60 от 1 юни, бр. 90 от 10 авг., бр. 92 от 16 авг., бр. 93 от 18 авг., бр. 94 от 23 авг., бр. 96 от 27 авг., бр. 99 от 3 септ., бр. 100 от 5 септ., бр. 102 от 10 септ., бр. 103 от 12 септ., бр. 105 от 17 септ., бр. 114 от 12 окт.
 Narodni prava, 1902, br. 7 ot 1 fev. (In Bulgarian).
 Народни права, 1902, бр. 7 от 1 февр.
 Narodni prava, 1905, br. 18 ot 6 mar., br. 19 ot 17 mar., br. 22 ot 20 mart, br. 56 ot 28 yuli, br. 61 ot 14 avg. (In Bulgarian).
 Народни права, 1905, бр. 18 от 6 март, бр. 19 от 17 март, бр. 22 от 20 март, бр. 56 от 28 юли, бр. 61 от 14 авг.
 Narodni prava, 1907, br. 157 ot 19 yuli., br. 187 ot 27 mar. (In Bulgarian).
 Народни права, 1907, бр. 157 от 19 юли, бр. 187 от 27 март.
 Narodni prava, 1914, br. 102 ot 7 may. (In Bulgarian).
 Народни права, 1914, бр. 102 от 7 май.
 Narodni prava, 1929, br. 267 ot 3 nov. (In Bulgarian).
 Народни права, 1929, бр. 267 от 3 ноем.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 11, a.e. 12, l. 100. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 11, а.е. 12, л. 100.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 14, op. 3, a.e. 4330, l. 1. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 14, оп. 3, а.е. 4330, л. 1.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 15, op. 1, a.e. 128, l. 1–2; a.e. 1814, l. 156. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 15, оп. 1, а.е. 128, л. 1–2; а.е. 1814, л. 156.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 187, a.e. 3, l. 19. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 187, а.е. 3, л. 19.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 256, op. 1, a.e. 8, l. 53, 56, 57, 64, 66–67, 69; a.e. 10, l. 1–2, 73–74. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 256, оп. 1, а.е. 8, л. 53, 56, 57, 64, 66–67, 69; а.е. 10, л. 1–2, 73–74.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 263, op. 1, a.e. 4, l. 4–5, l. 87–90, l. 92–95, l. 100–102, a.e. 9, l. 140, a.e. 10, l. 11–14, a.e. 12, l. 14–15, a.e. 15, l. 69–72, a.e. 22, l. 1–8, a.e. 25, l. 52–53, 55. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 263, оп. 1, а.е. 4, л. 4–5, л. 87–90, л. 92–95, л. 100–102, а.е. 9, л. 140, а.е. 10, л. 11–14, а.е. 12, л. 14–15, а.е. 15, л. 69–72, а.е. 22, л. 1–8, а.е. 25, л. 52–53, 55.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 290, op. 1, a.e. 214, l. 1. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 290, оп. 1, а.е. 214, л. 1.
 Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Balgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 845, op. 1, a.e. 4, l. 21–22. (In Bulgarian).
 Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 845, оп. 1, а.е. 4, л. 21–22.

- Nikolova, V. 1986. Narodnata partia i burzhoaznata demokratsia. Kabinetat na Konstantin Stoilov 1894–1898. Sofia. (In Bulgarian).
- Николова, В. 1986. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894–1898. София.
- Nov vek, 1900, br. 150 ot 14 mart, br. 254 ot 29 noem. (In Bulgarian).
- Нов век, 1900, бр. 150 от 14 март, бр. 254 от 29 ноем.
- Nov vek, 1901, br. 279 ot 27 yan. (In Bulgarian).
- Нов век, 1901, бр. 279 от 27 ян.
- Nov vek, 1905, br. 916 ot 10 avg. (In Bulgarian).
- Нов век, 1905, бр. 916 от 10 авг.
- Nov vek, 1906, br. 1058 ot 31 yuli. (In Bulgarian).
- Нов век, 1906, бр. 1058 от 31 юли.
- Ovcharov, N. 2017. Tsar Kaloyan – palkovodecъt. Sofia. (In Bulgarian).
- Овчаров, Н. 2017. Цар Калоян – пълководецът. София.
- Ovcharov, N., Pavlov, P. 2017. Tsar Ivan Aleksandar Asen. Mirotvorecъt. Sofia. (In Bulgarian).
- Овчаров, Н., Павлов, П. 2017. Цар Иван Александър Асен. Миротворецът. София.
- Oblasten darzhaven arhiv. Varna (ODA – Varna), f. 823k, op. 1, a.e. 14, l. 1, a.e. 15, l. 1. (In Bulgarian).
- Областен държавен архив. Варна (ОДА – Варна), ф. 823к, оп. 1, а.е. 14, л. 1, а.е. 15, л. 1
- Palangurski, M. 2011. Po bulgarskite parlamentarni izbori 1894–1913 g. V. Tarnovo. (In Bulgarian).
- Палангурски, М. 2011. По българските парламентарни избори 1894–1913 г. В.Търново.
- Palangurski, M. 1996. Bulgaria v balkanskata politika na Rusia (1899–1903). V. Tarnovo. (In Bulgarian).
- Палангурски, М. 1996. България в балканската политика на Русия (1899–1903). В. Търново.
- Panayotov, L. 1983. Ilindensko-Preobrazhenskoto vastanie 1903. Sofia. (In Bulgarian).
- Панайотов, Л. 1983. Илинденско-Преображенското въстание 1903. София.
- Pandev, K. 1979. Natsionalnoosvoboditelnoto dvizhenie v Makedonia i Odrinsko 1878–1903. Sofia. (In Bulgarian).
- Пандев, К. 1979. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878–1903. София.
- Pantev, A. 1972. Anglia sreshtu Rusia na Balkanite 1879–1894. Sofia. (In Bulgarian).
- Пантев, А. 1972. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. София.
- Penchev, V. 2006. Nova medna moneta na Terter, sinat na despot Dobrotitsa, prepechatana varhu otsechena v Drastar moneta na Dobrotitsa. Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey, t. 17, Sofia, s. 70–71. (In Bulgarian).
- Пенчев, В. 2006. Нова медна монета на Тертер, синът на деспот Добротица, препечатана върху отсечена в Дръстър монета на Добротица. – *Известия на Националния исторически музей*, т. 17, София, с. 70–71.
- Peshev, P. 1993. Istoricheskite sabitia i deyateli ot navecherieto na Osvobozhdenieto ni do dnes s belezhki za zhivota mi (chuto, vidyano, prezhyvano). Sofia. (In Bulgarian).
- Пешев, П. 1993. Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес с бележки за живота ми (чудо, видно, преживяно). София.
- Plovdiv, 1900, br. 15 ot 27 apr. (In Bulgarian).
- Пловдив, 1900, бр. 15 от 27 апр.
- Plovdiv, 1900, br. 1074 ot 1 sept. br. 1075 ot 8 sept., br. 1076 ot 18 sept., br. 1084 ot 11 noem., br. 1086 ot 25 noem. (In Bulgarian).
- Пловдив, 1900, бр. 1074 от 1 септ. бр. 1075 от 8 септ., бр. 1076 от 18 септ., бр. 1084 от 11 ноем., бр. 1086 от 25 ноем.
- Popesku, A. 2015. „Osmanskoto“ Chernо more: mare clausum? mare apertum? (prev. ot frenski Danova, P.). Istoricheskо badeshte, br. 1–2, s. 140–161. (In Bulgarian).
- Попеску, А. 2015. „Османското“ Черно море: mare clausum? mare apertum? (прев. от френски Данова, П.). *Историческо бъдеще*, бр. 1–2, с. 140–161.
- Popov, Zh. 2004. Ubiti zaradi ideite si. Politicheskiyat vazhod i zhyteysko krushenie na familia Petkovi. Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Ж. 2004. Убити заради идеите си. Политическият възход и житейско крушение на фамилия Петкови. София.
- Popov, Zh. 1986. Narodno-liberalnata (stambolovistkata) partia v Bulgaria 1903–1920. Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Ж. 1986. Народно-либералната (стамболовистката) партия в България 1903–1920. София.
- Popov, R. 1991. Bulgaria na krastopat. Regentstvoto 1886–1887. Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Р. 1991. България на кръстопът. Регентството 1886–1887. София.
- Popov, R. 1984. Balkanskata politika na Bulgaria (1894–1898). Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, Р. 1984. Балканската политика на България (1894–1898). София.

- Popov, R. 1970. Za uchastieto na Bulgaria v svetovnite konferentsii za mir v Haga prez 1899 i 1907 g. *Военноисторически сборник*, kn. 2. (In Bulgarian).
- Попов, Р. 1970. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. *Военноисторически сборник*, kn. 2.
- Programi, programni dokumenti i ustavi na burzhoaznite partii v Bulgaria 1879–1918. Sast. i predg. Nikolova V., Sazdov D. Sofia, 1992. (In Bulgarian).
- Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България 1879–1918. Съст. и предг. Николова В., Д. Саздов. София, 1992.
- Prodanov, N. 2003. Antigratskoto dvizhenie vav Varna prez 1906 godina – osnovni politicheski aspekti. *Cherno more mezhdur Izтока i Zapada. VII Pontijski chetenia*. Varna. (In Bulgarian).
- Проданов, Н. 2003. Антигръцкото движение във Варна през 1906 година – основни политически аспекти. *Черно море между Изтока и Запада. VII Понтийски четения*. Варна.
- Ryurorets, 1900, br. 90 ot 22 mart, br. 25 ot 3 avg., br. 59 ot 30 noem. (In Bulgarian).
- Пряпорец, 1900, бр. 90 от 22 март, бр. 25 от 3 авг., бр. 59 от 30 ноем.
- Ryurorets, 1901, br. 74 ot 27 yan., br. 4 ot 16 may. (In Bulgarian).
- Пряпорец, 1901, бр. 74 от 27 ян., бр. 4 от 16 май.
- Ryurorets, 1904, br. 82 ot 11 noem. (In Bulgarian).
- Пряпорец, 1904, бр. 82 от 11 ноем.
- Rabotnicheski vestnik, 1900, br. 30 ot 17 mart. (In Bulgarian).
- Работнически вестник, 1900, бр. 30 от 17 март.
- Rabotnicheski vestnik, 1901, br. 21 ot 19 yan. (In Bulgarian).
- Работнически вестник, 1901, бр. 21 от 19 ян.
- Radev, S. 1911. *Stroitelite na savremenna Bulgaria*, t. I. Sofia. (In Bulgarian).
- Радев, С. 1911. Строителите на съвременна България. Т. I. София.
- Radoslavov, d-r V. 1993. *Dnevni belezhki 1914–1916*. Sast. Ilchev, Iv. Sofia. (In Bulgarian).
- Радославов, д-р В. 1993. Дневни бележки 1914–1916. Съст. Илчев, Ив. София.
- Russkoe bogatstvo, 1900, kn. 4. (In Bulgarian).
- Русское богатство, 1900, kn. 4.
- Sazdov, D. 2016. *Misiyata na Ferdinand v Bulgaria*. Sofia. (In Bulgarian).
- Саздов, Д. 2016. Мисията на Фердинанд в България. София.
- Sazdov, D. 1987. *Demokraticeskata partia v Bulgaria 1887–1908*. Sofia. (In Bulgarian).
- Саздов, Д. 1987. Демократическата партия в България 1887–1908. София.
- Sbornik ot parvia Mezhdunaroden seminar „Zlopoluki v Cherno more – analiz na prichinite i posledstvia“, 06–09.02.2014 g. Konstantsa, Rumania (pod red. na Markovska, I., Petkova, St.). Burgas, 2014. (In Bulgarian).
- Сборник от първия Международен семинар „Злополуки в Черно море – анализ на причините и последиствия“, 06–09.02.2014 г. Констанца, Румъния (под ред. на Марковска, И., Ст. Петкова). Бургас, 2014.
- Svobodna дума 1903, br. 263 ot 21 fevr., br. 264 ot 22 fevr., br. 265 ot 23 fevr., br. 268 ot 26 fevr. 1903. (In Bulgarian).
- Свободна дума 1903, бр. 263 от 21 февр., бр. 264 от 22 февр., бр. 265 от 23 февр., бр. 268 от 26 февр. 1903.
- Svobodno slovo, 1904, br. 57 ot 20 noem. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1904, бр. 57 от 20 ноем.
- Svobodno slovo, 1905, br. 87 ot 6 apr., br. 109 ot 2 yuli, br. 115 ot 27 yuli, br. 118 ot 13 avg. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1905, бр. 87 от 6 апр., бр. 109 от 2 юли, бр. 115 от 27 юли, бр. 118 от 13 авг.
- Svobodno slovo, 1906, br. 163 ot 8 fevr., br. 195 ot 14 yuni, br. 199 ot 28 yuni, br. 207 ot 26 yuli, br. 210 ot 5 avg., br. 211 ot 10 avg., br. 214 ot 22 avg., br. 217 ot 9 sept., br. 225 ot 7 okt. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1906, бр. 163 от 8 февр., бр. 187 от 17 май, бр. 188 от 20 май, бр. 195 от 14 юни, бр. 199 от 28 юни, бр. 207 от 26 юли, бр. 210 от 5 авг., бр. 211 от 10 авг., бр. 214 от 22 авг., бр. 217 от 9 септ., бр. 225 от 7 окт.
- Svobodno slovo, 1907, br. 270 ot 5 apr., br. 303 ot 1 sept. (In Bulgarian).
- Свободно слово, 1907, бр. 270 от 5 апр., бр. 303 от 1 септ.
- Slaveykov, P. R. 1886. *Razmishlenia varhu polozhenieto ni*. Sofia. (In Bulgarian).
- Славейков, П. Р. 1886. Размишления върху положението ни. София.
- Statelova, E., Popov R., Tankova V. 1994. *Istoria na balgarskata diplomatsia 1879–1913 g*. Sofia. (In Bulgarian).
- Стателова, Е., Попов Р., Танкова В. 1994. История на българската дипломация 1879–1913 г. София.
- Statelova, E. 1994. *Balgarskata diplomatsia v zashtita na nezavisimostta (1908–1909 g.)*. *Военноисторически сборник*, kn. 1, s. 21–43. (In Bulgarian).
- Стателова, Е. 1994. Българската дипломация в защита на независимостта (1908–1909 г.). *Военноисторически сборник*, kn. 1, с. 21–43.

- Statelova, E., Todorova, Ts., Sharova, Kr., Popov, R., Pantev, A. 1974. Vanshnata politika na Bulgaria i opozitsionnite partii (1900–1914). *Izvestia na Institutata po istoria*, Sofia, t. 23, s. 105–148. (In Bulgarian).
- Стателова, Е., Тодорова, Ц., Шарова, Кр., Попов, Р., Пантев, А. 1974. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914). *Известия на Института по история*, София, т. 23, с. 105–148.
- Todorov, T. St. 2018. Nikola Mushanov – zhivot i obshtestvena deynost. Veliko Tarnovo. (In Bulgarian).
- Тодоров, Т. Ст. 2018. Никола Мушанов – живот и обществена дейност. Велико Търново.
- Todorova, Ts. 1991. Industrializatsia i strukturni problemi v Bulgaria predi Parvata svetovna voyna. *Istoricheski pregled*, kn. 5. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1991. Индустриализация и структурни проблеми в България преди Първата световна война. *Исторически преглед*, кн. 5.
- Todorova, Ts. 1984. Kapitalisticheskata industrializatsia na Bulgaria do Balkanskite voyni (1912–1913). *Izvestia na Institutata za istoria*, t. 27. *Iz istoriyata na stopanskia i sotsialnia zhivot v Balgarskite zemi*. Sofia. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1984. Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни (1912–1913). *Известия на Института за история*, т. 27. *Из историята на стопанския и социалния живот в Българските земи*. София.
- Todorova, Ts. 1971. Diplomaticeskata istoria na vanshnite zaemi na Bulgaria 1888–1912. Sofia. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1971. Дипломатическата история на външните заеми на България 1888–1912. София.
- Todorova, Ts. 1960. Obyavyavane nezavisimostta na Bulgaria prez 1908 g. i politikata na imperialisticheskite sili. Sofia. (In Bulgarian).
- Тодорова, Ц. 1960. Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. София.
- Topalov, V. 1984. Vanshnata politika na Bulgaria po vreme na Radoslavistkia rezhim. *Istoricheski pregled*, kn. 2. (In Bulgarian).
- Топалов, В. 1984. Външната политика на България по време на Радослависткия режим. *Исторически преглед*, кн. 2.
- Topalov, V. 1961. Kam istoriyata na Radoslavistkia rezhim (19 yan. 1899 – 27 noem. 1900 g.). *Istoricheski pregled*, kn. 6. (In Bulgarian).
- Топалов, В. 1961. Към историята на Радослависткия режим (19 ян. 1899 – 27 ноем. 1900 г.). *Исторически преглед*, кн. 6.
- Traykova, V. 2010. Oshte za antigratskite pogromi v Bulgaria prez 1906 g. *Istoricheski pregled*, kn. 5. (In Bulgarian).
- Трайкова, В. 2010. Още за антигръцките погроми в България през 1906 г., *Исторически преглед*, кн. 5.
- Traykova, V. 2004. Plovdiv, Yuzhna Bulgaria i andarstkata aktsia v Makedonia – edin epizod ot 1905–1906 g. po dokumenti. *Godishnik na istoricheskia muzey v Plovdiv*, Plovdiv, s. 98–102. (In Bulgarian).
- Трайкова, В. 2004. Пловдив, Южна България и андарстката акция в Македония – един епизод от 1905–1906 г. по документи. *Годишник на историческия музей в Пловдив*, Пловдив, с. 98–102.
- Traykova, V. 1985. Etniki Eteria. Sazdavane, idei i deynosti po otноshenie na Makedonia (1894–1897). *Военноисторически сборник*, kn. 3, s. 147–171. (In Bulgarian).
- Трайкова, В. 1985. Етници Етерия. Създаване, идеи и дейности по отношение на Македония (1894–1897). *Военноисторически сборник*, кн. 3, с. 147–171.
- Tarnovska konstitutsia, 1886, br. 31 ot 26 may. (In Bulgarian).
- Търновска конституция, 1886, бр. 31 от 26 май.
- Uzunova, S. 2016. Opredelitel na Decapoda (Crustacea) ot balgarskia sektor na Chernо more. Sofia. (In Bulgarian).
- Узунова, С. 2016. Определител на Декапода (Crustacea) от българския сектор на Черно море. София.
- Hadzhiev, Iv. 1906. Obyasnenia i talkuvania kam programata na Liberalnata partia. Sofia. (In Bulgarian).
- Хаджиев, Ив. 1906. Обяснения и тълкувания към програмата на Либералната партия. София.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 3, op. 8, a.e. 952, l. 11–27. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 3, оп. 8, а.е. 952, л. 11–27.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 176, op. 1, a.e. 1413, l. 24; op. 3, a.e. 14, l. 50–54. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 176, оп. 1, а.е. 1413, л. 24; оп. 3, а.е. 14, л. 50–54.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 313, op. 1, a.e. 217, l. 36–39, a.e. 445, l. 4, a.e. 493, l. 1–3, a.e. 852, l. 13, a.e. 870, l. 52–53, a.e. 1393, l. 1–2, a.e. 2287, l. 3–4. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 313, оп. 1, а.е. 217, л. 36–39, а.е. 445, л. 4, а.е. 493, л. 1–3, а.е. 852, л. 13, а.е. 870, л. 52–53, а.е. 1393 л. 1–2, а.е. 2287, л. 3–4.
- Tsentrалen darzhaven arhiv. Sofia (TsDA), f. 1303k, op. 1, a.e. 3, l. 27–37. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив. София (ЦДА), ф. 401, оп. 1, а.е. 62, л. 1–2, ф. 1303к, оп. 1, а.е. 3, л. 27–37.

Четвърти конгрес на Либералната партия. София, 1904. (In Bulgarian).

Четвърти конгрес на Либералната партия. София, 1904.

Cherno more i borbata za Dardanelite (red. Krastev, St., Stoyanov, T.). Sofia, 1940. (In Bulgarian).

Черно море и борбата за Дарданелите (ред. Кръстев, Ст., Т. Стоянов). София, 1940.

Cherno more mezhdur Izтока i Zapada: Materiali ot VII Pontiyski chetenia, Varna, 10–11 may 2002 (red. Lazarov, M., Valkanov, V.). Varna, 2003. (In Bulgarian).

Черно море между Изтока и Запада: Материали от VII Понтийски четения, Варна, 10–11 май 2002 (ред. Лазаров, М., В. Вълканов). Варна, 2003.

Sharova, Kr. 1957. Selskite valnenia protiv desyatata v Rusensko prez 1900 g. Istoricheski pregled, kn 4. (In Bulgarian).

Шарова, Кр. 1957. Селските вълнения против десятъка в Русенско през 1900 г. *Исторически преглед*, кн 4.

Дата на подаване на статията в редакцията 27.02.2019 г.

ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОЦІНКАХ БОЛГАРСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО АТАШЕ У СТАМБУЛІ ПОЛКОВНИКА ТОДОРА МАРКОВА (ЛИПЕНЬ 1914 Р. – ЖОВТЕНЬ 1915 Р.)

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022,
dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

Метою представленої роботи є вивчення й оцінка інформації, що її передавав у 1914–1915 роках уряду і Генеральному штабу збройних сил Царства Болгарія військовий аташе у Стамбулі полковник Тодор Марков стосовно внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії та зовнішнього курсу Порти. Його думка з приводу процесу зближення Софії і Стамбула на початку Першої світової війни, а також сприйняття ним Османської імперії як потенційного партнера Болгарії є показовими у контексті розуміння настроїв тодішньої болгарської військової і дипломатичної еліт. Документи, що їх він надсилав у Софію, – телеграми, рапорти, бюлетені – це цінні джерела, котрі, незважаючи на їх офіційний характер, все ж дозволяють скласти уявлення про зовнішньополітичні уподобання полковника, його ставлення до болгарсько-османської співпраці.

Упродовж липня 1914 року – жовтня 1915 року і Царство Болгарія, і Османська імперія плавно рухалися у бік союзу з Німецькою імперією і Австро-Угорською монархією, що автоматично робило кожну із них партнерами. Спостерігаючи за зближенням між Софією і Стамбулом, полковник Тодор Марков з осені 1914 року почав виказувати власний скептицизм відносно моці османської зброї та монолітності Оттоманської імперії. Він відверто не розголошував свого ставлення до перспективи двосторонньої військової співпраці, проте наведені ним факти у дипломатичних документах свідчать про його переконання у ненадійності міждержавного військово-стратегічного партнерства. Втім, Царство Болгарія і Османська імперія все-таки оформили своє членство у чотирьохсторонньому військово-політичному блоці. Як відомо, Перша світова війна завершилася для них поразкою та значними людськими і територіальними втратами.

Ключові слова: Тодор Марков, військовий аташе, Османська імперія, Царство Болгарія, військово-стратегічне партнерство, рапорт, телеграма.

FOREIGN AND DOMESTIC POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE ESTIMATES BULGARIAN MILITARY ATTACHÉ IN ISTANBUL, COLONEL TODOR MARKOV (JULY 1914 – OCTOBER 1915)

Dmytro Mykolenko

Doctor Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin
Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022,
dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

The aim of this article is study of the information about the domestic political situation in the Ottoman Empire and the foreign policy of the Porte that was provided to the government and the General Staff of Bulgaria by the military attaché in Istanbul Colonel Todor Markov. His views about the process of rapprochement between Sofia and Istanbul at the beginning of the First World War, his attitude towards Porte as a potential partner of Bulgaria are indicative in the context of understanding the mood of the Bulgarian military and diplomatic elite. He sent to Sofia telegrams, reports, bulletins. These documents

form an idea of the colonel's foreign policy preferences and his attitude towards the Bulgarian-Ottoman partnership.

Bulgaria and the Ottoman Empire systematically approached each other under the influence of Germany from July 1914 to October 1915. Colonel Todor Markov has expressed disapproval of Istanbul's domestic and foreign policy initiatives since the fall of 1914. The military attaché clearly does not believe in the power of Ottoman weapons and in the monolithic nature of the Ottoman Empire. He does not directly express his attitude to the prospect of military cooperation between Sofia and Istanbul, but the facts presented by him indicate the unreliability of Porte as a military-strategic partner. The First World War ended in defeat and significant territorial losses for them.

Keywords: Todor Markov, military attaché, Ottoman Empire, Tsardom of Bulgaria, military-strategic partnership, report, telegram.

Болгарське суспільство болісно сприймало катастрофічні для держави наслідки Другої Балканської війни 1913 року. Відчутна поразка, завдана недавніми союзниками разом з Королівством Румунія і Османською імперією, а також втрата більшої частини Македонії, викликали ворожі до сусідніх балканських країн почуття. Натомість, після формування 4 липня 1913 року Ради міністрів на чолі з Василем Радославовим ставлення до одного із противників у Балканських війнах – Османської імперії – почало змінюватися під впливом пропаганди нової влади. Проурядові Ліберальна, Молодоліберальна і Народно-ліберальна партії закликали до розбудови добросусідських відносин з Оттоманською Портою, заявляючи, що територіальні суперечності між державами не на часі (Volya 1914). Зокрема, вже після початку Першої світової війни все та ж газета Народно-ліберальної партії «Воля» у декількох накладах опублікувала статтю тодішнього міністра закордонних справ країни Ніколи Генадієва під заголовком «Час говорити відверто», в якій політик назвав Сербію і Грецію головними противниками Болгарії та закликав знову готуватися до війни, а враховуючи вірогідність грядущих воєнних баталій, акцентував увагу на потребі знайти альтернативу серед союзників. Ним на даному етапі, вважав міністр, могла стати Османська імперія (Volya 1914).

Та чи підтримували політичні еліти країни точку зору влади в особі керівника МЗС? Щодо цього питання, то в історіографії немає одностайної думки. У більшості наукових праць, присвячених зазначеній проблематиці, представлено узагальнену тезу, яка вказує на лояльне ставлення до зближення з Османською імперією пронимецьки налаштованих партій та на засудження такого кроку влади проросійськими силами (Milanova 2011; Mykolenko 2017). Певна річ, вказаний висновок потребує уточнення. Процес налагодження військово-стратегічного партнерства між Османською імперією і Царством Болгарія на початку Першої світової війни розкривається переважно на основі міждержавних договорів, укладених протягом серпня 1914 року – вересня 1915 року. Але чи були інші, менш відомі чинники, що стосуються перебігу двостороннього діалогу? Так, і серед них – датовані зазначеним періодом часу документи і матеріали болгарського дипломатичного корпусу в Стамбулі.

Метою представленої роботи є вивчення й оцінка інформації, що її передавав у 1914–1915 роках уряду і Генеральному штабу збройних сил Царства Болгарія військовий аташе у Стамбулі полковник Тодор Марков Марков (1870–1950) стосовно внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії та зовнішнього курсу Порти. Його думка з приводу процесу зближення Софії і Стамбула на початку Першої світової війни, а також сприйняття ним Османської імперії як потенційного партнера Болгарії є показовими у контексті розуміння настроїв тодішньої болгарської військової і дипломатичної еліт. Документи, що їх він надсилав у Софію, – телеграми, рапорти, бюлетені – це цінні джерела, котрі, незважаючи на їх офіційний характер, все ж дозволяють скласти уявлення про зовнішньополітичні уподобання полковника, його ставлення до болгарсько-османського співробітництва.

На початку Першої світової війни, коли Османська імперія і Царство Болгарія визначалися зі своєю зовнішньополітичною орієнтацією, співробітник болгарського дипломатичного представництва в османській столиці Тодор Марков вже був досвідченим професіоналом. У 1891 році він закінчив Військову Його Княжої Величності школу, 1893 року – типографську і кавалерійську школу, в 1896 році – вищі офіцерські курси, а в 1902 році – Миколаївську академію Генерального штабу в Санкт-Петербурзі. З 1891 року Тодор Мар-

ков служив у 1-у кавалерійському полку, з 1903 року – в 2-й Фракійській піхотній дивізії молодшим офіцером, у 1906–1907 роках – начальником штабу 2-ї бригади тієї ж дивізії, з 1908 року – начальником відділу розвідки Генерального штабу війська, в 1910–1912 роках – начальником штабу Кавалерійської інспекції, а під час Першої Балканської війни – начальником штабу кавалерійської дивізії, яка воювала на Фракійському театрі бойових дій. 1891 року йому було присвоєно звання підпоручика, три роки потому – поручика, 1900 року – капітана, 1906 року – майора, 1910 року – підполковника, а по завершенні 1 листопада 1913 року Балканських війн – полковника, в чині якого він працював до жовтня 1916 року військовим аташе у Стамбулі.

Перебуваючи на вказаній посаді саме у той час, коли розпочався глобальний збройний конфлікт, а Стамбул і Софія визначалися зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами, Тодор Марков регулярно інформував болгарський уряд і Генеральний штаб збройних сил про внутрішню ситуацію в Османській імперії та її зовнішню політику. Зокрема, у його рапорті від 20 липня 1914 року доповідалося, що Османська імперія найвірогідніше обере в союзники Німецьку імперію й Австро-Угорську монархію у війні проти Російської імперії і Французької республіки (Markov 2004a, 19). При цьому наголошувалося: «У разі приєднання Болгарії до країн Антанті та перемоги Троїстого союзу Порто з великою вірогідністю здобуде для себе частину болгарських провінцій; у випадку ж поразки Троїстого союзу Османська імперія може поступитися Російській імперії Стамбулом і всією Вірменією та остаточно перетворитися на напівколонію, розділену на сфери впливу» (Markov 2004a, 20). Того ж дня Тодор Марков відправив повідомлення болгарському прем'єр-міністру про початок загальної мобілізації османських збройних сил (Markov 2004b, 25).

У перших своїх донесеннях полковник відверто не виказував власних симпатій чи антипатій до Османської імперії та її потенційних противників і союзників. У його аналізі наслідків залучення Стамбула у війну та приєднання до одного з двох військово-політичних блоків не простежується упереджене ставлення до того чи іншого вищевказаного суб'єкта міжнародних відносин. Військовий аташе лиш застерігав керівництво Генерального штабу війська від можливих негативних наслідків для Болгарії після перемоги Центральних держав у союзі з Оттоманською імперією над Антантою.

Тим часом цар Фердинанд I і кабінет міністрів Василя Радославова продовжували обмірковувати ідею приєднання Софії до блоку Центральних держав. З 2 серпня 1914 року членом цього альянсу вже була Османська імперія, яка підписала таємну угоду з Німеччиною, хоча наступного дня й оголосила про свій нейтралітет у війні. Одночасне зближення і Софії, і Стамбула з Берліном та Віднем автоматично зумовлювало перспективу співпраці між Царством Болгарія і Оттоманською Портою. 6 серпня 1914 року один із трьох представників молодотурецького «тріумвірату»*, міністр внутрішніх справ Османської імперії Мехмед Талаат-паша, та прем'єр-міністр Болгарського царства Васил Радославов від імені глав своїх держав підписали в Софії двосторонній таємний договір про союз і дружбу. Сторони домовилися надати взаємну військову підтримку у разі агресії проти однієї з них з боку третьої країни або коаліції, гарантували одна одній прихильний нейтралітет у випадку розв'язання союзником воєнних дій проти будь-якої іншої держави. Умови угоди мали залишатися чинними до кінця війни (Markov 2004c, 27).

Отже, після завершення Балканських війн та до початку Першої світової війни болгарська влада на чолі з царем Фердинандом I і прем'єр-міністром Василем Радославовим планомірно проводила політику зближення з Оттоманською Портою. Логічним завершенням цього процесу стало підписання болгарсько-турецького договору. Як з'ясувалося пізніше, це був лише початок тісної військово-політичної співпраці двох сусідніх країн, про що, звісно ж, офіційний військово-дипломатичний представник у Стамбулі полковник Тодор Марков просто не міг не знати.

* «Три паші» – трійка високопоставлених чиновників, які невдовзі після державного перевороту 1913 року в Османській імперії зосередили в своїх руках всю повноту влади в країні. Тріумвіри – міністр внутрішніх справ Мехмед Талаат-паша (1874–1921), військовий міністр Ісмаїл Енвер-паша (1881–1922) і міністр флоту Ахмед Джемаль-паша (1872–1922) – в значній мірі вплинули на вступ держави у Першу світову війну.

Завдяки регулярним надходженням повідомлень від військового аташе упродовж 1914 року влада Болгарського царства мала змогу володіти інформацією про внутрішню ситуацію в Османській імперії та її заходи на міжнародній арені. Так, у датованому 30 серпня 1914 року документі Тодор Марков повідав про причини початку мобілізації, розголошені османською стороною. Серед них – загроза агресії з боку Російської імперії в районі Босфору та вірогідність втрати контролю над протокою, ворожі турецько-грецькі відносини й бажання Стамбула позбутися обтяжливих умов капітуляції за результатами програних імперією наприкінці XIX – на початку XX століть війн (Markov 2004d, 29). Він також доповів про часткову мобілізацію Османською імперією 40–45-річного немусульманського населення міста Одрин (Markov 2004d, 29). Крім того полковник довів до відома болгарського уряду і командування збройними силами, що головним лобістом проницького курсу Оттоманської Порти був один із лідерів молодотурок – військовий міністр Ісмаїл Енвер-паша, противником якого залишався спадкоємець престолу Мехмед Вагіддін, котрий наполегливо переконував султана не втручатися у війну (Markov 2004d, 28). Наступна його інформація стосувалася готовності Великої Британії вжити запобіжні заходи для захисту Османської імперії від російської і грецької агресії, а також вирішити зовнішньополітичні проблеми Стамбула. Лондон усіляко прагнув дискредитувати Німеччину в очах Порти, обіцяв підтримати останню в її прагненні повернути до свого складу низку спірних з Грецією островів Егейського моря та надати фінансову допомогу для викупу замовлених у Німеччині пароплавів (Markov 2004d, 29).

Наприкінці літа 1914 року болгарська правляча еліта ще не мала чіткого уявлення щодо того, чи буде Османська імперія брати участь у війні та який військово-політичний блок вона підтримає у разі втручання в глобальний збройний конфлікт. А от сумнівів з приводу того, що обидві країни тяжіли до союзу з Німеччиною і Австро-Угорщиною, залишалось все менше. Поступово наміри Порти ставали очевидними. Зрештою, 29 жовтня 1914 року було обнародовано маніфест султана Мехмеда V щодо вступу Османської імперії у Першу світову війну. В документі Царство Болгарія не згадувалося як потенційний союзник. Натомість, у ньому підкреслювалася необхідність захисту ісламу від британської, французької і російської експансії та відвоювання територій, що їх Порта втратила внаслідок тривалого воєнного протистояння зі своєю північною сусідкою (Markov 2004e, 32–33). Того ж дня дипломатичне представництво у Стамбулі відіслало перекладений болгарською мовою текст маніфесту в Софію.

19 листопада 1914 року в своєму черговому детальному повідомленні про політичну ситуацію в Османській імперії Теодор Марков виклав власні судження щодо оголошених султаном причин вступу держави у Першу світову війну, назвавши їх «невагомими» і «надуманими». Військовий аташе стверджував: «Висунуті Мехмедом V на адресу країн Антанті звинувачення в агресивних намірах є фарсом, адже саме Османська імперія 29 жовтня 1914 року першою завдала воєнного удару по російських чорноморських портах» (Markov 2004f, 34–35). Також полковник рапортував, що проголошення у маніфесті джихаду («священної війни»), спричинило у всіх провінціях країни багатолюдні маніфестації, які подекуди переростали у погроми і пограбування християнського населення імперії. З точки зору Теодора Маркова, нагадуючи мусульманам про їхній обов'язок перед своїм халіфом, султан застосував «стереотипну» форму пропаганди, розраховуючи у такий спосіб консолідувати підданих, котрі сповідували іслам (Markov 2004f, 34). Втім, зазначав далі дипломат, подібні заходи не дали бажаного результату, адже серед мусульман не існувало конфесійної єдності – шійїти і сунїти регулярно конфліктували між собою. До того ж Оттоманську імперію роздирав арабський національний сепаратизм, центрами якого стали Мекка, Багдад і Каїр (Markov 2004f, 35). Той факт, що Османська імперія брала участь у війні проти «християн» в коаліції з іншими християнськими народами визначив практику призначення військово-службовців-немусульман тільки на некомандирські посади та переважно у тилову службу (Markov 2004f, 35). Як наслідок, доповнював полковник, друзі Лівану взагалі відмовилися брати участь у збройному протистоянні, оскільки не бажали воювати піч-о-пліч з німецькими й австро-угорськими католиками і протестантами, котрі відстоювали у Першій світовій війні далеко «не ісламські цінності», а місцеві улеми зажадали додаткових роз'яснень з приводу проголошення джихаду, адже теж звернули увагу на невідповідність участі держави у збройному конфлікті принципам «священної війни» (Markov 2004f, 36).

Одними із перших внутрішньополітичних заходів Порти після вступу країни у Першу світову війну, зазначав у своєму наступному рапорті військовий аташе, стали: конфіскація майна французьких, британських і російських шкіл, інтернатів та лікарень; націоналізація підприємств, залізниць, доків, власниками яких були представники країн, що належали до Антанти. При цьому всі зусилля дипломатії Сполучених Штатів Америки і Королівства Італія, спрямовані на запобігання вказаним вище крокам османської влади, виявилися марними (Markov 2004f, 38). Впливові політики Оттоманської імперії, за інформацією болгарського військового аташе, навіть організували у передмісті Стамбула – Сан-Стефано – руйнування храму-усипальні російських воїнів, які загинули у 1877–1878 роках під час війни, котра вкрай невдало завершилася для Порти (Markov 2004f, 38).

Тодор Марков засудив зазначені практики Османської імперії. На його думку, правлячим колам країни не варто було так чинити, адже за будь-якого результату війни Велика Британія, Франція і Росія не пробачать такого поведіння зі своїми підданими, інституціями і пам'ятниками культури (Markov 2004f, 38).

Рапорт болгарського військово-дипломатичного представника закінчувався наведеним даних про чисельність та місця дислокації підрозділів османських збройних сил. При цьому вказана ним інформація не містила жодних конкретних характеристик армійських частин щодо їхньої належності до того чи іншого роду військ, виду і кількості озброєння тощо.

Таким чином, полковник Тодор Марков сформулював несхвальне ставлення до внутрішньополітичних заходів Порти. Він явно не вірив у міць османської зброї та у монолітність Оттоманської імперії. Офіцер відверто не розкривав свого ставлення до перспективи болгарсько-турецької співпраці, проте наведені ним факти свідчать про ненадійність Стамбула як військово-стратегічного партнера.

Наприкінці літа 1915 року дипломатія Німецької імперії активізувала зусилля із залучення Царства Болгарія на свою сторону. За її посередництва між Софією і Стамбулом знову розпочалися переговори. 24 серпня країни досягли порозуміння з усіх питань та уклали конвенцію. Договір був підписаний Портою під тиском Берліна, який з метою заохочення Софії змусив Османську імперію вказати в одному із пунктів конвенції зобов'язання поступитися Царству Болгарія у разі воєнного успіху частиною власних земель у Західній Фракії. У результаті, згідно з умовами угоди, під юрисдикцію царства мали перейти 2 тис. 588 км² території вздовж правого берега річки Мариця та смуга на її лівому прибережжі глибиною 2 км, у тому числі залізнична гілка Свиленград – Дедеагач (172,5 км), а також понад 160 населених пунктів, враховуючи околиці Адріанополя, місто Дімотіку, села Караагач, Кулелі Бургаз, Софлу, Трапезицо та інші (TDA RB а).

Після юридичного оформлення 10 вересня 1915 року двостороннього військово-політичного союзу між Болгарією і Портою** Тодор Марков надав Генеральному штабу болгарського війська більш точну інформацію стосовно кількості особового складу і місць дислокації підрозділів збройних сил Османської імперії. У документі вказувалися дані не лише про чисельність артилерійських, кавалерійських та інших частин, а й навіть про національний склад деяких родів військ (Markov 2004g, 41–56).

1 жовтня 1915 року було обнародовано маніфест царя Фердинанда I у зв'язку зі вступом країни у Першу світову війну. В цьому документі не містилося жодної згадки про Османську імперію. Натомість увага акцентувалася на необхідності відвоювання Македонії у ключового геополітичного противника – Королівства Сербія (Markov 2004h, 57). Того ж дня Царство Болгарія у складі Четверного союзу розпочало воєнні дії проти країн «Сердечної угоди» на балканських фронтах, де протистояло спочатку Королівству Сербія і Королівству Румунія, а з 29 червня 1917 року – ще й Королівству Греція. На той час Османська імперія вже воювала на восьми фронтах: кавказькому і перському (проти

** 22 грудня 1915 року договір було ратифіковано XVII Звичайними народними зборами. Військово-політичну співпрацю з Османською імперією підтримав навіть дехто з опозиційних депутатів. Після укладання Софійської конвенції у Болгарському царстві з'явилася перспектива досягати найбільших в історії розмірів своєї площі – 114 тис. 425 км².

російської армії), сирійсько-палестинському, південно-аравійському й іракському (проти британських військ), дарданелльському (проти британських і французьких збройних сил), галицькому і балканському (проти всіх країн Антанти і її союзників).

Щоб розвіяти сумніви щодо доцільності співпраці Царства Болгарія з Оттоманською Портою, начальник штабу збройних сил країни генерал Константин Жостов 4 жовтня 1915 року надіслав Тодору Маркову шифровану телеграму, в якій зазначалося, що Німецька імперія і Австро-Угорська монархія гарантують Софії територіальні компенсації за рахунок поступок Стамбула (Markov 2004i, 58–59). Згодом спокуслива перспектива коригування лінії державного кордону з Османською імперією популяризувалася кабінетом-міністрів Василя Радославова та проурядовими партіями у пропагандистських цілях. Розголошуючи можливість майбутнього примноження власних територій, влада намагалася продемонструвати громадськості країни перевагу обраного нею пронимецького зовнішньополітичного вектору. За переконаннями проурядових партій, болгарсько-турецький альянс повністю відповідав державним інтересам (Nov vek 1915). Представники ж опозиційних сил навпаки, вважали, що коаліція зі Стамбулом вкрай невідгідна Софії (Volva 1915). Однак після запровадження 10 вересня 1915 року військової цензури критично налаштовані по відношенню до Ради міністрів політичні сили втратили можливість агітувати за приєднання країни до Антанти, зазнавши переслідувань з боку чинної влади.

Отже, під час Першої світової війни Царство Болгарія і Османська імперія приєдналися до одного військово-політичного блоку. Втім, цей факт не варто розцінювати як результат взаємного прагнення Софії і Стамбула до зближення. Договірні відносини між країнами у вказаний період стали наслідком дипломатичних зусиль Німецької імперії, котра намагалася розширити число своїх союзників. Розсудливо зважуючи військовий потенціал Оттоманської Порти, Тодор Марков явно сумнівався у доцільності двосторонньої співпраці. Він постійно наголошував на внутрішніх проблемах Османської імперії та її неготовності до збройного протистояння.

Звертає на себе увагу ігнорування полковником низки резонансних подій в Османській імперії, пов'язаних із політикою геноциду Стамбула щодо вірмен. У рапортах і телеграмах болгарського військового аташе досліджуваного нами періоду не згадуються ані розмічення у трудових таборах упродовж лютого 1915 року 60 тисяч мобілізованих в армію представників цієї національності, ані арешти 24 квітня 1915 р. вірменської еліти у столиці імперії, ані постанова Меджлісу від 30 травня 1915 р. «Про депортацію підривних елементів». Враховуючі критичне налаштування Тодора Маркова щодо внутрішньої політики Порти, його неувага до зазначених вище фактів виглядає незрозумілою.

Полковник перебував на посаді військового аташе до жовтня 1916 року, а потім повернувся на службу в лавах збройних сил, залишивши по собі у Стамбулі незабутнє враження і добру пам'ять серед турецького дипломатичного корпусу і адміністрації (Istoriciska sgrada). Упродовж жовтня 1916 року – липня 1917 року він очолював штаб 1-ї армії, яка воювала на Македонському фронті, а потім командував 1-ю кавалерійською дивізією вже у званні генерал-майора.

Як відомо, для обох держав Перша світова війна завершилася відчутними поразками. Царству Болгарія не тільки не вдалося приєднати Македонію та повернути Добруджу, а й згідно з Нейським мирним договором від 27 листопада 1919 року довелося зазнати територіальних втрат у Західній Фракії і на спільному кордоні з Королівством Сербів, Хорватів і Словенців та сплатити контрибуцію у розмірі 2 млрд 250 млн золотих франків (TDA RB b). Османська імперія ж розпалася, зберігши під своїм контролем, відповідно до Севрської угоди*** від 10 серпня 1920 року, лише північну частину півострова Мала Азія (Potyemkin 1945).

*** Фактично так і не вступила в силу через відмову створених у квітні 1920 р. Великих національних зборів Туреччини та султана Мехмеда VI ратифікувати договір, котрий де-юре повністю втратив чинність після перегляду його умов на Лозанській конференції 1922–1923 рр., під час засідань якої новою угодою було визначено нинішні кордони держави.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Volya 1914. 14 fevruari, 14 april, 11 iuni, 20 iuni. (In Bulgarian).
- Воля 1914. 14 февруари, 14 април, 11 юни, 20 юни.
- Volya 1914. 30 iuli, 7 septemvri, 1 noemvri. (In Bulgarian).
- Воля 1914. 30 юли, 7 септември, 1 ноември.
- Milanova, A. 2011. Politika na imperia, diplomatsia na respublika: Osmanskata imperia i Respublika Turtsia v golemite evropeyski i svetovni konflikti (1853–1945). *Istoria*, № 1, s. 26–46. (In Bulgarian).
- Миланова, А. 2011. Политика на империя, дипломация на република: Османската империя и Република Турция в големите европейски и световни конфликти (1853–1945). *История*, № 1, с. 26–46.
- Mykolenko, D. 2017. Strasti za Stambolovy`m: bolgarske derzhavotvorenniya u 1895–1920 rokakh. Kharkiv: XNU imeni V. N. Karazina. (In Ukrainian).
- Миколенко, Д. 2017. Страсти за Стамболовим: българське державотворення у 1895–1920 роках. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Markov, T. 2004a. Lichno poveritelen raport № 132 ot balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do nachalnik-shtaba na Balgarskata armia po povod eventualnite pozitsii na Bulgaria, Turtsia i drugite balkanski darzhavi v badeshtata svetovna voyna. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, s. 19–24. (In Bulgarian).
- Лично поверителен рапорт № 132 от българския военен аташе в Цариград до началник-щаба на Българската армия по повод евентуалните позиции на България, Турция и другите балкански държави в бъдещата световна война. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 19–24.
- Markov, T. 2004b. Shifrovana barza telegramma № 133 ot balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do ministar-predsedatelya d-r Vasil Radoslavov s izvestie za obyavene obshta mobilizatsia na Turската armia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, s. 25. (In Bulgarian).
- Шифрована бърза телеграма № 133 от българския военен аташе в Цариград до министър-председателя д-р Васил Радославов с известие за обявене обща мобилизация на Турската армия. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 25.
- Markov, T. 2004c. Dogovor za sayuz i priyatelstvo mezhdu Bulgaria i Osmanskata imperia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, s. 26–34. (In Bulgarian).
- Договор за съюз и приятелство между България и Османската империя. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 26–34.
- Markov, T. 2004d. Taen raport № 178 ot balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do nachalnik-shtaba na Balgarskata armia za razvoia na politicheskite sabitia v Turtsia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 28–34. (In Bulgarian).
- Таен рапорт № 178 от българския военен аташе в Цариград до началник-щаба на Българската армия за развоия на политическите събития в Турция. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 28–34.
- Markov, T. 2004e. Imperatorski manifest za namesa na Turtsia v Parvata svetovna voyna. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 30–33. (In Bulgarian).
- Императорски манифест за намеса на Турция в Първата световна война. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 30–33.
- Markov, T. 2004f. Iz taen raport № 246 na balgarskia voenen atashe v Tsarigrad do nachalnik-shtaba na Balgarskata armia s izvestia za politicheskia i voennia zhivot v Turtsia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 34–40. (In Bulgarian).
- Из таен рапорт № 246 на българския военен аташе в Цариград до началник-щаба на Българската армия с известия за политическия и военния живот в Турция. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 34–40.
- TDA RB a. Tsentralen darzhaven arhiv na Respublika Bulgaria, f. 173k «Narodno sabranie», op. 1, a.e. 844. (In Bulgarian).
- Централен държавен архив на Република България, ф. 173к „Народно събрание“, оп. 1, а.е. 844.
- Markov, T. 2004g. Poveritelen byuletin № 4 na Shtaba na Deystvashtata balgarska armia za sastoyaniето na Turската armia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna voyna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 41–56. (In Bulgarian).
- Поверителен бюлетин № 4 на Щаба на Действащата българска армия за състоянието на Турската армия. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 41–56.

Markov, T. 2004h. Manifest na tsar Ferdinand I za vavlichane na Bulgaria v Parvata svetovna vojna. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna vojna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 57–58. (In Bulgarian).

Манифест на цар Фердинанд I за въвличане на България в Първата световна война. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 57–58.

Markov, T. 2004i. Shifrovana telegrama № 428 ot nachalynik-shtaba na Deystvashtata armia za balgarskia voenen atashe v Tsarigrad s izvestie, che e poiskana podkrepata na Germania i Avstro-Ungaria za iziskvaniyata na Bulgaria, predstaveni kam Turtsia. Balgaro-turski voenni otnoshenia prez Parvata svetovna vojna (1914–1918). Sofia: Gutenberg, 2004, s. 58–59. (In Bulgarian).

Шифрована телеграма № 428 от началник-щаба на Действащата армия до българския военен аташе в Цариград с известие, че е поискана подкрепата на Германия и Австро-Унгария за изискванията на България, представени към Турция. Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918). София: Гутенберг, 2004, с. 58–59.

Nov vek 1915, 3 septemvri. (In Bulgarian).

Нов век 1915, 3 септември.

Volya 1915, 8 septemvri. (In Bulgarian).

Воля 1915, 8 септември.

Istorighka sgrada. Istorighka sgrada v Hicarya e porugana i ebrechena na pazruha. URL: <https://www.24chasa.bg/novini/article/5773302>. (In Bulgarian).

Историчка сграда в Хисаря е поругана и ебречена на разруха. URL: <https://www.24chasa.bg/novini/article/5773302>.

TDA RB b. Tsentralen darzhaven arhiv na Respublika Bulgaria, f. 284k «Ministerski savet», op. 2, a.e. 218. (In Bulgarian).

Централен държавен архив на Република България, ф. 284к „Министерски съвет“, оп. 2, а.е. 218.

Potyemkin, V. 1945. Istoria diplomatii: Diplomatiya v period podgotovki Vtoroy mirovoy voyni (1919–1939 gg.) / Pod red. V. P. Potyemkina. T. 3. Moskva–Leningrad: Gospolitizdat, 1945. (In Bulgarian).
История дипломатии: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.) / Под ред. В. П. Потёмкина. Т. 3. Москва–Ленинград: Госполитиздат, 1945.

Дата подання статті до редакції 19.08.2020 р.

МЕТОД ПІДКУПУ В БОЛГАРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ FOREIGN OFFICE (СІЧЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1915 Р.)

Артем Грачов

аспірант, кафедра всесвітньої історії, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вулиця Огієнка, 61, 32301, Кам'янець-Подільський, Україна, grachov2195@gmail.com, ORCID 0000-0001-9114-8067

У статті розглянута проблема застосування Foreign Office підкупу в дипломатичній боротьбі за Болгарію у 1915 р. З метою висвітлити умови, в яких діяли британські дипломати, проаналізовано активність на дипломатичному фронті (македонське питання, проблема територіальних компенсацій) та ситуацію на театрах бойових дій (Східний фронт, Дарданелльська операція), зовнішньополітичні пріоритети болгарської верхівки.

Розкрито значення Дарданелльської операції для Foreign Office в переговорах з болгарським керівництвом. Так, встановлено, що на початку року позиція Болгарії залишалася невизначеною, а в період березня-травня, внаслідок справленого атаками британо-французького флоту на Дарданелли ефекту, в болгарському політикумі заговорили про союз із Антантою. Британське керівництво було переконаним, що під враженням від подій в Дарданеллах Болгарія сама запропонує співпрацю. Тільки в період липня-вересня, після зовнішньополітичних та військових поразок, Foreign Office активізували зусилля щодо підкупу політиків та чиновників у Болгарії, намагаючись наздогнати в цьому Центральні держави.

Використання Лондоном хабарництва проаналізовано в порівнянні з діяльністю російського зовнішньополітичного відомства. Зазначено, що російськими дипломатами було приділено більше уваги фінансуванню про-російських преси та гуртків, однак воно було недостатнім. На противагу, британськими дипломатами завжди розглядалося питання підкупу болгарських політиків, в той час як значення місцевих періодичних видань було сильно недооцінено.

Проаналізовано роль та місце проблеми збуту болгарського зерна й так званої «деклозієрової афери», в якій Велика Британія також взяла участь. Встановлено, що операція із закупівлі Антантою збіжжя не справила вирішального впливу на позицію болгарського керівництва.

У підсумку, визначено обставини, які перешкодили досягненню дипломатами Foreign Office бажаних результатів.

Ключові слова: Болгарія, Велика Британія, Foreign Office, Перша світова війна, дипломатія, корупція, підкуп.

BRIBERY AS A METHOD OF FOREIGN OFFICE'S BULGARIAN POLICY (JANUARY – SEPTEMBER 1915)

Artem Grachov

Postgraduate student, Department of World History, Kamianets-Podilsky Ivan Ohiienko National University, Ohiienko street, 61, 32301, Kamianets-Podilsky, Ukraine, grachov2195@gmail.com, ORCID 0000-0001-9114-8067

The article is concentrated on the problem of environment where British diplomats were working, and reasons for which they used or did not use the bribery in the secret diplomacy. In order to shed light on them, the discovery is showing activities on the diplomatic front (the question of the territorial compensations, the Macedonian question) and on the theatres of combat operations (the Eastern front, the Dardanelles operation), and also the priorities of foreign policy of the Bulgarian leadership.

The research shows that at the beginning of the year British diplomacy in Bulgaria remained undefined; in the March-May the British side was sure that effects of Dardanelles operation are enough to force Bulgaria to propose cooperation by herself. Only in July-September after military and diplomatic defeats the Foreign Office intensified in bribery and attempt to outrun Central Powers in this regard.

Using bribery by London in Bulgarian diplomacy is compared with activity of the Russian Ministry of Foreign Affairs. The Russian diplomats spent more attention to the financing pro-Russian press and clubs, which anyway was insufficient. At the same time, British diplomats always raised the issue of bribery for politicians not for press.

The «declosiers affair» was an important episode in bribing Bulgaria. It was an operation for buying Bulgarian harvest. The Great Britain took part in it. The operation did not produced necessary results and did not sway Bulgaria on Entente's side.

Finally, the Great Britain did not benefit from bribery in Bulgaria. In contrast, the Central Powers managed to bribe Bulgarian press, politicians and government and to bite Entente's propositions in buying the harvest.

Keywords: Bulgaria, Great Britain, Foreign Office, First World War, diplomacy, corruption, bribery.

В умовах війни корупція і хабарництво стають важливим інструментом дипломатичного змагання. Не була винятком боротьба Антанти та Центральних держав за Болгарію у 1915 р.

В той час як проблемі вступу Болгарії у війну загалом присвячено багато наукових праць, підкуп залишається поза увагою відомих нам досліджень. З урахуванням того, що саме корупція зіграла значну роль в підготовці вигідної для Центральних держав ситуації в середовищі болгарського політикуму в 1915 р., проблема відповідних дій з боку Foreign Office бачиться такою, що потребує вивчення.

Важливими для розуміння перипетій закулісного змагання у Софії стали роботи з історії Болгарії І. Ілчева (Ichev 1990), Т. Астарджієвої (Astarzhieva 2018), Р. Кремптона (Crampton 1987), Д. Миколенка (Mykolenko 2015; Mykolenko 2018), праці з історії дипломатії К. Роббінса (Robbins 1971), Ф. Нотовича (Notovich 1947), збірники статей «Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел» (Adamov 1926) та «За Балканскими фронтами Первой мировой войны» (Vinogradov 2002). В центрі їх уваги, як правило, торги за території, насамперед Македонію – наріжний камінь болгаро-сербських суперечностей. Що ж до питання підкупу болгарської верхівки з боку Антанти або тим паче Великої Британії, то деяка увага цьому приділена хіба що в контексті так званої «деклосієрової афери», про яку пишуть, зокрема, Д. Миколенко (Mykolenko 2015; Mykolenko 2018) та І. Ілчев (Ichev 1990). Епізодичні згадки про це присутні також в мемуарах О. Савінського (Savinsky 1917), Р. Пуанкаре (Puankare 2002a; Puankare 2002b), М. Ронге (Ronge 1939).

Докладніші відомості про намагання Foreign Office підкупити болгарське керівництво надають оцифровані документи Національного архіву Великої Британії (The National Archives, TNA) та збірники документів зовнішньої політики уряду царської Росії. Наприклад, хитросплетіння британської дипломатії, складність торгів та значення Болгарії та регіону для політики Лондону демонструє 85-сторінковий регест дипломатичних документів. Їх зміст розкриває не лише політичні, а й військові справи і виходить далеко за межі півострова й охоплює Італію, Росію, Єгипет, Близький Схід та Індію (TNA CAB 42/4/21).

З початком позиційної війни наприкінці 1914 р. Антанта та Троїстий союз активізують боротьбу за нейтральні держави. Різко зросло значення балканських держав, адже вони мали актуальне географічне розташування. Близькість Константинополя, проток Босфор та Дарданелли як мостів між Європою та Азією робили Балкани важливими у справі контролю транспортних артерій – власне, Проток та Багдадської залізниці (TNA CAB 37/135/9, 9–10).

Залучення до війни Болгарії вимагало вирішення територіальних питань із Сербією, Грецією та Румунією, що також порушувало інтереси Болгарії та Італії. Сербія та Греція вкрай неохоче йшли на компроміси (TNA CAB 37/135/9, 6; Adamov 1935a, 63–64, 125–126; Adamov 1935b, 37–38, 60–61; Notovich 1935a, 16–18, 96–99, 109–111, 127, 149–150, 267–270). Серйозною проблемою дипломатії Антанти були взаємна незгода та постійні суперечки (Notovich 1935a, 166–167). Так, російський посол Олександр Савінський часто

нарікав на свого колегу – британського представника у Софії Бакс-Айронсайда, що той не радився зі союзними дипломатами (Notovich 1935b, 377, 409–410).

Болгарська верхівка була налаштована на співпрацю з Німеччиною. Насамперед, болгарський цар – Фердинанд I Кобургський (німець і католик) прагнув поквитатися за поразку в Другій Балканській війні (Sazonov 2008, 257). В червні 1915 р. російський посол в Афінах Демідов писав міністру іноземних справ Російської імперії Сергію Сазонов: «...всі здійснені Антантою [в Болгарії – А. Г.] кроки стають відомі [...] того ж вечора у Берліні та Відні» (Adamov 1935a, 132). На Центральні держави орієнтувався прем'єр-міністр Болгарії, доктор Васил Радославов (Pchev 1990, 26). Звертає на себе увагу той факт, що болгарський міністр фінансів Д. Тончев за вказівками з Австро-Угорщини брав участь у підготовці проболгарських збройних формувань у Македонії, причому робив це без відома Радославова (Notovich 1935b, 144–145).

Все ж на початку 1915 р. Болгарія дотримувалася офіційного нейтралітету й вичікувала, який із воюючих блоків візьме гору (Notovich 1935a, 91). За спогадами полковника австро-угорського генерального штабу, керівника контррозвідки Габсбургської імперії Максимиліана Ронге, Болгарія вела боротьбу проти шпигунів Антанти, однак «в той же час [...] в жодному разі не була схильна битися проти Сербії» (Ronge 1939, 101). Важливо, що серед болгарського суспільства, яке зовсім недавно пережило дві Балканських війни, ідея втретє йти на фронт не зустріла підтримки (Notovich 1935a, 205).

Як стверджує Д. Миколенко, корупція у Болгарії набула найбільшого розмаху саме в період війн з 1912 по 1918 рр. (Mykolenko 2015). Болгарська преса та політики мали реноме продажних. Проте Антанта цим користувалася явно недостатньо. Натомість, свідченням ефективної пропаганди Центральних держав стало те, що вже на початку 1915 р. в болгарських кінотеатрах демонстрували кадри захоплення німцями бельгійської фортеці Льеж, яку вважали неприступною (Pchev 1990, 143). Німецькі та австрійські гроші вкладалися в газети «Камбана», «Утро», «Дневник» (Vinogradov 2002, 181).

Схильність болгарських чиновників до хабарів демонструвала перспективну ефективність використання підкупу як методу таємної дипломатії. Відомо, що в грудні 1914 р. директор канцелярії Міністерства закордонних справ Російської імперії Шиллінг та директор дипломатичної канцелярії при Ставці Кудашов обговорювали це питання. Перший зазначив, що до можливості підкупу скептично поставилися Сазонов, голова Державної Думи Михайло Родзянко та міністр закордонних справ Франції Теофіль Делькассе. Він також наголосив, що ключову роль у болгарському питанні відіграють все-таки військові дії на «полях Галичини і Польщі» (Porov 1935, 228–229).

Свідченням подальшого мусування теми є інформація від січня 1915 р. про нараду антантівських міністрів фінансів у Парижі. Там було запропоновано асигнування 5 млн франків для підкупу колишнього міністра закордонних справ, лідера болгарської Народно-ліберальної партії (так званих стамболівців) Ніколи Генадієва, Радославова та інших (Notovich 1947, 685). Пропозиції підкупу болгарської влади згадує в своїй телеграмі й посол Росії у Великій Британії Олександр Бенкендорф. Він підтримав цю ідею, адже з урахуванням щоденних витрат на війну, хабар болгарським політикам коштував би копійки, а його результати могли б стати вельми ефективними (Notovich 1935a, 204–205). Однак пропозицію відкинули. Делькассе вважав, що Радославов і Тончев були занадто сильно пов'язані з Центральними державами, аби їх можна було купити (Notovich 1935a, 318).

Звертаємо увагу, що оцифровані документи TNA фонду САВ містять побіжні нечіткі згадки про обговорення в цей час Бакс-Айронсайдом пропозицій про співпрацю як з болгарськими урядовими колами, так і опозицією, але доступна наразі інформація не дає можливості для чіткого висновку, що йшла мова власне про підкуп (TNA САВ 37/131/2, 5).

В цілому ж, у тогочасних болгарських «торгах» дипломати Антанти, використовували пропозиції територіальних компенсацій (Македонія та Кавала), були змушені маневрувати між дійсним (Сербія) та потенційним (Греція, Румунія) союзниками. Це позбавляло їх можливості дати чітку відповідь на питання болгар щодо зміни кордонів (TNA САВ 37/131/2, 8). До інших методів привернення симпатій болгарського уряду жодна з держав Згоди, в тому числі й Велика Британія, в той час не зверталася. В телеграмах та протоколах початку 1915 р., коли німецькі та австрійські гроші активно вливаються в Болгарію, обговорювалися лише території. Про це йдеться, зокрема, в телеграмі від 18 січня від Бакс-

Айронсайда (TNA CAB 37/123/30, 1–3), та у протоколі засідання британської Військової ради в березні 1915 р. (TNA CAB 42/2/3, 5–6).

Як бачимо на даному етапі як у Foreign Office, так і в Петрограді в напрямку підкупу болгарських діячів не проявляти належної ініціативи, а наприклад, Сазонов у своїх мемуарах взагалі не згадує про такий метод зовнішньополітичної боротьби (Sazonov 2002, 252–267). Подібним чином це питання не піднімали у своїх мемуарах й інші провідні учасники подій.

Натомість наприкінці січня 1915 р. болгарський уряд отримав 150 млн марок за домовленостями позики 1914 р. від німецького банку «Disconto-Gesellschaft». Неважко здогадатися, чому Німеччина знайшла для Болгарії кошти в умовах виснажливої війни (Vinogradov 2002, 180). «Німці не настільки дурні, щоб авансувати гроші без впевненості в болгарських діях [...]», – писав про це британський міністр фінансів Девід Ллойд-Джордж (Lloyd George 1933, 412). Звісно, болгарська сторона всіляко відхрещувалась від політичного характеру даної фінансової угоди (TNA CAB 37/131/2, 4–5).

Обставина, яка, на наш погляд, може пояснити, чому Антанта не звернулася до підкупу Болгарії, полягала в тому, що Велика Британія та Франція розпочали здавалося б перспективну Дарданельську операцію. Факт наступу на Константинополь справив велике враження на болгарський політикум (Astarzhieva 2018, 175; Georgiev 2018, 71–72). Черчилль писав, що ефект від старту Дарданельської операції був дивовижним: «Болгарія блискавично спритно змінила своє ставлення» (Churchill 1927, 199). 16 березня Бакс-Айронсайд телеграмою в Foreign Office повідомив: «Наші дії в Дарданеллах мають тут [в Болгарії – А.Г.] вплив, можна бути цілком впевненими, що відтепер немає загрози приєднання Болгарії до наших ворогів чи нападу на Румунію або Грецію» (TNA CAB 37/131/2, 6). Більше того, британська дипломатія вже продумувала варіанти залучення Болгарії до кампанії в Дарданеллах, що означало б можливість удару по Константинополю з суходолу. Передбачалося зробити ставку на те, що софійський уряд мав мотиви виступити проти Османської імперії через територіальні суперечки за Фракію (TNA CAB 42/3/19; TNA FO 800/43, 102; Buchanan 1923, 230; Notovich 1935b, 459–460).

16 березня болгарський військовий міністр Іван Фічев повідомив Бакс-Айронсайд у про розмову, що відбулася на засіданні болгарського кабінету міністрів. На засіданні Фічев заявив, що на Дарданельську операцію чекає успіх. Прикметно, що саме він ще в січні висловив британському консулу в Дедеагачі впевненість в перемозі Центральних держав (TNA CAB 37/131/2, 6). Проте, Радославов продовжив відстоювати нейтралітет, хоча загалом став більше схилитися на бік Антанти. У підсумку, Болгарія не порушила нейтралітету і стала чекати на результат операції (Puankare 2002a, 505).

За таких умов використання підкупів може видатися навіть зайвим. Якщо прохолодне ставлення болгарської влади після атак флотом Антанти Дарданелл значно потеплішало, то чи не слід було очікувати, що болгарська політична верхівка зрештою сама б запропонувала Згоді свої послуги? В такому разі виторговувати кращі для себе умови могла б вже Антанта, а не Болгарія.

Невдалі атаки флоту Союзників у Дарданеллах та російські поразки змінили ситуацію на дипломатичному фронті (TNA CAB 37/131/2, 12; Notovich 1935b, 445). 18 березня в Лондоні вирішили все-таки здійснити дипломатичні кроки назустріч Софії (Pchev 1990, 133; Adamov 1926, 59), але можливості підкупу й далі вперто ігнорували. Так, 25 березня міністр закордонних справ Великобританії Едуард Грей знову підняв питання територіальних винагород для Болгарії за виступ на боці Антанти в бесіді з болгарським послом, однак жодних згадок про грошову «допомогу» або що у цій бесіді документи TNA не містять (TNA CAB 37/131/2, 6). З іншого боку, реакція Центральних держав не змусила на себе чекати. Їхня «оргія брехні та хабарництва», за словами Бакс-Айронсайда, тільки посилювалася (TNA FO 800/43, 135).

Лише з початку червня спостерігається активізація дипломатів Згоди в напрямку ідеї підкупу болгарського політикуму. 9 червня 1915 р. російський посол в Болгарії Савінський телеграфує в Петроград Сазонову, що з бесіди із французьким дипломатом Дютаста, а згодом і від російського міністра фінансів він дізнався про обговорення урядами Антанти ідеї хабарів для болгарських урядовців та політиків. Ідею відкинули, але чому, Дютаста не пояснив. Савінський звернув увагу на корумпованість болгарського керівництва, заува-

жив, що нею майстерно користувалися дипломати Берліну та Відня і обережно додав, що Сазонов недооцінив можливості преси в ідеологічній орієнтації болгарського суспільства (Adamov 1935a, 117).

19 червня Савінський надіслав нову телеграму Сазонову про можливість застосування грошей в болгарських справах. В цей час один із впливових радославів, Дмитров, відновив видання своєї газети «Сговор». Савінський запропонував виділити на її «придбання» 20 тис. франків і нагадав, що досі не отримав 10 тис. франків, які були асигновані на підкуп інших двох видань (Adamov 1935a, 173–174). Підкреслюємо, що Петроград підтримував цілу низку періодичних видань в Болгарії («Балкански сговор», «Балканска куриер», «Свободно мнение»), однак, як йдеться в телеграмах Савінського, цього було недостатньо, а співпраця з опозиційними виданнями «Мир», «Пряпорец», «България», «Народ», «Радикал», «Земеделско знаме» була всього лише предметом обговорень. Французи також тільки вели переговори про створення в Болгарії газети франкофільського спрямування (Pchev 1990, 194).

З військовими невдачами активізувалося питання підкупу і серед британського політикуму (Zayonchkovskiy 2002, 409–413; Puanke 2002a, 661). Про це красномовно свідчить наступний факт. 25 червня 1915 р. відбулося засідання Дарданелльського комітету. Під час обговорення справ у Румунії лорд Крю зазначив, що німці активно користуються корупцією та контрабандою. Коли Бальфур запитав, чи є в британських агентів достатньо коштів для того, щоб і самим підкупити місцевих чиновників, у розмову втрутився Черчилль, який зауважив, що вже давно тисне на Foreign Office з цього приводу (TNA CAB 42/3/5, 4). Документи засвідчують, що Бакс-Айронсайд також регулярно доповідав «нагору» про необхідність такого методу.

У результаті, 26 червня 1915 р. в телеграмі з Foreign Office до Бакс-Айронсайда йдеться, що в разі зустрічних кроків болгарського уряду слід буде йому зробити секретний «подарунок» в 2,5 млн фунтів (TNA 800/43, 123, 125–126). 30 червня Айронсайду було надіслано додаткові інструкції, що застосувати 2,5 млн фунтів можна не тільки для підкупу болгарського уряду, а й узагалі для будь-яких дій, що спровокують напад Болгарії на Османську імперію (TNA FO 800/43, 131). Власне, таким й був запізнілий, на наш погляд, крок британців, який можна до певної міри вважати відповідником таємній дипломатії Центральних держав.

Цікаво, що протокол засідання Дарданелльського комітету від 5 липня, де було обговорено справи щодо Болгарії, про «подарунки» не згадує (TNA CAB 42/3/7, 4–5). Але того ж дня Бакс-Айронсайд телеграфував у Foreign Office про свою спробу домовитись щодо такого «подарунку» для царя Фердинанда. Це, за словами посла, було складно з огляду на актуальні відносини між Антантою та софійським урядом. Пропозицію фінансової допомоги, об'єм якої Бакс-Айронсайд не став розкривати, було передано через довірену особу, чие ім'я джерела не згадують. «...Але відчуваю, – писав британський посол, – що жоден подарунок не здатен замінити гарантію отримання Македонії» (TNA FO 800/43, 135).

На цей період припадає кадрова ротація у британському посольстві у Софії. 7 липня Бакс-Айронсайд був відкликаний, а його місце зайняв Х'ю О'Бейрн (Robbins 1971, 579). Проте попередній курс посольства на розвиток справи підкупу болгарських політиків зберігся. 28 липня О'Бейрн надіслав дві телеграми з інформацією про те, що через невдачі Антанти у переговорах німецька позиція зміцнилася, тому слід якомога швидше надіслати 250 тис. фунтів, потрібних для підкупу уряду, зокрема міністрів, які ще не потрапили під німецький вплив (TNA FO 800/43, 159–160).

29 липня Ерік Драммонд, секретар міністра закордонних справ Грея, надіслав в британське посольство в Софії повідомлення, у якому вказувалося, що британське керівництво неохоче, але нарешті дало згоду на виділення 250 тис. фунтів, з них 10 тис. – одразу (TNA FO 800/43, 161). О'Бейрн з цього приводу доповідав: «Я намагався купити деяких міністрів, але це було складною справою, адже не могло бути [адекватною] заміною гарантіям [отримання Македонії]» (Robbins 1971, 579). Тобто, як зауважує британський дослідник К. Роббінс, хабарі від британців не могли переважити територіальних обіцянок софійському уряду з боку Центральних держав.

Паралельно діяли росіяни. Наприкінці червня до Софії було відправлено голову правління Сибірського торговельного банку та акціонерного товариства «Мазут» Ернеста Грубе із завданням підкупити Генадієва. Грубе дійшов висновку, що час для підкупів втра-

чено, однак запропонував скористатися болгарською проблемою збуту врожаю. Річ у тім, що втрата з початком війни та оголошенням нейтралітету ринків для болгарського зерна спричинила кризу (Notovich 1947, 685). Вона була, за оцінкою Першого секретаря британської місії в Софії Джеральда Генрі Фіцморіса, надзвичайно гострою. Тому, продаж зерна став для болгарського селянства справою життя та смерті (TNA FO 800/43, 166). Зокрема, і сам Генадієв натякнув Грубе, що закупівля зерна Антантою штовхне Болгарію до бажаного союзу (Notovich 1947, 686). Ідею в Петрограді сприйняли. 10–11 липня Сазонов, якого підтримав і Делькассе, запропонував міністру фінансів Російської імперії Петру Барку придбати болгарський врожай. Безпосередню реалізацію ідеї було покладено на самого Грубе (Adamov 1935a, 358–359).

15–16 липня з'явилися нові деталі щодо справи закупівлі зерна. Було вирішено не залучати до них Італію, а саму акцію якомога довше тримати в таємниці. Для загалу вона мала відбуватися як суто комерційна операція. Згідно задуму афери, Савінський мав бути до неї ззовні байдужим як до суто другорядної та технічної угоди. До його обов'язків входило інформувати про це О'Бейрна та французького посла в Софії Гектора Андре Панаф'є. І лише коли Грубе підготував би ґрунт, Савінський мав би перехопити ініціативу в переговорах щодо вступу Болгарії у Антанту (Adamov 1935a, 414–415).

Водночас, як повідомляв у Петроград Савінський, німці розгорнули широку контрпропаганду як в Болгарії, так і в сусідній Румунії, а софійський уряд вже почав військові приготування до вступу в Македонію. Часу для Антанти залишалось мало, адже збір врожаю мав бути завершений приблизно через шість тижнів, і Болгарія, через потребу збуту, буде змушена відмовитися від нейтралітету (Adamov 1935a, 506–507).

До справи підключилися британці. 1 серпня з британського посольства в Софії телеграфували Драммонду в Foreign Office з приводу того, що болгарська сільськогосподарська продукція потребує ринку збуту, тож відповідні пропозиції Німеччини слід перехопити, для чого потрібно асигнувати 2,5 млн фунтів (TNA FO 800/43, 166). На жаль, опрацьовані дослідження та джерела не дають можливості глибше розкрити подробиці даного сюжету.

Незважаючи на те, що 6 серпня Савінський надіслав в Петроград телеграму, в якій переказував слова депутата-радославіста, прихильника Росії, що болгарський уряд вже визначився не на користь Антанти (Adamov 1935a, 101), в другій половині серпня розпочалося придбання збіжжя. Британія, Франція та Росія асигнували на цю справу по 50 млн. франків. В історіографії її називають «деклозієровою аферою», за прізвиськом французя Фернана де Клозієра, котрий очолив комісію для закупівлі зерна.

До групи агентів, що організовували продаж зерна, запрошувалися впливові болгарські політичні діячі. Винагородою агенту була значна комісія (де факто «відкат»), адже ціна збіжжя була суттєво завищена, що залежала не лише від об'ємів закупівель, а й політичної ваги самого агента.

Операція привернула увагу болгарського політикуму. Співпрацю з Антантою зацікавилися міністри Апостолов, Данчев, Бакалов, Петков, голова правління банку «Болгарія» зять Радославова Христо Георгієв та інші (Notovich 1947, 687). Загалом, як відзначив Д. Миколенко, болгарська опозиція таким чином отримала від Антанти 7 млн. левів (Mukolenko 2015). Варто наголосити, що зерно, скуплене агентами в процесі «деклозієрової афери», так і залишилося на території Болгарії та після вступу її у війну дісталось німцям (Adamov 1935b, 505–506).

18 серпня О'Бейрн телеграфував постійному заступнику секретаря міністерства закордонних справ Артуру Нікольсону про винагороду, яку Генадієв бажав отримати за свою співпрацю у вказаній торгівельній операції. Російський агент повідомив британському послу, що Генадієв, як головний посередник та організатор збору врожаю (тут британський представник додав до тексту «(sic!)») очікує фіксовану суму в 200 тис. фунтів одноразово та незалежно від обсягів коштів, виручених з продажу зерна. Російський агент додав послу, що в Петрограді готові виділити на підкуп Генадієва навіть вдвічі більше коштів. О'Бейрн зазначив, що після царя та Радославова, Генадієв – найбільш впливова особа в Болгарії, «а також він – найкращий інструмент, яким ми можемо скористатися, щоб змінити уряд». Також він зауважив, що всі операції довкола зерна та Генадієва слід тримати в таємниці. Інакше, на думку британського посла, якщо останній відчує себе в небезпеці, він припинить будь-яку співпрацю з британцями та Антантою (TNA FO 800/43, 171–172).

Британський історик Кремптон в «Короткій історії Болгарії» писав про головний, на його думку, недолік «деклозірової афери». Антанта намагалася підкупити болгарських політиків, але ключовою фігурою був, власне, цар Фердинанд (Stampton 1987, 66). Однак ми вважаємо, що зусилля щодо підкупу інших урядовців та політиків Болгарії не були безнадійними. Про це свідчить як ефективність подібних методів з боку Центральних держав, так і відповідні повідомлення від дипломатів Антанти.

В останній декаді серпня 1915 р. дипломатія Згоди стала стрімко втрачати позиції в Болгарії. Не допомогли ні виступи болгарської опозиції проти зовнішньополітичного курсу влади, ні те, що сербський уряд врешті погодився на територіальні поступки в Македонії (Notovich 1935a, 205). 7 серпня під тиском Німеччини було підготовлено угоду між Болгарією та Османською імперією, що визначила територіальні поступки у Фракії на користь першої (Puankare 2002b, 57; TNA CAB 37/133/19).

Німці перехопили справу закупівлі зерна. Їх торгівельні представники скуповували його за будь-яку ціну, а крім того, в черговий раз виділили кошти на підкуп місцевих політиків (Adamov 1935b, 247–248). О'Бейрн повідомляв, що його інформували про виплату німцями, крім попередніх хабарів, 1 млн марок додатково «їх [німців – А. Г.] головному шеф-кухарю в партії стамболівців (TNA FO 800/43, 171–172). На жаль, джерела не дозволяють чітко ідентифікувати дану особу, однак можна припустити, що це був лідер пронімецького угруповання Народно-ліберальної партії (стамболівців) Добрі Петков (Pchev, 147; Mykolenko 2018, 251).

30 серпня грецький король Костянтин I, посилаючись на німецького кайзера, повідомив італійському послу, що Болгарія виступить на боці Центральних держав, а відтак зусилля дипломатів Антанти є марними (Puankare 2002b, 59). Болгарські банки тим часом зняли депозити з банків держав Антанти (Savinsky 1917, 285).

6 вересня було таємно підписано договори про дружбу та союз між Німеччиною та Болгарією, договір про територіальні компенсації та військову конвенцію (Savinsky 1917, 301; Vinogradov 2002, 187). Таким чином, приєднання Болгарії до Центральних держав стало dokonаним фактом.

З цього часу питання підкупів, хабарів, фінансування болгарських урядовців, політики, преси британською дипломатією втрачають актуальність. Проте важливим фактом, що, на нашу думку, свідчить про «засвоєння» Британією болгарських уроків, стало оперативне надання британським банком кредитів для Румунії та Греції (TNA CAB 42/4/21, 7).

Отже, політику Foreign Office в Болгарії 1915 року можна оцінити як необачну. У Foreign Office взагалі не приділяли уваги впливу на болгарську громадську думку, тобто фінансуванню проантантівської преси та різних громадських організацій. На початку року дипломати Згоди повідомляли своєму керівництву, що ситуація в Болгарії є сприятлива для використання хабарів. Навесні, через ефект Дарданельської операції, Foreign Office не стали звертатися до таких способів привернути болгарську верхівку на свій бік. Лише після поразок на фронтах британські дипломати знову повернулися до питання хабарів. Найбільш відомою акцією стала «деклозірова афера», що мала підготувати ринок збуту для болгарського зерна та завоювати прихильність болгарських чиновників шедрими «комісіями» в процесі торгівельної операції.

Звісно, болгарський геополітичний «вузол» не міг бути розв'язаний лише за допомогою підкупів. Однак саме таким способом Центральні держави сформували сприятливу для себе ситуацію всередині держави, зокрема, їм вдалося переграти Антанту в питанні збуту болгарського зерна. Дипломатія Foreign Office лише наприкінці червня 1915 р. стала приділяти увагу методу підкупу в болгарській політиці, що на даному етапі вже не могло завадити вступу Болгарії у війну на боці Центральних держав.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Adamov, Ye. A. 1926. Konstantinopol i prolivy po sekretnym dokumentam b. ministerstva inostrannykh del. [Constantinople and the Straits by secret documents of the former Ministry of Foreign Affairs]. Pod red. Ye. A. Adamova. M.: Litizdat NKID. Tom II, 473 s. (In Russian).
- Адамов, Е. А. 1926. Константинополь и проливы по секретным документам б. Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. М.: Литиздат НКИД, том II, 473 с.

Adamov, Ye. A. 1935a. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 8: Ch. 1: 24/11 maya – 16/3 oktyabrya 1915 g. / podgot. k pech. Ye. A. Adamov pri uchastii B. G. Veber i S. R. Dimant. 1935, 578 s. (In Russian).

Адамов, Е. А. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 8: Ч. 1: 24/11 мая – 16/3 октября 1915 г. / подгот. к печ. Е. А. Адамов при участии Б. Г. Вебер и С. Р. Димант. 1935, 578 с.

Adamov, Ye. A. 1935b. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. 1935d. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 8: Ch. 2: 24/11 maya – 16/3 oktyabrya 1915 g. / podgot. k pech. Ye. A. Adamov pri uchastii B. G. Veber i S. R. Dimant. 1935, 528 s. (In Russian).

Адамов, Е. А. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 8: Ч. 2: 24/11 мая – 16/3 октября 1915 г. / подгот. к печ. Е. А. Адамов при участии Б. Г. Вебер и С. Р. Димант. 1935, 528 с.

Astardzhieva, T. 2018. Rusia i balgarskiyat neutralitet (1914–1915 g.) [Russia and bulgarian neutrality (1914–1915)]. *Sb. «Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie». V. Tarnovo, 31 oktombri 2017 g.* Red. N. Kanev. V. Tarnovo: UI „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, t. XII, s. 165–179. (In Bulgarian).

Астарджиева, Т. 2018. Русия и българският неутралитет (1914–1915 г.). *Сб. „България, българите и Европа – мит, история, съвремие“. В. Търново, 31 октомври 2017 г.* Ред. Н. Кънев. В. Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, т. XII, с. 165–179.

Buchanan, G. 1923. My mission to Russia and other diplomatic memories. London, New York, Toronto and Melbourne: Cassel and Company Limited, 253 p.

Churchill, W. S. 1927. The World Crisis – 1915. London: Thornton Butterworth Ltd, 563 p.

Crampton, R. J. 1987. A Short History of Modern Bulgaria. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 221 p.

Georgiev, B. H. 2018. Problemitе v otnosheniyata mezhdru d-r Vasil Radoslavov i tsar Ferdinand v godinite na Parvata svetovna voyna [Problems in the relationship between Dr. Vasil Radoslavov and Tsar Ferdinand in the years of the First World War]. *Bulgaria – Germania. Parvata svetovna voyna. Pouki za badeshteto.* Varna: Visshe voennomorsko uchilishte “Nikola Yonkov Vaptsarov”, s. 65–86. (In Bulgarian).
Георгиев, Б. Х. 2018. Проблемите в отношенията между д-р Васил Радославов и цар Фердинанд в годините на Първата световна война. *България – Германия. Първата световна война. Поуки за бъдещето.* Варна: Висше военноморско училище „Никола Йонков Вапцаров“, с. 65–86.

Ilchev, I. 1990. Bulgaria i Antantata prez Parvata svetovna voyna [Bulgaria and Entente during the First World War]. Sofia: Nauka i izkustvo. 318 s. (In Bulgarian).

Илчев, И. 1990. България и Антантата през Първата световна война. София: Наука и изкуство, 318 с.

Lloyd George, D. War Memoirs. Vol. I. London: Ivor Nicholson & Watson, 1933, 529 p.

Mykolenko, D. V. 2015. Korupciya u Bolgariyi yak proyav politychnoy spadshhy'ny'. Stefana Stambolova na zlami XIX–XX stolit' [Corruption in Bulgaria as a manifestation of Stefan Stambolov's political legacy at the turn of the nineteenth and twentieth centuries]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1607-dmytro-mykolenko-koruptsiya-u-bolharii-iyak-proiav-politychnoi-spadshchyny-stefana-stambolova-na-zlami-khikh-khkh-stolit> (Date of the application: 29.12.2019). (In Ukrainian).

Миколенко, Д. В. 2015. Корупція у Болгарії як прояв політичної спадщини Стефана Стамболова на зламі XIX–XX століть. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1607-dmytro-mykolenko-koruptsiya-u-bolharii-iyak-proiav-politychnoi-spadshchyny-stefana-stambolova-na-zlami-khikh-khkh-stolit>. (Дата звернення: 29.12.2019).

Mykolenko, D. V. 2018. Politychna spadshhy'na Stefana Stambolova u bolgars'komu derzhavotvorenni (1895–1920 rr.) [The Political Legacy of Stefan Stambolov in the Bulgarian State-Making (1895–1920)]. Doctor's thesis. Xarkiv: Xarkivs'ky'j nacional'ny'j universytet imeni V. N. Karazina, 452 s. (In Ukrainian).

Миколенко, Д. В. 2018. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарському державотворенні (1895–1920 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 452 с.

Notovich, F. I. 1947. Diplomatischeckaya borba v gody pervoy mirovoy voyny [Diplomatic struggle during the First World War]. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, Tom 1. Poterya soyuznikami Balkanskogo poluostrova, 748 s. (In Russian).

Нотович, Ф. И. 1947. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР, Том 1. Потеря союзниками Балканского полуострова, 748 с.

Notovich, F. O. 1935a. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism:

documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 7: Ch. 1: 14 yanvarya – 23 maya 1915 g. / podgot. k pech. F. O. Notovich pri uchastii L. A. Teleshevoy i S. A. Levinoy. Moskva, Leningrad: Gos. sots.-ekon. izd-vo, 568 s. (In Russian).

Нотович, Ф. О. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 7: Ч. 1: 14 января – 23 мая 1915 г. / подгот. к печ. Ф. О. Нотович при участии Л. А. Телешевой и С. А. Левиной. Москва, Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 568 с.

Notovich, F. O. 1935b. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: 1914–1917. T. 7: Ch. 2: 14 yanvarya – 23 maya 1915 g. / podgot. k pech. F. O. Notovich, pri uchastii L. A. Teleshevoy i S. A. Levinoy. M.; L.: Gos. sots.-ekon. izd-vo, 535 s. (In Russian).

Нотович, Ф. О. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: 1914–1917. Т. 7: Ч. 2: 14 января – 23 мая 1915 г. / подгот. к печ. Ф. О. Нотович, при участии Л. А. Телешевой и С. А. Левиной. М.; Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 535 с.

Popov, A. L. 1935. Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu imperializma: dokumenty iz arkhivov tsarskogo i Vremennogo pravitelstv 1878–1917 gg. [International relations in the era of imperialism: documents from the archives of the tsarist and Provisional governments of 1878–1917.]: Seriya 3: T. 6: Ch. 2: 5 avgusta 1914 g. – 13 yanvarya 1915 g. / podgot. k pech. A. L. Popov pri uchastii B. Ya. Galinoy i V. V. Altmana, XVI, 388 s. (In Russian).

Попов, А. Л. 1935. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.: Серия 3: Т. 6: Ч. 2: 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г. / подгот. к печ. А. Л. Попов при участии Б. Я. Галиной и В. В. Альтмана, XVI, 388 с.

Puankare, R. 2002a. Na sluzhbe Frantsii 1914–1915: Vospominaniya. Memuary [Poincare R. In the service of France 1914–1915: Memoirs. Memoirs]. Moskva: АСТ; Minsk: Kharvest, 784 s. (In Russian).

Пуанкаре, Р. 2002. На службе Франции 1914–1915: Воспоминания. Мемуары. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 784 с.

Puankare, R. 2002b. Na sluzhbe Frantsii 1915–1916: Vospominaniya. Memuary [Poincare R. In the service of France 1914–1915: Memoirs. Memoirs]. Moskva: АСТ; Minsk: Kharvest, 592 s. (In Russian).

Пуанкаре, Р. 2002. На службе Франции 1915–1916: Воспоминания. Мемуары. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 592 с.

Robbins, K. 1971. British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. *The Slavonic and East European Review*, vol. 49, No. 117, pp. 560–585.

Ronge, M. 1939. Razvedka i kontrrazvedka [Intelligence and counterintelligence]. Moskva: Voenizdat NKO SSSR, 244 s. (In Russian).

Ронге, М. 1939. Разведка и контрразведка. Москва: Воениздат НКО СССР, 244 с.

Savinsky, A. 1917. Recollections of a Russian diplomat. London: Hutchinson, 316 p.

Sazonov, S. D. 2002. Vospominaniya [Memoirs]. Minsk: Kharvest, 368 s. (In Russian).

Сазонов, С. Д. 2002. Воспоминания. Минск: Харвест, 368 с.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 37/123/30. 3 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 37/131/2. 18 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 37/135/9. 11 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/2/3. 7 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/3/5. 10 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/3/7. 7 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/3/19. 11 pp.

TNA. The National Archives of the UK. CAB 42/4/21. 85 pp.

TNA. The National Archives of the UK. FO 800/43. 325 ff.

Vinogradov, V. N. 2002. Za Balkanskimi frontami Pervoy mirovoy voyny [Beyond the Balkan Fronts of the First World War]. Otv. redaktor V. N. Vinogradov. Moskva: Izdatelstvo “Indrik”, 504 s. (In Russian).

Виноградов, В. Н. 2002. За Балканскими фронтами Первой мировой войны. 2002. Оtv. редактор В. Н. Виноградов. Москва: Издательство «Индрик», 504 с.

Zayonchkovskiy, A. M. 2002. Pervaya mirovaya voyna [The First World War]. Sankt-Peterburg: ООО “Izdatelstvo Poligon”, s. 878. (In Russian).

Зайончковский, А. М. 2002. Первая мировая война. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», с. 878.

Дата подання статті у редакцію 20.01.2020 р.

РЕГІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЕРОЗІЇ ТА КРАХУ ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ

УДК 327:913(262.5-192.2)J(091)"1991/..."

DOI

РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В ПРИЧОРНОМОР'Ї ПІСЛЯ 1991 РОКУ

Олександр Романюк

доктор політичних наук, професор, кафедра філософії та політології,
Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз 4, 61057, Харків, Україна,
olexromanyuk@ukr.net, ORCID 0000-0002-8756-9018

Статтю присвячено з'ясуванню причин, що зумовили розвиток геополітичної ситуації в причорноморському регіоні після закінчення холодної війни, краху світового комунізму та розпаду СРСР. Автор відмічає, що в цей період вона не тільки не покращилася, а навпаки стала більш конфронтаційною. Головною причиною посилення конфронтації є політика Росії, яка в своєму розвитку пройшла два основних етапи: консервативний та реваншистський. На першому етапі Росія, намагаючись зберегти свій контроль над пострадянським простором, дотримувалася тактики таємної підтримки сепаратистських рухів. Це призвело до виникнення придністровського, абхазького та південно-осетинського військово-політичних конфліктів, в яких безпосередньо брали участь російські військові формування. Результатом цих конфліктів стало створення на території Молдови та Грузії трьох самопроголошених державних утворень, які, хоча і не визнані Росією, повністю контролюються нею. На території України в цей період Росії вдалося лише підпорядкувати собі військово-морську базу в Севастополі, включаючи більшість кораблів Чорноморського флоту колишнього СРСР. На другому етапі Росія перейшла від політики збереження своєї присутності на територіях Молдови, Грузії (під приводом необхідності розміщення там «миротворчих сил») та України (завдяки створенню військово-морської бази в Севастополі) до прямої військової агресії. Новітніми явищами на другому етапі стали: офіційне визнання Росією самопроголошених державних утворень Абхазії та Північної Осетії як суверенних держав та безпосереднє включення частини території України (Криму) до складу РФ. Наголошується, що зміни зовнішньої політики були зумовлені трансформацією російського політично режиму від «делегативної демократії» до неототалітаризму.

Ключові слова: Причорномор'я; геополітична ситуація; посткомунізм; причорноморські держави; сепаратизм; військова агресія.

DEVELOPMENT OF GEOPOLITICAL SITUATION IN THE BLACK SEA REGION AFTER 1991

Oleksandr Romanyuk

Doctor in Political Sciences, Professor, Department of Philosophy and Political Science,
Kharkiv State Academy of Culture, 4 BursatskyUzviz., 61057, Kharkiv, Ukraine,
olexromanyuk@ukr.net, ORCID0000-0002-8756-9018

This article is devoted to the explanation of the reasons that led to the development of the geopolitical situation in the Black Sea region after the end of the Cold War, the collapse of world communism and the disintegration of the USSR. The author notes that during this period, it did not improve, but on the contrary become more confrontational. The main reason for the intensification of this confrontation is the policy of Russia, which has undergone two main stages in its development: conservative (under President Yeltsin)

and revanchist (under Putin's rule). At the first stage, Russia, trying to maintain its control over the post-Soviet space, adhered to tactics of the secret support of separatist movements. This led to the emergence of Transnistrian, Abkhazian and South Ossetian military-political conflicts, in which Russian military formations were directly involved. The result of these conflicts was the creation of three self-proclaimed state entities in the territory of Moldova and Georgia, which, although not recognized by Russia, were fully controlled by it. On the territory of Ukraine during this period, Russia succeeded only in subjugating its naval base in Sevastopol, including most of the ships of the Black Sea Fleet of the former USSR. At the second stage, Russia moved from a policy of preserving its presence in the territories of Moldova, Georgia (under the pretext of the need to deploy "peacekeeping forces" there) and Ukraine (due to the creation of a naval base in Sevastopol) to direct military aggressions. It is noted that changes in foreign policy were conditioned by the transformation of the Russian political regime – from a "Delegative Democracy" (under Yeltsin) to Neo-totalitarianism (under Putin).

Keywords: Black Sea region; geopolitical situation; postcommunism; the Black Sea states; separatism; military aggression.

Сьогодні, коли Причорномор'я стало одним з найнебезпечніших регіонів світу, що несе в собі загрозу нової світової війни, аналіз розвитку геополітичної ситуації на цьому просторі є актуальним завданням політичних досліджень. Хоча різним аспектам цієї проблеми присвячено чимало публікацій як вітчизняних дослідників (Kushniruk 2008; Snyhir 2018; Чора 2018; Shelest 2012), так і зарубіжних (Anastasov 2018; Chitadze 2008; Vocutoğlu & Koşer 2006) проте цілісної концепції, за допомогою якої можна було б пояснити чому ситуація в Причорномор'ї досягла критичного рівня, ще не створено. Не претендуючи на всебічне розкриття цієї проблеми, в статті ставляться завдання визначити основні етапи розвитку геополітичної ситуації в чорноморському регіоні після розпаду СРСР та пояснити причини геополітичних змін.

Загибель на межі 1980–90-х рр. комуністичного світу та розпад Радянського Союзу, зумовили істотні зміни геополітичної ситуації в регіоні Чорного моря. За часів холодної війни домінуючою силою в Причорномор'ї був Радянський Союз. На той час Чорне море омивало береги 4-х країн (табл. 1).

Таблиця 1
Берегова лінія причорноморських країн за часів холодної війни*

Країни	СССР	Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	1816 (44,5%)	225 (5,5%)	354 (8,5%)	1700 (41,5%)
	Варшавський договір – 3436			НАТО – 1700

Болгарія та Румунія після Другої світової війни були перетворені на сателітів СРСР і входили під його проводом у 1955–1991 рр. до військово-політичного блоку комуністичних держав «Варшавський договір». Туреччина в 1952 р. стала членом західного військово-політичного блоку НАТО, який очолюють США. Холодна війна між західним і комуністичним світами зумовлювала конфронтаційний характер відносин між комуністичними країнами та Туреччиною.

Головною військовою силою в регіоні був Чорноморський флот СРСР, який нараховував 105 бойових кораблів, 69 бойових катерів, 48 кораблів спеціального призначення, 191 морське судно забезпечення, 470 катерів та рейдових суден забезпечення, 29 підводних човнів. Морська авіація наземного базування ЧФ налічувала понад 170 бойових літаків (тільки ТУ-22м3 40 одиниць, ТУ-22 інших модифікацій 24 одиниці), протичовнова авіація – 19 літаків та 115 гелікоптерів, транспортна – 35 літальних апаратів. Загальна

* Згідно «парадоксу берегової лінії», берегова лінія не може мати чітко визначеної довжини. При вимірі вона поводить як фрактал, тобто її довжина залежить від того, за якого масштабу проводиться вимірювання. Чим більше масштаб, тим точніше вимір і, відповідно, тим довшою стає берегова лінія. В основу цифр щодо довжини берегової лінії Причорноморських країн, якими оперує автор, покладені дані довідника ЦРУ США (The World Factbook).

чисельність особового складу ЧФ становила понад 70 000 військовослужбовців (Dodatok 1). На Причорномор'я безпосередньо виходили 3 військові округи Радянського Союзу: Одеський (загальновійськова та повітряна армії, окремі армійський корпус, мотострілкова та артилерійська дивізії – 110 тис. військовослужбовців) (Odessa...Military District), Північнокавказький (3 армійських корпуси, окремі танкова та артилерійська дивізії – 90 тис.) (North Caucasus...Military District) та Закавказький (2 загальновійськові й повітряна армії та окремі армійський корпус – 190 тис.) (Transcaucasus...Military District).

Військову міць СРСР посилювали збройні сили його сателітів. Болгарська народна армія мала в своєму складі 152 тис військовослужбовців. Її сухопутні сили налічували 8 механізованих дивізій і 5 танкових бригад (1900 танків), військово-повітряні сили – близько 300 літаків та гелікоптерів, флот – 2 ескадрених міноносця, 3 сторожових корабля, 1 фрегат, 1 ракетний корвет, 4 підводні човни, 6 ракетних, 6 торпедних та 12 протичовнових катерів, а також кілька десятків мінних загороджувачів, базових та рейдових тральщиків, патрульних, десантних, обслуговуючих кораблів та катерів (Bolgarskaya narodnaya armiya). Румунська народна армія мала сухопутні війська, що налічували 4 армії, 8 мотострілецьких та 2 танкові дивізії, 4 гірські піхотні та 3 повітрянодесантні бригади – 140 тис. військовослужбовців. Парк бронетехніки становив 1.300 танків, ВВС – 150 літаків МіГ-21, 2 ескадрильї МіГ-29 та 4 ескадрильї МіГ-23, а також транспортні Ан-24 та Ан-26. Доволі слабкий ВМФ складався з флагману – фрегату «Мерешешті», декількох корветів, 89 торпедних катерів на підводних крилах та 1 підводного човна (Rumunskaya narodnaya armiya; Romania Military 2013, 8 april).

СРСР та його сателітам в регіоні Чорного моря протистояла Туреччина, яка мала досить потужні збройні сили. Сухопутні підрозділи налічували 3 польові армії, 1 бронетанкову, 2 мотопіхотні, 12 піхотних дивізій, 4 бронетанкові бригади, 2 посилені кавалерійські полки та 2 парашутно-десантні батальйони. На їх озброєні знаходилося 3.570 танків. Туреччина мала великий ВМФ: 16 фрегатів, 8 корветів, 13 дизельних субмарин та ВПС: 668 літаків, 60 гелікоптерів (Turkish Land Forces). Хоча військовий потенціал Туреччини поступався радянському, але її військова міць значно посилювалася розташуванням на турецькій території двох десятків військових баз НАТО (переважно авіаційних, оснащених самими сучасними на той час літаками) (Global Resrach 2001, 14 February) та присутністю в Середземному морі 6-го флоту ВМС США**.

Ситуація в період 1991–2000 років. Лавинний крах комуністичних режимів та розпад СРСР докорінно змінили розташування сил в регіоні.

По-перше, після «оксамитової революції» в Болгарії та збройного повалення комуністичного режиму в Румунії, ці країни обрали європейський та євроатлантичний вектор розвитку.

По-друге, на місці СРСР виникло 15 нових держав, 3 з яких одержали безпосередній вихід до Чорного моря. Оскільки за Біловезькою угодою нові пострадянські держави зберегли кордони колишніх радянських республік, більшість чорноморського узбережжя колишнього СРСР дісталось Україні – 1056 км. Росія, яка оголосила себе правонаступником СРСР, одержала лише 450 км. Ще 310 км відійшли до Грузії.

По-третє, Азовське море, яке раніше було внутрішнім морем СРСР, стало прикордонним морем, бо його береги були поділені між Росією (250 км) та Україною (249 км), що істотно розширило межі їх прикордонного узбережжя в Причорномор'ї (табл. 2).

Таблиця 2
Берегова прикордонна лінія причорноморських країн після розпаду СРСР

Країни	Росія	Україна	Грузія	Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	700	1305	310	225	354	1700

** 6-й флот ВМС США був створений на початку холодної війни, коли в 1950-му році військово-морську ескадру США, що перебувала в Середземному морі з часів Другої світової війни, було перетворено на оперативний флот, ядро якого склали дві авіаносні групи. Зоною відповідальності флоту стали Середземне море та прилеглі до нього води, в тому числі й Чорне море.

Причому Керченська протока (49 км), яка є входом до Азовського моря, повністю опинилася в руках України, внаслідок попередньої належності острова Тузла до Української РСР.

Проте ці зміни не тільки не скасували конфронтаційні відносини в регіоні, але значно загострили їх. Головні причини загострення ситуації полягали в наступному.

По-перше, в умовах розпаду СРСР союзне керівництво, бажаючи здійснити тиск на республіки, що прагнули державного суверенітету, стало організовувати в них рухи національних меншин, які виступали проти незалежності та загрожували виходом певних територій зі складу таких республік. Стаття 3 Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» від 3 квітня 1990 р. наголошувала: «У союзній республіці, яка має в своєму складі автономні республіки, автономні області та автономні округи, референдум проводиться окремо по кожній автономії. За народами автономних республік і автономних утворень зберігається право на самостійне вирішення питання про перебування в Союзі РСР або союзній республіці, а також на постановку питання про свій державно-правовий статус. У союзній республіці, на території якої є місця компактного проживання національних груп, що складають більшість населення даної місцевості, при визначенні підсумків референдуму результати голосування по цих місцевостях враховуються окремо» (Закон СРСР 1990.03.04).

28 серпня 1990 р. верховна Рада Абхазької АРСР в односторонньому порядку змінила свій статус і проголосила себе Абхазькою РСР. 20 вересня 1990 р. Рада народних депутатів Південно-Осетинської автономної області прийняла декларацію, що проголосила вихід автономії із складу Грузії та створення Південно-Осетинської Радянської Демократичної Республіки в складі СРСР. 2 вересня 1991 р. на II надзвичайному з'їзді депутатів усіх рівнів Придністров'я (регіону, в якому етнічні молдавани становили менше третини населення та майже таку ж кількість становили етнічні росіяни (більшість яких перебралася в цей регіон у повоєнний період), що відбувся в Тирасполі, було проголошено про вихід Придністров'я зі складу Молдови та створення Придністровської Молдавської РСР.

Таблиця 3

Виникнення сепаратистських утворень за часів СРСР

Регіон	Названня самоутворених республік	Дата створення
Абхазія	Абхазька Радянська Соціалістична Республіка (з 23 липня 1992 р. Республіка Абхазія)	28.08.1990 р.
Північна Осетія	Південно-Осетинська Радянська Демократична Республіка в складі СРСР (з 21 грудня 1991 р. Республіка Південна Осетія)	20.09.1990 р.
Придністров'я	Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка (з 5 листопада 1991 р. Придністровська Молдавська Республіка)	02.09.1991 р.

По-друге, російське керівництво, що було створено внаслідок перших напіввільних виборів, хоч і відіграло велику роль у розпаді СРСР, проте після розпаду, проголосивши Російську Федерацію (РФ) правонаступником Радянського Союзу, стало намагатися встановити свій контроль над усім пострадянським простором. При цьому велику увагу було приділено Причорномор'ю, контроль над яким надавав можливість не тільки впливати на політику п'яти пострадянських держав (України, Молдови, Грузії, Вірменії та Азербайджану), але й забезпечувати російські інтереси на Близькому Сході. Важливою передумовою цього стало те, що РФ привласнила собі більше 70% військового потенціалу СРСР та майже увесь його ВМФ.

Маючи в своєму складі 1561 корабель, ВМФ СРСР на момент розпаду за своїм бойовим потенціалом посідав друге місце в світі після ВМС США. У його структурі було 4 флоти, 3 з яких (Північний, Тихоокеанський та Балтійський) відійшли до Росії, бо берегові лінії, які охороняли Північний та Тихоокеанський флот, знаходилися повністю на території РФ, як і основні бази Балтійського Флоту (Балтійськ, Калінінград, Кронштадт). Інша ситуація склалася з Чорноморським флотом, бо його головна база розташовувалася в

Севастополі, якій після розпаду СРСР відійшов до України. Ураховуючи те, що 1) всі інші радянські флоти привласнила собі Росія; 2) внесок Української РСР в будівництво ВМФ СРСР перевищував 30% його складу; 3) потенціал ЧФ у складі ВМФ СРСР дорівнював близько 10% (Ukrainian Military Pages 2019.10.06); 4) головна його база розташовувалася в Севастополі, Україна мала повне право включити ЧФ до складу своїх збройних сил.

У жовтні 1991 р. Верховна Рада України прийняла рішення про підпорядкування Україні ЧФ, але тільки 5 квітня 1992 р. Президент України Леонід Кравчук підписав указ «Про перехід Чорноморського флоту в адміністративне підпорядкування міністерству оборони України». Проте у відповідь на це, 7 квітня 1992 р. російський президент Борис Єльцин видав Указ «Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту» (Ukaz 1992.07.04). «Війна указів» спричинила серйозну конфронтацію в міждержавних відносинах між Україною і Росією, яка була дещо пом'якшена 3 серпня 1992 р., коли на переговорах в Ялті був ухвалений компромісний варіант – ЧФ на три роки стає об'єднаним флотом Росії і України, який підпорядковується безпосередньо Президентам України і РФ (Uhoda 1992.03.08). Компромісний варіант був вигідний Росії, бо прикриваючись ним, вона завершила встановлення свого контролю над ЧФ.

Остаточно доля ЧФ була вирішена, після набуття в 1994 р. поста Президента України Леонідом Кучмою. Унаслідок Сочинської угоди, підписаної 9 червня 1995 р. президентами Росії та України, ЧФ був остаточно поділений. Росії дісталось 81,7% суден, Україні – 18,3%. Згода України на такий нерівний розподіл була зумовлена тим, що її заборгованість перед РФ за енергоносії на той час досягла 4 млрд. доларів США (Shekalenko 2014). Хоча за угодою до України переходили військово-морські бази у Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві, Балаклаві та ще 10 баз морської авіації, але основна база ЧФ РФ залишалася в Севастополі.

Причому в період розділу ЧФ з боку РФ була зроблена спроба привласнити собі Севастополь. 9 липня 1993 р. Верховна Рада РФ ухвалила постанову, яка проголосила російський статус міста (Postanovleniye 1993.09.07). Хоча тодішній Президент РФ Борис Єльцин не підтримав це рішення, проте воно не було юридичне скасовано. При укладенні Сочинської угоди російська сторона намагалася включити в неї таке формулювання: «Базою ЧФ РФ є м. Севастополь». Але завдяки принциповій позиції української сторони в текст угоди було включене наступне: «основна база Чорноморського флоту РФ розташована в м. Севастополі» (Uhoda 1995.09.06). За подальшою домовленістю, ЧФ РФ на території України міг мати 338 кораблів та суден, а чисельність його особового складу не могла перевищувати 25 тис. осіб. До складу флоту могли входити 22 військові літаки. В російському використанні залишалися 16 командних пунктів з 80, 11 об'єктів зв'язку з 39, 5 об'єктів забезпечення ракетно-артилерійської та міно-торпедної зброї (Ukrainian Military Pages 2019.11.06). У 1997 р. було погоджено термін перебування ЧФ РФ у Севастополі до 2017 р. Потужна військова база РФ створила плацдарм для подальшої російської агресії проти України.

Якщо створення російського плацдарму на території України відбулося порівняно мирно, то аналогічні плацдарми на території Грузії та Молдови були створені шляхом 3-х збройних конфліктів: придністровського (2 листопада 1990 р. – 21 липня 1992); грузино-осетинського (5 січня 1991 – 24 червня 1992) та грузино-абхазького (14 серпня 1992 – 27 вересня 1993). Їх розвиток відбувся за аналогічними сценаріями. Намагання центральної влади Грузії та Молдови зберегти цілісність своїх держав за допомогою військової сили викликали опір з боку незаконних збройних формувань сепаратистів. Після розпаду СРСР влада РФ взяла радянські війська, що перебували на території цих республік, під свою юрисдикцію (Ukaz 1992.19.03; Ukaz 1992.01.04). Набувши статус російських, вони спочатку стали постачати «на прохання населення» сепаратистам зброю, включаючи й тяжку техніку, а потім й безпосередньо втрутилися в конфлікти (Human Rights...1995). Окрім того, на підмогу сепаратистам, з Росії була перекинута велика кількість «добровольців». У військових діях в Придністров'ї брало участь 5000 «добровольців» (переважно з числа донських та кубанських козаків) (Transnistria War), в Абхазії – 1500, у Південній Осетії – 3500 (в обох переважно з числа «гірських народів» російського Кавказу) (Zurcheretal. 2005, 271–272). Природно, що внаслідок російської підтримки переможцем в цих конфліктах стали сепаратисти. Припинення їх збройної фази відбулося внаслідок

підписання низки вимушених угод: 21 липня 1992 р. в Москві між президентами Молдови Мірчою Снегуром та Росії Борисом Єльциним в присутності «президента» ПМР Ігоря Смірнова (Agreement 1992 July, 21); 24 червня 1992 р. в Сочі між президентами Росії та Грузії про урегулювання грузино-осетинського конфлікту (Agreement 1992 June, 24) та 14 травня 1994 р. в Москві за посередництва Росії між грузинською і абхазькою сторонами щодо припинення огню та роз'єднанні сил (Agreement 1994 May, 14).

Проте ці угоди не врегулювали, а лише заморозили конфлікти. Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія продовжували вважати себе окремими державами. РФ тоді офіційно не визнала їх незалежність, але встановила над ними повний політичний, економічний та військовий контроль. На території Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії залишилися російські війська, яким було надано статус «миротворців». Внаслідок протекторату над Абхазією російський контроль над чорноморським узбережжям збільшився на 190 км (табл. 4).

Таблиця 4

Фактична берегова лінія причорноморських країн на кінець ХХ ст.

Країни та території	Росія	Абхазія (контроль РФ)	Грузія	Україна	Країни НАТО		
					Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	700	190	120	1305	225	354	1700
	890				2279		

Таким чином, в період 1991–1993 рр. Росія створила в Причорноморському регіоні на теренах Молдови, Грузії та України чотири військові плацдарми. На території Молдови та Грузії – три самопроголошені квазідержавні утворення. Їх загальна площа яких дорівнювала 16 723 км², на якій знаходилось близько 10 тис. російських військовослужбовців. На території України – військово-морську базу в Севастополі, де були розташовані основні сили ЧФ РФ. У такому «замороженому» стані ситуація залишалася до початку ХХІ століття.

На початку ХХІ століття геополітична ситуація в Причорномор'ї ще більше заострилася, що було зумовлене такими чинниками:

По-перше, суттєвих змін зазнав політичний режим Росії. Якщо за президентства Єльцина уособлюваний ним режим можна було характеризувати як «делегативну демократію»^{***}, то з отримання в 2000 р. президентської влади вихідцем з колишнього КДБ Володимиром Путіним російський режим став швидко набувати автократичних рис, внаслідок чого Freedom House у 2004 р. виключив Росію зі списку електоральних демократій і визначив її як «невільну державу» (Karatnycky 2005), а її політичний режим як «напівконсолідований авторитарний» (Nationsin Transit 2004, 26). Після президентських «виборів» 2008 р. Freedom House змінив його характеристику на «консолідований авторитарний режим» (NationsinTransit 2009). Під проводом Путіна Росія невдовзі стала «першою і єдиною в світі державою спецслужб» (Losyev 2007, 48), а путінський режим почав набувати тоталітарних ознак (Romanuyuk 2014). Було створено пропутінську партію «Єдина Росія», яка фактично монополізувала всю владу. Федеральні Збори та регіональні парламенти, а також судова гілка набули кишенькового характеру. Країна була поділена на федеральні округи на чолі з вихідцями з силових структур, які взяли під свій жорсткий контроль владу

^{***} Поняття делегативної демократії ввів у науковий обіг аргентинський політолог Гіллермо О'Доннелл для характеристики сильної президентської влади, яку здійснює харизматичний президент, обраний на чесних, вільних та конкурентних виборах. У підґрунті делегативної демократії лежить посилення, що перемога на виборах надає президентові право здійснювати владу на свій розсуд. За делегативної демократії виконавча влада має тенденцію підпорядковувати собі законодавчу та судову гілки. Обмеження президентської влади зумовлені головним чином такими вимогами конституції, як терміни перебування при владі, а також неформальними обставинами владних відносин (O' Donnell 1994).

в суб'єктах РФ. Жорсткий урядовий контроль був також встановлений над підприємницькими структурами та ЗМІ. Було засновано офіційну ідеологію, в підґрунтя якої лягли концепції «суверенної демократії» та «русського світу». Тоталітарні тенденції знайшли свій прояв і в зовнішній політиці, яка набула антизахідного, агресивного та реваншистського характеру.

По-друге, відбулися істотні зміни і в причорноморському оточенні Росії. У квітні 2004 р. Болгарія та Румунія стали членами НАТО, а в січні 2007 р. були прийняті до ЄС. У Грузії та Україні відбулися посткомуністичні революції («Трояндова» 2003-го в Грузії та «Помаранчева» 2004-го в Україні), наслідками яких стала зміна зовнішньополітичного курсу цих країн з «двоєктного» (і з Росією, і з Заходом) на європейський та євроатлантичний. Нові керівництва цих держав вжили заходи зі зміцнення суверенітету та національної безпеки своїх країн (Romanyuk 2005).

Після революції в Грузії восени 2006 р. було ліквідовано мережу російських спецслужб, що діяла в країні. 2007 року з території, що контролювалася урядом, прибрали російські військові бази, які розташовувалися в Батумі та Ахалкалакі****. У 2004 р. був повністю відновлений державний суверенітет Грузії над Аджарією, керівництво якої, підбурюване Росією, впродовж тривалого часу загрозувало відділенням цього регіону від Грузії та проголошенням державної незалежності. У липні 2006 р. Грузія відновила контроль над Кодорською ущелиною, що була реінтегрована до держави як її адміністративно-територіальна одиниця «Верхня Абхазія».

В Україні євроатлантичну інтеграцію було визначено головним зовнішньополітичним пріоритетом, проведено підготовчу роботу щодо укладення Угоди про Асоціацію з ЄС та розпочався переговорний процес про створення зони вільної торгівлі. У 2008 р. Україна вступила до Світової організації торгівлі (раніше за Росію). Президент Віктор Ющенко чітко дав зрозуміти Кремлю, що термін перебування її військової бази в Севастополі закінчиться в 2017 р.

Сприймавши такі зміни як антиросійську політику, російське керівництво стало витрачати величезні зусилля для дискредитації Грузії та України на міжнародній арені, вдаватися до економічного шантажу цих країн, посилювати підтримку в них проросійських сил, провокувати військові конфлікти. Результатом такої політики стали російсько-грузинська війна 2008 р. та російська збройна агресія проти України, що почалася в 2014 р.

Приводом російсько-грузинської війни стали провокації сепаратистських бойовиків Південній Осетії проти грузинського населення. 1 серпня в результаті терористичного акту були поранені шестеро грузинських поліцейських. 6–7 серпня 2008 р. відбулися артилерійські обстріли грузинських сіл. У відповідь на це президент Грузії Мехелі Саакашвілі видав наказ грузинським військам увійти на територію Південної Осетії та відновити там конституційний лад. Це дало привід РФ почати повномасштабну війну проти Грузії. Російські ВПС нанесли бомбові удари по грузинським містам, дві бронетанкові колони 58-ї російської армії через Рокській тунель увійшли на територію Південної Осетії, захопили Цхінвали; потім вдерлися на територію власне Грузії, захопили міста Горі й Сенакіта вийшли на відстань 40 км від Тбілісі. Одночасно почався наступ російських військ та сепаратистів в Абхазії, внаслідок чого були захоплені вся територія Кодорської ущелини та за межею Абхазії місто Зугдіді. У воєнних діях проти Грузії взяв участь і ЧФ РФ. Всупереч заборони Президента України Віктора Ющенка, група кораблів на чолі з ракетним крейсером «Москва» вийшла з Севастополя, висадила на узбережжя Грузії десант морської піхоти, який захопив місто Поті, де знаходилася головна база ВМС Грузії, та знищила на рейді всі грузинські військові кораблі й катери, включно з прикордонними. Припинити російську агресію проти Грузії вдалося завдяки реакції світової громадськості, тиску на

**** Кожна з двох російських військових баз (12-а в Батумі та 62-а в Ахалкалакі) уявляла собою фактично кадровану мотострілкову дивізію, що підпорядковувалася командуванню Групи російських військ у Закавказзі (її штаб розташовувався в Тбілісі). До закриття баз на грузинській території (без урахування Абхазії та Північної Осетії) перебувало до 5000 російських вояків, 115 танків, 220 БМП і БТР, 170 артилерійських систем.

Росію з боку західних демократій, ЄС та, особливо, США, керівництво якої попередило про можливе втручання в розвиток ситуації. Хоча відповідно мирній угод, підписаній президентами Росії та Франції****, російські війська були виведені з основної території Грузії, проте ця угода не стосувалася Абхазії та Південної Осетії. Грузія втратила контроль над Кодорською ущелиною. Під час війни з Верхньої Абхазії та Південної Осетії було вигнане майже все грузинське населення. 26 серпня 2008 р. РФ офіційно визнала державну незалежність Абхазії та Південної Осетії та взяла на себе «повну відповідальність за захист» самопроголошених держав.

В Україні конфлікт між президентом Віктором Ющенком та прем'єром Юлією Тимошенко, погіршення економічної ситуації внаслідок впливу світової економічної кризи 2008 р. та цілеспрямовані дії на підрич української економіки з боку Росії (газові конфлікти 2005–2006 та 2008–2009 рр., постійні заборони експорту українських товарів) призвели до того, що на президентських виборах 2010 р. перемогу з невеликим відривом одержав лідер проросійської Партії регіонів Віктор Янукович. Здобувши президентську посаду, Янукович у неконституційний спосіб створив парламентську більшість, яка сформувала уряд Миколи Азарова. Рішенням Конституційного суду було скасовано конституційну реформу 2004 р., що надало президенту значно більших повноважень. Почалися утиски свободи слова та політичні переслідування опозиції. Зовнішня політика набула проросійського вектору. Курс на вступ до НАТО було замінено на політику нейтралітету. Почався демонтаж оборонної системи. У квітні 2010 р. Янукович та президент РФ Дмитро Медведєв підписали в Харкові угоду про подовження перебування ЧФ РФ у Севастополі до 2042 р. (ще на 25 років), від якої Україна одержала невелику знижку ціни на російський газ. Незадоволення українського суспільства владою Януковича призвело до «Революції гідності» (листопад 2013 – лютий 2014), приводом чого стала відмова уряду від підписання угоди про асоціацію України з ЄС. Унаслідок багатотисячних протестних дій режим Януковича було скинуто й до влади прийшли політичні сили, що мали проєвропейську та проатлантичну орієнтацію (Romanyuk 2015).

Відповіддю Росії на те, що в Україні було скинуто проросійський режим, стала збройна агресія, внаслідок чого відбулася анексія Криму (лютий – березень 2014 р.) та створення на частині території Донецької та Луганської областей ще двох маріонеткових квазидержав: Донецької та Луганської народних республік. Внаслідок цього загальна кількість невизнаних проросійських квазидержавних утворень в Причорномор'ї досягла 6-ти. Сьогодні їх загальна територія дорівнює майже 34 тис. км², на ній мешкає більше 4,5 млн. населення (табл. 5).

Таблиця 5

Проросійські квазидержавні утворення в причорноморському регіоні

Квазидержавні утворення	Дата проголошення	Територія	Населення	Чисельність російських військ
Придністровська Молдавська Республіка	25.08.1991 р.	4163 км ²	475 665	2000
Республіка Абхазія	23.07.1992 р.	8660 км ²	243 564	3800
Республіка Південна Осетія	21.12.1991 р.	3900 км ²	53 532	3800
Донецька народна Республіка	12.05.2014 р.	8436 км ²	2 291 019	11 000
Луганська народна республіка	12.05.2014 р.	8596 км ²	1 469 097	
Усього		33 755 км²	4 532 877	20 600

До цього переліку треба додати й українські Крим (територія – 26 081 км², населення – 1 911 816 люд.) та Севастополь (територія – 863,6 км²; населення – 443 211 люд.), які були безпосередньо включені до складу РФ як її суб'єкти. Внаслідок російської агресії проти

**** Франція тоді головувала в ЄС.

України також зазнала подальших змін берегова прикордонна лінія в Причорномор'ї. За рахунок Криму (750 км) та частини українського Приазов'я (50 км) Росія збільшила свій контроль над нею ще на 800 км (табл. 6).

Таблиця 6
**Фактична берегова прикордонна лінія в Причорномор'ї
на теперішній час**

Країни	Росія та окуповані нею території			Орієнтовані на вступ до НАТО		НАТО		
	Росія	Крим та Приазов'я	Абхазія	Грузія	Україна	Румунія	Болгарія	Туреччина
Берегова лінія (км)	700	800	190	120	605	225	354	1700
	1690			725		2279		

На відміну від Грузії та України, Росія в цей період не здійснила воєнної агресії проти Молдови, що пояснюється такими чинниками: 1) у 2001–2009 рр. урядову владу в Молдові здійснювала проросійськи орієнтована партія комуністів (але це не призвело до розв'язання придністровської проблеми); 2) Росія, не маючи кордону з Придністров'ям, позбавлена можливості оперативного перекидати великі військові сили до Молдови. Хоча на липневих 2009 р. парламентських виборах Партія комуністів Молдови зазнала поразки, внаслідок чого був сформований правоцентристський коаліційний уряд, який головними своїми завданнями оголосив реінтеграцію Придністров'я до складу Молдови та укладення угоди про асоціацію з ЄС, проте прямої агресії проти неї не відбулося. У той же час влада ПМР, підбурювана Росією, прийняла низку антимолдовських актів. У грудні 2013 р. Верховна рада Придністров'я в першому читанні ухвалила законопроект про застосування на території невизнаної республіки Російського федерального законодавства, а в березні 2014-го звернулася до Держдуми РФ з проханням розробити закон, який дозволив би прийняти невизнану республіку до складу Росії (ZN.UA. 2016).

Причорномор'я, яке протягом багатьох століть було регіоном воєнно-політичної конфронтації різних держав, залишається таким і сьогодні. У новітній час, після закінчення холодної війни, лавинного краху комунізму та розпаду СРСР, конфронтація між блоками комуністичних та західних держав була змінена конфронтацією Росії з новоутвореними пострадянськими державами: Молдовою, Грузією та Україною. Ця конфронтація в своєму розвитку пройшла два основних етапи.

На першому етапі (останнє десятиліття ХХ ст.) Росія намагаючись зберегти свій контроль за пострадянським простором, додержувалася тактики прихованої підтримки сепаратистських рухів. Це призвело до виникнення придністровського, абхазького та південно-осетинського військово-політичних конфліктів, в які безпосередньо були залучені російські військові формування. Наслідком цих конфліктів стало створення трьох самопроголошених державних утворень на території Молдови (Придністров'я) та Грузії (Абхазія і Північна Осетія), які хоч і не визнавалися Росією, але повністю контролювалися нею. На території України в цей період Росії вдалося лише підпорядкувати собі військово-морську базу в Севастополі, у тому числі більшість кораблів ЧФ колишнього СРСР.

На другому етапі (початок ХХІ ст.) Росія перейшла від політики консервації своєї присутності на територіях Молдови, Грузії (під приводом необхідності розміщення там «миротворчих сил») та України (внаслідок створення військово-морської бази в Севастополі) до прямої воєнної агресії. Для її виправдання етапі РФ на цьому використовувала також сепаратистські рухи, але вони були створені вже самою Росією, а не союзним керівництвом, як то було на першому етапі. Новітніми явищами на другому етапі стали: офіційне визнання Росією самопроголошених державних утворень Абхазії та Північної Осетії як суверенних держав і безпосереднє включення частини території України (Криму) до складу РФ.

Перехід від першого етапу до другого було зумовлене зміною політичного режиму в Росії – переходом від ельцинської делегативної демократії до путінського неототалітаризму. Відповідно цьому відбулися зміни й у зовнішньополітичній стратегії. На зміну кон-

сервативній політиці (консервація як можна більшої території колишнього СРСР у складі Росії) прийшла відверто реваншистська, що спирається на доктрину створення «руського світу».

На даний час Росія окупувала територію в 60,7 тис. км², на якій мешкає майже 7 млн. людей та фактично збільшила свою берегову лінію в Причорномор'ї в два з половиною рази (на 990 км). На окупованих територіях перебувають 20,6 тис. російських військ (без урахування громадян РФ, котрі служать у лавах збройних сил маріонеткових держав).

Експансіоністські дії Росії в Причорномор'ї спричинили її конфлікт з демократичним світом, який вимагає від неї дотримання норм міжнародного права. Одним із наслідків подальшого загострення цього конфлікту може стати нова світова війна, яка нестиме в собі загрозу існування всього людства.

Можливість позитивного розв'язання конфронтаційної ситуації в Причорномор'ї зумовлена низкою чинників:

по-перше, економічною спроможністю РФ здійснювати агресивну політику та утримувати під своїм контролем окуповані території;

по-друге, терміном існування путінського режиму, що значною мірою залежить від стану соціально-економічної ситуації в РФ;

по-третє, здатністю Молдови, Грузії та України протистояти тиску Росії та не йти їй на поступки, особливо в питанні окупованих територій;

по-четверте, підтримкою західними демократіями держав, що стали об'єктами російських зазіхань і російської військової агресії, й готовності Заходу до подальшого посилення політичних, економічних та інших санкцій проти РФ.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Agreement 1992 June, 24 on Principles of Settlement of the Georgian–Ossetian Conflict. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GE%20RU_920624_AgreemenOnPrinciplesOfSettlemntGeorgianOssetianConflict.pdf (Date of the application 13.08.2019).

Agreement 1992 July, 21 on Principles of Peace Settlement of the Armed Conflict in the Transnistrian Region of the Republic of Moldova. URL: http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/1651~v~Accord_de_cessez_le_feu_entre_la_Transnistrie_et_la_Moldavie_du_21_juillet_1992_-_document_en_russe_anglais_roumain.pdf (Date of the application 13.08.2019).

Agreement 1994 May, 14 on Cease-Fire and Separation of Forces. URL: <https://reliefweb.int/report/georgia/agreement-cease-fire-and-separation-forces-signed-moscow-14-may-1994> (Date of the application 13.08.2019).

Anastasov, P. 2018. The Black Sea region: a critical inter section. *NATO Review Magazine*, 25/05. URL: <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/the-black-sea-region-a-critical-intersection-nato-security/EN/index.htm> (Date of the application 27.04.2019).

Bocutoğlu, E. & Koçer, G. 2006. Politico-Economic Conflicts in the Black Sea Region in the Post-Cold War Era. *OSCE Yearbook*, pp. 111–121. URL: <https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/06/BocutogluKocer-en.pdf> (Date of the application 27.04.2019).

Bolgarskaya narodnaya armiya [Bulgarian People's Army]. *Vooruzhennyye sily stran Varshavskogo dogovora*. URL: <https://id77.livejournal.com/1649386.html> (Date of the application 15.11.2018). (In Russian).

Болгарская народная армия: Вооруженные силы стран Варшавского договора. URL: <https://id77.livejournal.com/1649386.html> (Дата обращения 15.11.2018).

Chekalenko, L. 2014. *Zasady vzayemovidnosyn Ukrayiny i Rosiyi: Krym* [Fundamentals of Ukraine-Russia Relations: Crimea.]. *Viche*, No. 6, s. 14–16. (In Ukrainian).

Чекаленко, Л. 2014. Засади взаємовідносин України і Росії: Крим. *Віче*, № 6, с. 14–16.

Chitadze, N. 2008. Security Trends in the Black Sea Region and Role of Georgia in the Energy Security of the Region. *Monitor Strategic*, No. 1–2, pp. 45–50.

Chopa, V. 2018. *Svit prokynuvsvya: holovnyy pidsumok rosiys'ko-hruzyns'koyi viyny* [The World Woke up: the Main Outcome of the Russo-Georgian War]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2513222-svit-prokinuvsva-golovnij-pidsumok-gruzinorosijskoi-vijni.html> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).

Чопа, В. 2018. Світ прокинувся: головний підсумок російсько-грузинської війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2513222-svit-prokinuvsva-golovnij-pidsumok-gruzinorosijskoi-vijni.html> (Дата звернення 27.04.2019).

Global Resrach 2011, 14 February. URL: <https://www.globalresearch.ca/nato-s-eastern-anchor-24-nato-bases-in-turkey/23205> (Date of the application 02.11.2018).

Human Rights Watch Arms Project. 1995, No. 7, 60 p.

Karatnycky, A. 2005. Civic Power and Electoral Politics. *Freedom the World 2005*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2005/essay-civic-power-and-electoral-politics-0> (Date of the application 18.11.2018).

Kushniruk, B. 2008. Rosiys'ko-hruzyns'kaviyna: prychnynatanaslidky [The Russo-Georgian War: Causes and Consequences]. URL: <https://www.unian.ua/politics/138458-rosiysko-gruzinska-viyna-prichini-ta-naslidki.html> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).

Кушнірук, Б. 2008. Російсько-грузинська війна: причини та наслідки / УНІАН, 18 серпня. URL: <https://www.unian.ua/politics/138458-rosiysko-gruzinska-viyna-prichini-ta-naslidki.html> (Дата звернення 27.04.2019).

Losyev, I. V. 2007. Rosiya pislya vidlyhy: spohady pro maybutnye [Russia After the Thaw: Memories of the Future]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Kyuevo-Mohylyans'ka akademiya"*. Kyiv, Vol. 62 (ser. "Teoriya ta istoriya kul'tury"), s. 46–50. (In Ukrainian).

Лосев, І. В. 2007. Росія після відлиги: спогади про майбутнє. *Наукові записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. Київ, Т. 62 (серія: «Теорія та історія культури»), с. 46–50.

Nationsin Transit 2004. N.Y., Washington, D.C.: Rowman & Little field Publisher, Inc., pp. 669.

Nations in Transit 2009. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/Ratings%20Tables_0.pdf (Date of the application 18.11.2018).

North Caucasus Red Banner Military District. URL: <http://www.wv2.dk/new/army/gkv/skvo.htm> (Date of the application 13.08.2018).

Odessa Red Banner Military District. URL: <http://www.wv2.dk/new/army/gkv/odvo.htm> (Date of the application 13.08.2018).

O' Donnell, G. 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, Vol. 5, No. 1, pp. 55–69.

Postanovleniye 1993.09.07 VS RF №5359-I [Resolution of the RF Supreme Council from 09.07.1993 No. 5359-I]. URL: <http://www.alppp.ru/law/konstitucionnyj-stroj/territoriya/5/postanovlenie-vs-rf-ot-09-07-1993--5359-1.html> (Date of the application 19.11.2018). (In Russian).

Постановление 1993.09.07 ВС РФ № 5359-I. URL: <http://www.alppp.ru/law/konstitucionnyj-stroj/territoriya/5/postanovlenie-vs-rf-ot-09-07-1993--5359-1.html> (Дата обращения 19.11.2018).

Prydnistrovs'kyu konflikt [Transnistrian conflict]. URL: <http://history-konspect.org/?content=3782> (Date of the application 16.11.2018). (In Ukrainian).

Придністровський конфлікт. URL: <http://history-konspect.org/?content=3782> (Дата звернення 16.11.2018).

Romania Military 2013, 8 april. URL: <https://www.rumaniamilitary.ro/armata-romana-ieri-si-astazi-22-de-ani-dupa> (Date of the application 15.11.2018). (In Romanian).

Romanyuk, O. I. 2005. Postkomunistychni revolyutsiyi [The Postcommunist Revolutions.]. *Politychnu menedzhment*. Kyiv, No. 4, s. 16–28. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2005. Посткомуністичні революції. *Політичний менеджмент*. Київ, № 4, с. 16–28.

Romanyuk, O. I. 2014. Pro kharakter suchasnoho politychnoho rezhymu Rosiyi [On the Character of the Modern Political Regime of Russia]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Yurydychna akademiya Ukrayinyim. Yaroslava Mudroho"* (ser. filosofiya, filosofiaprava, politolohiya, sotsiolohiya). Kharkiv, No. 4, s. 152–159. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2014. Про характер сучасного політичного режиму Росії. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»* (серія філософія, філософія права, політологія, соціологія). Харків, № 4, с. 152–159.

Romanyuk, O. I. 2015. Revolyutsiya hidnosti [The Revolution of Dignity]. *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk* / Ed. by M. Trebin. Kharkiv: Pravo, s. 610–612. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2015. Революція гідності. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, с. 610–612.

Rosiys'ko-hruzyns'kaviyna (2008) [Russian-Georgian War]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_\(2008\)#cite_note-43](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_(2008)#cite_note-43) (Date of the application 08.11.2018). Російсько-грузинська війна (2008). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-грузинська_війна_\(2008\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-грузинська_війна_(2008)) (Дата звернення 08.11.2018).

Rumynskaya narodnaya armiya [Romanian People's Army]. *Vooruzhennyye sily stran Varshavsko godogovora*. URL: <https://diletant.media/blogs/62451/37989598> (Date of the application 15.11.2018). (In Russian).

Румынская народная армия: Вооруженные силы стран Варшавского договора. URL: <https://diletant.media/blogs/62451/37989598> (Дата обращения 15.11.2018).

Shelest, H. 2012. Conflict Resolution Trends in the Black Sea Region. *Euxineos*, No. 6, pp. 27–31.

Snyhir, O. 2018. Komparatyvnyy analiz ekspansionist-s'koyipolityky Rosiyi u Prydnistrov'yi, na Donbasi i v Krymuta v Abkhaziyi i Pivdenniy Osetiyi: paralelitavidminnosti: analitychnazapyska [A Comparative Analysis of Russia's Expansionist Policy in Transnistria, the Donbass and the Crimea, and Abkhazia and South Ossetia: Parallels and Differences: An Analytical Note]. URL: <http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/PP-Frozen-Conflicts-ukr.pdf> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).
Снигір, О. 2018. Компаративний аналіз експансіоністської політики Росії у Придністров'ї, на Донбасі і в Криму та в Абхазії і Південній Осетії: паралелі та відмінності: аналітична записка. URL: <http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/PP-Frozen-Conflicts-ukr.pdf> (Дата звернення 27.04.2019).

Turkish Land Forces. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_Land_Forces (Date of the application 03.11.2018).

Agreement 1992 July, 21 on Principles of Peace Settlement of the Armed Conflict in the Transnistrian Region of the Republic of Moldova. URL: http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/1651~v~Accord_de_cessez_le_feu_entre_la_Transnistrie_et_la_Moldavie_du_21_juillet_1992_-_document_en_russe_anglais_roumain.pdf (Date of the application 16.11.2018).

The World Factbook: List of Countries by Length of Coastline / Central Intelligence Agency (US). URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2060.html> (Date of the application 31.10.2018).

Transnistria War. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Transnistria_War (Date of the application 13.08.19).

Transcaucasus Red Banner Military District. URL: <http://www.wv2.dk/new/army/gkv/zakvo.htm> (Date of the application 13.08.2019).

TSN 2019, 27 hrudnya (December 27). URL: <https://tsn.ua/ato/komanduvach-oos-nazvav-kilkist-rosiyskih-viyskovosluzhbovciv-yaki-voyuyut-na-donbasi-1272315.html> (Date of the application 27.04.2019). (In Ukrainian).

TCH 2019, 27 грудня. URL: <https://tsn.ua/ato/komanduvach-oos-nazvav-kilkist-rosiyskih-viyskovosluzhbovciv-yaki-voyuyut-na-donbasi-1272315.html> (Дата звернення 27.04.2019).

Uhoda 1992.03.08 mizh Ukrainoyu i Rosiy's'koyu Federatsiyeyu pro pryntsypu formuvannya VMS Ukrainy ta VMF Rosiyi na bazi Chornomors'koho flotu kolyshn'oho SRSR [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the Principles of Formation of the Ukrainian Navy and the Russian Navy on the Basis of the Black Sea Fleet of the Former USSR]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_020 (Date of the application 07.11.2018). (In Ukrainian).

Угода 1992.03.08 між Україною і Російською Федерацією про принципи формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_020 (Дата звернення 07.11.2018).

Uhoda 1995.09.06 mizh Ukrainoyu i Rosiy's'koyu Federatsiyeyu shchodo Chornomors'koho flotu [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the Black Sea Fleet]. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/643_082 (Date of the application 05.11.2018). (In Ukrainian).

Угода 1995.09.06 між Україною і Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/643_082 (Дата звернення 05.11.2018).

Ukaz 1992.19.03 Prezidenta RF ot № 260 «O perekhode Zakavkazskogo voyennogo okruga i Kaspiskoy flotilii Voyenno-morskogo flota vremenno pod yurisdiksiyu Rossiyskoy Federatsii» [Decree 1992.19.03 of the President of the Russian Federation No. 260 “On the Transition of the Transcaucasian Military District and the Caspian Flotilla of the Navy temporarily under the jurisdiction of the Russian Federation”]. URL: <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1233440>. (Date of the application 05.11.2018). (In Russian).

Указ 1992.19.03 Президента РФ от № 260 «О переходе Закавказского военного округа и Каспийской флотилии Военно-морского флота временно под юрисдикцию Российской Федерации». URL: <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1;1233440> (Дата звернення 05.11.2018).

Ukaz 1992.01.04 Prezidenta Rossiyskoy Federatsii № 320 «O perekhode pod yurisdiksiyu Rossiyskoy Federatsii voinskikh chastey Vooruzhennykh Sil byvshego SSSR, nakhodyashchikhsya na territorii Respubliki Moldova» [Decree of the President of the Russian Federation dated 01.04.1992 No. 320 “On the Transfer Under the Jurisdiction of the Russian Federation of Military Units of the Armed Forces of the Former USSR Located on the Territory of the Republic of Moldova”]. URL: <https://www.lawmix.ru/expertlaw/270476> (Date of the application 16.11.2018). (In Russian).

Указ 1992.01.04 Президента Российской Федерации № 320 «О переходе под юрисдикцию Российской Федерации воинских частей Вооруженных Сил бывшего СССР, находящихся на территории Республики Молдова». URL: <https://www.lawmix.ru/expertlaw/270476> (Дата обращения 16.11.2018).

Ukaz 1992.07.04 Prezidenta Rossiyskoy Federatsii: «O perekhode pod yurisdiksiyu Rossiyskoy Federatsii Chernomorskogo flota» № 375 [Decree of the President of the Russian Federation “On the Transition Under the Jurisdiction of the Russian Federation to the Black Sea Fleet” dated 04.04.1992 № 375]. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=102015683> (Date of the application 04.11.2018). (In Russian).

Указ 1992.07.04 Президента Российской Федерации «О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота» No. 375. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=102015683> (Дата обращения 04.11.2018).

Ukrainian Military Pages 2019.10.06. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/tsk-dodatok1.html> (Date of the application 16.08.2019). (In Ukrainian).

Zakon SRSR vid 03.04.1990 № 1409-I. [Law of the USSR dated 03.04.1990 No. 1409-I]. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I (Date of the application 15.11.2018) (In Ukrainian).

Закон СРСР від 03.04.1990 № 1409-І. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Закон_СРСР_від_03.04.1990_№_1409-І (Дата звернення 15.11.2018).

ZN.UA. 2016. 9 veresnya (Semtember 9). URL: https://dt.ua/POLITICS/u-pridnistrov-yi-pochali-pidgotovku-do-priydnannya-do-rosiyi-218341_.html (Date of the application 08.11.2018). (In Ukrainian).

ZN.UA. 2016. 9 вересня. URL: https://dt.ua/POLITICS/u-pridnistrov-yi-pochali-pidgotovku-do-priydnannya-do-rosiyi-218341_.html (Дата звернення 08.11.2018).

Zurcher, Ch., Bayev, P., and Koelher, J. 2005. Civil Wars in the Caucasus. *Understanding civil war: evidence and analysis*. Washington, DC: The World Bank. Vol. 2, pp. 259–298.

Дата подання статті у редакцію 16.08.2019 р.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СИГУРНОСТТА В ЧЕРНОМОРСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА ХХІ ВЕК

Владислав Лазаров

Доктор на науките, катедра „Национална сигурност“,
Университет по библиотекознание и информационни технологии
(София, 1784, бул. „Цариградско шосе“ № 119, Република България),
wllazarov@gmail.com, ORCID 0000-0003-0120-5887

Геостратегическото значение на Черноморския регион е безспорно. От столетия той се явява незаобиколим фактор за търговските пътища между Европа и Азия, както и своеобразен плацдарм за влияние в Близкия изток. Нерядко конфликти на интереси и сблъсъци между Великите сили предизвикват и проливите, свързващи Черно море със Средиземно море. За разлика от Средиземноморския басейн или Балтийско море, Черноморският регион не е хомогенен в историческо и в културно отношение. По време на Студената война тук минава границата между Изтока и Запада. Днес Черноморският регион е своеобразна граница между евроатлантическата и руската система за сигурност, като основни силови фактори на арената са актьорите с глобални и регионални претенции: САЩ, ЕС, Русия, Китай, Турция.

Процесът на глобализация очерта нов многополярен свят с различни рискове и заплахи за сигурността. Черноморският регион е класически пример за два паралелно съществуващи процеса. С опит за интеграция, от една страна – чрез създаване на регионални транснационални институции – Организацията на Черноморското икономическо сътрудничество (ОЧИС), Черноморската военно-морска група за оперативно сътрудничество (BLACKSEAFOR), от друга страна, с енергичното противопоставяне на интересите на глобалните сили и тяхното въздействие върху поведението на регионални играчи и малки държави. Черноморският регион се явява зона на сблъсък на геополитическите играчи, като противопоставянето им има своите регионални и национални измерения. Регионалният геоекономически проект „Триморие“, както и руските инициативи („Турски поток“, „Син поток“) отреждат за пореден път на Черноморския басейн статут на сериозна арена на сблъсък на интересите на основни глобални играчи. Предвид актуалните енергийни аспекти на сигурността, безспорно Черноморието има важна роля за регионалната и международната сигурност.

Ключови думи: Черно море, регион, сигурност, геополитика, конфликт.

SECURITY CHALLENGES AT THE BLACK SEA REGION IN THE FIRST QUARTER OF 21ST CENTURY

Vladislav Lazarov

Doctor of Science, Department “National security”,
University of Library Studies and Information Technologies
(Sofia 1784, “Tsarigradsko shose” № 119, Republic of Bulgaria)
wllazarov@gmail.com, ORCID 0000-0003-0120-5887

The lifelong geostrategic significance of the Black Sea region is indisputable. It has been an inalienable trade routes factor between Europe and Asia for centuries, as well as a distinct bridgehead for influence in the Middle East. Quite often the Straits connecting the Black Sea with the Mediterranean Sea cause conflict of interests and clashes between the Great Powers. Unlike the Mediterranean basin or the Baltic Sea, the Black Sea region is not historically and culturally homogeneous. During the Cold War, the border between East and West passes here. Today the Black Sea region is a kind of border between the Euro-Atlantic and Russian security system, as the main power factors in the arena are the actors with global and regional claims: USA, EU, Russia, China, Turkey.

The globalization process and the development of the neo-liberal doctrine outlined a new multipolar world with various security risks and threats.

The Black Sea region is a classic example of two parallel existing processes. With the attempt to integrate – by establishing regional trans-national institutions – the Organization of the Black Sea Economic Cooperation (BSEC), Black Sea For, as well as the vigorous opposition to the interests of the global forces and their impact on the behavior of regional players and small countries. The Black Sea region is a zone of confrontation of geopolitical players, and their opposition has its regional and national dimensions. The regional geo-economic project “Trimorie”, as well as the Russian initiatives (“Turkish Stream”, “Blue Stream”) once again assign the Black Sea Basin the status of a serious arena of conflict of interests of major global players. Given the current energy aspects of security, the Black Sea undoubtedly plays an important role in regional and international security.

Keywords: Black Sea region, security, geopolitic, conflict.

Черноморският регион е класически пример за два успоредно развиващи се процеса: интеграция в рамките на съществуващите регионални и транснационални институции и организации и остро фрагментиране с оглед на противопоставянето на интересите на глобалните сили и отражението им върху поведението на регионалните играчи и малките държави.

Напрегнатата геополитическа ситуация в световен аспект генерира критична маса от негативни фактори, влияещи и върху състоянието на сигурността в Черноморието и прилежащите райони. Ето защо комплицираният възел от преследващи собствени цели държави във и извън региона предпоставя дискусията за сигурността тук да бъде перманентно актуална. Противопоставянето на Великите сили в миналото, на свръхдържавите през XX в. и на глобалните играчи в днешно време формира Черноморския регион като невралгично пространство с непреходна роля и влияние върху състоянието на международната сигурност.

Предизвикателствата пред сигурността в Черноморския басейн винаги са се определяли от ситуирането му като гранична област в много аспекти – териториален, цивилизационен, блоков и т.н. Черноморският регион е своеобразна граница между евроатлантическата и руската система за сигурност. Бидейки част от т.нар. проект „Триморие“, Черно море се оформя като сериозна арена на сблъсък на интересите на основни глобални играчи. Регионът се явява и раздел между Европа и Близкия изток, което е друга демаркационна линия както в сферата на сигурността (енергетика, пролиферация, антитероризъм, миграционни процеси), така и в цивилизационен и етно-културен аспект.

Няколко са основните фундаменти, обуславящи формирането на средата за сигурност в Черноморския басейн през новата декада:

- военната и военноморската сигурност;
- т.нар. замразени конфликти;
- особено актуалната днес енергийна сигурност;
- организираната транснационална престъпност.

С оглед на периодизацията в развитието на Черноморския регион, в настоящия труд се открояват три основни събития, пряко свързани с баланса между гореспоменатите фактори и интересите на големите играчи:

- Емблематичното разширение на НАТО от 2002–2004 г.
- Конфликта в Грузия – 2008 г.
- Събитията в Украйна от и след 2014 г.

Така хронологично се забелязва, че регионът е пространство със съществено нарастваща роля и значение за регионалната и международната сигурност.

Ако дебатът през 90-те години на миналия век е третираше Черно море като „светско езеро“, днес едва ли има съмнение за значението на черноморското пространство за международната арена. Красноречиво говори обстоятелството, че дори фактически, днес в сложния възел от противоречия се забелязват интересите на всички държави, имащи претенцията и основанията да се числят към глобалните световни лидери.

Нееднородността на състоянието на сигурност тук се обяснява и от сложността на факта, че от шест държави, които географски са част от региона, три са членове на НАТО,

две са членове на ЕС, другите са пространство на пряко противопоставяне на интересите на Запада и Русия и арена на стремеж за привличане в една или задръжане в друга сфера на влияние. В такъв аспект реализацията на международните отношения води до разминаване на интересите, включително и между съюзници и международни организации.

Алиансът на практика достигна границите на бившия СССР, асимилирайки и част от постсъветското пространство (Прибалтийските републики), което постави на дневен ред последваща интеграция (Украйна, Грузия). След края на Студената война основната стратегия на евроатлантическата концепция за сигурност беше парадигмата за експанзия и разширение на Изток, като евентуална стратегическа перспектива за своеобразна Евразия и потенциално включване на Русия в системата ѝ за сигурност. Идеята за интегриране на Русия към Запада беше тествана без разчет на драстична промяна в политическите отношения „Изток – Запад“ след двехилядната година, вследствие на което се оказа неосъществима. Назад във времето остана изказването на Хенри Кисинджър, че „процесът на демократизация на Русия е инвестиция в националната сигурност на САЩ“. Така стратегията за присъединяването на Черноморския басейн към Евроатлантическото пространство не се реализира и регионът се завърна към обичайния си дневен ред на съперничество на стратегии и сблъсък на интереси.

Ако през Студената война Черноморието е предимно съветска сфера на влияние, то днешната среда ни дава основание да наблюдаваме региона като театър на съревнование и сложна геополитическа игра между САЩ, НАТО, ЕС, Русия, Турция. На практика източният фланг на НАТО е осигурен от Турция, България и Румъния, макар че трите държави имат различни визии от гледна точка на националния си интерес.

Чувствително изменение на състоянието на сигурността в региона настъпи през 2007–2008 г. С едностранично денонсиране на част от задълженията по „Договора за конвенционалните въоръжени сили в Европа“ от времето на Студената война Русия си осигури плацдарм за пренебрегване на Истанбулските ангажименти на ОССЕ от 1999 г. за оттегляне на въоръжените сили от региона. Чрез войната в Грузия от август 2008 г. Русия реализира визията си за гарантиране на контрола в Южнокавказкия коридор, свързващ Европа с Каспийско море и Централна Азия. Така, експлоатираща етнически конфликти за създаване на ситуация на формална легитимност, руската кампания показа, че Русия дава заявка за преподреждане на „Черноморската геополитическа акватория“.

С края на блоковото противопоставяне се получиха форми на обществен разпад, обозначавани от руската научна общност с термини като „горещи точки“, „замразени конфликти“ и т.н. (Приднестровие, Абхазия, Южна Осетия, Чечения).

При необходимост конфликтите се размразяват с цел формална легитимация на действия, целящи бърза реализация на стратегически интереси. Счита се, че „замразените конфликти“ в ексъветската територия обслужват предимно руските интереси. Те са форма на контрол и влияние върху определени региони. Те са поддържани в състояние на стабилност или обратно, на хаос, с цел потенциално предотвратяване на излизането извън сферата на влияние. Със сходни мотиви се асоциират формално и събитията в Украйна през 2014 г. и последвалите процеси и събития.

Като играч на международната арена Русия има своя визия за политиката и сигурността в региона. Събитията от 2014–2015 г. рязко измениха баланса на силите в региона. Засили се динамиката на сигурността, проявила се в съществено увеличение на присъствието на руски войски и въоръжения със стратегическо значение. Последвалото развитие на събитията доведе до ред действия (включително и инфраструктурни промени), спомагащи за запазване на произведеното статукво от страна на Русия. Реализацията на интересите ѝ със силови методи не е нестандартно за черноморското пространство. Това е демонстрация на водеща роля, неприемаща други претенции.

На Крим обаче нещата не се обвързват само с политика. Бидейки отделен от Украйна, полуостровът дава стратегическо военно предимство на притежателя си, но е и сериозен залог за енергийната сигурност, и дава възможност за евентуална бъдеща експлоатация на природо-минерални ресурси в Черноморския регион.

Като прибавим и енергийните аспекти на сигурността, безспорно Черноморието е регион с прогресивно нарастваща роля за регионалната и международната сигурност. Инфраструктурата на общата европейска сигурност е немислима без гарантиран баланс на

силите и интересите на регионалните и глобалните играчи. Естествено е общият баланс да се постига чрез стремеж на черноморските държави да отстояват интересите си в контекста на процеси и инициативи на страни, които задават тона на световните процеси, но не принадлежат към диаспората на региона в чисто географски аспект.

Днес Черноморският басейн е огледално отражение на бързо изменящи се и многостранни фундаменти на средата за сигурност, където се открояват както съвпадения на интереси, така и опити за противодействие на различните центробежни тенденции на световната политика.

В общи линии Черноморският регион образува интересен феномен в геополитическо отношение. Ако боравим с инструментариума на основните понятия, с които се извършва геополитическият анализ, то можем да отбележим, че той отговаря на термина „геополитически възел“ (Karastoyanov 1997).

От една страна, това оформяне е резултат от сблъсък между големите пространства, а от друга – междинните конфликтни пространства са арената на реалния сблъсък на интересите на големите. Оттам и определението „възел“ в смисъл на съсредоточие на много и противоречиви цели, които трудно се синхронизират. Тези региони са богати на стратегически суровини, потенциални пазари или са с военностратегическо значение. Най-често са едновременно в сила споменатите вече характеристики. Подобни региони са Кавказ, Близкият изток, Балканите, Южнокитайско море и други. Понякога те променят приоритетното си значение във фокуса на основните играчи. Що се отнася до националната сигурност на страните, намиращи се в подобни места (междинни конфликтни пространства), подобно геополитическо положение генерира повече несигурност, рискове и заплахи, отколкото за страните извън тези пространства.

Интересно е, че в рамките на региона се откроява класически пример и за друго понятие, използвано в геополитическия анализ. Проливите на Босфора са „геополитическа ключова зона“. Това понятие обозначава относително малки по обхват зони, които имат изключително значение за световните комуникации, търговските връзки и военните операции: Гибралтар, Суецкият канал, Ла Манш, Панамският канал и т.н.

Тази картина допълва стойността и важността на региона както в исторически, така и в съвременен геополитически аспект. Пространството е регулирано с международно-правен режим според конвенцията от Монтьрьо 1936 г., която урежда до днес правата за преминаване през Проливите. Общо погледнато, нуждата от друго съвременно решение е факт, с оглед на напредналите технологии, увеличаващия се стокообмен и необратимо развиващия се процес на глобализация, както и на нарасналото стратегическо значение на региона за международните концепции за сигурност.

Като израз на провата на гъвкавост и съзнание за засилваща се геополитическа стойност, Турция (безспорен регионален лидер от страна на членуващите в НАТО) е класически пример в друго отношение – опит за създаване на „геополитическа ключова зона“. Инициативата на президента Ердоган за алтернативен на Босфора проток е нагледен пример за трайно геополитическо вложение в бъдещето, както и заявка за друго измерение на геополитическото присъствие, признато или оспорвано от останалите играчи.

Реализирането на подобни проекти за изграждане на ключови зони в миналото и днес е доказателство за последователна и далновидна геополитика, провеждана от държавата със стратегическа цел – трайно присъствие не само на политическата, но и на геополитическата карта на света.

Не са малко примерите на изключителна недалновидност и геополитическо късогледство по отношение на геополитическите ключови зони и отказ от реализиране на инфраструктурни и енергопреносни проекти в много страни (включително и България), което в крайна сметка ги е поставило в друг сегмент на „голямата шахматна дъска“.

В заключение можем да отбележим, че вследствие на гореизложеното, Черноморският регион се явява естествена зона на сблъсък на геополитическите играчи, но това противопоставяне има и своите регионални и национални измерения. Състоянието на сигурността тук е пряко зависимо от стратегическия баланс както между Русия и Запада, така и между интересите на Китай, Турция, Украйна и всички близки и далечни участници, влияещи върху формирането на „регионалния пасианс“. За момента няма условия някои от играчите да трансформира значително визията си за региона и преследваните цели. Няма

и предвидим риск от мащабни военни действия, които да обхванат Черноморския басейн. Военни операции, преследващи определени стратегически интереси, остават възможни, но само в ограничен мащаб със слаб интензитет (Украйна – Донецк, Луганск).

В името на стратегически баланс нито един фактор в региона не би могъл да реализира продължителна кампания или действия отвъд определени хоризонти и субрегионални точки, без да рискува глобален конфликт.

Днес международната обстановка се характеризира с обща несигурност и елементи на трайна дестабилизация. Международните отношения се базират на принципа, че голямата световна политика и общата сигурност са задължение на големите и силни държави.

Според Робърт Гилпин обаче „всички държави се стремят да контролират територията, поведението на други държави или процеси в световната икономика. Разликата е в това, че само богатите държави могат да действат за осъществяването на подобни стремежи“ (Gilpin 2003).

Типично, макар и не драстично, в Черноморието е отразена тази максима. Днес няма глобален или регионален фактор, чиито интереси да не са представени в този възел. Това се дължи на факта, че регионът е гранична зона, енергиен коридор, преход между култури и цивилизации с трайна историческа обремененост. Съществено е и обстоятелството, че съвсем наблизо са Близкият изток, Украйна, както и фактът, че Турция, като активно участваща в сирийската криза, и е своеобразен фактор за крупни миграционни потоци към Европа.

Анализирайки проблемите и предизвикателствата в Черноморския басейн днес, се откроява необходимостта от опит за нов подход към сигурността в региона, базирана до голяма степен на превенция, рестрикция и гъвкави адаптивни решения на конкретни проблеми. Съвременната архитектура, влияеща и оформяща състоянието на сигурността, би следвало да бъде стремеж към по-голяма контактност и повече баланс и фундамент в отношенията по оста НАТО – ЕС – Русия, регионалните играчи (Украйна, Турция) и другите черноморски държави в този контекст.

На този фон България провежда политика на активно сътрудничество с черноморските държави с цел укрепване на националната си сигурност и дава реален принос за сигурността в Черноморския регион.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bozhilov, Y. 2013. The Black sea region needs new security architecture, Harvard Black Sea Security Program.

Gilpin, R. 2003. Globalna politikonomia [Global political economy]. Sofia: Izdatelstvo Damyan Yakov. (In Bulgarian).

Гилпин, Р. 2003. Глобална политикономия. София: Издателство „Дамян Яков“.

Karastoyanov, S. 1997. Politicheska geografia, geopolitika, geostrategia [Political geography, geopolitics, geostrategy]. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“. (In Bulgarian).

Карастоянов, С. 1997. Политическа география, геополитика, геостратегия. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Ross Wilson, U.S. Policy in the black sea region. URL: http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_58.pdf (Date of application 18.08.2019).

Дата на подаване на статията в редакцията 27.02.2019 г.

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ АГРЕССИИ РОССИИ ПРОТИВ ГОСУДАРСТВ ЧЕРНОМОРСКОГО РЕГИОНА В 2008 И 2014 ГГ.

Валентин Балук

профессор, доктор политических наук, Факультет политологии,
Университет Марии Кюри-Склодовской, пл. Литовская 3, 20-080 Люблин, Польша,
w.baluk@poczta.umcs.lublin.pl, ORCID 0000-0003-3295-4872

Согласно нормам международного права действия России против Грузии (2008) и Украины (2014) необходимо однозначно квалифицировать как агрессию. Агрессивная политика России является следствием отката от демократии и возврата к имперской политике прошлого. Но особое внимание заслуживает политика России в области управления конфликтами низкой интенсивности на постсоветском пространстве, в которых она играет двойную роль – стороны конфликта и посредника. В результате военной агрессии России против Грузии и Украины страна-агрессор фактически оккупировала Южную Осетию, Абхазию, Крым и часть Донецкой и Луганской областей. Только в ситуации с Крымом Россия провела прямую аннексию, тогда как в других случаях мы имеем дело с гибридной аннексией части территорий сопредельных государств. Асимметрия потенциалов между Россией, с одной стороны, Грузией и Украиной, с другой стороны, не представляет возможным самостоятельно противостоять российской агрессии и оккупации. Поэтому дипломатическая, юридическая, экономическая и военная поддержка международным сообществом стран-жертв агрессии является очень важным действием на пути соблюдения норм международного права, принципов суверенитета, территориальной целостности и права на самооборону.

Ключевые слова: агрессия, Россия, Украина, Грузия.

CAUSES AND CONSEQUENCES OF RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST THE STATES OF THE BLACK SEA REGION IN 2008 AND 2014

Walenty Baluk

Professor, Doctor of Sc., Faculty of Political Science,
Maria Curie-Skłodowska University, Plac Litewski 3, 20-080 Lublin, Poland,
w.baluk@poczta.umcs.lublin.pl, ORCID 0000-0003-3295-4872

In accordance with the norms of international law, Russia's actions against Georgia (2008) and Ukraine (2014) must be categorized as aggression. The aggressive policy of Russia is the result of its return to the authoritarian path of development and to the imperial policy of the past. A special attention should be paid at Russia's policy in the area of managing low-intensity conflicts in the post-Soviet space, where it participates in dual role, as a conflicted party and a mediator. As a result of military intervention in Georgia and Ukraine, the aggressor (Russia) actually occupied South Ossetia, Abkhazia, Crimea and part of the Donetsk and Lugansk regions. Only in Crimea there was a direct annexation, whereas in other cases it was an attempt to proxy annexation and occupation of part of the territory of neighboring states. The asymmetry of potentials between Russia on the one hand and Georgia and Ukraine on the other hand does not allow the latter to independently resist Russian aggression and occupation. Therefore, the diplomatic, legal, economic and military support of the victims of aggression by the international community towards complying with the norms of international law, the principles of sovereignty, territorial integrity and the right to self-defense is very important and necessary.

Keywords: aggression, Russia, Ukraine, Georgia.

Понятие агрессии относим к современному международному праву. Первые попытки дать определение этому понятию имели место еще во время существования Лиги Наций. В июле 1933 г. по инициативе СССР была принята Конвенция об определении агрессии. Согласно этому документу, агрессором будет считаться государство, которое первым совершит одно из следующих действий: 1) объявление войны другому государству; 2) вторжение своими вооруженными силами, даже без объявления войны, на территорию другого государства; 3) нападение своими сухопутными, морскими или воздушными силами, даже без объявления войны, на суда или на воздушные суда другого государства; 4) морскую блокаду берегов или портов другого государства; 5) поддержку, оказанную вооруженным бандам, которые, будучи образованными на его территории, вторгнутся на территорию другого государства, или отказ, несмотря на требование государства, подвергшегося вторжению, принять, на своей собственной территории, все зависящие от него меры для лишения названных банд всякой помощи или покровительства (Góralczyk et al. 2015, 347–348; Konventsiya ob opredelenii agressii).

После Второй мировой войны запрет на агрессию является основой международного права. В Уставе Международного военного трибунала (Нюрнбергского трибунала) сказано, что планирование, подготовка, начало и проведение захватнической войны является преступлением против мира (Ustav MVT). Невзирая на это, международное сообщество не пришло к единому мнению в определении понятия агрессия. Однако, в Уставе ООН прописан запрет на применение силы или угрозы силы против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства. В документе подчеркивается (ст. 2), что все международные споры необходимо решать мирным путем (Ustav ООН). В отдельной главе Устава (ст. 39–51) прописан механизм противодействия в отношении угрозы мира, нарушений мира и актов агрессии, который зависит от решений Совета Безопасности ООН (Ustav ООН). Несмотря на трудности, в ООН продолжалась работа по определению понятия агрессия. В 1967 г. была создана комиссия в составе 35 государств, которая смогла выработать единый подход к этому вопросу. Генеральная Ассамблея ООН 14 декабря 1974 г. приняла резолюцию (A/3314/XXIX), согласно которой агрессия это применение вооруженной силы государством против суверенитета, территориальной неприкосновенности или политической независимости другого государства, или каким-либо другим образом, несовместимым с Уставом ООН (ст. 1). В качестве акта агрессии квалифицируются следующие действия (ст. 3): 1) вторжение или нападение вооруженных сил государства на территорию другого государства или любая военная оккупация, какой бы временный характер она ни носила, являющаяся результатом такого вторжения или нападения, или любая аннексия с применением силы территории другого государства или ее части; 2) бомбардировка вооруженными силами государства территории другого государства или применение любого оружия государством против территории другого государства; 3) блокада портов или берегов государства вооруженными силами другого государства; 4) нападение вооруженными силами государства на сухопутные, морские или воздушные силы, или морские и воздушные флоты другого государства; 5) применение вооруженных сил одного государства, находящихся на территории другого государства по соглашению с принимающим государством, в нарушение условий, предусмотренных в соглашении, или любое продолжение их пребывания на такой территории по прекращению действия соглашения; 6) действие государства, позволяющего, чтобы его территория, которую оно предоставило в распоряжение другого государства, использовалась этим другим государством для совершения акта агрессии против третьего государства; 7) засылка государством или от имени государства вооруженных банд, групп, иррегулярных сил или наемников, которые осуществляют акты применения вооруженной силы против другого государства, носящие столь серьезный характер, что это равносильно перечисленным выше актам (Rezolyutsiya GA ООН 3314; Bierzanek et al. 2004, 390). В определении понятия агрессии ООН использовала опыт Лиги Наций и возложила на Совет Безопасности функции дополнения вышеуказанного перечня, принятие решения о признании государства агрессором и принятие решения ООН о применении против агрессора вооруженной силы. В международной практике Совет Безопасности только дважды принял решение об использовании силы против агрессора – против Северной Кореи в 1950 г. и Ирака в 1991 г. (Mojsiewicz 2004, 10).

Несмотря на более или менее четкое определение агрессии в международном праве, принуждение агрессора к миру, в особенности если это государство является постоянным членом СБ ООН, выглядит проблематично.

Действия России против Грузии (2008) и Украины (2014) необходимо однозначно квалифицировать как агрессию, согласно нормам международного права. Агрессивная политика Российской Федерации была направлена против суверенитета и территориальной целостности бывших советских республик как полноправных субъектов международного права с признанными границами¹. Обеспечение суверенитета и территориальной целостности является конституционной обязанностью граждан и государства и гарантировано международным правом. Российский исследователь Н. Остроухов считает, что «принцип территориальной целостности успешно вписался в систему основных принципов международного права»² (Ostroukhov 2013, 244–253). К этим принципам относим не только уважение к территориальной целостности государств, но и принцип нерушимости границ, которые имеют обязательную силу для государств (Marusin 2014, 109–119). Право на самоопределение народов необходимо более четко регламентировать и разработать механизмы, исключающие возможность его использования, в особенности другими государствами, против соблюдения принципов нерушимости границ и территориальной целостности.

Согласно международному праву (ст. 51 Устава ООН), государства имеют незыблемое и неотъемлемое право на самооборону и могут обращаться к военной силе в случае вооруженного нападения на них до момента принятия необходимых мер Советом Безопасности ООН. Государства вправе самостоятельно решать вопрос о способе и мерах реализации своего права на самооборону (Ustav OON; Milik).

В результате военной агрессии России против Грузии и Украины страна агрессор фактически оккупировала Южную Осетию, Абхазию, Крым и часть Донецкой и Луганской областей. Оккупация – это захват вооруженными силами государства не принадлежащих ему территорий (Benvenisti 2004). Суверенные права на упомянутые территории принадлежат Грузии и Украине. Только в ситуации с Крымом Россия провела прямую аннексию, тогда как в других случаях мы имеем дело с гибридной аннексией части территорий сопредельных государств. В Грузии это проходит под видом «независимых» государств, жители которых имеют российское гражданство. В Украине на данном этапе развития российско-украинского конфликта Москва стремится к тому, чтобы Киев признал так называемое присоединение Крыма и субъектность «ДНР» и «ЛНР». В будущем нельзя исключить повторения грузинского сценария и признания Россией так называемой независимости «народных республик».

После распада союзного государства, Российская Федерация, как преемница СССР, унаследовала место среди постоянных членов Совета Безопасности ООН, а также значительную часть военного и промышленного потенциала. Польский исследователь Агата Влодковская в политике России на постсоветском пространстве определила следующие этапы: 1) 1991–1993 гг. – идеалистический, 2) 1993–1996 гг. – переориентации, 3) 1996–1999 гг. – неоимперский, 4) 1999–2004 гг. – прагматический (Włodkowska 2006). Во второй половине 90-х властная элита России предприняла попытку возврата к геополитическому коду СССР. Прагматический период это, скорее всего, попытки новой команды адаптироваться на международной арене в условиях снижения экономического потенциала страны. Начиная с 2004 г. Россия уже основательно вернулась к неоимперской политике, проводя сначала агрессивную российскую «soft power», перейдя затем с 2008 г. к жесткой политике «hard power». Основательно агрессивный курс во внешней политике России был закреплен выступлением В. Путина на Мюнхенской конференции по безопасности в 2007 г. Российская Федерация, по подобию Советского Союза, пытается создавать так называемую внешнюю империю (зависимые страны СНГ) и удержать внутреннюю империю (РФ).

Идеализм в российской внешней политике и выстраивание с бывшими республиками равноправных отношений закончился очень быстро. Уже в 1992 г. появилась концеп-

¹ Россия, пренебрегая принципами территориальной целостности Грузии и Украины, грубо нарушила постановления Заключительного акта Хельсинкского совещания ОБСЕ 1975 г.

² См. Устав ООН, Декларация о принципах международного права 1970 г. и другие документы.

ция «ближнего зарубежья» («former Soviet Union/USSR countries»), озвучена годом позже министром иностранных дел РФ, что означало возврат к политике реинтеграции постсоветского пространства в рамках СНГ и очерчение зоны исключительного влияния России. Вышеуказанные приоритеты привели Россию к реализации неоимперской политики, основанной на желании тотального доминирования (роль государства гегемона) в отношении стран СНГ. Зона исключительного влияния и ответственности нужна России не только для обеспечения национальных интересов в сопредельных государствах, а, прежде всего, для возврата на мировую арену как сверхдержавы (Włodkowska 2006; Asanaszwili 2009, 322–331). Несмотря на дезинтеграционные процессы на постсоветском пространстве, Россия сохранила ряд существенных рычагов воздействия: 1) военно-политический, 2) экономический, в основном это экономическая зависимость советского периода, доступ к российскому рынку и энергоресурсы, 3) этнический и культурный факторы (конфликты, соотечественники, культурные связи, диаспора национальных республик бывшего СССР).

В контексте анализируемой темы исследования особое внимание заслуживает политика России в области управления конфликтами низкой интенсивности на постсоветском пространстве (Legucka 2013). На последнем этапе существования СССР, желая сохранить союзное государство, Москва проводила так называемую политику «контр-регионов», основанную на поддержке в союзных республиках сепаратизма и территориальных претензий между субъектами, формированию там новых автономных республик и областей, независимых от республиканского центра. Такие действия союзный Центр предпринял по отношению к Молдавии (Приднестровье)³, Грузии (Абхазия, Южная Осетия, Аджария) и Украине (Крым, Донбасс, Закарпатье). Польский исследователь и дипломат Владзимеж Марциняк считает, что новое руководство России в этом направлении продолжило политику СССР, которая заключалась не в разрешении локальных конфликтов, а в активном вмешательстве на стороне сепаратистов, претендуя затем на роль посредника и миротворца (Marciniak 2001, 171–172; Malashenko et al. 1997). Действуя таким образом, Россия практически стремилась к замораживанию конфликтов низкой интенсивности на выгодном для себя этапе, получив возможность влиять на политику той или другой страны бывшего СССР. Примером такой политики Кремля может послужить Южная Осетия, автономная область в составе Грузии. Когда в Тбилиси в 1990 г. была провозглашена независимость Грузии, Москва стимулировала провозглашение независимости Южной Осетии (Marciniak 2001), оказывая военную, политическую и экономическую поддержку сепаратистам до и после подписания Дагомьских соглашений (Соглашения о принципах урегулирования Грузинско-Осетинского конфликта от 24 июня 1992)⁴. В подписанных в 1992–1994 гг. Российской Федерацией и Грузией документах идет речь об отводе сил конфликтующих сторон, но при этом даже косвенно не указывается, что Россия является одной из сторон конфликта. Навязывание такого подхода дает России возможность участвовать в роли посредника в созданной Контрольной комиссии и в процессе урегулирования конфликта в целом. Играя двойную роль, стороны конфликта и посредника, Россия оказывает влияние на события не только в Южной Осетии, но и в Грузии, оставляя за собой право на так называемую гуманитарную интервенцию или другими словами гуманитарную войну. Под прикрытием принуждения Грузии к миру в 2008 г. Россия де-факто вела против Грузии войну, направленную на реализацию своих геополитических интересов.

После холодной войны Россия фактически превратилась в региональную державу, сохраняя амбиции сверхдержавы. Для реализации этих амбиций у России было два пути. Первый – длительный, политическая и экономическая модернизация государства, построение сильного демократического правового государства с рыночной экономикой. Другой –

³ Технология миротворцев и стороны конфликта была успешно реализована Москвой во время конфликта в Приднестровье.

⁴ См. документы (<http://docs.cntd.ru/>): Соглашение о принципах урегулирования грузинско-осетинского конфликта (Парламент Грузии не ратифицировал соглашения); Положение об основных принципах деятельности военных контингентов и групп военных наблюдателей, предназначенных для нормализации ситуации в зоне грузино-осетинского конфликта от 6 июня 1994 г.; Соглашение о дальнейшем развитии процесса мирного урегулирования грузино-осетинского конфликта и о Смешанной контрольной комиссии (СКК) от 31 октября 1994 г.

быстрый, возврат к имперской политике Советского Союза (Trenin 2012). Первый сценарий закладывал в основном сотрудничество между Россией и Западом, а другой сценарий был основан на конфронтационной составляющей, борьбе за пространство. К сожалению для самой России и стран постсоветского пространства, она избрала второй путь, представляя Запад (ЕС и НАТО) в образе врага. Россия не была заинтересована в создании в Восточной Европе, в том числе на постсоветском пространстве, механизмов взаимодействия с Западом в области демократических и экономических преобразований, а также в области безопасности. Хотя это представлялось возможным на основании программы НАТО «Партнерство во имя мира» или проекта ЕС «Восточное партнерство». Россия стремилась к тому, чтобы быть одним из полюсов многополярного мира и иметь право вето в вопросах интеграции с НАТО и ЕС, в особенности по отношению к странам бывшего СССР. В первую очередь, Россия была заинтересована в утверждении в странах СНГ слабых и коррумпированных авторитарных режимов, что создавало дополнительные возможности влиять на их внутреннюю и внешнюю политику. Воспринимая продвижение демократии в новой Восточной Европе как угрозу национальным интересам России, а на самом деле, интересам правящей верхушки, Москва выступила против цветных революций в Грузии (2003) и Украине (2004, 2013/2014). Стремясь заблокировать процесс интеграции стран СНГ с Североатлантическим Альянсом (получение Грузией и Украиной плана ПДЧ в 2008 г.), Россия фактически нанесла «превентивный удар» по НАТО в Грузии. Превентивная война оказалась актом агрессии против соседнего государства. Сближение стран Восточного партнерства с ЕС и желание подписать соглашения об ассоциации с этой организацией закончилось очередной агрессией России на этот раз против Украины в 2014 г. Необходимо отметить, что прозападные страны СНГ сотрудничают в составе ГУАМ, организации которую Москва априори расценивает как антироссийскую. До недавнего времени из состава участников только на территории Украины не было конфликта низкой интенсивности, которым Россия могла бы управлять. В создании и раскручивании такого конфликта на территории Украины в 2014 г. Россией частично был использован опыт, приобретённый в Грузии.

Несмотря на то, что дипломатические отношения между Россией и Грузией были установлены 1 июля 1992 г., а стороны подписали более 90 международных и межправительственных соглашений, Россия не спешила заключать с Грузией основополагающие документы (договор о дружбе и сотрудничестве⁵, договор о государственной границе). Такой подход к двусторонним отношениям и практика управления конфликтами низкой интенсивности на грузинских территориях (Абхазия, Южная Осетия) ставили Россию в заведомо выгодном положении. С одной стороны, Москва заявляла, что РФ уважительно относится к территориальной целостности Грузии, а с другой стороны, без особых преград и в большом количестве раздавала российское гражданство жителям Абхазии и Южной Осетии («ползучая» аннексия территории). По мнению грузинского юриста Зураба Зубашвили, именно массовая выдача российских паспортов жителям Абхазии и Южной Осетии сделала возможным российское вторжение в Грузию в августе 2008 года⁶.

В 2006 г. парламент Грузии принял постановление, указывая правительству на необходимость замены российских миротворцев в Цхинвальском регионе на международные силы (ОБСЕ), и обвинил Россию в политике де-факто аннексии этого грузинского региона (Gruzinskiy parlament). Необходимо отметить, что «российские миротворцы» не имели мандата ООН, ОБСЕ и даже СНГ. В этой ситуации Государственная Дума РФ в своем заявлении призвала президента защитить не только миротворцев, но и граждан России, проживающих на территории Южной Осетии (Gosduma).

⁵ Договор о дружбе и сотрудничестве между Россией и Грузией был подписан 3 февраля 1994 года. Парламент Грузии ратифицировал договор в декабре 1995 г., а Государственная Дума РФ отказалась это сделать. В 2001 г. процесс согласования договора был возобновлен, а уже в 2005 г. его снова свернули.

⁶ В 2002 г. парламент РФ принял поправки к российскому Закону о гражданстве. Это дало возможность жителям грузинских территорий принять российское гражданство. В Южной Осетии это количество быстро возросло до 56% населения области. К середине августа 2006 г. эта цифра возросла до 98%. Принимая российское гражданство, они поставили себя вне законодательства Грузии, поскольку грузинское законодательство не предусматривало двойного гражданства.

В этой ситуации Грузия, согласно нормам международного права, имела право в одностороннем порядке отказаться от российских миротворцев и принять меры по обеспечению своей безопасности и юрисдикции на всей территории страны. Однако, предпринимая те или иные действия, необходимо было учитывать реальные возможности сторон и возможную реакцию и действия международной общественности. Не имея твердых гарантий Запада в плане поддержки, начинать военную операцию было нецелесообразно.

Российская агрессия против Грузии, которую в Москве называли «гуманитарной интервенцией», была спровоцирована южноосетинскими сепаратистами, которых поддерживала РФ, поощряя провокации Цхинвали против Тбилиси, начиная с весны 2008 г. Ошибкой президента Грузии Михаила Саакашвили было то, что страна была втянута в войну с Россией, не завершив процесса модернизации вооруженных сил и подготовки к локальному конфликту. Вторжение на грузинскую территорию совершила 58 общевойсковая армия Южного военного округа, которая была создана в 1995 году и принимала участие в боевых действиях в Чечне. Не имея международного мандата и даже вопреки российскому законодательству (Закон РФ от 23.06.1995). Военная операция России против Грузии была проведена под прикрытием «гуманитарной интервенции» в защиту якобы населения Южной Осетии. Россия в национальных и международных СМИ тиражировала информацию о том, что в результате грузинского обстрела был разрушен Цхинвали и погибло более 2 тыс. мирных жителей (в действительности, жертв было не более 150 человек). Соответствующее информационное сопровождение так называемой «гуманитарной интервенции» было необходимо для внутреннего пользования («миролюбивая страна освободитель не может быть агрессором»), и на международной арене для легализации вторжения на территорию другого государства (Potocki 2009, 65). Необходимо также взять во внимание наступление России в Абхазии, которое также привело к утрате контроля над регионом. В результате российской агрессии Грузия потеряла убитыми более 1000 человек, были разрушены города и села, церкви и памятники архитектуры, военная инфраструктура, порты и аэродромы. Под эгидой Европейского Союза была создана Комиссия по расследованию обстоятельств российско-грузинской войны (Belkanija 2009, 334–335).

В докладе Международной комиссии по расследованию обстоятельств событий августа 2008 г. под руководством Х. Тальявини часть вины возложили на грузинскую сторону. При этом Комиссия проигнорировала подготовку России к операции с начала 2008 г. и нападения южноосетинских сепаратистских формирований на грузинские села. Это привело к отсутствию контрмер со стороны западных стран (прежде всего США и ЕС), убедило Москву в эффективности своей стратегии и, в конечном счете, позволило Москве развязать войну против Украины.

Согласно официальной позиции грузинской стороны, Россия осуществила военную агрессию против Грузии, произвела оккупацию де-юре территорий Грузии и этническую чистку грузинского населения. Причиной конфликта является российско-грузинское политическое противостояние, а грузино-абхазский и грузино-осетинский конфликты – лишь его итоги. Соответственно, первоочередной задачей становится деоккупация грузинских территорий⁷. Позиции властей Грузии соответствует ряд международно-правовых актов⁸.

⁷ 23 октября 2008 г. Грузия приняла закон об оккупированных территориях, а Россия была признана страной оккупантом.

⁸ Соглашение о прекращении огня от 12 августа 2008 г.; Заключение встречи Совета Евросоюза от 1 сентября 2008 г.; Резолюция Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 28 августа 2009 г. «О статусе вынужденно перемещенных лиц и беженцев»; Резолюция Парламентской Ассамблеи Евросовета «О последствиях войны между Грузией и Россией» № 1633 (2008), № 1647 (2009), № 1648 (2009), № 1664 (2009), № 1683 (2009); «Отчеты о положении с правами человека в районах, пострадавших в результате конфликта в Грузии» (SG/Inf(2009)7, SG/Inf(2009)9, SG/Inf(2009)15); Доклад Офиса по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ и Верховного комиссара ОБСЕ по вопросам национальных меньшинств «О правах человека на территориях, пострадавших в результате войны, вызванной конфликтом в Грузии» (27 ноября 2008 г.); Резолюция Европарламента (от 20 января 2011 г.) «О стратегии ЕС в отношении региона Черного моря»; Резолюция № 382 Парламентской Ассамблеи НАТО «О положении в Грузии» и др.

Термин «оккупация» по отношению к территориям Абхазии и Южной Осетии все чаще используется в международной практике, в том числе в документах ЕС и НАТО (Pkhaldze et al. 2011, 7–25).

«Россия не считает свое военное вмешательство в Южной Осетии в августе 2008 г. агрессивней, настаивая на том, что она осуществляла операцию по принуждению к миру грузинского руководства. Москва также отвергает использование термина «оккупация», применительно к статус кво в Абхазии и Южной Осетии, аргументируя это тем, что она не осуществляет эффективный контроль над территориями обеих республик. Россия отвергает и предъявленные в ее адрес обвинения в этнической чистке грузинского населения. Достижение согласия по оценке конфликта августа 2008 г. между Россией и Грузией крайне маловероятно» (Pkhaldze et al. 2011).

Защищая свои права, Грузия выступила с рядом исков против России в ООН (Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации) и Европейском суде по правам человека (Дело о массовой высылке грузин из России в 2006 году, Дело о нарушении прав человека в Абхазии и Южной Осетии).

В июне 2018 г. Европейский парламент принял резолюцию «Оккупированные территории Грузии спустя 10 лет с российской интервенции». В документе Европарламент поддерживает территориальную целостность и суверенитет Грузии и призывает Россию отменить решение о признании независимости регионов Грузии (Южной Осетии и Абхазии). В резолюции сказано, что Россия должна безоговорочно выполнять обязательства, взятые на себя соглашением о прекращении огня (12.08.2008), в том числе вывод российских вооруженных сил. Также Европарламент призывает Россию завершить оккупацию территорий Грузии – Абхазии и Южной Осетии, и уважать территориальную целостность и суверенитет Грузии (Европарламент).

Смена власти в Украине в феврале 2014 г. и изменение внешнеполитического курса вызвало в России не только озабоченность, но и жесткую реакцию. Удержать Киев в зоне влияния России Владимир Путин решил с помощью федерализации Украины. Такой подход не был чем то новым в действиях Кремля, а припоминал хорошо обкатанную тактику «контр-регионов» конца 80-х и начала 90-х годов.

В отличие от российско-грузинских отношений, двусторонние связи Москвы и Киева имели обширную базу договоров. По состоянию на 2009 г. она насчитывала 380 разного рода документов, в том числе 250 со статусом межгосударственных и межправительственных. Стороны подписали Договор о дружбе, сотрудничестве и партнерстве (1997), соглашения о разделе Черноморского флота СССР, статусе и пребывании ЧФ РФ на территории Украины (1997), Договор о российско-украинской государственной границе (2003), Договор о сотрудничестве и использовании Азовского моря и Керченского пролива (2004) и другие документы. Кроме этого, суверенитет украинского государства в общепризнанных границах Россия признала также в Будапештском меморандуме в 1994 г. (Baluk 2010, 462). Аннексия Крыма с использованием вооружённых сил России, военные действия РФ на Донбассе и де-факто его оккупация свидетельствуют о пренебрежении последней к своим обязательствам и нормам международного права.

Отказ новых украинских властей следовать российским требованиям (федерализации страны)⁹, которые фактически являлись вмешательством во внутренние дела другого государства, Россия использовала как предлог к началу своих агрессивных действий против Украины.

Агрессия и аннексия Автономной Республики Крым была проведена Россией в течении одного месяца. Так называемый «крымский блицкриг» был хорошо спланированной

⁹ Федерализация страны в условиях олигархической системы и существующей геополитической ситуации будет мешать формированию украинской политической нации, становлению суверенного и сильного государства. Создание федерации в эпоху постсоветского конфликта России и Запада за постсоветское пространство непременно сделает Украину еще более уязвимой на внешние факторы. Нежелание Киева поступиться своими национальными интересами стало причиной аннексии Крыма, а потом ведения Россией, с помощью донецких олигархов и пророссийских боевиков, «гибридной войны» в Донецкой и Луганской областях.

военной операцией, проведенной Генеральным штабом ВС РФ, имеющей информационное, дипломатическое и другое сопровождение. Целью военной операции было заблокировать ВС Украины в местах их постоянной дислокации и взять полуостров под свой контроль. На втором этапе уже разыгрывался сценарий защиты русскоязычного населения и «самоопределения Крыма».

Россия поначалу отрицала свою военную интервенцию на территории другого суверенного государства. Спустя несколько месяцев Владимир Путин в документальном фильме «Крым. Путь на Родину» признался, что в ночь с 22 на 23 февраля в узком кругу было принято решение начать работу по возврату Крыма в состав России (Putin). Однако ряд исследователей утверждает, что операция началась 20 февраля 2014 г., когда у власти еще находился Виктор Янукович. Об этом свидетельствует также медаль Министерства обороны Российской Федерации, на которой написано «ЗА ВОЗВРАЩЕНИЕ / КРЫМА / 20.02.14 – 18.03.14». Награда вручалась солдатам и офицерам, принимающим участие в военной операции на территории другого государства. Агрессии России против Украины способствовало дезертирство украинского руководства, в том числе министра обороны и начальника ГШ ВС Украины, которые соответственно 21 и 27 февраля оказались в Севастополе. Широкомасштабное вторжение началось 27 февраля 2014 г., когда российские войска без опознавательных знаков заняли аэродром в Симферополе и Севастополе (Бельбек). В военной операции на Крыме участвовали от 5 до 6 тыс. российских военных, переброшенных на полуостров с территории Российской Федерации, и части Черноморского флота, базирующиеся на украинском полуострове (ок. 15 тыс.) по межгосударственному соглашению. Российские войска взяли под свой контроль стратегические объекты и заблокировали украинские воинские части и корабли, в которых находилось более 14 тыс. солдат и матросов (Wilk). В силу многих причин Украина не решилась на открытое вооруженное противостояние с Россией. Свидетельством прямой вооруженной агрессии России против Украины является также решение обеих палат Федерального собрания РФ от 1 марта 2014 г. о введении на территорию Украины российских войск по просьбе нелегитимного правительства АРК.

Второй этап предвидел действия, направленные на захват политической власти в Крыму с помощью сепаратистов. 27 февраля 2014 г. спецподразделения вооруженных сил России без опознавательных знаков провели захват здания Верховной Рады и правительства Автономной Республики Крым с целью поддержки пророссийских сепаратистов, совершающих на Крыме государственный переворот.

С помощью России сепаратисты провели не признаваемый Украиной референдум по поводу независимости, который не соответствовал украинским законам¹⁰ и международным стандартам (ООН, ОБСЕ и др.). Отсутствие международных наблюдателей и сжатые сроки его проведения (в две недели) под прикрытием российских военных свидетельствуют о заранее подготовленном сценарии с заведомым исходом. Удивляет даже то, что Россия и сепаратисты в полной мере не воспользовались пророссийским большинством жителей Крыма для международного признания референдума в процессе демократического волеизъявления. Очевидно, ставка была сделана на блестящую военную операцию по «присоединению» Крыма, а низкая явка избирателей могла только испортить реализацию этого плана.

Согласно ст. 2 и 3 Резолюции 3314 (XXXIX) Генеральной Ассамблеи ООН в отношении Украины было совершена агрессия со стороны России. 27 марта 2014 г. Генеральная

¹⁰ 6 марта 2014 года Верховный Совет Автономной Республики Крым (АРК) принял постановление «О проведении общекрымского референдума». Данное постановление было принято в соответствии со ст. 26 Конституции АРК. Следует отметить, что в ней идет речь о назначении и проведении республиканских (местных) референдумов по вопросам, отнесенным к ведению АРК. Очевидно, что вопросы, вынесенные на референдум, таковыми не являются. Более того, ст. 2 Конституции Украины устанавливает, что территория Украины в пределах существующих границ является целостной и неприкосновенной. Согласно ст. 73 Конституции Украины исключительно всеукраинским референдумом решаются вопросы об изменении территории Украины (Zadorozhnyi).

ассамблея ООН приняла резолюцию, в которой поддержала территориальную целостность Украины и не признала так называемый референдум. В связи с тем, что «референдум» не соответствовал украинскому законодательству и не был признан международным сообществом, мы имеем дело с российской оккупацией и аннексией части территории Украины (Kozak 2015, 173–190).

Юридический Комитет при МИД Польши 8 августа 2014 г. дал однозначное определение действиям России в Крыму: «в контексте международного права присоединение входящего в состав Украины Крымского полуострова (Крыма) к Российской Федерации необходимо квалифицировать как аннексию, нелегальное присоединение территории другого государства с использованием силы / или угрозы использования вооруженных сил. В связи с этим Крым с точки зрения международного права остается оккупированной территорией» (MSZ RP).

После оккупации и аннексии Крыма Россия потеряла существенный механизм воздействия на власти Украины, которые стремились к членству в НАТО и ЕС. Поэтому целью России была дестабилизация регионов Восточной и Южной Украины и создание там контролируемой Кремлем Малороссии. В очередной раз востребованной оказалась тактика «контррегионов».

Определение стороны конфликта, которая противостоит Украине на Донбассе, имеет ряд особенностей и проблем. Во-первых, России удалось навязать Украине и мировому сообществу свою точку зрения о том, что Крым и Донбасс это разные конфликты. Во-вторых, Москва навязывает мнение о внутренних проблемах и конфликтах в Украине. В следствии чего «народ Крыма» использовал свое право на самоопределение, а население Донбасса стремится к территориальной автономии в составе Украины.

Согласно нормам международного гуманитарного права, сепаратистов в Крыму и Донбассе не можем причислить к национально-освободительным движениям. Невзирая на информационную войну России против Украины, политическая система украинского государства не имеет признаков колониального, оккупационного и расистского режима. Их статус не соответствует также понятию повстанцев (партизан), которые, согласно III Женевской конвенции (1949), должны иметь ответственное командование, оружие и знаки различия и придерживаться правил ведения войны (Mojsiewicz 2004, 273). Российские вооруженные формирования на Донбассе по своему статусу не соответствуют также «боевикам», так как не создавались ад хок (специально) для поддержки регулярных вооруженных сил, принимающих участие в конфликте.

С формальной точки зрения «сепаратистов» можно было бы назвать «организованными вооруженными группами», согласно II Дополнительному протоколу к Женевским конвенциям (условия: ответственное командование, которое контролирует определенные территории, где может проводиться спланированные военные операции), которые ведут борьбу против официальных властей Украины, защищая права русскоязычного населения. Однако это только трактовка «сепаратистов» и России, которая оказывает всяческую поддержку вооруженным формированиям в Восточной Украине, начиная с момента их создания, поставляя в район конфликта живую силу (российских наемников и военнослужащих ВС РФ) и технику, в том числе стрелковое оружие, бронетехнику, системы ПВО и артиллерию (Kozak 2015). По этим причинам стороной конфликта де факто является Россия, которая создала в 2014 г. на территории Донбасса гибридную армию (1 и 2 АК), с помощью которой созданы оккупационные администрации, контролирующие часть украинской территории.

Согласно нормам международного права, если государство в той или другой степени контролирует неправительственного актора, ему можно приписать ответственность за действия последнего. На основании судебных решений определяют тип «постоянного и эффективного» контроля (Суд в Гааге по делу Никарагуа в 1986 г.) и второй тип «общего» контроля (Международный трибунал по бывшей Югославии). В первом случае, кроме поставок оружия, финансовой и других видов поддержки, необходимым условием считается контроль всех действий вооруженной группы. Во втором случае речь идет о координации действий группы (Ochman et al. 2018, 293).

По оценкам не только непосредственных участников событий на востоке Украины, но и спецслужб западных стран, без прямой информационной, финансовой и военной

поддержки со стороны Кремля не состоялась бы «русская весна». В контексте конкуренции России и Запада за пространство эту стратегию можно рассматривать как ответ Москвы на «цветные революции» на постсоветском пространстве. Поэтому как антитезой западным веяниям Кремль предложил идеологию «русского мира» и технологию «русской весны».

Создавая с помощью России «народное ополчение», сепаратисты провозгласили создание так называемых Донецкой (7.04.2014) и Луганской (27.04.2014) народных республик. Для подавления вооружённого выступления сепаратистов украинское руководство объявило о начале антитеррористической операции (14.04.2014) с использованием подразделений регулярной армии. По данным Службы безопасности Украины в начале операции на территории проблемных областей было задержано 23 офицера российских спецслужб, а количество вооружённых сепаратистов оценивалось в 1000 человек (SBU).

Согласно данным газеты «Известия», в мае 2014 г. силы сепаратистов насчитывали от 3 до 5 тысяч штыков, 1 танк и 10 бронемашин, захваченных у украинских военных (Izvestiya). Вооружённые силы сепаратистов в середине июня 2014 г. насчитывали приблизительно 20 тысяч солдат и 200 танков и бронетранспортеров. До этого времени это были разрозненные вооруженные формирования, подчиняющиеся полевым командирам. Поскольку местное население в Донецкой и Луганской областях массово не вступало в ряды сепаратистов, значительная часть наемников приезжала из России, которая вооружила сепаратистов бронетанковой техникой, артиллерией и системами залпового огня.

Наступления Вооруженных сил Украины в начале лета на позиции сепаратистов с целью возвращения неподконтрольных территорий в правовое поле государства привело к полномасштабным боевым действиям. Одностороннее прекращение огня украинскими военными (с 20 по 30 июня) и планы децентрализации не устраивали сепаратистов, которые рассчитывали на помощь России в создании так называемых народных республик и договорных отношениях с Киевом. В результате наступления украинских военных, территория, контролируемая сепаратистами, начала катастрофически уменьшаться. Вооруженные силы Украины предпринимали успешные попытки разделения так называемых Донецкой и Луганской народных республик и возобновления контроля над украинско-российской границей. Без поддержки регулярных воинских подразделений со стороны Вооруженных сил РФ, которые были введены на украинскую территорию, невозможным было бы контрнаступление сепаратистов в середине августа и подписание в Минске 5 сентября соглашения о прекращении огня¹¹.

Перемирие обеими сторонами конфликта использовалось для перегруппировки сил. Сепаратисты с помощью России продолжили процесс формирования неподконтрольных Киеву органов власти на захваченных территориях. Однако первоочередной задачей стало формирование боеспособных вооруженных сил с непосредственным участием России.

В середине января 2015 г. секретарь Совета Национальной безопасности и обороны Украины Александр Турчинов заявил, что на оккупированной части Донбасса развернута 36-тысячная группировка сепаратистов, в составе которой находятся 8,5 тысяч солдат регулярных подразделений вооруженных сил РФ, на вооружении которой состоит 542 танка, 990 разного типа боевых машин и 694 единицы артиллерии и систем залпового огня (Turchynov). Большое количество российских войск на территории Украины (от 7 до 12 тысяч) подтверждали также спецслужбы западных стран и высокопоставленные чиновники НАТО. Согласно данным американского генерала Бена Годжеса, на Украине в начале марта 2015 г. находилось около 12 тысяч военнослужащих России (SSHА).

Россия опровергала присутствие своих военнослужащих на территории соседнего государства. Министр иностранных дел РФ Сергей Лавров неоднократно подчеркивал,

¹¹ Подписав Минские соглашения Россия де-юре признала себя стороной конфликта, считает бывший специальный представитель председателя ОБСЕ в Трехсторонний контактной группе (ТКГ) Мартин Сайдик.

что российских военных на востоке Украины нет, а Запад не имеет доказательств обратного (Lavrov). 18 декабря 2014 г. на ежегодной пресс-конференции, отвечая на вопрос украинского журналиста, Владимир Путин косвенно признал участие российских граждан в вооруженном конфликте на Донбассе, «которые по зову сердца исполняют свой долг, либо добровольно принимают участие в боевых действиях на Юго-Востоке Украины» (Putin – press-konferentsiya).

Согласно данным британского Королевского объединенного института оборонных исследований, российские войска присутствуют на Донбассе, начиная с середины июля 2014 г. Поначалу это были разведгруппы и отряды специального назначения. Начиная с середины августа того же года, на территорию Украины вошли 10 тактических группировок¹² общей численностью от 3,5 до 6 тысяч солдат. В конце 2014 и начале 2015 гг. на Донбассе находилось 10 тысяч военнослужащих РФ из 55 воинских частей (Sutyagin). Согласно информации украинского Центра антитеррористической операции, на Донбассе одновременно было задействовано от 15 до 25 тысяч боевиков и от 5 до 10 тысяч российских военных (Pashinskiy).

Определение стороны конфликта, которая противостоит Украине на Донбассе, имеет ряд особенностей. Согласно нормам международного права (пункт 3, статья 27 Устава ООН), страна, которая является стороной конфликта, должна воздержаться от голосования по этому вопросу (глава 4, пункт 3, статья 52). Доказательств не только общего контроля со стороны России над «сепаратистами», но и прямого, эффективного контроля и непосредственного участия РФ в конфликте более чем достаточно. В подтверждение следующего можно привести хотя бы Указ президента РФ о возможности получить российское гражданство по упрощенной процедуре для жителей так называемых ДНР и ЛНР. Международная следственная группа подтвердила факт, что самолет авиакомпании «Malaysia Airlines» был сбит над территорией Украины российским зенитно-ракетным комплексом «Бук» и российскими военными.

Украина в связи с агрессией России подала в международные суды ряд исков, чтобы в правовом поле отстоять свои суверенные права. Так 17 января 2017 г. Украина подала иск в Международный суд ООН против России с целью привлечения страны агрессора к ответственности за акты террора и дискриминации на оккупированных территориях (Application). Российская Федерация обвиняется в нарушении Международной конвенции о борьбе с финансированием терроризма и Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации (Zayava Ministerstva).

Украина обратилась также в Европейский суд по правам человека с рядом заявлений по поводу нарушения Российской Федерацией Европейской конвенции по правам человека. По состоянию на август 2018 г. Киев подал в Европейский суд 6 заявлений, которые были объединены в два дела – по Крыму и Донбассу. Украина инкриминирует России преследование своих граждан на российской территории, а также на оккупированных территориях – в Крыму и Донбассе (YeSPL /ECHR/).

Кроме того в сентябре 2016 г. Украина подала в Международный трибунал ООН меморандум против России за нарушение Конвенции ООН по морскому праву (1982). Украина стремится защитить свои суверенные права как морской державы в прилегающих к Крыму морских зонах Черного и Азовского морях, а также в Керченском проливе. Украина обвиняет Россию в том, что она незаконно аннексировала украинские морские зоны и использует рыбные и энергетические ресурсы (Zayava MZS).

Силовое задержание Россией украинских военных кораблей в Керченском проливе 25 ноября 2018 г. было грубым нарушением не только международного права, российско-украинского договора по Азовскому морю (2003), но и собственного законодательства. На основании Федерального закона от 31 июня 1998 г. «О внутренних морских

¹² 17-ая мотострелковая бригада, 18-ая гвардейская мотострелковая бригада, 21-ая мотострелковая бригада, 33-я (горская) мотострелковая бригада, 247-й гвардейская десантно-штурмовой полк, 247-й гвардейский десантно-штурмовой полк, 104-й гвардейский десантно-штурмовой полк, 331-й гвардейский полк ВДВ, 137-й гвардейский полк ВДВ, 31-ая гвардейская десантно-штурмовая бригада, 2-ая бригада спецназа.

водах, территориальном море и прилежащей зоне Российской Федерации» (с изменениями и дополнениями), не предусматривается применение вооруженной силы против военных кораблей других стран в мирное время. Соответственно российскому законодательству, военные корабли, проходящие или пребывающие в территориальных водах РФ в нарушение этого законодательства, должны быть проинформированы о его соблюдении. Если это требование будет проигнорировано, тогда соответствующие службы обращаются с очередным требованием – покинуть территориальные воды России. Оружие может применяться только как ответные меры, а споры необходимо решать дипломатическим путем (пункт 1 и 2, ст. 19), сказано в законе (Federalnyy zakon ot 31.07.1998). Как известно, украинские военные корабли в составе 2-х малых артиллерийских катеров и 1 вспомогательного судна огонь не открывали и не представляли никакой военной угрозы РФ, направляясь в украинский порт Мариуполь через Керченский пролив, оккупированный Россией.

Россия грубо нарушила также Договор о сотрудничестве и использовании Азовского моря и Керченского пролива, в котором прописано, что «торговые суда и военные корабли, а также другие государственные суда под флагом Российской Федерации или Украины, эксплуатируемые в некоммерческих целях, пользуются в Азовском море и Керченском проливе свободой судоходства» (Dogovor RF i Ukrainoy).

При этом необходимо подчеркнуть, что согласно украинскому законодательству и нормам международного права, Крым, а также территориальные воды возле полуострова, в том числе Керченский пролив, принадлежат Украине. В следствие этого мы имеем дело с нарушением со стороны России Конвенции ООН по морскому праву. Нарушены суверенные права Украины как прибрежного государства на пользование территориальным морем, а также иммунитет военных кораблей и право мирного прохода (Konventsiya ООН po morskому pravu).

Согласна резолюции Генеральной Ассамблеи ООН (14.12.1974), действия России в Керченском проливе необходимо оценить как акт агрессии. В соответствии с нормами международного права, захваченные Россией украинские корабли и моряки находятся в плену. Поэтому к ним должны применяться нормы международного гуманитарного права, которыми Россия также пренебрегла, начав судебное разбирательство по поводу нелегального пересечения границы.

Результатом агрессии России против Грузии было признание Москвой в одностороннем порядке и без международной поддержки независимости Южной Осетии и Абхазии. В конечном итоге это привело к размещению на грузинской территории российских военных баз, что, согласно нормам международного права, означает оккупацию. Формой «мягкой» аннексии грузинских территорий следовало считать уже признание жителям Южной Осетии и Абхазии российского гражданства в массовом порядке. Российские политики и специалисты международники агрессию своей страны против Грузии в 2008 г. называют интервенцией или принуждением к миру. Необходимо подчеркнуть, что все виды интервенции одного государства, в особенности военные, нарушающие суверенитет другого государства и не совместимые с Уставом ООН, являются агрессией.

Аннексия Россией Крыма, имеющего автономный статус в составе Украины, не была признана международным сообществом и ООН, что на языке международного права означает оккупацию части украинских территорий. Очередным этапом российско-украинского конфликта является противостояние на Донбассе. Россия осуществляет прямой и эффективный контроль над «сепаратистами», что также означает оккупацию части районов Донецкой и Луганской областей. Бесправное строительство Керченского моста, ограничение судоходства и агрессия России в Керченском проливе показывают, что Кремль не остановится на достигнутом. Возврат России к имперской политике означает стремление к доминированию в регионах Балтийского и Чёрного морей с помощью военной (флот) и энергетической (морские газопроводы) составляющей. Аннексия Крыма и полный контроль над Азовским морем нужны России для того, чтобы доминировать в Черном море с выходом на Каспийский и Средиземный регионы. Агрессивная политика России несет прямую угрозу политической, экономической и военной безопасности стран региона.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation). URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/166> (Date of the application 19.06.2019). (In English).

Asanaszwili, P. 2009. Transformacja euroazjatyckiej polityki Rosji po konflikcie rosyjsko-gruzińskim [The transformation of Russia's Eurasian policy after the Russian-Georgian conflict]. *Polityka bezpieczeństwa narodowego państw obszaru WNP*. Wrocław, W. Baluk (In Polish).

Baluk, W. 2010. Wybrane problemy ukraińsko-rosyjskich stosunków politycznych [Selected problems of Ukrainian-Russian political relations]. *Historia-Polityka-Dyplomacja. Studia z nauk społecznych i humanistycznych*. Toruń, M. Mróz, E. Stadmuller (In Polish).

Benvenisti, E. 2004. The international law of occupation. Princeton University Press (In English).

Belkanija, N. 2009. Agresja Rosji wobec Gruzji w sierpniu 2008 roku: historyczne paralele [Russia's aggression towards Georgia in August 2008: historical parallels]. *Polityka bezpieczeństwa narodowego państw obszaru WNP*. Wrocław, W. Baluk (In Polish).

Bierzanek, R., Symonides, J. 2004. Prawo międzynarodowe publiczne [Public international law]. Warszawa (In Polish).

Dogovor mezhdu Rossiyskoy Federatsiey i Ukrainoy o sotrudnichestve v ispolzovanii Azovskogo morya i Kerchenskogo proliva [Agreement between the Russian Federation and Ukraine on cooperation in the use of the Sea of Azov and the Kerch Strait]. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page-169/46287 (Date of the application 20.01.2019). (In Russian).

Договор между Российской Федерацией и Украиной о сотрудничестве в использовании Азовского моря и Керченского пролива. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page-169/46287 (Дата приложения 20.01.2019).

Federalnyy zakon ot 31.07.1998 g. N 155-FZ «O vnutrennikh morskikh vodakh, territorialnom more i prilizhashchey zone Rossiyskoy Federatsii» (s izmeneniyami i dopolneniyami) [Federal Law of July 31, 1998 No. 155-FZ «On internal sea waters, territorial sea and contiguous zone of the Russian Federation»]. URL: <http://base.garant.ru/12112602/#ixzz5YAJJt2Ig> (Date of the application 20.02.2019). (In Russian), Федеральный закон от 31 июля 1998 г. No. 155-ФЗ «О внутренних морских водах, территориальном море и прилегающей зоне Российской Федерации» (с изменениями и дополнениями). URL: <http://base.garant.ru/12112602/#ixzz5YAJJt2Ig> (Дата приложения 20.02.2019).

Gosduma prosit prezidenta Putina zashchitit Rossiyu ot Gruzii [State Duma asks President Putin to protect Russia from Georgia]. URL: https://www.newsru.com/russia/17feb2006/duma_georgia.html (Date of the application 25.01.2019). (In Russian).

Госдума просит президента Путина защитить Россию от Грузии. URL: https://www.newsru.com/russia/17feb2006/duma_georgia.html (Дата приложения 25.01.2019).

Góralczyk, W., Sawicki, S. 2015. Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie [The public international law: An overview]. Warszawa. (In Polish).

Gruzinskiy parlament otkazalsya ot rossiyskikh mirotvortsev v Yuzhnoy Osetii v polzu OBSYe [Georgian parliament abandons Russian peacekeepers in South Ossetia in favor of OSCE]. URL: <https://www.newsru.com/world/15feb2006/figa.html> (Date of the application 20.01.2019). (In Russian).

Грузинский парламент отказался от российских миротворцев в Южной Осетии в пользу ОБСЕ. URL: <https://www.newsru.com/world/15feb2006/figa.html> (Дата приложения 20.01.2019).

Izvestiya, Odin den voyny na yugo-vostoke Ukrainy stoit \$3 mln. [One day of war in southeastern Ukraine costs \$ 3 million]. URL: <http://izvestia.ru/news/571615#ixzz3UGAKoh15> (Date of the application 25.08.2014). (In Russian).

Один день войны на юго-востоке Украины стоит \$3 млн. URL: <http://izvestia.ru/news/571615#ixzz3UGAKoh15> (Дата приложения 25.08.2014).

Konventsiya ob opredelenii agressii [Convention on the definition of aggression] 1957. Mezhdunarodnoe pravo v izbrannykh dokumentakh t. 3. Moskva. (In Russian).

Конвенция об определении агрессии 1957. Международное право в избранных документах, т. 3. Москва.

Konventsiya Organizatsii Obedinennykh Natsiy po morskomu pravu [United Nations Convention on the Law of the Sea]. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf (Date of the application 21.03.2019). (In Russian).

Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_r.pdf. (Дата приложения 21.03.2019).

Kozak, I. 2015. Kwalifikacja konfliktu we wschodniej Ukrainie w swietle prawa międzynarodowego [Classification of the conflict in eastern Ukraine in the light of international law]. *Studia prawnicze KUL*, nr 2 (62). (In Polish).

Lavrov opроверg prisutstvie rossiyskikh voennykh na Ukraine [Lavrov denied the presence of the Russian military in Ukraine]. URL: <http://www.vz.ru/news/2014/11/8/714380.html> (Date of the application 20.01.2015). (In Russian).

Лавров опроверг присутствие российских военных на Украине. <http://www.vz.ru/news/2014/11/8/714380.html> (Дата приложения 20.01.2015).

Legucka, A. 2013. Geopolityczne uwarunkowania i konsekwencje konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim [Geopolitical conditions and consequences of armed conflicts in the post-Soviet area]. Warszawa. (In Polish).

Malashenko, A. Olcott, M. B. Tishkov, V. 1997. Identichnost i konflikt v postsovetskikh gosudarstvakh [Identity and conflict in post-Soviet states]. Moskovskiy Centr Karnegi. Moskva (In Russian).

Малашенко, А., Олкотт, М. В., Тишков, В. 1997. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. Москва: Московский Центр “Карнеги”.

Marciniak, W. 2001. Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej [A Crushed Empire. The collapse of the Soviet Union and the formation of the Russian Federation]. Kraków. (In Polish).

Marusin, I. 2014. O sootnoshenii printsipa nerushimosti granits i prava narodov na samoopredelenii. *Pravovedenie*, No. 1 (312). (In Russian).

Марусин, И. 2014. О соотношении принципа нерушимости границ и права народов на самоопределение. *Правоведение*, № 1 (312).

Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Przyłączenie Krymu do Federacji Rosyjskiej w świetle prawa międzynarodowego [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland, Joining Crimea to the Russian Federation in the light of international law]. URL: <https://www.ms.gov.pl> (Date of the application 11.02.2019). (In Polish).

Milik, P. Dopuszczalne przypadki użycia sił zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego [Acceptable cases of the use of armed forces in the light of international law]. URL: <http://www.psz.pl/117-polityka/dopuszczalne-przypadki-uzycia-sil-zbrojnych-w-swietle-prawa-miedzynarodowego> (Date of the application 14.02.2019). (In Polish).

Mojsiewicz, Cz. 2004. Leksykon współczesnych międzynarodowych stosunków politycznych [Lexicon of contemporary international political relations]. Wrocław. (In Polish).

Ochman, P., Wojas, J. 2018. Prawne aspekty konfliktu zbrojnego na Ukrainie jako przykład wojny hybrydowej [Legal aspects of the armed conflict in Ukraine as an example of a hybrid war]. *Sprawy międzynarodowe*, nr 1. (In Polish).

Ostroukhov, N. 2013. Territorialnaya tselostnost gosudarstv i ee obespechenie: teoretiko-pravovye i mezhdunarodno-pravovye izmereniya [Territorial integrity of states and its provision: theoretical and legal and international legal dimensions]. „Vestnik RUDN, seriya Yuridicheskie nauki”, № 3. (In Russian).

Остроухов, Н. 2013. Территориальная целостность государств и ее обеспечение: теоретико-правовые и международно-правовые измерения. *Вестник РУДН, серия Юридические науки*, № 3.

Pashinskiy – Kolichestvo boevikov v zone ATO v pervye prevysilo chislennost ukrainskikh voysk [Pashinsky – The number of militants in the ATO zone for the first time exceeded the number of Ukrainian troops]. URL: <http://112.ua/obshchestvo/kolichestvo-boevikov-v-zone-ato-vpervye-prevysilo-chislennost-ukrainskikh-voysk-pashinskiy-171966.html> (Date of the application 20.01.2015). (In Russian).

Пашинский – Количество боевиков в зоне АТО впервые превысило численность украинских войск. URL: <http://112.ua/obshchestvo/kolichestvo-boevikov-v-zone-ato-vpervye-prevysilo-chislennost-ukrainskikh-voysk-pashinskiy-171966.html> (Дата приложения 20.01.2015).

Pkhaladze, T., Silaev, N. 2011. Rosiysko-gruzinskie otnosheniya v kontekste evropeyskoy bezopasnosti [Russian-Georgian relations in the context of European security]. *Rossiya i Gruzija: v poiskakh vykhoda. Dokumenty obshchestvennoy politiki, razrabotannye rossiyskimi i gruzinskimi ekspertami*. Karnegi Centr. (In Russian).

Пхаладзе, Т. Силаев, Н. 2011. Российско-грузинские отношения в контексте европейской безопасности. *Россия и Грузия: в поисках выхода. Документы общественной политики, разработанные российскими и грузинскими экспертами*. Карнеги Центр.

Potocki, R. 2009. Wojna sierpniowa [The August War]. Warszawa. (In Polish).

Putin – press-konferentsiya 18 dekabrya [Putin – Press conference on December 18]. URL: <http://news.bigmir.net/world/866080-Press-konferencija-Putina-18-dekabrya--onlajn-transljacija> (Date of the application 20.01.2015). (In Russian).

Путин пресс-конференция 18 декабря. URL: <http://news.bigmir.net/world/866080-Press-konferencija-Putina-18-dekabrya--onlajn-transljacija> (Дата приложения 20.01.2015).

Putin rasskazal “Rossii 1”, kak vernul Krym i spas Yanukovicha [Putin told «Russia 1» how he returned Crimea and saved Yanukovich]. URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2412450> (Date of the application 25.08.2014). (In Russian).

Путин рассказал «России 1», как вернул Крым и спас Януковича. URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=2412450> (Дата приложения 25.08.2014).

Rezolyutsiya 3314 (XXIX) Generalnoy Assamblei ot 14 dekabrya 1974 goda, Ofitsialnye otchety Generalnoy Assamblei, dvadtsat devyataya sessiya, Prilozhenie, № 31 [Official Records of the General Assembly, Twenty-ninth Session]. (In Russian).

Резолюция 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года, Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, двадцать девятая сессия, Приложение № 31.

SBU pidrakhuvala kil'kist' terory'stiv i zhertv na Skhodi [The SBU has counted the number of terrorists and casualties in the East]. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/537a07686f15f/> (Date of the application 14.01.2015). (In Ukrainian).

СБУ підрахувала кількість терористів і жертв на Сході. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/537a07686f15f/> (Дата приложення 14.01.2015).

Soglashenie o printsipakh uregulirovaniya gruzinsko-osetinskogo konflikta [Agreement on the principles of the settlement of the Georgian-Ossetian conflict]. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1902246> (Date of the application 15.02.2019). (In Russian).

Соглашение о принципах урегулирования грузинско-осетинского конфликта. (Парламент Грузии не ратифицировал соглашения). URL: <http://docs.cntd.ru/document/1902246> (Дата приложення 15.02.2019).

SShA ocinyuyut' kil'kist' rosijs'ky'x vijs'kovy'x na sxodi Ukrayiny` u 12 ty'syach [The United States estimates the number of Russian troops in eastern Ukraine at 12,000]. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26880938.html> (Date of the application 20.01.2015). (In Ukrainian).

США оцінюють кількість російських військових на сході України у 12 тисяч. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26880938.html> (Дата приложення 20.01.2015).

Sutyagin, I. Russian Forces in Ukraine, Royal United Services Institute. URL: <https://www.rusi.org/> (Date of the application 20.01.2015). (In English).

Trenin, D. 2012. Post-Imperium: evraziyskaya istoriya [Post-Imperium: Eurasian History]. Moskva. (In Russian).

Тренин, Д. 2012. Post-Imperium: евразийская история. Москва.

Turchy'nov: Na Donbasi rosijs'ko-terory'sty'chni vijs'ka nalichuyut' 36 ty'syach osib. [Turchynov: There are 36 thousand Russian terrorists in the Donbass]. URL: http://espresso.tv/news/2015/01/15/turchynov_na_donbasi_rosiysko_terorystychni_viyska_nalichuyut_36_tysyach_osib (Date of the application 20.01.2015). (In Ukrainian).

Турчинов: На Донбасі російсько-терористичні війська налічують 36 тисяч осіб. URL: http://espresso.tv/news/2015/01/15/turchynov_na_donbasi_rosiysko_terorystychni_viyska_nalichuyut_36_tysyach_osib (Дата приложення 20.01.2015).

Ustav Mezhdunarodnogo Voennogo tribunala dlya suda i nakazaniya glavnykh voennykh prestupnikov evropeyskikh stran osi [Statute of the International Military Tribunal for the Trial and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis]. URL: docs.cntd.ru/document/901737883 (Date of the application 10.02.2019). (In Russian).

Устав Международного Военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси. URL: docs.cntd.ru/document/901737883 (Дата приложення 10.02.2019).

Ustav (OON) Organizatsii Obedinennykh Natsiy [Charter of the United Nations]. URL: <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> (Date of the application 12.02.2019). (In Russian).

Устав Организации Объединённых Наций. URL: <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>, (Дата приложення 12.02.2019).

Wilk, A. Rosyjska interwencja wojskowa na Krymie [Russian military intervention in the Crimea]. URL: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-03-05/rosyjska-interwencja-wojskowa-na-krymie> (Date of the application 25.08.2014). (In Polish).

Włodkowska, A. 2006. Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP [Policy of the Russian Federation in the CIS area]. Toruń. (In Polish).

YeSPL mozhe vyznaty, shho Rosiya kontrolyovala Krym shhe do okupaciyi [The ECtHR may recognize that Russia controlled Crimea before the occupation]. URL: https://humanrights.org.ua/material/strasburzkij_sud_mozhe_viznati_shho_rosijia_kontroljuivala_krim_shhe_do_okupaciyi (Date of the application 20.01.2019). (In Ukrainian).

ЄСПЛ може визнати, що Росія контролювала Крим ще до окупації. URL: https://humanrights.org.ua/material/strasburzkij_sud_mozhe_viznati_shho_rosijia_kontroljuivala_krim_shhe_do_okupaciyi (Дата приложення 20.01.2019).

Yevroparlament prinyal rezolyutsiyu po Gruzii [European Parliament adopted resolution on Georgia]. URL: <http://www.apsny.ge/2018/pol/1529016570.php> (Date of the application 12.02.2019). (In Russian).

Европарламент принял резолюцию по Грузии. URL: <http://www.apsny.ge/2018/pol/1529016570.php> (Дата приложення 12.02.2019).

Zadorozhniy, A. V. Referendum kak institut pryamoy demokratii: kriterii legitimnosti [Referendum as an institution of direct democracy: criteria of legitimacy]. URL: <http://www.uail.com.ua/> (Date of the application 25.08.2014). (In Ukrainian).

Задорожний, А. В. Референдум как институт прямой демократии: критерии легитимности. URL: <http://www.uail.com.ua/> (Дата приложения 25.08.2014).

Zakon RF ot 23.06.1995g. "O ispolzovanii vooruzhennykh sil RF v tselyakh uderzhaniya mezhdunarodnogo mira i bezopasnosti" [RF Law «On the use of the armed forces of the Russian Federation in order to maintain international peace and security»]. URL: <http://council.gov.ru/services/reference/9937/> (Date of the application 25.08.2019). (In Russian).

Закон РФ о использовании вооруженных сил РФ в целях удержания международного мира и безопасности от 23 июня 1995 г. URL: <http://council.gov.ru/services/reference/9937/> (Дата приложения 25.08.2019).

Zayava Ministerstva zakordonnykh sprav shhodo yurysdyktsijnoyi stadiyi spravy` Ukrayina proty` Rosijs`koyi Federaciyi v Mizhnarodnomu Sudi OON [Statement by the Ministry of Foreign Affairs on the jurisdictional stage of the case of Ukraine v. Russia in the International Court of Justice]. URL: <https://mfa.gov.ua/ua> (Date of the application 23.04.2019). (In Ukrainian).

Заява Міністерства закордонних справ щодо юрисдикційної стадії справи Україна проти Російської Федерації в Міжнародному Суді ООН. URL: <https://mfa.gov.ua/ua> (Дата приложения 23.04.2019).

Zayava MZS Ukrayiny` shhodo podachi Ukrayinoyu memorandumu v arbitrazhnomu provadzhenni proty` RF za Konvenciyeyu OON z mors`kogo prava [Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the submission by Ukraine of a memorandum in arbitration proceedings against Russia under the UN Convention on the Law of the Sea]. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/63052-zajava-mzs-ukrajini-shhodo-podachi-ukrajinoju-memorandumu-v-arbitrazhnomu-provadhenni-proti-rf-za-konvencijeju-oon-z-morsyкого-prava> (Date of the application 20.01.2019). (In Ukrainian).

Заява МЗС України щодо подачі Україною меморандуму в арбітражному провадженні проти РФ за Конвенцією ООН з морського права. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/63052-zajava-mzs-ukrajini-shhodo-podachi-ukrajinoju-memorandumu-v-arbitrazhnomu-provadhenni-proti-rf-za-konvencijeju-oon-z-morsyкого-prava> (Дата приложения 20.01.2019).

Статья поступила в редакцию 10.08.2020 г.

«ЧОРНЕ МОРЕ» ЯК МОДЕЛЬ ІНТЕРКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ФОКУСІ ДОСЛІДЖЕНЬ СУЧАСНОЇ БОЛГАРСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Оксана Микитенко

пр. н. с., д-р. філол. наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського вул. Володимирська, 54, Київ, Україна, 01030, Mukutenko_OO@nas.gov.ua

Регіональні етнокультурні дослідження, зокрема вивчення причорноморського узбережжя, є серед пріоритетних завдань Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН, зумовлених передусім проблемою збереження етно-культурної ідентичності в умовах трансформаційних процесів у сучасній Європі. Регіональні дослідження, що проводяться по всій території країни і сьогодні вже є традиційними для болгарської етнології, виявилися безпосередньо пов'язаними з розширенням методологічних підходів до наукового аналізу та практичним досвідом Болгарії стосовно захисту нематеріальної культурної спадщини. Важливим чинником, що сприяв комплексному міждисциплінарному розвитку болгарської етнології, стало залучення антропологічного виміру у сучасний народознавчий науковий дискурс. Ідея антропологічного вивчення країн Чорноморського узбережжя підкреслює завдання обстеження регіону як «певного цілого». У цій моделі «море» набуває значення не межі, а сполуки та спільного середовища спілкування, обміну, взаємовпливу, культурного діалогу, що відповідає європоцентричним прагненням сучасного антропологічного дискурсу. Водночас саме конкретний матеріал безпосередніх обстежень певної локальної традиції стає підставою для більш широких узагальнень щодо культурної ідентичності в цілому. Міжнародна наукова конференція «Узбережжя – море – Європа. Моделі інтеркультурної комунікації», що відбулася у 2005 р., засвідчила тяглість етнокультурної традиції регіону, зауваживши при цьому його стрімкий розвиток, поставила ряд проблем антропологічного дослідження як Чорноморського узбережжя в цілому, так і окремих міст – Поморія, Варни, Несебру, Созополу та ін. Завдяки діяльності Інституту у с. Булгари (обл. Бургас) було відкрито локальний центр із захисту нематеріальної культурної спадщини, а етнокультурна традиція м. Поморія, відомого своїми культурно-історичними пам'ятками, стала предметом інтердисциплінарного міжнародного наукового проекту під керівництвом проф., д-ра, чл.-кор. БАН Міли Сантової. Результати проекту, в якому взяли участь також співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, знайшли висвітлення у багатопрофільних дослідженнях, пов'язаних із питаннями міжетнічних взаємин та культурних зв'язків, урбаністичною практикою та повсякденним життям спільноти з притаманними їй віруваннями, символами і традиційними уявленнями, тобто такими культурно-ідентифікаційними чинниками, котрі визначають типологію інтеркультурної комунікації регіону.

Ключові слова: Чорне море, інтеркультурна комунікація, традиція, культура, болгарська етнологія.

“THE BLACK SEA” AS THE MODEL OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE FOCUS OF CONTEMPORARY BULGARIAN ETHNOLOGICAL RESEARCH

Oksana Mykytenko

Lead. Res, Dr. f. Sc. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and
Ethnology Volodimirska St., 54, Kyiv, Ukraine, 01030
Mukutenko_OO@nas.gov.ua

Regional ethno-cultural investigations, including those of the Black Sea coast, are among the priority tasks in the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – BAS, that is caused in the first place by the problem of the ethno-cultural identity preservation under conditions of the trans-

formational processes in contemporary Europe. The regional research carried out on the whole territory of the country, now has become the traditional for the Bulgarian ethnology. These investigations are bound up with the methodological broadening of the scientific analysis and with the Bulgarian experience in the practical activity in the sphere of intangible cultural heritage. The anthropological approach turned to be one of the important factors to promote the complex and interdisciplinary development of Bulgarian ethnology. Idea of anthropological analysis of the Black Sea coast countries emphasizes the urgency of the regional research as a “single whole”. In this model the “sea” means not the boundary, but the unit and the common environment for the contact, interchange, cooperation, cultural dialogue according to the European aspirations of the modern anthropological discourse. At the same time that is the concrete ethnological material of the local tradition that becomes the basis for the general conclusions concerning cultural identity in a whole. The international scientific conference “Littoral – Sea – Europe. Models of the Intercultural Communication” held in 2005, showed the continuity of the ethnic and cultural tradition of the region, observed its fast development and advanced a number of problems of the anthropological research both the Black Sea coast as a whole, and its towns separately – Pomorie, Varna, Nesebr, Sozopol and others. Owing to the Institute activity the local centre on preservation of the intangible cultural heritage was opened in the village of Bulgari (district Burgas). At the same time the ethno-cultural tradition of the town Pomorie, that is well-known by its cultural and historic monuments, became the topic of the interdisciplinary international scientific research project led by Prof. Mila Santova, D. Sc., corresponding member BAS. The results of this project, in which also participated the scientific workers from the M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, were presented in a number of many-typed investigations on the problems of interethnic ties and cultural connections, urban practice and everyday life of the community, that has its specific beliefs, symbols and traditional notions, i.e. those cultural-identify peculiarities that mark the typology of the inter-cultural communication of the region.

Keywords: the Black Sea, inter-cultural communication, tradition, culture, Bulgarian ethnology.

Дослідження локальних і регіональних традицій Болгарії – один із пріоритетних напрямів болгарської етнології, особливо з початку 80-х рр. ХХ ст., коли виходять друком серійні видання, присвячені вивченню народної матеріальної і духовної культури країни в регіональному та ареальному аспектах. Тоді ж надруковано праці, що представляли різні області Болгарії, зокрема, Родопи, Ловецький та Пиринський край, Сакар, Странджу тощо. Регіональні дослідження і на сьогодні залишаються частиною довгострокової програми Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН, що мають на меті, поряд із традиційними і нові завдання, зокрема, – дослідження культурної ідентичності та міжкультурних взаємин у національному та міжнародному контексті, питання сучасної культурної політики, теоретичні та прикладні аспекти збереження нематеріальної культурної спадщини із залученням міждисциплінарних методів дослідження (фольклористики, культурної антропології, етнології, етномузикознавства, соціології тощо) (Ganeva-Raycheva 2010, 38). Відтак регіональні дослідження, що проводяться по всій території країни, а сьогодні вже є традиційними для болгарської етнології, виявилися безпосередньо пов'язані з розширенням методологічних підходів до наукового аналізу та практичним досвідом Болгарії стосовно захисту нематеріальної культурної спадщини. Метою цього дослідження є показати успіхи комплексного та міждисциплінарного етнокультурного обстеження Чорноморського узбережжя, наголосивши на важливості антропологічних стратегій болгарської етнології та практичних заходів відповідно до Програми ЮНЕСКО із завдань збереження нематеріальної культурної спадщини.

Зауважимо, що Болгарія однією з перших ухвалила Національний реєстр з нематеріальної культурної спадщини, що стало імпульсом для створення 2006 року відповідної Національної ради, якою координувалася діяльність у межах країни. Наприкінці 2007 р. під керівництвом чл.-кор. БАН, національного експерта з нематеріальної культурної спадщини та президента ІСОМ Болгарії проф. Міли Сантової розпочалася масштабна Національна програма «Живі людські скарби – Болгарія» (*Живи човешки съкровища – България*), і було висунуто п'ять перших номінантів, включених до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини, розроблено перелік елементів культурної спадщини країни, що потребують нагальної підтримки. Значною подією стало створення 2012 року першого в Європі Регіонального центру з нематеріальної культурної спадщини (охоплює своєю діяльністю Південно-Східну Європу), що діє при ЮНЕСКО. Тоді ж при Інституті етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН було організовано

Національний центр, а у місцях побутування культурних явищ міжнародного масштабу («*Бистришките баби*» та «*Нестинари*») відкрито локальні центри з нематеріальної культурної спадщини (Сантова 2014, 22).

Іншим важливим чинником, що сприяв розширенню методологічних меж болгарської етнології, стало залучення антропологічного виміру у народознавчий науковий дискурс. Зокрема, філологічний напрям болгарської фольклористики, яка здобула високе визнання «лідруючого напрямку національної гуманітаристики упродовж трьох останніх десятиліть ХХ ст.» (Ganeva-Raycheva 2010, 36), було значною мірою розширено завдяки працям і активній діяльності професора Тодора Живкова, зокрема започаткованому ним на початку 1990-х рр. в Інституті семінару з антропології фольклору. Т. Живков заклав підвалини болгарської етнологічної парадигми, представивши та обґрунтувавши концепцію етнології як окремої дисципліни, яка ґрунтується як на глибокому пізнанні болгарської традиції, так і досягненнях зарубіжної етнології та антропології. Така етнологія, на його думку, є синтезом сучасних знань про етнос і його культуру, відкриваючи перспективу, в якій інтерес дослідника скерований не лише на минуле та історію, але й на сучасні події, актуальні процеси, що відбуваються у різних спільнотах, зокрема етнічних. Таке етнологічне знання містить три виміри: семіотичний, нормативний та технологічний. Після 1989 р., коли болгарські науковці відмовились від попередньої догми «етноцентризму болгарського народознавства», стало можливим звернення до різних етнічних та конфесійних груп населення. Якщо раніше, зауважують науковці, увага переважно приділялася вивченню «свого», а на «чуже» дивилися зверху, то останнім часом саме інтерес до «чужого» визначає надзвичайно велику кількість як монографічних, так і колективних видань (Іванова 2008, 37). У цьому напрямі можна виділити вивчення різноманітних проблем транснаціональної мобільності та культурної ідентичності болгарської спільноти за кордоном із аналізом як групової, так і особистісної ідентичності, збереженням та поширенням у новому середовищі власних культурних моделей, явищами культурного білінгвізму, міжкультурними взаємозв'язками, формами культурного обміну між країнами тощо.

Водночас ідея антропологічного вивчення країн Чорноморського узбережжя виникла у відділі антропології Нового болгарського університету у зв'язку з європейськими програмами щодо спільного дослідження країн зазначеного регіону у межах міжнародних програм (Academic Fellowship Program, Open Society Institute, Budapest, 2005–2006) (Елчинова 2006, 39). У цьому зв'язку виникає методологічне запитання – наскільки є актуальною сама ідея антропологічного дослідження країн Чорноморського басейну? Відповідаючи на нього, Магдалена Елчинова підкреслює можливість такого обстеження як «певного цілого», спираючись на попередній досвід етнології та фольклористики, а також на стрімкий розвиток антропології, у результаті якого розширюються відомі раніше дослідницькі парадигми та межі, зокрема, й географічні, що відкривають нові терени. Предметом наукової уваги стають країни Чорноморського басейну – Болгарія, Грузія, Греція, Вірменія, Румунія, Україна, внутрішня динаміка розвитку яких, нерідко пов'язана з драматичними суспільно-політичними процесами, висуває на перший план завдання компаративного вивчення. З іншого боку, події, котрі відбувалися у цих країнах, спонукали до виокремлення регіону Чорноморського басейну із попередньо єдиного ареалу країн Середземномор'я. І хоча далеко не всі одноставні стосовно такого підходу, прихильники його переконують, що йдеться про значення моря як «орієнтиру» окремого соціокультурного ареалу. Такий погляд має сформувати об'єднану модель, акцентуючи спроби подолати стереотипи щодо протиріч межових цивілізаційних моделей – європейської / неєвропейської, християнської / мусульманської, а тим самим об'єднати раніше несп'єднані суспільства та культури, протистояння етносів і релігій у Європі, Північній Африці, на Близькому Сході (Елчинова 2006, 42). Таким чином, у цій моделі море набуває значення не межі, а сполуки, спільного середовища спілкування, обміну, взаємовпливу, культурного діалогу, що відповідає європоцентричним прагненням сучасного антропологічного дискурсу.

Поле етнологічного вивчення поглиблюється як завдяки міждисциплінарному розширенню наукового аналізу із залученням даних суміжних областей, так і у світлі нових актуальних завдань прикладного спрямування, зокрема і стосовно соціокультурних проблем урбаністичних досліджень. Проблематика цілої низки міжнародних проектів, у тому числі у межах спільних проектів між Інститутом етнології і фольклористики з Етногра-

фічним музеєм БАН та ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України – «Фольклор у сучасному культурному контексті (болгаро-українські паралелі)»; «Етнокультурна спадщина та ідентичність у контексті сучасних соціокультурних процесів у Болгарії та Україні»; «Культурна спадщина та національна ідентичність: динаміка соціокультурних процесів у сучасних суспільствах Болгарії та України», спрямована на компаративні дослідження ідентичності та соціальної трансформації, захист нематеріальної культурної спадщини тощо (Микитенко 2012, 180).

Сучасна етнологія та культурна антропологія у Болгарії мають широкий досвід порівняльного аналізу культурної традиції окремого регіону в контексті національної, соціальної та локальної ідентичності. Зокрема, М. Сантова у праці «Культура і традиція малого міста» (*Культура и традиция на малкия град*) (Софія, 2001) розглядає історичні, соціальні, релігійні та культурні особливості двох малих європейських міст – Банско у Болгарії та Бенш у Бельгії. Автор подає типологію культурно-ідентифікаційних чинників малого міста, що моделюють ідентичність європейської спільноти завдяки культурі та традиції, вводить культуру цих міст не лише у загальний європейський та національний контекст, але й у контекст локальної культурної ідентичності, що знаходить яскраві прояви на різних рівнях соціокультурного вияву.

Проблематика культури малого міста сьогодні є надзвичайно важливим завданням для регіонального вивчення, зокрема в аспекті передбаченого науковою програмою Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН дослідження причорноморського узбережжя. Таким містом було обрано відоме своїми культурно-історичними пам'ятками та традиціями (такими є, зокрема, щорічні фестивалі вина і виноробства) місто Поморіє, у якому впродовж декількох років тривала експедиційна робота Інституту, підсумком якої стало проведення у 2005 році міжнародної наукової конференції «Узбережжя – море – Європа. Моделі інтеркультурної комунікації», в якій взяли участь близько сорока науковців із Болгарії, Іспанії, Македонії, Латвії, Польщі, Туреччини, Угорщини, України. Конференція, за результатами якої було видано збірник *Брегът – морето – Европа* (Софія, 2006), засвідчила тяглість етнокультурної традиції, зауваживши при цьому стрімкий розвиток регіону, поставила ряд нових проблем антропологічного дослідження Чорноморського узбережжя та окремих міст – Поморія, Варни, Несебру, Созополу та ін., зазначивши, що саме конкретний матеріал безпосередніх обстежень певної локальної традиції стає підставою для більш широких узагальнень щодо культурної ідентичності в цілому.

Прибережне розташування та відкритість соціальних структур Поморія визначили розвиток культурної традиції міста. Пов'язаний із середземноморською античною історією, цей розвиток став основою і «фоном» культурної пам'яті міста, виявився у нерозривному зв'язку з культурною моделлю європоцентризму (Сантова 2006, 20). Із самого початку свого існування Поморіє – античний Анхіало, заснований римським імператором Траяном наприкінці I ст., формується як місто і, подібно до інших античних міст узбережжя, серед яких Несебр та Созопол, тісно пов'язаний із культурою Середземномор'я. Ранній урбаністичний характер засвідчений численними археологічними пам'ятками; у середні віки розвиток міста пов'язаний із його значенням як митрополичого та торгівельного центру; у модерну епоху жвава торгівля сприяє народженню місцевої буржуазії, розвитку банківської справи, встановленню тісних контактів, зокрема й культурних, з країнами Центральної та Західної Європи. Тут відбуваються музичні вечори, створюються міський духовий оркестр та хор, відкривається театр тощо.

Водночас характерною рисою міського культурного життя було побутування у Поморіє традиційної календарної обрядовості з метою благодійництва. Мешканці міста згадують, що обряди лазарування та колядування учнівської молоді завжди супроводжувалися організацією безкоштовних обідів для нужденних верств населення. Іншою характерною ознакою, яку зберегла наративна пам'ять міста, була його поліетнічність. Про Поморіє завжди говорили як про «цілком толерантне середовище», попри певні етапи напруги у міжетнічних стосунках (раніше у місті проживало 85% греків), яке завжди підтримувало свою культурну пам'ять. Зокрема, емблематичними для культурної історії міста і регіону стали поморійські *Яворови дни* – національний конкурс поезії на честь відомого болгарського поета Пею Крачолова (Яворова), започатковані місцевим просвітним осередком. Яворов

і море, море і Яворов – ці поняття сприймаються як тотожні, міфологізовані і «свої», як і сцена поморійського берега, при цьому є універсальними й вічними (Бояджиева 2006, 180).

Не менш важливим є значення іншого узбережного міста – Варни (античний Одекс), першого офіційного морського курорту, який вона отримала у 1921 р. Будівництво наприкінці XIX ст. в околицях міста літнього царського палацу стало поштовхом для формування Варни як курортного центру. Упродовж довгого періоду дослідники спостерігали певне «протистояння» Варни і Шумена (подібне «суперництво» мали Габрово і Велико Тирново, Сливен і Ямбол тощо), вважаючи такий «антагонізм» по суті необхідним діалогом, котрий сприяв економічному, суспільному та культурно-освітньому розвитку. При цьому саме море було основним чинником набуття Варною значення торгово-економічного та культурного центру, зумовило проникнення європейського впливу у всі сфери міського життя (Хараланова 2006, 79).

Сьогодні у цьому поліетнічному регіоні, зважаючи на значний досвід болгарської етнології у вивченні етнічних та релігійних спільнот, продовжується активне антропологічне дослідження міжетнічних та міжконфесійних стосунків (культури та побуту старовірів, ромів, гагаузів та ін.). Традиційна для болгарської етнології увага до вивчення етнічних меншин, котрі є частиною болгарського суспільства, і кожна з них мала свій внесок формуванні національної етнокультурної традиції, засвідчена працями, що на широкому документальному матеріалі та з різних поглядів, зокрема, у гендерному, соціокультурному, мистецтвознавчому та ін. аспекті доводять, що традиційна культура певної етнічної спільноти, наприклад, прибережних гагаузів або ромів, є незаперечним кодом їх власної самобутності.

Так, одним із важливих завдань є дослідження повсякдення спільноти ромів, сезонність їх міграційних хвиль на узбережжі. Літня міграція ромів у курортні міста нерідко пов'язується з негативними соціальними проявами (проституція, крадіжки). На узбережжі спільнота, котра намагається знайти своє місце у сучасній ринковій економіці, не є гомогенною структурою. Відповідно до роду занять та виду ремесел, вирізняються різні групи: *бургуджи* – майстри, котрі виготовляють ножі та різноманітні металеві сувеніри; *калайджи*, що лагодять мідний посуд; *копанарите*, які зайняті у деревообробці та виготовленні дерев'яного посуду; *кошничарите*, котрі плетуть кошики, декоративні та меблеві речі; нарешті, *урсари*, які водять ведмеда, хоча на сьогодні цей вид «бізнесу» вже зникає (Бозова 2006, 93).

Надзвичайно цікавою є сторінка, пов'язана з культурою гагаузів. Назва є екзонімом (подібно до назви «влахи») і не є самоназвою етносу. Зазвичай використовується для розмежування «болгари – не болгари», при цьому містить «щось» турецьке через мовну компетенцію її носіїв, а також «щось» грецьке (без конкретних уточнень), і до певної міри є пейоративною. Всередині етносу також спостерігається розмежування залежно від місця проживання – напр., «справжні» приморські (або грецькі) гагаузи, які «не знають болгарської, але співають на цій мові», та внутрішні (або болгарські гагаузи), яких вважають «потуречинними болгарами», або «поболгареними гагаузами». Групи уникають взаємного спілкування, шлюбів тощо (Матеева 2006, 115).

Водночас яскрава культура цього етносу стала до певної міри упізнаваним знаком регіону в цілому. Так, Миглена Іванова розглядає традиційний жіночий одяг як візуальний маркер присутності цього етносу на культурній мапі Варни та узбережжя (Іванова 2006). Джерелом для такого історико-культурного аналізу дослідниця обрала листівки, фотографії, малюнки, різноманітні описи, датовані кінцем XIX – поч. XX ст., на яких зображено мешканок міста у гагаузських шароварах, але без традиційної мусульманської фереджи. Образ жінки «у шароварах», але «без фереджи» став свого часу своєрідною художньою рисою місцевого культурного пейзажу, надаючи яскравого колориту для потреб, зокрема, майбутньої туристичної галузі.

Завдання збереження нематеріальної культури ставлять питання взаємовідносин традиційного фольклору та сучасної культури курортного середовища, відповіді на питання, яких впливів великого міста зазнає традиційна сільська культура. Сучасні спостереження за інструментальною і вокальною традицією у м. Бяла, що поблизу Варни, дають можливість зробити певні висновки щодо побутування та стану традиційного музичного фольклору в умовах сучасного курортного середовища. Цікаво, що у межах одного села було зафіксовано дві протилежні тенденції – одна з них має «закритий» характер і позбавлена

таких рис, як комерційність і атрактивність, інша демонструє «відкритість» та спрямованість інструментальної традиції до трансформацій під впливом потреб туристичної індустрії (Тончева 2006, 235).

У сучасних умовах фольклорна традиція, позбавлена чинників природної самоорганізації, дістає можливість відновлюватися, у першу чергу, завдяки місцевим *читалицям*. За ініціативи цих місцевих осередків просвіти реконструюються, точніше, відроджуються традиційні свята й звичаї регіону – «Бабинден», «Трифон Зарезан» та ін. (Рашкова 2006; Тончева 2006, 240). Важливість діяльності *читалиць* полягає в тому, що вони мають першочергову роль в організації культурної пам'яті, передачі традиційного знання, збереженні (або відновленні) культурної та національної ідентичності. Попри те, що реконструкція традиції сприймається мешканцями по-різному (респонденти старшого віку вважають її не зовсім успішною – «не так, як було колись»), інформанти переконані у необхідності такої практики. Тим самим фольклорна культура виявляє нові форми адаптації, котрі стають новим вираженням фольклорної культури сучасності (Тончева 2006, 240).

Адаптаційні можливості традиційного фольклору цікаво представлено, зокрема, сюжетом «мандруючих ікон», широко відомим у православних культурах чорноморського узбережжя і балканського регіону (Македонія, Греція, Румунія, Болгарія). Міфи та легенди про чудотворні ікони, що ніби то літають, широко побутували серед греків чорноморського узбережжя та пов'язувалися з іконами і храмами, присвяченими Богородиці. Сюжети про чудодійну появу та передбачуване диво дослідники розглядають у перспективі конкретного історичного часу та події, у контексті певного соціокультурного середовища, коли для етносу чи релігійної спільноти виникає кризова ситуація, котра вимагає консолідації зусиль з метою самозбереження. Міф про «мандруючі ікони» дослідники пропонують розглядати в контексті т.зв. «створених традицій» (invented traditions), а також як метафору культурного діалогу та ідентифікаційних стратегій в умовах балканського історичного контексту (Анастасова 2006), як можливість адаптаційних проявів фольклорної традиції у кризових ситуаціях, – такими, зокрема, є наративи про чудо «перельоту» трьох ікон під час депортації кримських нестинариїв до Сибіру, яке підтримувало їх у пошуках шляхів повернення назад до Криму (Георгиева 2003).

Проблема «ідентичність та звичаєвість» для болгарської науки є так само актуальною, як і для української, яка визначає ідентичність як феномен соціокультурного життя і результат самовизначення, звичаєвість у цьому контексті виступає як процес, що скеровує емоції, почування і формує «ми – образ» спільноти (Скиба 2004, 33). У цьому плані показовим є проведення у регіоні фестивалю вина, календарних традиційних святкувань. У полі зору етнологів – широкий спектр народних уявлень, яскраві народні звичаї, пов'язані з концептом вина та обрядовою практикою виноробства у різних регіонах Центральної та Південно-Східної Європи, образи святих-покровителів виноробства та виноробів, практичні завдання поєднання народної творчості і туризму, визначення фольклору як екосистеми, можливості нетрадиційної медицини, пов'язаної з морем, залучення фольклору до рекламного менеджменту, досвід чорноморського регіону у використанні фольклору для розвитку туристичної галузі тощо.

Засвідчуючи широкий міжнародний інтерес як до проблем національної культурної спадщини, так і сучасних моделей, що визначають європейську культурну інтеграцію, сучасні етнологічні дослідження підтверджують, що одним із важливих напрямів аналізу трансформаційних змін традиційної культури в сучасних умовах є вивчення комунікативно-функціональних особливостей традиційного фольклорного тексту в урбаністичному середовищі. Характерні зміни, яких він зазнає у контексті сучасного міста, набувають особливої актуальності саме в аспекті ідентифікаційного процесу культури. Проведені дослідження, зокрема на матеріалі малих міст чорноморського узбережжя, показали, що традиційна культура сільського типу (із притаманними їй художніми формами) у сучасному міському середовищі здатна створювати й підтримувати ідентифікаційні процеси, завдяки чому відповідний культурний феномен набуває характерної емблематичності.

Крім того, визначаючи межі семантичного поля поняття «фольклор» у сучасному глобалізованому європейському культурному просторі, де він є синонімічним до понять «історія» (особиста, сімейна), «культурна історія» і співвідноситься з рівнем конкретної спільноти, яка формує незмінні культурні цінності, що сприймаються як «фольклор», куль-

турологічні параметри фольклору окреслюються як визначальні. Такі притаманні фольклору риси, як стабільність, незмінність та повторюваність, завдяки чому він утверджується як культурно-історична та художньо-естетична традиція, зумовлюють побутування фольклорної творчості як живої реалії, що підлягає розвитку та є складовою частиною сучасної культури, «місцевого життя» або «нашого побуту». Набуваючи форм активної самоідентифікації носіїв фольклору, він сьогодні стає культурою, яка переконливо доводить свої власні деференційні та відокремлювальні функції. По суті йдеться про усвідомлене розуміння культурної ідентичності через фольклор (Сантова 2005, 31).

Таким чином, дослідження ідентичності, і зокрема, ролі фольклору як чинника регіональної та локальної культурної традиції, сьогодні набувають особливого значення в європейській етнології, де останнім часом особливо широко домінує культурологічний аспект. Роблячи наголос на розумінні фольклору як певного дискурсу модерності, пропонується погляд на фольклор як на певний «проект модерності», як на відношення до актуальних завдань, що знаходять свій вияв у сфері суспільних відносин, як на фактор раціоналізації людського існування всередині традиції та вербалізацію картини світу відповідно до законів фольклорної поетики (Холевич 2005, 22). Саме в такому сучасному аспекті представлено «чорноморську модель» інтеркультурної комунікації в етнологічних дослідженнях болгарських колег.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Anastasova, E. 2006. Mitot za let'ashchite ikoni. In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 157–164. (In Bulgarian).
- Анастасова, Е. 2006. Митът за летящите икони. В: Ред. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегът – Морето – Европа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 157–164
- Bozova, T. 2006. Tsiganite, moreto i oshche neshcho... In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 86–93. (In Bulgarian).
- Бозова, Т. 2006. Джалем, джалем. Циганите, морето и още нещо... В: Ред. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегът – Морето – Европа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 86–93.
- Boyadzhiyeva, S. 2006. Zhivot kraj moreto: obrazi i pametni mesta. In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 173–182. (In Bulgarian).
- Бояджијева, С. 2006. Живот край морето: образи и паметни места. В: Ред. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегът – Морето – Европа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 173–182.
- Georgieva, I. 2003. Nestinarstvoto v Krim. *Balgarska etnologia*, No. 2–3, s. 9–26. (In Bulgarian).
- Георгиева, И. 2003. Нестинарството в Крим. *Българска етнология*. № 2–3, с. 9–26.
- Elchinova, M. 2006. Kem edna antropologia na stranite ot Chernomorskia baseyn. In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 39–44. (In Bulgarian).
- Елчинова, М. 2006. Към една възможна антропология на страните от Черноморския басейн. В: Ред. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегът – Морето – Европа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 39–44.
- Ivanova, M. 2006. Vizualni svidetelstva za varnenskite gagauzki I za tehните shalvari. In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 122–136. (In Bulgarian).
- Иванова, М. 2006. Визуални свидетелства за варненските гагаузки и за техните шалвари. В: Ред. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегът – Морето – Европа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. – София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 122–136.
- Ivanova, R. 2008. Balgarskata folkloristika mezhdu dve stoletia. Postizhenia i perspektivi. In: Ured. L. Radenkovich. *Slovenski folklore i folkloristika na razmedzhi dva mileniuma*. Zb. Radova sa mezhdunarodnog nauchnog simpoziuma odrzhanog 2–6 oktobra 2006 godine. Beograd, s. 33–41. (In Bulgarian).
- Иванова, Р. 2008. Българската фолклористика между две столетия. Постижения и перспективи. В: Уред. Љ. Раденковић. *Словенски фолклор и фолклористика на размеђу два миленијума*. Зб. радова са међународног научног симпозијума одржаног 2–6 октобра 2006 године. Београд, с. 33–41.

- Mateeva, V. 2006. "Primorski" gaguzi – pismeni svedenia s t'ah. In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 114–136. (In Bulgarian).
- Матеєва, В. 2006. „Приморски“ гагаузи – писмени свєдєния и срєщи с тях. В: Рєд. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегєт – Морєто – Європа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 114–136.
- Mukytenko, O. 2012. Problema identychnosti v suchasnyh fol'klorystychnyh doslidzhen'ah u Bolgarii, Makedonii ta Serbii. In: Golov. red. G. A. Skrypnyk. *Naukovi studii IMFЕ. Suchasna fol'klorystyka evropeys'kyh krain*. K.: Instytut mystectvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologii, s. 160–206. (In Ukrainian).
- Микитєнко, О. 2012. Проблєма ідєнтичності в сучасних фольклористичних дослідженнях у Болгарії, Македонії та Сербії. В: Голов. ред. Г. А. Скрипник. *Наукові студії ІМФЕ. Сучасна фольклористика європейських країн*. К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології, с. 160–206.
- Rashkova, N. 2006. Tryfon Zarezan, vino i kukeri (Adaptatsia na folklorna obrednost i novocozdaden gradski praznik). In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 280–283. (In Bulgarian).
- Рашкова, Н. 2006. Трифон Зарезан, вино и кукери (Адаптация на фолклорна обредност и новосъздаден градски празник). В: Рєд. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегєт – Морєто – Європа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 280–283.
- Santova, M. 2006. Pomorie: gradet, moreto i Evropa. In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 11–21. (In Bulgarian).
- Сантова, М. 2006. Поморие: градът, морето и Европа. В: Рєд. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегєт – Морєто – Європа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 11–21.
- Santova, M. 2014. Da ulovish neulovimoto. Nematerialno kulturno nasledstvo. Sofiya, Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov". (In Bulgarian).
- Сантова, М. 2014. Да уловиш неуловимото. Нематериално културно наследство. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Skyba, M. 2004. Tsinnisnyi zmist i funktsii hramovyh sv'at yak chynnyk transformatsiy u strukturі lokal'noi identychnosti ukrains'kyh sel'an XX – poch. XXI st. *Narodoznavchi Zoshyty*, No. 1–2, s. 30–36. (In Ukrainian).
- Скиба, М. Ціннісний зміст і функції храмових свят як чинник трансформацій у структурі локальної ідєнтичності українських сєлян ХХ – поч. ХХІ ст. *Народознавчі Зошити*, № 1–2, с. 30–36.
- Toncheva, V. 2006. Muzikalnofolklorna traditsia i turizm. In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 234–242. (In Bulgarian).
- Тончева, В. 2006. Музикалнофолклорна традиция и туризм. В: Рєд. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегєт – Морєто – Європа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 234–242.
- Naralanova, B. 2006. "Varna – pristanishche na Shumen". In: Red. M. Santova, I. Stanoeva, M. Ivanova. *Bregat – Moreto – Evropa*. Sbornik s materiali ot mezhdunarodnata neuchna konferentsia. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", s. 79–85.
- Хараланова, Б. 2006. „Варна – пристанище на Шумен“. В: Рєд. М. Сантова, И. Станоева, М. Иванова. *Брегєт – Морєто – Європа*. Сборник с материали от Международната научна конференция. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 79–85.
- Holevich, Y. Folkloret – edin modernistichen proekt. Folklor – identychnost – svremenost. *Probl. na balgar. folklor*. Sofia, t. 10, s. 17–22. (In Bulgarian).
- Холєвич, Й. Фолклорът – єдин модернистичен проект. Фолклор – ідєнтичност – сьвременност. *Проблєми на българ. фолклор*. Т. 10. София, с. 17–22.
- Ganeva-Raycheva, V. Ethnological Ideas and Approaches in Bulgarian Folklore Studies. *Traditions*, Ljublan, № 39/2, pp. 35–46.

Дата подання статті у редакцію 19.12.2019 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МОВОЗНАВСТВО

УДК 930(497.2):929Дринов:327(4)«09»

DOI

ТРЕУГОЛЬНИК ВИЗАНТИЙСКО-БОЛГАРСКО-РУССКОГО КОНФЛИКТА В ЗАПАДНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ X ВЕКА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ МАРИНА ДРИНОВА

Марина Домановська

кандидат исторических наук, Центр украинских студий имени Д. И. Багалая
Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, майдан
Свободы, 6, Харьков, Украина marinadomanovska@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

В статье исследуется восприятие и оценка М. Дриновым образов врагов Болгарии в византийско-болгарско-русском противостоянии. Особенное внимание уделяется степени влияния личных общественно-политических взглядов ученого на трактовку болгаро-византийской войны 966–972 гг. и борьбы князя Святослава за господство на Балканах. Предлагается вывод о более лояльном отношении М. Дринова к Византии как к врагу Болгарии, чем к Руси.

Известная в историографии «антивизантийская позиция» М. Дринова в контексте изображения русско-византийско-болгарского конфликта 966–971 гг. почти не находит подтверждения. Автор воздержался от негативных оценок греков, считая завоевание Болгарии руссами более страшным, чем власть Византии. Это подтверждает упоминание о зверствах войска Святослава в Болгарии, уничтожившего более 300 бояр и 20 тысяч мирного населения, которое не находит подтверждения в других источниках. Православным императорам ученый симпатизировал больше, чем язычнику-князю, поэтому действия византийцев в болгарских землях изобразил без негатива, хотя вряд ли они, подобно руссам, воздержались от разорений и убийств.

Превращение восточных областей Первого Болгарского царства в византийскую провинцию, по мнению ученого, приближало их к могущественной Византии. Господство хорошо знакомой империи с упорядоченной системой управления и общей православной религией М. Дринов рассматривал как лучший вариант для болгар. Оно должно было обеспечить развитие болгарского общества путем наследования лучших достижений византийской цивилизации. Возможность оказаться под властью жестокого русского князя-язычника Святослава откинула бы болгар назад в еще недавнее варварство, порвать с которым им удалось благодаря империи.

Ключевые слова: М. Дринов, I Болгарское царство, Киевская Русь, Святослав, Никифор Фока, Иоанн Цимисхий.

THE TRIANGLE OF THE BYZANTINE-BULGARIAN-RUSSIAN CONFLICT IN THE WESTERN BLACK SEA REGION OF THE 10TH CENTURY IN THE INTERPRETATION BY MARIN DRINOV

Marina Domanovska

PhD, Center of Ukrainian Studies by D. I. Bahalii, Department of Philosophy, V. N. Karazin
Kharkiv National University, Svobody Sq., 6, Kharkiv, Ukraine,
marinadomanovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4287-7620>

The article deals with M. Drinov's perception and evaluation of the enemies of Bulgaria in the Russo-Byzantine-Bulgarian confrontation of the tenth century. Particular attention is paid to the impact of Drinov's personal socio-political views on his interpretation of the Byzantine-Bulgarian war of 966–972 and Prince Sviatoslav's struggle for supremacy in the Balkans.

The «anti-Byzantine position» of Drinov, though a common knowledge in historiography, remains almost without confirmation in his depiction of the Russo-Byzantine-Bulgarian conflict of 966–971. M. Drinov refrains from negative characterizations of Greeks, considering the conquest of Bulgaria by the Rus' worse than Byzantine control. M. Drinov views Byzantines as a «lesser evil» for Bulgarians than the Rus'. This view is confirmed by the cited examples of the Rus' army's atrocities in Bulgaria, such as the execution of over three hundred boyars and twenty thousand civilian population. M. Drinov sympathizes with the Orthodox Emperors more than with the pagan Rus' Prince; at least the actions of the Byzantines in the Bulgarian lands are not depicted negatively, although it is unlikely that they refrained from pillage.

Turning the eastern areas of the Bulgarian state into a Byzantine province made them closer to the powerful Empire and was objectively a progressive development. The rule of the familiar Byzantine Empire, with its orderly system of government and shared Orthodox faith, appeared to M. Drinov a better outcome for Bulgarians. It was to assure a further development of Bulgarian society by following the lead of the brilliant Byzantine civilization. The possible submission to the rule of the cruel pagan Rus' Prince Sviatoslav, on the other hand, would have thrown Bulgarians back into the recent barbarity, which they had managed to escape thanks to the Empire.

Analyzing the context of Drinov's study thus shows that, according to the scholar, Bulgarians saw in Byzantium their near future and were determined to follow the Byzantine example in developing their statehood. Sviatoslav's Rus', on the other hand, presented to them an image of their recent barbaric past to which they by no means wanted to return. In his study «Southern Slavs and Byzantium in the Tenth Century» M. Drinov came very near to the key idea in the conception of the Byzantine Commonwealth, formulated almost a hundred years later by D. Obolensky. This conception underscored the attractiveness of the Byzantine model for the ruling elites of the peoples that entered the imperial orbit. The elites' wish to copy the Byzantine civilization paradoxically went hand in hand with hostility towards the Empire's Universalist pretensions and with a desire to distance them from the Empire and to affirm their own independence. At the same time, when it was necessary to choose between Byzantium and a more backward semi-barbaric nation, the choice was unequivocally in favor of the Empire.

Keywords: M. Drinov, the First Bulgarian State, Kyiv Rus', Svyatoslav.

Выпускник Московского университета, ученик Осипа Бодянского и Федора Буслаева, Марин Дринов (1838–1906) значительный период своей жизни посвятил Харьковскому университету. С 1873 г. он занимал должность доцента, с 1879 г. – профессора кафедры славистики. Широкий круг научных интересов связывает ученого так же с византинистикой. Тема контактов южных славян с империей в период раннего средневековья максимально раскрыта в его докторской диссертации «Южные славяне и Византия в X веке» (Drinov 1876), которая сохраняет свою значимость для современного славяноведения и византиноведения (Angelov 1960, 124; Zlatarski 1927, 516, 555; Irechek 1878, 239; Lapteva 2005, 821; Liman 2009a; Mitryaev 1978; Mitryaev 1979; Leszka et al. 2018, 512).

Работа «Южные славяне и Византия в X веке» (Drinov 1876) занимает центральное место в творческой биографии ученого. Кроме болгаро-византийских, византийско-сербских, византийско-хорватских контактов, которые стали главной темой диссертации, М. Дринов обратился к вопросу о крещении Болгарии в 863 г., что существенно укрепило ее связи с империей, посвятил отдельный раздел богомилству, как одному из факторов ослабления царской власти, а также назвал западно-болгарскую державу Самуила продолжением Первого Болгарского царства. Докторская диссертация М. Дринова не лишена эмоционального изложения материала и должным образом демонстрирует влияние личных общественно-политических взглядов ученого на восприятие и толкование событий средневековой южнославянской истории, в частности на болгаро-византийскую войну 966–972 гг. и на борьбу князя Святослава за господство на Балканах.

На восприятие М. Дриновым событий средневековой истории Болгарии имела значительное влияние его национальная идентичность. Именно чувством глубокого патриотизма и личным участием ученого в борьбе болгар за независимость можно объяснить его некоторую предвзятость в отношении конфликта на Балканах. Характерной чертой работы М. Дринова «Южные славяне и Византия в X веке» является трансляция близких автору переживаний за судьбу болгар, пребывавших под гнетом Османской Турции в первой половине 70-х гг. XIX в., то есть в период создания работы, на события X века. Авторскую идентичность ученого как болгарина-патриота наглядно демонстрирует четвертый

раздел докторской диссертации, посвященный борьбе Византийской империи и Первого Болгарского царства за господство на Дунае и походам Святослава на Балканы 967 и 969 гг. Акцентируя сложность этих сюжетов, известный российский историк С. Иванов отмечал, что во многих исследованиях «этот исторический период представляет совокупность аморфных раздробленных фактов» (Ivanov 1981, 88).

М. Дринов одним из первых в историографии, обращаясь к этому конфликту, безоговорочно признавал его непростой характер в силу противоречивых летописных свидетельств и частого изменения баланса сил противников. Автор отмечал ошибочное восприятие своими предшественниками событий в болгарских землях второй половины 60-х гг. X в. и ставил традиционную для позитивистской историографии задачу сформировать «правильное видение» русско-византийской войны и ее значения в болгарской истории (Drinov 1876, 91–92; Uspenskiy 1997, 555).

Образ Византии как врага Болгарии М. Дринов неоднократно изображал на страницах своей работы, обращаясь к событиям середины IX – первой трети X в. (Drinov 1876). Характеризуя контакты Византии и Болгарии в период действия мирного соглашения 927 г., автор отмечал существование потенциальной опасности для болгар со стороны империи, несмотря на многолетние дружественные связи между двумя государствами и высокий статус болгарских послов при византийском дворе. М. Дринов считал, что среди болгар доминировало негативное мнение о греках и распространялось недовольство политикой царя Петра (927–968). Особенно это касалось поколения, которое застало правление Симеона (893–927). Последний учил «не верить словам греков и смотреть на империю как на призрак» (Drinov 1876, 68–70; Liman 2009a, 387–388, Liman 2011).

Основными причинами нарушения болгаро-византийского мирного соглашения 927 г., которое действовало около сорока лет, М. Дринов называл нечестные действия византийцев. Среди них – поддержка сербов (Сербия отошла от Болгарии и стала вассалом Византии) и раскрытие болгарских государственных тайн путем введения в заблуждение царя Петра. Внутреннее ослабление из-за непопулярной в народе провизантийской политики Петра, богомильской ереси и усиления боярской оппозиции делали Болгарию чрезвычайно уязвимой перед воинственными соседями, а византийские императоры не теряли надежды на возвращение утраченной во время правления Симеона части Фракийской фемы (Drinov 1876, 69; Irechek 1878, 240; Shikanov 2006, 90).

В свою очередь, болгарского царя М. Дринов оценивал позитивно, упоминая его честное соблюдение установленных с византийцами договоренностей, которые заключались в предоставлении империи военной и дипломатической помощи в борьбе с князем Игорем и арабами. М. Дринов отмечал, что из-за чрезмерной доверчивости царь Петр обнаружил коварные планы Византии лишь незадолго до собственной смерти (Drinov 1876, 70). Односторонне оценивая «хорошего царя» и «недобрую Византию», М. Дринов не учитывал конкуренцию трех государств в Северном и Западном Причерноморье и осуждал вполне объективное стремление императора Никифора вернуть захваченную Симеоном Фракию.

Среди причин конфликта, который начался в 966 г., М. Дринов отмечал также отказ болгар нарушить мир с уграми и запретить им переходить через Дунай в византийские владения, обиду болгарских послов на приеме у императора Никифора Фоки (963–969) и отказ византийцев выплачивать болгарам традиционную дань (Drinov 1876, 92). Царица Мария-Ирина (927–963) возглавляла при болгарском дворе «мирную» партию, после ее смерти в 965 г. царь Петр попал под влияние воинственных бояр, которые требовали от него решительных действий в отношении Константинополя. Именно эта боярская группировка, настроенная против империи, заставила Петра направить в Константинополь посольство с требованиями возобновить выплату дани в пользу болгар (Obolenskiy 1998, 139; Ransimen 2009, 199; Chornij 2007, 59).

С. Рансимен предполагал, что дань должна была выплачиваться только при жизни царицы Марии-Ирины в качестве приданого. Требование выплат болгарями после ее смерти не соответствовало условиям соглашения и вполне справедливо вызывало недовольство императора (Ransimen 2009, 199). При этом Лев Диакон о подобном факте не упоминал (Лев Диакон 1988, 36), а С. Иванов считал оскорбительную речь Никифора Фоки в адрес послов вымыслом летописца, ссылаясь на существующую в империи традицию выплаты дани своим союзникам (Ivanov 1981, 182).

С приходом Святослава на Балканы у Первого Болгарского царства появился новый враг. М. Дринов, чрезмерно доверяя свидетельствам Льва Диакона, чья «История» была основным (а часто и единственным) источником для изучения этих событий, чаще склонял симпатии болгар в пользу византийцев. Тем не менее, в сложном противостоянии трех государств, которое началось в середине 60-х гг. X в., присутствовали кратковременные вынужденные союзы как с империей, так и с Русью (Karyshkovskiy 1951, 105; Litavrin 1967, 233–236; Mutafchiev 1931, 80; Obolenskiy 1998, 140–141; Sakharov 1982, 47).

В болгаро-византийский конфликт князь Руси Святослав вмешался по желанию Никифора Фоки. Силы империи были истощены постоянной борьбой с арабами, потому был необходим надежный союзник для ведения войны на Балканах. Выбор императора М. Дринов объяснял, разделяя точку зрения М. Погодина, преимуществом руссов над печенегами в военной силе и мастерстве (Pogodin 1846, 52), а также тем, что, вероятно, в силу территориальной удаленности Русь в то время не составляла угрозу для Византии. Также продолжали действовать условия договора 944 г., очевидно, подтвержденные княгиней Ольгой, о предоставлении руссами военной помощи империи (Drinov 1876, 92–93; Irechek 1878, 240). Однако, по мнению Г. Литаврина, адресованная Святославу просьба выступить против болгар выходила за рамки русско-византийского соглашения 944 г., что доказывает факт передачи византийскими послами Святославу значительной суммы золота (Litavrin 1967, 233; Sorlin 1961, 470). Привлечение Святослава к войне с болгарам М. Дринов объяснял также стремлением Никифора Фоки усилить свое войско, поставить Петра в затруднительное положение и исключить возможность мести болгар за нарушение империей мирного договора 927 г. Кроме того, Никифор надеялся с помощью руссов полностью подчинить себе царство Петра (Drinov 1867, 97).

Вскоре после вторжения Святослава в Болгарию император изменил свои планы. Вопреки договоренностям с Киевом, Никифор заключил союз с Петром. Святослав, в свою очередь, начал борьбу за господство на Балканах и даже планировал вторжение в имперские владения. Как удачно отметил Д. Оболенский, «дипломатия Никифора породила чудовище, которое ему не под силу было усмирить» (Obolenskiy 1998, 140; Stokes 1962a, 470). Изменение планов Никифора М. Дринов объяснял военными неудачами византийцев в Южной Италии и истощением государства в борьбе с арабами, что породило народное недовольство политикой властей. Это заставило императора искать сближения с Петром. Петр, в свою очередь, в силу своего бедственного положения, пошел на возобновление мира, удовлетворил просьбу Никифора, отправив в Константинополь двух невест для императорских сыновей, а также своих наследников Романа и Константина (Obolenskiy 1876, 98; Ivanov 1981, 89; Ransimen 2009, 202–203, 348; Sakharov 1982, 78; Stokes 1962, 467). Логичное объяснение этому союзу предложил В. Чорний, отметив, что союз был заключен для того, чтобы избежать возможности захвата имперских владений Святославом (Chornij 2007, 61). Таким образом, Византия и Болгария объединились с целью изгнания Святослава с Балкан. М. Дринов положительно оценивал действия правительства Петра, считая союз болгар с еще недавним врагом вполне оправданным. Новой, еще более опасной угрозой для Первого Болгарского царства теперь стало войско князя Святослава (Drinov 1876, 99–100).

М. Дринов подверг критике точку зрения своих современников А. Черткова и С. Соловьева о завоевании князем летом-осенью 968 г. всей Болгарии и нескольких византийских городов (Дринов 1876, 94–95). Разделяя мнение А. Гильфердинга, М. Дринов отмечал факт завоевания князем в этот период лишь части Дунайского побережья, где находилась Малая Преслава (Переяславец) (Gilferding 1868, 142; Drinov 1876, 95). Этот тезис о масштабах завоеваний Святослава в 968 г. разделяют и современные ученые (Litavrin 1967a, 233; Obolenskiy 1998, 139–140; Chornij 2007, 61). Временное прекращение войны было обусловлено вынужденным возвращением князя в Киев с целью обороны его от печенегов весной 969 г. (по хронологии П. Карышковского) (Karyshkovskiy 1952, 138). М. Дринов не высказал предположений в пользу союза печенегов с Византией или с болгарам, но более поздние исследователи отмечали неслучайность нападения кочевников на Киев (Kazhdan 1998, 179; Obolenskiy 1998, 140; Ransimen 2009, 204; Sakharov 1982, 139; Uspenskiy 1997, 558).

После возвращения Святослава в Киев осенью 968 г. мир между Византией и Болгарией сохранился. Сыновья Петра проживали при византийском дворе и остались там

после смерти отца. Меньше чем через год, Святослав вернулся на Дунай с твердыми намерениями покорить Болгарию. Летом 969 г. руссы захватили Переяславец, а вскоре Святослав занял почти все владения царя Бориса II между Дунаем и Балканскими горами, захватил столицу восточной Болгарии Великую Преславу, взяв в плен царя и его семью. Оставив там своих воевод, весной 970 г. князь перешел через Балканские горы во фракийские владения Бориса II (Drinov 1876, 100; Irechek 1878, 242). Так болгары фактически остались без помощи византийцев, чьи силы были сосредоточены на борьбе за Антиохию (Lev Diakon 1988, 46). Оказавшись в безвыходном положении, а также с целью мести византийцам, которые оставили болгар на произвол судьбы, Болгарское царство пошло на объединение с еще недавним врагом, русским князем (Lev Diakon 1988, 58; Karyshkovskiy 1951, 105; Mutafchiev 1931, 86–87; Sakharov 1982, 165; Skilitsa 1988, 122). В. Чорний в этом случае называл царя Бориса II «вынужденным союзником и фактическим заложником Святослава». Среди господствующей болгарской элиты произошел раскол: враждебно настроенные против Византии бояре стали на сторону руссов, оставшаяся часть знати выступала за союз с империей (Chornij 2007, 61).

Образ Святослава-завоевателя М. Дринов дополнил повествованием о попытках, которым были подвержены 20 тысяч жителей захваченного руссами Филиппополя (современный Пловдив. – прим. М. Д.). Хотя этот сюжет удачно дополняет восприятие автором Святослава как воинственного жестокого захватчика, М. Дринов все же считал количество жертв у Льва Диакона преувеличенным (Drinov 1876, 100; Lev Diakon 1988, 199). В комментарии к русскоязычному переводу «Истории» С. Иванов и Г. Литаврин объясняли масштабный террор в Филиппополе близостью города к византийской границе и господствовавшими здесь проимперскими настроениями, более сильными, чем на северо-востоке Болгарии (Lev Diakon 1988, 199). П. Карышковский допускал, что Филиппополь до появления здесь Святослава находился под властью византийцев, а расправу русский князь организовал над пленными греками, а не над болгарам (Karyshkovskiy 1951, 103).

Успехи Святослава в завоевании болгарских земель и его приближение к пределам византийских владений М. Дринов логично объяснял отсутствием помощи болгарам со стороны византийцев по причине пребывания императора в Азии. Кроме того, ученый учитывал кризис власти в Византии, который завершился убийством Никифора Фоки и вступлением на престол Иоанна Цимисхия (969–976) (Drinov 1876, 100). После неудачных переговоров о мире началась новая фаза конфликта, который в историографии чаще называется русско-византийской войной 970–971 гг. (Sakharov 1982, 146). Фактически в это же время активизировалось противостояние Византии и Руси в борьбе за восточно-болгарские территории. Царь Борис, который в этот период утратил власть, был неспособен поднять болгар на борьбу против завоевателей. В изложении этих событий М. Дринов воздержался от однозначных оценок, считая оба государства одинаково опасными врагами Болгарии, но упомянул об усилении армии Святослава мадьярами и многими болгарам (часто добровольно, иногда по принуждению) (Drinov 1876, 101).

Результаты масштабного сражения под Адрианополем летом 970 г. М. Дринов оценивал в пользу руссов, ссылаясь на “Повесть временных лет” (Litopy`s 1990, 41) и критикуя свидетельства Льва Диакона (Lev Diakon 1988, 202). Однако предположение М. Дринова не нашло поддержки в историографии. Кроме того, в более поздних исследованиях существует мнение, что битва состоялась возле города Аркадиополь и закончилась победой византийцев (Ransimen 2009, 209; Chornij 2007, 62). Дальнейшие планы Иоанна Цимисхия были связаны с подготовкой захвата Преславы, но наступление было отложено почти на год из-за очередного похода императора в Азию. В свою очередь Святослав оставался в Болгарии. На этот период император обезопасил свои владения от нападения русского князя путем заключения мирного договора. Святослав, чье войско было ослаблено долгой борьбой, согласился принять от Византии дань, которая выплачивалась на всех живых и погибших дружинников, а также щедрые дары, и вернулся в Переяславец (Drinov 1876, 104; Sakharov 1982, 174).

Военную операцию по взятию болгарской столицы в марте 971 г. М. Дринов изобразил, доверяя византийским источникам, как освобождение от русского ига. Взятие Великой Преславы византийцами произошло за одни сутки, остатки русского войска бе-

жали в Доростол (Силистру), где находился князь Святослав. Поражение князя М. Дринов объяснял тем, что руссы не охраняли проходы через Балканские горы и не ожидали нападения византийцев. Кроме того, автор не исключал возможной помощи войскам Цимисхия со стороны жителей города (Drinov 1876, 105–106). После взятия византийцами болгарской столицы начался переход на их сторону областей, которые еще недавно контролировал Святослав (Drinov 1876, 107; Litavrin 1967b, 224; Stokes 1962a, 486).

Последним шагом в захвате греками восточной Болгарии стала трехмесячная осада Доростола. Разгром войска руссов и заключение мирного договора, согласно которому Святослав должен был вывести войска из Болгарии и не нападать на Херсонес (Dogovor 1952, 58), подвели итог пятилетнему противостоянию трех держав на Балканах. Болгарская сторона в переговорах не участвовала, царь Борис II на то время уже утратил все властные полномочия и подчинился Византии.

Действия греков в завоеванной Болгарии М. Дринов характеризовал без негатива, акцентируя внимания на том факте, что император не позволял своим войскам разорять захваченные болгарские территории, хотя были известны факты разграбления византийцами православных храмов, отдельных городов и крепостей (Lev Diakon 1988, 72, 78). Ученый согласился со свидетельством Иоанна Скилицы о намерениях Цимисхия освободить болгар из русского рабства, сохраняя враждебное отношение лишь к руссам (Skilitsa 1988, 125–126). Упомянув о расположении в крупных городах греческих гарнизонов и переименовании Преславы в Иоаннополь и Доростола в Феодорополь (Drinov 876, 82–83; Lev Diakon 1988, 81), М. Дринов умолчал о неприятном для Болгарии факте унижительной процедуры детронизации болгарского царя Бориса II и триумфальном въезде Цимисхия в Константинополь (Zlatarski 1927, 598; Obolenskiy 1998, 141; Lev Diakon 1988, 82–83; Sakharov 1982, 176–177). Исходя из этого, является очевидным тот факт, что М. Дринов старался не акцентировать враждебность Византии в отношении Болгарии.

Таким образом, известная в историографии «антивизантийская позиция» М. Дринова (Gorina 1986, 177; Liman 2009a; Liman 2009b, Liman 2011) в контексте изображения русско-византийско-болгарского конфликта 966–971 гг. почти не находит подтверждения. Автор воздержался от негативных оценок греков, считая завоевание Болгарии руссами более страшным, чем власть Византии. Это подтверждает упоминание о зверствах войска Святослава в Болгарии, уничтожившего более 300 бояр и 20 тысяч мирного населения, которое не находит подтверждения в других источниках. Православным императорам ученый симпатизировал больше, чем язычнику-князю, поэтому действия византийцев в болгарских землях изобразил без негатива, хотя вряд ли они, подобно руссам, воздержались от разорений и убийств.

Превращение восточных областей Первого Болгарского царства в византийскую провинцию приближало их к могущественной Византии. Господство хорошо знакомой империи с упорядоченной системой управления и общей православной религией казалось, в восприятии ученого, лучшим вариантом для болгар. Оно должно было обеспечить дальнейшее развитие болгарского общества путем наследования лучших достижений блестящей византийской цивилизации. Возможность оказаться под властью жестокого русского князя-язычника Святослава откинула бы болгар назад в еще недавнее варварство, порвать с которым им удалось опять же благодаря империи.

Как показывает анализ докторской диссертации М. Дринова, болгары видели в образе Византии свое ближайшее будущее и предпочитали наследовать византийские стандарты в развитии своего государства. В образе князя Святослава перед ними выступало их недавнее варварское прошлое, к которому они совсем не стремились возвращаться.

Следует отметить, что в работе «Южные славяне и Византия в X веке» М. Дринов вплотную подошел к ключевой идее, сформулированной почти на сто лет позже Д. Оболенским в концепции «Византийского содружества наций». В ней акцентировалось внимание на привлекательности византийского образца для наследования правящей верхушкой народов, попадавших в имперскую орбиту. Стремление скопировать византийскую цивилизацию парадоксально сочеталось с враждебным отношением к универсалистским претензиям империи, желанием отторгнуться от нее и утвердить собственную независимость. В то же время, когда было необходимо выбирать между Византией и более отсталым полуварварским народом, выбор однозначно делался в пользу империи.

После защиты докторской диссертации М. Дринов уже не создал масштабных трудов византиноведческого характера. Тем не менее, это направление осталось в числе научных интересов ученого, что позволило ему войти в число ведущих специалистов средневековой истории южных славян.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Angelov, D. 1960. Prinostat na Marin Drinov v oblata na vizantologiyata [Marin Drinov's contribution to the field of Byzantology]. *Izsledvania v chest na Marin S. Drinov* [Research in honor of Marin S. Drinov]. Sofia: BAS, s. 119–132. (In Bulgarian).

Ангелов, Д. 1960. Приносът на Марин Дринов в областа на византологията. *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*. София: БАН, с. 119–132.

Burmov, A. K. 1960. Marin Drinov kato istorik na Bulgaria [Marin Drinov as a historian of Bulgaria]. *Izsledvania v chest na Marin S. Drinov* [Research in honor of Marin S. Drinov]. Sofia: BAS, s. 105–118. (In Bulgarian).

Бурмов, А. К. 1960. Марин Дринов като историк на България. *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*. София, БАН, с. 105–118.

Chornij, V. 2007. Istoriya Bolgariyi / Navchal'ne vy`dannya [History of Bulgaria / Training Edition]. Lviv: PAIS, 404 s.

Чорний, В. 2007. Історія Болгарії / Навчальне видання. Львів: ПАІС, 404 с.

Dogovor Rusi s Vizantiej 971 g. [Treaty of Russia with Byzantium 971]. *Pamyatniki russkogo prava, vip. 1: Pamyatniki prava Kievskogo gosudarstva* [Monuments of Russian law, issue 1: Monuments of Law of the Kiev State]. Moskva, 1952, s. 58. (In Russian).

Договор Руси с Византией 971 г. *Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства / Сост. А. А. Зимин*. Москва, 1952, с. 58.

Drinov, M. 1876. Yuzhnye slavyane i Vizantiya v X veke [Southern Slavs and Byzantium in the X century]. Moskva: University printing house, 152 s. (In Russian).

Дринов, М. 1876. Южные славяне и Византия в X веке. Москва: Тип. ун-та, 152 с.

Gilferding, A. 1868. Istoriya serbov i bolgar [History of Serbs and Bulgarians]. *Sobranie sochineniy A. Gilferdinga*, т. 1 [Collected works of A. Hilferding, vol. 1]. St. Petersburg: Pechatnya V. Golovin, s. 3–280. (In Russian).

Гильфердинг, А. 1868. История сербов и болгар. *Собрание сочинений А. Гильфердинга*, т. 1. СПб.: Печатня В. Головина, с. 3–280.

Gorina, L. V. 1986. Marin S. Drinov – istorik i obshchestvennyy deyatel [Marine S. Drinov – historian and public figure]. Moskva: Publishing House of Moscow State University, 196 s. (In Russian).

Горина, Л. В. 1986. Марин С. Дринов – историк и общественный деятель. Москва: Изд-во МГУ, 196 с.

Ivanov, S. A. 1981. Vizantiysko-bolgarskie otnosheniya v 966–969 gg. [Byzantine-Bulgarian relations in 966–969]. *Vizantiyskiy vremennik*, vol. 42. Moskva, s. 88–100. (In Russian).

Иванов, С. А. 1981. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский временник. Т. 42*. Москва, с. 88–100.

Irechek, K. Yu. 1878. Istoriya bolgar [History of the Bulgarians]. Odessa: Printing house L. Pitche, 785 s. (In Russian).

Иречек, К. Ю. 1878. История болгар. Одесса: Тип. Л. Питче, 785 с.

Kazhdan, A. P. 1998. Ocherki istorii Vizantii i yuzhnykh slavyan. Izd. 2-e, ispr. [Essays on the History of Byzantium and the Southern Slavs. Ed. 2nd, corrected]. St. Petersburg: Aleteya, 336 s. (In Russian).

Каждан, А. П., Литаврин Г. Г. 1998. Очерки истории Византии и южных славян. Изд. 2-е, испр. СПб.: Алетея, 336 с.

Karyshkovskiy, P. O. 1951. Russko-bolgarskie otnosheniya vo vremena Balkanskikh voyn Svyatoslava [Russian-Bulgarian relations during the Balkan Wars Svyatoslav]. *Voprosy istorii*, issue 8, s. 101–105. (In Russian).

Карышковский, П. О. Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава. *Вопросы истории*, 1951, № 8, с. 101–105.

Karyshkovskiy, P. O. 1952. O khronologii russko-vizantiyskoy voyny pri Svyatoslave [On the chronology of the Russian-Byzantine war at Svyatoslav]. *Vizantiyskiy vremennik*, issue 5, s. 127–138. (In Russian).

Карышковский, П. О. 1952. О хронологии русско-византийской войны при Святославе. *Византийский временник*, вып. 5, с. 127–138.

Kozmenko, I. V. 1957. Obshchestvenno-politicheskaya deyatelnost M. S. Drinova [Social and political activity of M. S. Drinov]. *Kratkie soobshcheniya Instituta slavyanovedeniya AN SSSR*, issue 21, s. 13–22. (In Russian).

- Козьменко, И. В. 1957. Общественно-политическая деятельность М. С. Дринова. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*, вып. 21, с. 13–22.
- Kravchenko, V. V. 1991. Marin Stepanovich Drinov v sovetskoj istoriografii [Marine Stepanovich Drinov in Soviet historiography]. *Marin Drinov v issledovaniyakh kharkovskikh uchenykh, posvyashchennykh 150-letiyu so dnya ego rozhdeniya* [Marin Drinov in studies of Kharkov scientists dedicated to the 150th anniversary of his birth]. Sofia: University Press Clement of Ohrid, s. 37–49. (In Russian).
- Кравченко, В. В. 1991. Марин Степанович Дринов в советской историографии. *Марин Дринов в исследованиях харьковских ученых, посвященных 150-летию со дня его рождения*. София: Универ. изд-во им. Св. Климента Охридского, с. 37–49.
- Lapteva, L., P., 2005. Istoriya slavyanovedeniya v Rossii v XIX veke [History of Slavic Studies in Russia in the 19th Century]. Moskva: Indrik, 848 s.
- Лаптева, Л. П. 2005. История славяноведения в России в XIX веке. Москва: Индрик, 848 с.
- Leszka, M. J. et al. 2018. The Bulgarian State in 927–969. The Epoch of Tsar Peter I. Łódź, 2018, 700 pp. [Byzantina Lodziensia XXXIV].
- Lev Diakon, 1988. Istoriya [History]. Moskva: Science, 240 s. (In Russian).
- Лев Диакон, 1988. История / Пер. М. М. Копыленко, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова, отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 240 с.
- Levchenko, M. V. 1956. Ocherki po istorii russko-vizantiyskikh otnosheniy [Essays on the history of Russian-Byzantine relations]. Moskva: Institute of History, USSR Academy of Sciences, 554 s. (In Russian).
- Левченко М. В. 1956. Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва: Ин-т истории АН СССР, 554 с.
- Liman, S. I. 2009. Idei v latak: Zapad ili Vostok? Srednevekovye v otsenkakh medievistov Ukrainy (1804 – pervaya polovina 1880-kh gg.) [Ideas in lats: West or East? The Middle Ages in the estimates of the Ukrainian medievalists (1804 – the first half of the 1880s)]. Kharkov: KhSAK, 688 s. (In Russian).
- Лиман, С. И. 2009. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.), X.: ХГАК, 688 с.
- Liman, S. I. et al. 2009. Kharkovskiy period nauchno-pedagogicheskoy i obshchestvennoy deyatelnosti Marina Drinova. Kriticheskoe prochtenie istochnikov [The Kharkov period of scientific, pedagogical and social activity Marina Drinova. Critical Reading of Sources]. *Sbornik po sluchay 170-godishnina ot rozhdenieta na prof. Marin Drinov* [Collection on the occasion of the 170th anniversary of the birth of Prof. Marin Drinov]. Sofia: BAS, Institute of History, s. 52–71. (In Russian).
- Лиман, С. И. и др. 2009. Харьковский период научно-педагогической и общественной деятельности Марина Дринова. Критическое прочтение источников. *Сборник по случаю 170-годовщины от рождението на проф. Марин Дринов*. София: Българска академия на науките; Институт по история, с. 52–71.
- Liman, S. I. 2011. Istoriya Pershogo Bolgars'kogo czarstva v pracyah ta navchal'ny'x kursax doslidny'kiv Ukrayiny` (XIX – pochatok XX st.) *Bulletin of the State Academy of Culture*, issue 34. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhdk/2011_34/V34-1-4.pdf (Date of the application 18.01.2011). (In Ukrainian).
- Лиман, С. И. 2011. Історія Першого Болгарського царства в працях та навчальних курсах дослідників України (XIX – початок XX ст.). *Вісник Державної академії культури*, Вип. 34 [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_32_422 (Date of the application 18.01.2011)
- Litavrin, G. G. 1967. Vizantiya i Rus v IX–X vv. [Rus and Byzantium in 9–10 cent.]. *Istoriya Vizantii* [History of Byzantium]. Moskva: Science, s. 226–236. (In Russian).
- Литаврин, Г. Г. 1967. Византия и Русь в IX–X вв. *История Византии*. Москва: Наука, с. 226–236.
- Litavrin, G. G. 1967. Vnutrennyaya i vneshnyaya politika Vizantii vo vtoroy polovine X – pervoy chetverti XI vv. [Domestic and foreign policy of Byzantium in the second half of 10th – the first quarter of 11th century]. *Istoriya Vizantii* [History of Byzantium]. Moskva: Science, s. 206–227. (In Russian).
- Литаврин, Г. Г. 1967. Внутренняя и внешняя политика Византии во второй половине X – первой четверти XI вв. *История Византии*. Москва: Наука, с. 206–227. (In Russian).
- Litopy's rus'ky'j za Ipat's'ky'm spy'skom / Pereklad L. Maxnovcya. 1990 [Russian Chronicle of the Ipat'sky List / Translated by L. Makhnowets]. Kyiv: Dnipro. 592 s. (In Ukrainian).
- Літопис руський за Іпатським списком / Переклад Л. Махновця. 1990. К.: Дніпро, 592 с.
- Mitryaev, A. I. 1979. Drinov Marin Stoyanov. *Slavyanovedenie v dorevoljucionnoy Rossii. Bibliograficheskij slovar* [Slavic studies in pre-revolutionary Russia. Bibliographic Dictionary]. Moskva: Science, s. 146–149.
- Митряев, А. И. 1979. Дринов Марин Стоянов. *Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь*. Москва: Наука, с. 146–149. (In Russian).
- Mitryaev, A. I. et al. 1978. Do py'tannya pro ocinku Mary'na Drinova yak istory'ka-slavista [To the question of the assessment of Marina Drinova as a Slavic historian]. *Bulletin of Kharkiv University*, No. 167, History: issue 10, s. 66–73. (In Ukrainian).

Мітрянєв, А. І. та ін. 1978. До питання про оцінку Марина Дрінова як історика-славіста. *Вісник Харківського університету*, № 167. Історія, вип. 10, с. 66–73.

Mutafchiev, P. 1931. Russko-bolgarskie otnosheniya pri Svyatoslave [Russian-Bulgarian relations under Svyatoslav]. *Seminarium Kondakovianum*, issue IV. Prague, p. 77–92. (In Russian).

Мутафчиев, П. 1931. Русско-болгарские отношения при Святославе. *Seminarium Kondakovianum*, IV. Prague, p. 77–92.

Nikitin, S. A. 1957. M. S. Drinov kak istorik. *Short messages of the Institute of Slavic Studies*, No. 21, s. 3–12. (In Russian).

Никитин, С. А. 1957. М. С. Дринов как историк. *Краткие сообщения Института славяноведения*, № 21, с. 3–12.

Obolenskiy, D. 1998. Vizantiyskoe sodruzhestvo natsiy. Shest vizantiyskikh portretov [Byzantine Commonwealth of Nations. Six Byzantine portraits]. Moskva: Yanus-K, 655 s. (In Russian).

Оболенский, Д. 1998. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. М.: Янус-К, 655 с.

Paskaleva, V. 1960. Prinos kam na biografiyata na Marin Drinov [Contribution to the biography of Marin Drinov]. *Izsledovania v chest na Marin S. Drinov* [Research in honor of Marin S. Drinov]. Sofia: BAS, s. 9–50. (In Bulgarian).

Паскалева, В. 1960. Принос към на биографията на Марин Дринов. *Изследования в чест на Марин С. Дринов*. София: БАН, с. 9–50.

Pogodin, M. P. 1846. Issledovaniya, zamechaniya i leksii o russkoy istorii [Studies, comments and lectures on Russian history. Vol. III]. Moskva, 280 s. (In Russian).

Погодин, М. П. 1846. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. III. М., 280 с.

Ransimen, S. 2009. Istoriya Pervogo Bolgarskogo tsarstva [History of the First Bulgarian Kingdom]. St. Petersburg: Eurasia, 384 s. (In Russian).

Рансимен, С. 2009. История Первого Болгарского царства / Пер. с англ. Н. В. Ереминой. СПб.: Евразия, 384 с.

Sakharov, A. N. 1982. Diplomatya Svyatoslava [Diplomacy Svyatoslav]. Moskva: International relationships, 240 s. (In Russian).

Сахаров, А. Н. 1982. Дипломатия Святослава. М.: Международные отношения, 240 с.

Shikanov, V. N. 2006. Vizantiya. Orel i lev: Bolgaro-vizantiyskie voyny VII–XIV vv. [Eagle and Lion: Bulgarian-Byzantine Wars 7–14 centuries]. St. Petersburg: Shaton, 156 s. (In Russian).

Шиканов, В. Н. Византия. Орел и лев: Болгаро-византийские войны VII–XIV вв. СПб.: Шатон, 2006, 156 с.

Skilitsa. 1988. O voyne s Rusyu imperatorov Nikifora Foki i Ioanna Tsimiskhiya [On the war with Russia of the emperors Nicephorus Foka and John Tzimiskes]. *Lev Diakon. 1988. Istoriya* [History]. Moskva: Science, s. 121–133. (In Russian).

Скилица. 1988. О войне с Русью императоров Никифора Фоки и Иоанна Цимисхия / Пер. С. А. Иванова // Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова, отв. ред. Г. Г. Литаврин. М.: Наука, 1988, с. 121–133.

Sorlin, I. 1961. Les tratiés de Byzance avec la Russie au Xe siècle. *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, vol. 2, No. 3–4, p. 447–475.

Stokes, A. D. 1962. The background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European review*, vol. 40, No. 94, p. 44–57.

Stokes, A. D. 1962. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European review*, vol. 40, No. 95, p. 466–496.

Uspenskiy, F. I. 1997. Istoriya Vizantiyskoy imperii. T. 3. Period Makedonskoy dinastii (867–1057) [History of the Byzantine Empire. Vol. 3. The period of the Macedonian dynasty (867–1057)]. Moskva: Think, s. 554–581. (In Russian).

Успенский, Ф. И. 1997. История Византийской империи. Т. 3. Период Македонской династии (867–1057) / Сост. Л. В. Литвинова. М.: Мысль, с. 554–581.

Zlatarski, V. N. 1927. Istoria na Balgarskata darzhava preza srednite vekove. T. 1. Parvo Balgarsko tsarstvo. Ch. 2. [History of the Bulgarian State in the Middle Ages. Vol. 1. First Bulgarian Kingdom. Part 2.]. Sofia, 606 s. (In Bulgarian).

Златарски, В. Н. 1927. История на Българската държава през средните векове. Т. 1. Първо Българско царство. Ч. 2. София, 606 с.

Статья поступила в редакцию 10.02.2020 г.

ТРАДИЦИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛОНИСТИКИ В УНИВЕРСИТЕТЕ СВЯТОГО ВЛАДИМИРА: ИЗУЧЕНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПОЛЬШИ

Сергей Лиман

доктор історичних наук, професор, завідуючий кафедри туристичного
бізнесу Харківської державної академії культури,
Бурсацький спуск, 4. Харків, Україна,
limans@ukr.net, ORCID org/0000-0002-4965-0288

Університет Св. Володимира – один из главных научных центров изучений истории Польши в Российской империи. Проявление интереса к польскому прошлому здесь в большинстве случаев было связано с обращениями к истории польско-русских и польско-украинских отношений. Уже во второй половине 30-х в Киеве И. Н. Данилович собирал памятники королевского польского законодательства IX–XII вв. Формированию научного интереса к польской истории способствовала деятельность с 1843 г. Киевской археографической комиссии. Полонистические публикации разного формата подготовили Н. Д. Иванишев, Н. П. Дашкевич, И. А. Линниченко, М. Ф. Владимирский-Буданов, В. В. Новодворский. Н. Д. Иванишев отвергал религиозную подоплёку Брестской унии 1596 г. и показал, что цель унии была чисто политической. Н. П. Дашкевич рассматривал историю Люблинской унии 1569 г. и среди её главных причин называл интерес к польским привилегиям литовских городов и особенно литовского дворянства. М. Ф. Владимирский-Буданов в магистерской диссертации «Немецкое право в Польше и Литве» относил начало государственной агонии Польши, по сути, ещё к XIII в., когда в Польшу начало проникать немецкое право и немецкие переселенцы. В очерке В. В. Новодворского были раскрыты особенности дипломатии Польши, Швеции и Дании в царствование Стефана Батория. Наиболее фундаментальным исследованием по истории внешней политики средневековой Польши стала монография И. А. Линниченко, посвящённая изучению целого комплекса польско-русских связей в IX–XII вв. Как и большинство представителей дореволюционной отечественной полонистики, киевские исследователи осуществляли поиск доказательств нежизнеспособности средневекового Польского государства, оправдывали последующую утрату им независимости вследствие, главным образом, агрессивной внешней политики на востоке и последствий польско-литовских уний.

Ключевые слова: Польша, история, Средние века, историография, Киев, Университет Св. Володимира.

TRADITIONS OF HISTORICAL POLONISTICS AT SAINT VLADIMIR UNIVERSITY; STUDY OF MEDIEVAL POLAND FOREIGN POLICY

Sergey Liman

Doctor of Arts (History), Professor, Head of Tourist Business Department,
Kharkov State Academy of Culture. Bursatsky descent, 4. Kharkov, Ukraine,
limans@ukr.net, ORCID org/0000-0002-4965-0288

Saint Vladimir University was one of the main centers of Poland history studies in Russian Empire. Here the interest to Polish past was mostly connected to appeal to domestic agenda, to history of Polish-Russian and Polish-Ukrainian relations. Already in the second part of 1830s I. N. Danilovich in Kiev collected relics of Polish royal legislation of 9–12 centuries. An important factor in formation of research interest to Polish history became successful activity of Kiev Archeographic Commission established in 1843. This commission published “South-Western Russia Archive” in many volumes, which substantially ex-

panded source basis for subsequent Polonistic research devoted first of all to Polish-Ukrainian relations. On a par with certain references to Polish medieval history by M. A. Maksimovich, Polonistic publications of various formats belonged to N. D. Ivanishev, N. P. Dashkevich, I. A. Linnichenko, M. F. Vladimirovskiy-Budanov, V. V. Novodvorkiy. N. D. Ivanishev rejected purely religious underlying of 1596 Union of Brest, he showed that the purpose of union was solely political, and treated solutions of Synod of Brest as illegitimate. N. P. Dashkevich studied the history of 1569 Union of Lublin and saw one of its main reasons the interest to Polish privileges of Lithuanian cities and especially Lithuanian gentry. Whereas most of domestic researches recognized Krewo, Lublin or Brest Unions as fatal historical mistakes of Poland which led to the fall of statehood in 18th century, M. F. Vladimirovskiy-Budanov in his master's thesis "German Law in Poland and Lithuania" related the commencement of Polish state agony even to 13th century, when proliferation of German law began and German settlers appeared in Poland. He considered this process deadly for Polish and Ukrainian cities, which fitted into doctrine of eternal hostility of Germany to Poland. An essay by V. V. Novodvorskiy touches the problem of international relations in Baltic in second half of 16th century, discloses peculiarities of Polish, Swedish and Danish diplomacy during the reign of Polish King Stefan Batory. The most fundamental study in history of medieval Poland foreign policy was a monograph by I. A. Linnichenko devoted to the study of a total complex of Polish-Russian connections in 9–12 centuries in the field of foreign policy, economics, culture.

On the whole, as well as the bulk of representatives of pre-revolutionary domestic Polonistics, Kiev researchers sought proofs of non-viability of the medieval Polish state, substantiated its subsequent loss of independence mostly by aggressive foreign policy in the East and consequences of Polish-Lithuanian unions.

Keywords: Poland, history, Middle Ages, historiography, Kiev, Saint Vladimir University.

Конец XVIII – начало XX вв. – исторический период, в течение которого польские земли входили в состав трёх государств, осуществивших разделы Речи Посполитой – Австрийской, Российской, Германской империй (до 1871 г. – Пруссии). Длительное пребывание польских земель в составе Российской империи формировало определённые научные интересы профессиональных историков, которые обращались в своих исследованиях к различным периодам существования Польши. Значительная часть этих исследований была посвящена её средневековой истории – эпохи образования и расцвета Польского государства. При этом одним из главных научных центров изучения истории Польши в Российской империи стал Университет Св. Владимира. Он был открыт в 1834 г. в Киеве – городе, где компактно проживала влиятельная и многочисленная польская община. Острые дискуссии представителей этой общины на исторические темы с представителями украинской и русской национальной среды, политические акции и неоднократные вооружённые выступления поляков создавали в Киеве и его университете особую духовную атмосферу, в которой учёные черпали темы для своих научных работ. Эта атмосфера разных градусов межнационального противостояния во многом определяла тематику исследований киевских медиевистов, в первую очередь тех, кто обращался к изучению особенностей международных отношений и внешней политики средневековой Польши.

В отечественной историографии вклад этих учёных в изучение различных аспектов внешней политики средневековой Польши ещё не стал предметом специального историографического осмысления. В изданиях различного формата, обычно контекстно, рассматривалось творчество авторов магистерских диссертаций М. Ф. Владимирского-Буданова и И. А. Линниченко. Например, в фундаментальной монографии С. А. Копылова «Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)» показан вклад данных историков в развитие отечественного славяноведения, определены основные направления их исследований, в том числе международные связи (Корулов 2005, 260–266). Творчество киевских историков (М. А. Максимовича, Н. Д. Иванисева, Н. Д. Дашкевича, В. В. Новодворского и др.) рассматривалось и автором данной статьи контекстно – в работах, посвящённых изучению средневековой истории Польши (Luman 2002; Luman 2007), и медиевистики в целом в трудах учёных украинских земель Российской империи (Liman 2009, 331–344, 347–348, 351–358), а также в некоторых биоисториографических публикациях, в том числе в статье «До питання про концепцію польсько-руських відносин IX–XII століть у творчості Івана Андрійовича Лінніченка» (Luman 2012). Научному наследию И. А. Линниченко посвящены публикации украинского историка О. Е. Музичко, в том числе его монография «Книга та слово: історик І. А. Линниченко у культурному та громадському житті України кінця XIX – першої чверті

XX ст.», в которой рассматривается изучение киевским учёным польско-русских связей эпохи Средневековья (Muzychko 2016, 175–190).

Таким образом, цель данной статьи – представить комплексный анализ изучений историками Университета Св. Владимира особенностей внешней политики средневековой Польши и выяснить, в какой мере их научные подходы раскрывали общие тенденции развития дореволюционной отечественной славистики.

Уже в первые годы после открытия Университета Св. Владимира большую работу по сбору польско-литовских письменных источников вёл профессор права И. Н. Данилович (1788–1843). Во второй половине 1830-х он собирал в Киеве памятники королевского польского законодательства IX–XII вв. (860–1140 гг.) (Biograficheskiĭ 1884, 163), однако так и не представил обобщающий труд по этой теме.

Проблемы исторической полонистики довольно рано начали затрагивать и в связи с обращением к прошлому Украины и славянству вообще. Эта тенденция была характерна и для общероссийской славистики (Slavyanovedenie 1988, 148). Подобные обращения в 40–60-х гг. Н. Д. Иванишева, В. Б. Антоновича и других историков Украины (Korylov 2005, 173–175, 252–254), безусловно, представляют интерес, прежде всего, с точки зрения историографии отечественной истории, однако без упоминания их имён картина отечественной полонистики середины XIX в. была бы неполной. Важным фактором в формировании научных интересов к польской истории следует считать успешную деятельность с 1843 г. Киевской археографической комиссии (Korylov 2005, 252; Slavyanovedenie 1988, 240). Издание этой комиссией многотомного сборника «Архива Юго-Западной России» значительно расширило источниковую базу последующих полонистических исследований, посвящённых, прежде всего, польско-украинским отношениям.

Пример обращения к истории Польши в контексте изучения славянства вообще – ранняя работа профессора М. А. Максимовича (1804–1873) «Откуда идёт русская земля, по сказаниям Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским» (1837). В примечаниях, в соответствии с предложенным им разделением ветвей славянства, он причислил «ляхов» с мазовшанами (или мазурами) и силезцами к северо-западной (вендской) группе славян (Maksimovich 1837, 81). М. А. Максимович показал общие контуры международных отношений в Центрально-Восточной Европе, лишь контекстно касаясь внешней политики средневековой Польши, например, в связи с тем, что «Польский Король Казимир, по овладении Галицией или Червоною Русью (1340), назвался и Королем Русским» (Maksimovich 1837, § 3).

Ещё до восстания 1863 г. в «Русской беседе» появилось открытое письмо М. А. Максимовича к М. А. Грабовскому «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII в.» (1857). Письмо стало отражением острой дискуссии в научной среде по вопросу о роли Польши в ключевых событиях украинской истории. М. А. Максимович отверг мнение М. А. Грабовского о высокой культурной, благотворной миссии Польши в Украине, в том числе, тезис о том, будто «обладание южной Русью было со стороны Польши ни завоеванием, ни порабощением, а напротив – освобождением этой земли» (Maksimovich 1857, 37). Так, Люблинская уния, по мнению М. А. Максимовича, стала не «актом соединения» с равенством «обеих сторон», а господством одной нации над другой (Maksimovich 1857, 43). На эти же национально-религиозные преследования обращается внимание и в современной российской славистике (Florya 2004, 28), в то время как в польской медиевистике встречаются утверждения о том, что «веротерпимость имела долгую традицию в Польше» (Dybkovskaya et al. 1995, 97–98).

Более масштабным обращением к теме международных отношений и внешней политики средневековой Польши стал большой очерк профессора кафедры законов государственного благоустройства Н. Д. Иванишева (1811–1874). Его работа носила название «Сведения о начале унии, извлечённые из актов Киевского центрального архива» (1858). Этими важнейшими источниками стали актовые книги второй половины XVI в., жалованные грамоты, Манифест Сигизмунда III и др.

Н. Д. Иванишев отвергал сугубо религиозную подоплёку Брестской унии 1596 г., на которой настаивают и современные польские авторы (Dybkovskaya et al. 1995, 117–118), и показал, что «цель унии была чисто политическая» (Ivanishev 1876, 300). Признав её инициатором Сигизмунда III, Н. Д. Иванишев, на наш взгляд, существенно затенял инициативы

самого Рима, хотя и признавал, что уния «имела важность для папского двора» (Ivanishev 1876, 301). Решения Брестского собора автор считал нелегитимными, так как он был созван митрополитом киевским без согласия Патриархов и Восточной церкви (Ivanishev 1876, 360). В связи с этим основные решения собора Н. Д. Иванишев трактовал как «религиозный переворот», который, «разделив народ на два враждебных стана... и тем ещё более содействовал к ослаблению государства» (Ivanishev 1876, 367). Новые документальные подтверждения того, что «уния в польских областях вводится насильем», представил профессор Киевской духовной академии И. И. Мальшевский (Malyshevskij 1879, 265), а её «иезуитский след» показал выпускник этой академии С. Дахнович (Dahnovich 1865, 125).

Цели, причины и процесс создания Кревской и Люблинской уний рассматривал профессор кафедры всеобщей истории литературы Н. П. Дашкевич (1852–1908). К этому времени, ещё с конца 1860-х гг. в отечественной науке получила определённое распространение концепция автора монографии «Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей» одесского историка М. П. Смирнова о социальных целях польских творцов Кревской унии. Основные положения этой концепции, хотя и не сославшись на предшественника, повторил в своей работе «Борьба культур и народностей в Литовско-Русском государстве в период династической унии Польши и Литвы» (1884) Н. П. Дашкевич (Dashkevich 1884, № 10, 269–273).

Другим специальным обращением Н. П. Дашкевича к истории внешней политики Польши стал очерк «Люблинская уния и её последствия» (1885). В отличие от Г. Ф. Карпова, считавшего, что укрепление польско-литовского союза было связано, главным образом, с мощным давлением со стороны Московского государства, Н. П. Дашкевич не придавал существенного значения русскому фактору. Исключение будет сделано впоследствии лишь для политики Ивана Грозного (Dashkevich 1885, 2). Главными причинами инкорпорации 1569 г. учёный считал не только «насильственность мер, которыми была проведена уния» (Dashkevich 1885, 14), но и интерес к польским привилегиям литовских городов и особенно литовского дворянства, готового «ради шляхетских вольностей пожертвовать самостоятельностью родной страны» (Dashkevich 1885, 4).

Особое, историко-правовое, направление в отечественной полонистике в рассматриваемый период представлял известный киевский учёный, профессор кафедры истории русского права М. Ф. Владимирский-Буданов (1838–1916). Изучая правовые институты различных народов, учёный рассматривал и столь важный вопрос как их взаимное влияние. Тем самым, данные обращения вполне вписывались в историю международных отношений, хотя и не всегда чётко отражали особенности западного вектора внешней политики Польши. До М. Ф. Владимирского-Буданова в Украине публикацией и изучением памятников литовского и польского права занимался ещё И. Н. Данилович, который исходил «из мысли о единстве изначальных правовых институтов у всех славянских народов» (Slavyanovedenie 1988, 150). На значение «особенного права», например права Магдебургского, которое «города занимали один у другого», обращал внимание современник И. Н. Даниловича С. Н. Орнатский (Ornatskij 1840, 47). Однако в своей речи «Об отношении между общим и частным в законодательстве и законоведении» (1836) он лишь коснулся значения этого права в истории польских городов (Ornatskij 1840, 48). Изучение правовых памятников в Польше М. Ф. Владимирским-Будановым было гораздо более масштабным. Этому он посвятил магистерскую диссертацию «Немецкое право в Польше и Литве» (1868).

Хотя данная диссертация стала первым в общероссийской историографии опытом подобного масштабного обобщения, она вписывалась в официальную доктрину нежизнеспособности Речи Посполитой. М. Ф. Владимирский-Буданов выбрал для освещения этой нежизнеспособности принципиально новый объект исследования – влияние немецкого права «на так называемое государственное право и социальный быт Польши и Литвы» (Vladimirskij-Budanov 1868, № 8, 473). Иными были и хронологические рамки. Если в большинстве работ роковой исторической ошибкой Польши признавали Кревскую, Люблинскую или Брестскую унии, то М. Ф. Владимирский-Буданов начало государственной агонии Польши, по сути, относил ещё к XIII в. Именно тогда, с XIII до конца XIV в., «немецкое право распространилось по всем областям, населённым польскими племенами, с различными, впрочем, последствиями в разных областях» (Vladimirskij-Budanov 1868, 468–469).

Учёным была представлена подробнейшая характеристика важнейших правовых и государственных институтов. Объектами его исследования являлись: сфера действия немецкого права, княжеская власть по немецкому праву, особенности налоговой системы, судебное и административное устройство, отношение польских землевладельцев к колонистам, права городов и т.д.

Одним из важнейших вопросов для М. Ф. Владимирского-Буданова стало исследование княжеской власти (*ius ducale*) по немецкому праву. Само это право, по мнению автора, начиналось в польских землях с жалованных княжеских или королевских грамот. В то же время учёный верно подчеркнул разницу между грамотами на немецкое право и просто жалованными грамотами, хотя и признавал привилегии, содержащиеся в них, характерной особенностью немецкого права. «Привилегии эти, как исключение, могли возникнуть и без немецкого права, – указывал М. Ф. Владимирский-Буданов, – но всеобщим распространением их в областях польских и литовских, и крайнею широтою их объёма Польша обязана немецкому праву» (Vladimirskij-Budanov 1868, 475). Таким образом, рост важнейших привилегий землевладельцев (права на подати, повинности, регалии, права судебной и административной власти) должны были, по мысли автора, неизбежно усилить в Польше влияние шляхты и духовенства и ослабить центральную власть (Vladimirskij-Budanov 1868, 481).

М. Ф. Владимирский-Буданов показал, что быстрее всего немецкое право распространилось в Силезии, медленнее – в собственно польских землях. Отрицательные последствия введения немецкого права М. Ф. Владимирский-Буданов усматривал не только в новых отношениях в деревне, но и в городе, постепенно приходящим в упадок. По жалованиям по магдебургскому праву, – полагал он, – «город совершенно выделялся из сферы действия общих государственных законов». При этом само «муниципальное законодательство оставалось в Польше неподвижным от XIII до XVIII века» (Vladimirskij-Budanov 1868, 759), городское сословие «не выработало (и не могло выработать) общих сеймов, подобных шляхетским» (Vladimirskij-Budanov 1868, 766), а «муниципальное право лишило жителей городов политических и гражданских прав в государстве: каждое из прав, дарованных им, в крайнем последствии своём приводило к бесправию» (Vladimirskij-Budanov 1868, 780). Право внутреннего самоуправления и самостоятельный суд в городах, как доказывал учёный, были куплены «ценой лишения политических прав» (Vladimirskij-Budanov 1868, 780). Впоследствии тезис о губительном характере для городов Польши и Украины немецкого права получит в общероссийской исторической науке широкое распространение (Матуш 1996, 35). В современной же польской медиевистике хотя и содержится критика некоторых последствий немецкой колонизации, тем не менее указывается: правящая элита воспринимала её как цену «неминуемой интеграции в западноевропейский мир» (Klochovskij 2005, 58).

Преобладание в отечественной историографии сюжетов, раскрывающих самые кризисные этапы польской истории, вполне очевидно. На фоне этих исследований несколько особняком стояла магистерская диссертация И. А. Линниченко «Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст.» (1884). Доведённая в первой части до конца XII в., она и хронологически, и по своему содержанию не вписывалась в традиционную проблематику отечественной полонистики, представители которой в данном направлении либо ограничивались выяснением некоторых частных вопросов периода, либо сосредотачивались на изучении его отдельных источников (Vrublevskij 1878).

Источниками, разбору которых И. А. Линниченко посвятил целую главу, послужили сочинения и хроники Титмара Мерзебургского, Галла Анонима, Винценция Кадлубка, Яна Длугоша, Венгерско-Польская хроника, Киевская летопись, свод Сильвестра и др. Первым в общероссийской науке И. А. Линниченко рассмотрел польско-латинские анналы. Было обращено внимание на измышления их авторов, продиктованные национальным тщеславием, и на искажение древнейших польских хроник во время переписки в XIII–XIV вв. На тенденциозность этих источников указывали отечественные (Vrublevskij 1878, 42) и некоторые польские исследователи (Bielowski 1850), в то время как подчеркнутая И. А. Линниченко достоверность и объективность русских летописей не подвергались сомнению в отечественной историографии (Bestuzhev-Ryumin 1868). Однако учёный всё же ограничил круг привлечённых немецких источников. Он использовал лишь хронику Титмара Мерзебургского (Linnichenko 1884, 2). Между тем, в медиевистике неоднократно

подчёркивалось особое значение других немецких источников для исследования польско-русских отношений X–XII вв. (Sverdlov 1972, 145).

Направленность и специфика документального материала во многом предопределила то, что наиболее подробно И. А. Линниченко описал политические отношения Руси и Польши. Важное значение в них он придавал брачным союзам между правящими лицами в средневековой Европе (Linnichenko 1884, 36). По его мнению, юридическая неотчуждённость русских земель существенно понижала политическое значение княжеских русско-польских браков (Linnichenko 1884, 37–38), а инициатива брачных союзов шла чаще из Польши на Русь, чем наоборот (Linnichenko 1884, 40). Этот важнейший вывод целиком соответствует данным источников. К примеру, Галл Аноним сообщает, что Болеслав Храбрый начал войну с Русью из-за отказа князя Ярослава выдать за Болеслава свою сестру (Gall Anonim 1961, I, 7, 35).

Помимо княжеских браков И. А. Линниченко остановился и на браках самого польского и русского населения, однако центральное место он отвёл всё же бракам княжеских фамилий как фактору, сдерживающему враждебность двух государств (Linnichenko 1884, 39). В целом такой подход к значению брачных союзов был характерен не только для дореволюционной отечественной науки (Malyshevskij 1888, 142). Значение русско-польских княжеских браков не отрицали впоследствии В. Д. Королюк (Korolyuk 1964, 231, 329) и В. Т. Пашуто (Pashuto 1968, 48), однако их изучению не уделялось (и не уделяется в настоящее время) должного внимания. В связи с этим монография И. А. Линниченко и по сей день остаётся наиболее полным освещением указанной проблемы.

Несомненно, И. А. Линниченко стоял у истоков научной разработки и собственно политических отношений между Русью и Польшей IX–XII вв. Однако в фундаментальных трудах последних десятилетий, авторы которых, так или иначе, касались русско-польских политических связей в средние века, его фамилия упоминается редко и в контексте изучения некоторых частных проблем (Golovko 1988, 23, 68; Korolyuk 1964, 7). В. Д. Королюк даже ошибочно утверждал, что её представители, в числе которых называл и И. А. Линниченко, стремились показать исконность русско-польской вражды (Korolyuk 1964, 75). В действительности, в полном соответствии с данными источников (Długosz 1867, t. 1, II, 150, 169–173), И. А. Линниченко выделял целые периоды как взаимного сближения, так и взаимных распрей русских и польских князей, а его концепцию о том, что лишь с конца XII в., вследствие ослабления Галицко-Волынского княжества, начинается её длительная борьба против агрессивных притязаний Польши (Linnichenko 1884, 170), не оспорил пока ни один современный исследователь.

Укажем в связи с этим и на явно ошибочное высказывание М. Б. Свердлова, утверждавшего, что для дореволюционной отечественной историографии было характерно «сводить историю польско-русских отношений к истории войн или истории династических союзов» (Sverdlov 1972, 144). Между тем, другим формам отношений между двумя государствами – экономическим, культурным и религиозным – И. А. Линниченко посвятил целую главу. Её небольшой объём автор объяснял трудностями источниковедческого характера (Linnichenko 1884, 175). Но именно эта глава монографии несёт на себе отпечаток некоторой тенденциозности, прежде всего, стремления доказать даже при отсутствии серьёзных источников, что Русь не только не подвергалась культурному влиянию Польши, как страна более культурная, но и сама влияла на Польшу в торговле, промышленности, архитектуре, живописи и чеканке монеты, являясь посредницей между ней и Византией (Linnichenko 1884, 191, 212). При этом И. А. Линниченко считал Польшу лишь транзитным пунктом в русской торговле с Западной Европой, а культурное превосходство Руси объяснял главным образом её оживлёнными связями с наиболее культурным из государств того времени – Византией (Linnichenko 1884, 193–194, 214). Хотя эти выводы И. А. Линниченко и не могут считаться полностью доказанными автором, правильность некоторых из них была подтверждена век спустя археологическими находками (Rogov 1972, 165, 174).

Монография И. А. Линниченко стала, таким образом, первой серьёзной попыткой обобщить целый комплекс отношений, сложившихся в IX–XII вв. между Польшей и Русью. Она заложила основу не только для последующих исследований в данном направлении, но и, отчасти, способствовала преодолению антипольских тенденций в официальной русской историографии, усилению интереса к истории Польши.

Внешняя политика Польши 70–80-х годов XVI в. стала предметом исследования приват-доцента Университета Св. Владимира В. В. Новодворского (1861–1923). В его очерке «Польша, Швеция и Дания в царствование польского короля Стефана Батория» была затронута проблема международных отношений по балтийскому вопросу второй половины XVI в. Обращение учёного к данному сюжету было продолжением темы его магистерской диссертации «Борьба за Ливонию между Москвой и Речью Посполитою (1570–1582)», подготовленной им в Санкт-Петербурге.

Царствование Стефана Батория было практически не исследовано не только в отечественной (Forsten 1893), но и в польской историографии (Zakrzewski 1881). Что же касается отношений польского короля к Швеции, то этот вопрос, как указывал сам В. В. Новодворский, никогда не затрагивался в исторической науке (Novodvorskiĭ 1910, 1).

История дипломатических отношений Польши, Швеции и Дании в указанное десятилетие В. В. Новодворский рассматривал как один из эпизодов в истории борьбы государств северной и восточной Европы из-за господства на Балтийском море (Novodvorskiĭ 1910, 3). В связи с этим центральной проблемой очерка являлся вопрос о характере этой борьбы. Но если общий вывод автора о том, что причиной международных столкновений на Балтике стало давление со стороны России, в настоящее время является уже хрестоматийным (Florya 1978, 286–287; Gerovskij 1977, 138), то его попытки наполнить эту борьбу преимущественно конфессиональным содержанием, противоречат целому ряду его же собственных выводов. Так, например, утверждая, что межконфессиональные противоречия имели в этих столкновениях ещё большее значение, чем политические (Novodvorskiĭ 1910, 3), В. В. Новодворский ниже указывал на общность политических интересов католической Польши и протестантской Швеции, ведущих совместную борьбу против Ивана Грозного (Novodvorskiĭ 1910, 9). Между тем именно в это время римско-католическая курия, как указывал учёный, строила планы восстановления католичества в протестантской Швеции, окончившиеся полным провалом (Novodvorskiĭ 1910, 8, 22). В связи с этим, главный тезис В. В. Новодворского о конфессиональном характере борьбы за Балтику, на наш взгляд, является недоказанным. Хотя позднее в историографии признавалось, что соперничество между реформацией и католицизмом наложило необычайно сильный отпечаток на политическую жизнь Речи Посполитой второй половины XVI в. (Gerovskij 1977, 137), а борьба за Балтику изображается как одна из существенных проблем её истории в позднесредневековую эпоху (Biskup 1977, 168), на первое место в этой борьбе всё же ставятся политические и экономические интересы.

Таким образом, Университет Св. Владимира с полным основанием может считаться одним из главных научных центров изучения истории Польши в Российской империи. Проявление интереса к польскому прошлому здесь в большинстве случаев было связано с обращениями к отечественной тематике, к истории польско-русских и польско-украинских отношений. Как и большинство представителей дореволюционной отечественной полонистики, киевские исследователи осуществляли поиск доказательств нежизнеспособности средневекового Польского государства, оправдывали последующую утрату им независимости вследствие, главным образом, агрессивной внешней политики на востоке и последствий польско-литовских уний. Наряду с отдельными обращениями к средневековой истории Польши М. А. Максимовича, Н. Д. Иванишева, Н. Д. Дашкевича, В. В. Новодворского, наиболее фундаментальными исследованиями по данной теме в рассматриваемый период стали монографии – М. Ф. Владимирского-Буданова о распространении немецкого права в Польше и И. А. Линниченко, посвящённая изучению целого комплекса польско-русских связей в IX–XII вв. в сфере внешней политики, экономики, культуры.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Bestuzhev-Ryumin, K. 1868. O sostave russkikh letopisej do konca XIV v. [On the composition of Russian chronicles until the end of the 14th century]. St. Petersburg: typography A. Tranchel, V, 535 s. (In Russian).
- Бестужев-Рюмин, К. 1968. О составе русских летописей до конца XIV века. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, V, 535 с.

Bielowski, O. 1850. Wstep krytyczny do dziejow Polski [Critical introduction to the history of Poland]. Lwów: Nakl. W. Dzieduszyckiego, 542 s. (In Polish).

Biograficheskij slovar professorov i prepodavatelej universiteta Sv. Vladimira (1834–1884) 1884 [Biographical dictionary of professors and teachers of the University of St. Vladimir (1834–1884)]. Kiev: University Printing House, 323 s. (In Russian).

Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Святого Владимира (1834–1884) 1884. Киев: Типография университета, 323 с.

Biskup, M. 1977. Polsha na Baltijskom more v XVI v. [Poland on the Baltic Sea in the 16th century]. *Voprosy istorii*, No. 12, s. 168–181. (In Russian).

Бискуп, М. Польша на Балтийском море в XVI в. *Вопросы истории*, 1977, № 12, с. 168–181.

Dahnovich, S. 1865. Iezuit Antonij Possevin [Jesuit Anthony Possevin] *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*, No. 1, s. 103–138; No. 2, s. 229–276; No. 3, s. 373–418; No. 4, s. 506–555. (In Russian).

Дахнович, С. 1865. Иезуит Антоний Поссевин. *Труды Киевской духовной академии*, № 1, с. 103–138; № 2, с. 229–276; № 3, с. 373–418; № 4, с. 506–555.

Dashkevich, N. P. 1884. Borba kultur i narodnostej v Litovsko-Russkom gosudarstve v period dinasticheskoj unii Litvy s Polshoj [The struggle of cultures and nationalities in the Lithuanian-Russian state during the dynastic union of Lithuania with Poland]. *Universitetskie izvestiya*, No. 10, s. 269–316; No. 12, s. 317–330. (In Russian).

Дашкевич, Н. П. 1884. Борьба культур и народностей в Литовско-Русском государстве в период династической унии Литвы с Польшей. *Университетские известия*, № 10, с. 269–316, № 12, с. 317–330.

Dashkevich, N. P. 1885. Lyublinskaya uniya i ejo posledstviya [Union of Lublin and its consequences]. *Universitetskie izvestiya*, No. 1, s. 1–28. (In Russian).

Дашкевич, Н. П. 1885. Люблинская уния и её последствия. *Университетские известия*, № 1, с. 1–28.

Dlugosz, J. 1867–1869. Dzieje Polskie [Polish history]. Kraków: W druk. «Czasu» W. Kirchmayera, Vol. 1, 1867, XI, 519 s.; Vol. 2, 1868, 530, XXIII s.; Vol. 4, 1869, XXIII, 678 s. (In Polish).

Dybkovskaya, A., Zharyn, M., Zharyn, Ya. 1995. Istoriya Polshi s drevnejshih vremyon do nashih dnei [History of Poland from ancient times to the present day]. Warsaw: PVN, 380 s. (In Russian).

Дыбковская, А., Жарын, М., Жарын, Я. 1995. История Польши с древнейших времён до наших дней. Варшава: ПВН, 380 с.

Florya, B. N. 1978. Russko-polskie otnosheniya i politicheskoe razvitiye Vostochnoj Evropy vo vtoroj polovine XVI – nachale XVII veka [Russian-Polish relations and the political development of Eastern Europe in the second half of the 16th – beginning of the 17th century.]. Moskva: Publishing House «Science», 303 s. (In Russian).

Флорья, Б. Н. 1978. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII века. Москва: Изд-во «Наука», 303 с.

Florya, B. N. 2004. U istokov polsko-ukrainskogo konflikta [At the origins of the Polish-Ukrainian conflict]. *Slavyanovedenie*, No. 4, s. 28–34. (In Russian).

Флорья, Б. Н. 2004. У истоков польско-украинского конфликта. *Славяноведение*, № 4, с. 28–34.

Forsten, G. V. 1893. Baltijskij vopros v XVI i XVII stoletiyah (1544–1648) [The Baltic Question in the 16th and 17th Centuries (1544–1648)]. St. Petersburg: Typography of V. S. Balashev and Co, Vol. 1, XV, 717 s. (In Russian).

Форстен, Г. В. 1893. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648). Санкт-Петербург. Тип. В. С. Балашева и К^о, том 1, XV, 717 с.

Gall Anonim 1961. Hronika i deyaniya knyazej ili pravitelej polskih [Chronicle and acts of princes or rulers of Poland]. Moskva: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 171 s. (In Russian).

Галл Аноним 1961. Хроника и деяния князей или правителей польских. Москва: Издательство Академии наук СССР, 171 с.

Gerovskij, Yu. A. 1977. Polsha sredi evropejskih gosudarstv [Poland among European states]. *Voprosy istorii*, No. 12, s. 135–147. (In Russian).

Геровский, Ю. А. 1977. Польша среди европейских государств. *Вопросы истории*, № 12, с. 135–147.

Golovko, A. B. 1988. Drevnyaya Rus i Polsha v politicheskikh vzaimootnosheniyah X – pervoj treti XIII veka [Ancient Russia and Poland in political relations of the 10th – the first third of the 13th century]. Kiev: Scientific Thought Publishing House, 136 s. (In Russian).

Головко, А. Б. 1988. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII века. Киев: Наукова думка, 136 с.

Ivanishev, N. D. 1876. Svedeniya o nachale unii, izvlechyonnye iz aktov Kievskogo centralnogo arhiva [Information about the beginning of the union, extracted from the acts of the Kiev Central Archive]. *Sochineniya N. D. Ivanisheva, izdannye izhdiveniem universiteta Svyatogo Vladimira*. Kiev, s. 299–369. (In Russian).

Иванишев, Н. Д. 1876. Сведения о начале унии, извлечённые из актов Киевского центрального архива. *Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением университета Святого Владимира*. Киев, с. 299–369.

Klochovskij, Ye. 2005. Istorija Polshi do kincya XV stolit'ya [History of Poland until the end of the 15th century]. Lyublin: Tovarištvo Institutu Centralno-Shidnoyi Yevropi, 237 s. (In Ukrainian).
Клочовський, Є. Історія Польщі до кінця XV століття. Люблін: Товариство Інституту Центрально-Східної Європи, 237 с.

Kopylov, S. A. 2005. Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.) [Problems of the history of the Slavic peoples in the historical thought of Ukraine (last third of 17th – beginning of 20th century)]. Kamianets-Podilskyi: Oіum, 464 s. (In Ukrainian).
Копилов, С. А. 2005. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіум, 464 с.

Korolyuk, V. D. 1964. Zapadnye slavyane i Kievskaya Rus [Western Slavs and Kievan Rus]. Moskva: Publishing House «Science», 383 s. (In Russian).

Королюк, В. Д. 1964. Западные славяне и Киевская Русь. Москва: Наука, 383 с.

Lyman, S. I. 2002. Vysvitlennia serednovichnoi istorii Polshchi u pratsiakh slavistiv Ukrainy kintsia XIX – pochatku XX st. [Development of the medieval history of Poland in the writings of Slavic writers of Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, Uzhhorod, ser. «Istorii», issue 6, s. 66–71. (In Ukrainian).

Лиман, С. І. 2002. Висвітлення середньовічної історії Польщі у працях славістів України кінця XIX – початку XX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, сер.: «Історія», вип. 6, с. 66–71.

Lyman, S. I. 2007. Istoriiia serednovichnoi Polshchi v doslidzhenniakh uchenykh ukrainskykh zemel Rosiiskoi imperii v 50–60-kh rokiv XIX stolittia [The History of Medieval Poland in the Studies of Scientists of the Ukrainian Lands of the Russian Empire in the 50-60s of the 19th Century]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*, issue 20, s. 40–49 (In Ukrainian).

Лиман, С. І. 2007. Історія середньовічної Польщі в дослідженнях учених українських земель Російської імперії в 50–60-х років XIX століття. *Вісник Харківської державної академії культури*, вип. 20, с. 40–49.

Liman, S. I. 2009. Idei v latach: Zapad ili Vostok? Srednevekovje v ocenках medievistov Ukrainy (1804 – pervaya polovina 1880-h gg.) [Ideas in armor: West or East? The Middle Ages in the estimates of the Ukrainian medievalists (1804 – the first half of the 1880s)]. Kharkiv: Kharkiv State Academy of Culture, 688 s. (In Russian).

Лиман, С. І. 2009. Идеи в годах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков: Харьковская государственная академия культуры, 688 с.

Lyman, S. I. 2012. Do pytannia pro kontseptsiiu polsko-ruskykh vidnosyn IX–XII stolit u tvorchosti Ivana Andriiovicha Linnichenka (1857–1926) [To the question of concept of the Polish-Russian Relations of the 9th–12th Centuries in the Works of Ivan A. Linnichenko (1857–1926)]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, Kamianets-Podilskii, issue 3, s. 220–228. (In Ukrainian).

Лиман, С. І. 2012. До питання про концепцію польсько-руських відносин IX–XII століть у творчості Івана Андрійовича Лінніченка (1857–1926). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільській, вип. 3, с. 220–228.

Linnichenko, I. A. 1884. Vzaимnye otnosheniya Rusi i Polshi do poloviny XIV st. [Mutual relations of Russia and Poland until half of the 14th century]. Kiev: University Printing House, Part 1. Rus i Polsha do konca XII veka. 240 s. (In Russian).

Линніченко, І. А. 1884. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Киев: Типография университета, 1884. Часть 1. Русь и Польша до конца XII века. 240 с.

Maksimovich, M. 1837. Otkuda idyt Russkaya zemlya [Where does the Russian land come from]. Kiev: University Printing House, 148 s. (In Russian).

Максимович, М. 1837. Откуда идёт Русская земля. Киев: Типография университета, 148 с.

Maksimovich, M. 1857. O prichinah vzaимного ozhestocheniya polyakov i malorossiyan, byvshego v XVII v. (Pismo k M. A. Grabovskomu) [About the reasons for the mutual exasperation of Poles and Little Russians, which was in the 17th century (Letter to M. A. Grabovsky)]. *Russkaya beseda*, Vol. 8, s. 35–61. (In Russian).

Максимович, М. 1857. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиан, бывшего в XVII в. (Письмо к М. А. Грабовскому). *Русская беседа*, том 8, с. 35–61.

Malyshevskij, I. I. 1879. O najdennykh materialah dlya istorii pervykh vremen unii [About materials found for the history of the first times of the union]. *Chteniya v Istoricheskom obshestve Nestora Letopisca*, Vol. 1, s. 265–266. (In Russian).
Мальшевский, И. И. 1879. О найденных материалах для истории первых времён унии. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*, книга 1, с. 265–266.

Malyshevskij, I. I. 1888. O brachnykh soyuzah drevne-russkikh knyazheskikh familij s inostrannymi vladetelnymi domami v Kievskij period nashej istorii (X–XIII veka) [About the marriage unions of ancient Russian princely surnames with foreign sovereign houses in the Kiev period of our history (10th–13th centuries)]. *Chteniya v istoricheskom obshestve Nestora Letopisca*, Vol. 2 (1878–1887), s. 142. (In Russian).

Мальшевский, И. И. 1888. О брачных союзах древне-русских княжеских фамилий с иностранными владельческими домами в Киевский период нашей истории (X–XIII века). *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, книга 2 (1878–1887), с. 142.

Matyiah, V. M. 1996. *Medievistika v Ukraini drugoyi polovini XIX – pochatku XX stolittya: kriza chi progres?* [Medieval Studies in Ukraine in the Second Half of 19th – Early 20th Century: Crisis or Progress?]. Kiev: Institute of History of Ukraine, 58 s. (In Ukrainian).

Матях, В. М. 1996. Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX століття: криза чи прогрес? Київ, Інститут Історії України, 58 с.

Muzychko, O. 2016. *Knyha ta slovo: istoryk I. A. Lynnychenko u kulturnomu ta hromadskomu zhytti Ukrainy kintsia XIX – pershoi chverti XX st.* [Book and word: historian I. A. Lynnychenko in the cultural and public life of Ukraine at the end of the 19th – the first quarter of the 20th century]. Odesa: I. I. Mechnikov Odesa National University, 426 s. (In Ukrainian).

Музичко, О. 2016. Книга та слово: історик І. А. Линниченко у культурному та громадському житті України кінця XIX – першої чверті XX ст. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016, 426 с.

Novodvorskiy, V. V. 1910. *Polsha, Shveciya i Daniya v carstvovanie polskogo korolya Stefana Batoriya* [Poland, Sweden and Denmark during the reign of the Polish King Stephen Batory]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya*, No. 9, s. 1–60. (In Russian).

Новодворский, В. В. 1910. Польша, Швеция и Дания в царствование польского короля Стефана Батория. *Журнал Министерства народного просвещения*, № 9, с. 1–60.

Ornatskiy, S. N. 1840. *Ob otnoshenii mezhdru obshim i chastnym v zakonodatelstve i zakonovedenii* [On the relationship between the general and the private in law and jurisprudence]. *Zapiska i rech, chitannye v torzhestvennom sobranii Universiteta Sv. Vladimira 15 iyulya 1836 goda*. Kiev, s. 13–100. (In Russian).

Орнатский, С. Н. Об отношении между общим и частным в законодательстве и законоведении. *Записка и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 15 июля 1836 г.* Киев, с. 13–100.

Pashuto, V. T. 1968. *Vneshnyaya politika Drevnej Rusi* [Foreign policy of Ancient Russia]. Moskva: Publishing House «Science», 472 s. (In Russian).

Пашуто, В. Т. 1968. Внешняя политика Древней Руси. Москва: Издательство «Наука», 472 с.

Rogov, A. I. 1972. *Kulturnye svyazi vostochnyh i zapadnyh slavyan v rannefeodalnyy period* [Cultural ties of the Eastern and Western Slavs in the early feudal period]. *Issledovaniya po istorii slavyanskih i balkanskih narodov*. Moskva, s. 165–177. (In Russian).

Рогов, А. И. 1972. Культурные связи восточных и западных славян в раннефеодальный период. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва, с. 165–177.

Slavyanovedenie v dorevolucionnoy Rossii. *Izuchenie yuzhnyh i zapadnyh slavyan* [Slavic studies in pre-revolutionary Russia. The study of the southern and western Slavs]. Moskva: Publishing House «Science», 400 s. (In Russian).

Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. Москва: Издательство «Наука», 400 с.

Sverdlov, M. B. 1972. *Izvestiya nemeckih istochnikov o rusko-polskih otnosheniyah konca X – nachala XII vekov* [German sources on Russian-Polish relations of the late 10th – early 12th centuries]. *Issledovaniya po istorii slavyanskih i balkanskih narodov*. Moskva, s. 144–164. (In Russian).

Свердлов, М. Б. 1972. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII веков. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. Москва, с. 144–164.

Vladimirskiy-Budanov, M. F. 1868. *Nemeckoe pravo v Polshe i Litve* [German law in Poland and Lithuania]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya*, No. 8, s. 467–554; No. 9, s. 720–806; No. 11, s. 519–586; No. 12, s. 772–833. (In Russian).

Владимирский-Буданов, М. Ф. 1868. Немецкое право в Польше и Литве. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1868, № 8, с. 467–554; № 9, с. 720–806; № 11, с. 519–586; № 12, с. 772–833.

Vrublevskiy 1878. *Svedeniya o Rusi, vstrechayushiesya v hronike polskogo letopisca Martina Galla* [Information about Russia found in the chronicle of the Polish chronicler Martin Gall]. *Universitetskie izvestiya*, No. 9, s. 41–58. (In Russian).

Врублевский 1878. Сведения о Руси, встречающиеся в хронике польского летописца Мартина Галла. *Университетские известия*, № 9, с. 41–58.

Zakrzewski, W. 1887. *Stefan Batory. Przegląd history jego panowania i program dalszych nad nią badań* [Stefan Batory. A review of the history of his reign and a program of further research on it]. Kraków: AU, 186 s. (In Polish).

Статья поступила в редакцию 10.02.2020 г.

ИНТЕРНАЦИОНАЛНА ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА МАРИН ДРИНОВ

Надежда Николова

доктор на филологическите науки, главен асистент, Секция за етнолингвистика,
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките,
„Шипченски проход“ № 52, бл. 17, София, България,
nvnikolova@abv.bg, ORCID 0000-0002-1076-7964

През епохата на Възраждането с бързото развитие на националното самосъзнание и борбата за духовно и политическо освобождение се увеличава броят на научните публикации. Създават се благоприятни условия за езиково взаимодействие, за обособяване на един фонд от думи, които имат международна употреба. Интернационализмите обогатяват общия речников състав на европейските езици и се явяват първичното ядро за възможна бъдеща лексикална унификация на езиците.

Марин Дринов е един от първите български учени, който продължава и обогатява възрожденската традиция, като разработва на научна основа проблемите на книжовния език.

В доклада се анализира интернационалната лексика в произведенията на Марин Дринов. При справка с Възрожденския архив установяваме, че Марин Дринов пръв сред своите съвременници употребява редица думи от интернационалната лексика като генезис, графика, интерпункция, реставрация, стратегия и др. Той има заслуги за творческото обогатяване на интернационалната лексика, като много думи от лексикалната система на езика придобиват нова оценъчност, окраска, ново политическо съдържание, нова функционална значимост. Лексиката, използвана в научните и публицистичните му съчинения, в преобладаващата си част е от общонародния книжовен фонд на българския език от този период и е показател за динамиката и развитието на обществено-политическата лексика, която е съществена негова съставка. Изследването на интернационализмите в произведенията на Марин Дринов очертава неговата практическа заслуга за градивните процеси в устройството на българската лексика, за нейната европеизация и осъвременяване.

Ключови думи: Марин Дринов, интернационализми, интернационална лексика, лексикология, лингвистика.

INTERNATIONAL VOCABULARY IN MARIN DRINOV'S WORKS

Nadezhda Nikolova

Doctor of Philology, Chief Assistant, Section for Ethnolinguistics,
Institute of Bulgarian Language “Prof. L. Andreychin”, Bulgarian Academy of Sciences,
52 “Shipchenski Prohod”, bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria,
nvnikolova@abv.bg, ORCID 0000-0002-1076-7964

During the Bulgarian Revival Period, in a time of increasing national awareness and struggles for political and spiritual liberation, the number of scientific articles is on the increase. Some favourable conditions for language interaction are established, conditions to form a pool of words that can be used internationally. Internationalisms enrich the general vocabulary of European languages and are the primary core, a possible future lexical unification of languages.

Marin Drinov was one of the first Bulgarian scholars to continue and enrich the Revival tradition by developing the problems of the literary language on a scientific basis.

In the article analyses the international vocabulary in Marin Drinov's works. Once a reference to the archive from the Revival Period is made, it can be ascertained that Marin Drinov was the first among his contemporaries to use a number of words that belong to the international vocabulary like genesis, graphics, interpunction, restoration, strategy, etc. He is credited with the creative enrichment of the socio-political vo-

cabulary, as many words from the lexical system of language acquire new shades of meaning, including new political meaning and new functional importance. The vocabulary used in his scientific and literary works is, to a great degree, part of the entire Bulgarian literary fund of that period, and it is an indicator of the dynamics and the development of the socio-political vocabulary that is its main constituent. The analysis of the internationalisms in Marin Drinov's works outlines his practical contribution to the generative processes in the vocabulary of the Bulgarian language, to its Europeanisation and modernization.

Keywords: Marin Drinov, internationalisms, international vocabulary, lexicology, linguistics.

Политическите, икономическите и културните връзки през епохата на Възраждането поставят на преден план преодоляването на средновековната затвореност на народите в рамките на Османската империя и оживяването на процесите на културна и езикова интерференция. Това води до обогатяване на речниковия състав, бързо попълвайки го с нови пластове лексика, която да удовлетворява постоянно разширяващите се нови обществени сфери. Създават се условия за езиково взаимодействие, за обособяване на фонд от думи, които имат международна употреба. През този период „интернационалните лексикални елементи обогатяват общия речников състав на европейските езици“ (Роров 1983, 74).

В науката за езика тези процеси в речниковия състав обикновено се свързват с т.нар. интернационална или международна лексика. Марин Дринов е активна езикова личност, представителна за XIX столетие. Именно тогава тази лексика буквално нахлува в езика на българското градско общество като резултат от навлизането на европейски бит и култура. „Международната културна лексика в България играе ролята на европеизатор и се разпространява главно чрез печатното слово: у нас започват да се внасят редовно западни книги и вестници“ (Videnov 1986, 51).

Думи от интернационалната лексика се срещат в българския книжовен език и през първата половина на XIX в., но масовото им заемане и утвърждаване е характерно за втората половина и още повече през третата четвърт на века. „Главно чрез посредничеството на руски език в речника на българския книжовен език навлизат множество думи от френски, немски и английски език, принадлежащи към т.нар. международна лексика“ (Georgieva i dr. 1978, 107).

Създават се условия за пряко заемане на някои думи от съответните западни езици. Сложността на пътищата за възникване и изменение на интернационализмите се обуславя от взаимодействието на вътрешноезиковите и междуезиковите фактори, които нерядко водят към полигенезиса на интернационализмите, към явления на множественост на етимологическите и историческите източници.

През третата четвърт на XIX в. българската наука и култура се стремят по нов начин да регулират международните си контакти, от които до голяма степен зависят темповете на духовната промяна. Погледът на българите е обърнат към Европа – поредния център на цивилизацията, предложил принципно нов модел на социално, обществено и културно развитие на човешкото общество. Динамична роля играят културните взаимоотношения и контакти на българската възрожденска култура с европейските народи, която непосредствено се реализира чрез образование, т.е. чрез подготовка на българската интелигенция в чуждите колежи, университети и академии. Значителен брой българи са учили в Русия и в Европа.

Марин Дринов е един от най-ярките представители на българската възрожденска интелигенция, за която М. Виденов пише: „Нашата възрожденска интелигенция прави всичко възможно за европеизацията на България. В областта на езика това се проявява в отваряне на вратите за общоевропейския лексикален пласт, наричан още международна лексика“ (Videnov 1986, 17).

В нашето интерпретиране няма разлика при формулиране на термините **международна лексика** и **интернационална лексика**, въпреки че някои изследователи разграничават тези понятия.

А. Павлова в статията „Относно някои терминологични проблеми при изследването на интернационалната лексика“ разглежда въпроса за дефинирането на термина „интернационализъм“, или „международна дума“, който е основен при проучването на интернационалната лексика. Чрез последователен анализ на кръг от структурно-семантични

проблеми се извеждат основните черти на търсената дефиниция. Нейното определение на термина „интернационализъм“ е: „лексема, интегрирана в лексикалната система на не по-малко от три близкородствени езика, разпознавана в тези езици, поради наличие на регулярни фонетични съответствия и сходства в основата или корена, при която при съпоставка на значенията на междуезиково ниво се установява семантична съотносителност по линия на най-малко едно от тях“ (Pavlova 1989, 94).

Под „интернационализъм“^{*} разбираме думи, съвпадащи по външната си форма (пълно или частично) и назоваващи предмети, ситуация и понятия от международен характер от областта на науката, политиката, културата, изкуството и др., и функциониращи в различни, преди всичко неродствени езици.

Както сочат редица изследвания в славянски и европейски езици, включително и на български език, интернационалната лексика до голяма степен е основата на обществено-политическата лексика. Интернационалната лексика се състои от думи, близки по форма, които се употребяват паралелно с едно и също значение в много родствени и неродствени езици и се интегрират в определена езикова система, приспособявайки се към фонетичните, морфологичните и граматичните закони на заемащия ги език. „Процесът на интернационализация е с изключителна важност – според някои изследователи той определя до голяма степен динамиката на съвременните славянски и в по-широк план въобще на европейските езици“ (Gushmit 1998, 9).

Тенденцията към интернационализация активизира книжовните езици. Интернационализацията на речниковия състав допринася за обогатяването и по-голямата диференциация на изразните средства в езика. За универсална, обща черта на езиците може да се приеме, че интернационализацията засяга преди всичко специализираната научна сфера. Като следствие от тематичната дистрибуция на интернационализмите, често чуждата по произход дума се възприема като маркирана с по-висока престижност и поради това се предпочита в официалните изказвания на интелектуалните съсловия. „Този факт е един от аспектите на социолингвистичния проблем за определяне на връзката между език (езикова динамика) и обществено мнение“ (Videnov 1997, 7).

Формата, с която попада заетата дума във възрожденския книжовен език, до голяма степен зависи от пътищата на проникването ѝ (пряко – направо от езика посредник). Поради това имаме основание да мислим, че „интернационалната и чуждата лексика навлизат в българския език не само посредством руски, но и чрез непосредствен контакт на нашата периодика с чуждата публицистика“ (Pорова 1964, 328).

Лексикалният материал, ексцерпиран от текстовете на Марин Дринов, дава възможност интернационалните думи да бъдат интерпретирани на няколко равнища в зависимост от степента на тяхното приспособяване към установената сред българите езикова практика и към изграждащите се норми на българския език: фонетично, морфологично и семантично.

През третата четвърт на XIX в. процесите на заемане са особено активни и динамични, поради което обикновено съществуват няколко фонетични варианта на една и съща интернационална дума, често носещи информация за езика посредник.

1. Фонетично адаптиране

В произведенията на Марин Дринов се привежда звуковата форма на заемките към основните фонетични закономерности в българския език.

В международната лексика фонетичният признак **h** (слабо **x**) > **г** се наблюдава в исторически план много широко през епохата на Възраждането и първите десетилетия след Освобождението, например:

Въ една от тѣжъ, записана в Тапезунтъ, един страшенъ и славен герой Ксантинъ учи сина си Василия да ходи свободно, където ще, само да не ходи на мжднитокъ и при една круша що расла край тоя токъ (Съч. II. 504).

^{*} Интернационализмите са ексцерпирани и нормализирани на съвременен български език от Дринов, М. Съчинения. Под ред. на В. Н. Златарски. Т. I. София, 1909; Т. II, 1911; Т. III, 1915.

В произведенията на М. Дринов се среща само един вариант – *герой*, докато в други книжовни практики през този период наблюдаваме два варианта – *герой* и *херой*. Формата *херой* е остаряла, а *герой* и нейните производни са утвърдени в книжовната практика.

М. Дринов появява стремеж да остане верен на изговора на думите в езика, от който те се заемат. Под влияние на руски език той употребява *республика* вместо *рeпублика*, например:

„Около това вржме и венецианската республика отвори война на Турция“ (Съч. II. 306).

М. Дринов предпочита фонетичния вариант на думата *музей* вместо архаичния *музеум*, например:

Този пък пржпись е найдень между Велинови ржкописи и сега се намира въ библиотеката на Московский музей (Съч. I. 118).

При направената справка с лексикалните картотеки се доказва, че в езиковата практика на епохата през третата четвърт на XIX в. предпочитан и преобладаващ е вариантът *музей*, въпреки че се срещат и отделни употреби и на *музеум*.

Това, че М. Дринов предпочита по-новата форма, доказва неговото активно отношение при заемането на международна лексика. Той прави избор с оглед новоформиращия се български книжовен език. Като национална езикова личност, М. Дринов винаги е ръководен от идеята за книжовен език, изграден на демократичен принцип.

Под влияние на френския език в трудовете на М. Дринов са употребени имена на **-изм** без епентетично **ъ**, регламентирани и в руската фонетико-правописна практика. Тези имена се срещат в периодичния печат в публикации на неговите съвременници през третата четвърт на XIX в., например:

Причинтж, по които католицизмъ се изгубилъ въ чехската земя, писано въ 16-й вжкъ (Съч. I. 94);

Лезуитетж проповждвѣтъ, чи заедно съ католицизмът жцѣтъ ни отвор «тъ умственитж очи, щѣтъ да ни дадѣтъ образованіе; изъ това излази, читѣтъ ако жеде съ считатѣ много учени (Съч. III. 5).

Друга важна особеност, свързана със звука **ъ**, е липсата на фонетично адаптиране на съществителни имена като **театръ**, **министръ** (без вмъкнат еров вокал между шумова и сонорна съгласна), сравни:

Истина е, че десетъ дена пржди извъриването на изборитж тогавашний министръ на вѣтржшните джла уничтожи тоя списъкъ като незаконенъ и го замжни с новъ, уж исправенъ списъкъ (Съч. III. 162);

Послж съ даде въ чешкия лжтень театрѣ оратор і умъ (музикално пжнїегласно и инструментално) (Съч. III. 19).

Срещат се и варианти, когато има вмъкнат еров вокал между шумова и сонорна съгласна, но те са сравнително по-малко, например:

И тая агитация можеше да постигне своята цжлъ, ако знаменитият тогавашенъ воененъ министрѣ графъ Д. А. Милютинъ не поддържаше Императорския Комисарѣ въ една много тежка за него минута (Съч. III. 167).

В трудовете на М. Дринов се забелязват колебания в употребата на различни фонетични варианти на думата **дипломация**, например:

Причинитж на тая пагубна на южното словжнство, особено за българетж въ посока на руската дипломатия съ различни (Съч. III. 447).

Сравни:

Работата дойде обаче до Берлинский конгресъ, на който руската дипломация се яви отстъпчива (Съч. III. 488).

Борбата между различните фонетични варианти завършва с настаняването на един от тях, което подсказва тенденциите на транскрипция на думите от чужд произход в книжовноезиковата практика.

Марин Дринов, верен на своя филологически усет и на демократическите си възгледи и принципи, следва общите тенденции на езиковата практика на своята съвременност.

2. Морфологично адаптиране

Грамматичната адаптация на заемките в българския език е процес, при който те се подчиняват на морфологичните закони и норми на българския книжовен език и получават граматичните признаци род, число, определеност.

В българския език родът на преобладаваща част от заимстваните думи по правило се определя от техния завършек в момента на приемането им в съответствие със силните родови модели на домашните съществителни имена. В съответствие с това съществителните на съгласен звук преминават към мъжки род: *архив* (Съч. I. 73) *от* *лат. archivum*, *капитал* (Съч. III. 154) *от* *лат. capitalis*, *дипломат* (Съч. III. 242) *от* *фр. diplomate*; които завършват на -а към женски род: *академия* (Съч. I. 266) *от* *лат. academia*, *пропаганда* (Съч. II. 133) *от* *лат. propaganda*, *критика* (Съч. II. 297) *от* *гр. κρίτική*; съществителните от -о или -е: *копие* (Съч. II. 263) *от* *лат. copia* се оформят като съществителни от среден род.

Много от тези съществителни имена навлизат в нашия език посредством руски или някой западен език. В резултат на различните формални модификации, които думата приема на българска почва, се появяват вариантите *метод* – *метода*, *флот* – *флота* и др. За една част думи от чужд произход родът се колебае между мъжки и женски. Марин Дринов употребява вариантите от женски род като *метода* (Съч. II. 266) и *флота* (Съч. I. 77).

Адаптацията на думите от чужд произход в българския език е процес с двупосочен характер – от една страна, заемките имат склонност да запазват своя формален звуков облик и в зависимост от него да се приобщават към съответния български граматически род, а от друга страна, действа противоположна тенденция за логическо изразяване на думите по род, т.е. приемане на рода, съответен на рода на думата в езика източник. Тези процеси се наблюдават в книжовноезиковата практика на Марин Дринов.

Словообразователните форми на интернационализмите в българския език са насочени към адаптацията на думите от чужд произход в българската морфологична система. Съществителните имена от интернационалната лексика на Марин Дринов получават форми за множествено число, съобразени с практиката на книжовниците от епохата.

Едносричните думи като *щат*, *акт* получават окончание -ове, *щатове* (Съч. III. 155); *актове* (Съч. III. 289), а многосричните – окончание -и. Например: *деспоти* (Съч. I. 80); *инспектори* (Съч. III. 153); *коректори* (Съч. II. 2); *официри* (Съч. II. 535); *филолози* (Съч. III. 226) и др.

Характерна особеност в научните и публицистичните произведения на М. Дринов е употребата и на граматични форми за множествено число с окончание -е като *философе* (Съч. III. 205), *общинаре* (Съч. III. 156). Наблюдават се колебания при използването на вариантите, например: *изследователи* (Съч. III. 803) и *изследователе* (Съч. III. 246).

В лексикалните картотеки тази форма е представена в книжовната практика на различни възрожденски автори. Често колебанията между употребата на двете форми за множествено число -и и -е са не само в текстовете на един и същ книжовник, но и в рамките на един и същ текст. В това отношение М. Дринов не прави изключение.

Категорията *определеност* в езика на XIX в. се изразява традиционно с изписване на старите кратки форми на показателното местоимение след думата. Колебанията са предимно в това, че в някои текстове членната форма се изписва след кратко тире, а в други – слято. Трябва да подчертаем, че няма никаква последователност при членуването, която да произтича от синтактичната позиция на думите в изречението – дали са подлог, или допълнение.

Членуването на интернационализмите в трудовете на М. Дринов е съобразено с рода, например:

При съществителни имена от м.р. ед.ч. е **-тъ**

Авторъ (Съч. III. 475) – *авторътъ* (Съч. III. 501)
Директоръ (Съч. II. 429) – *директорътъ* (Съч. I. 97).

При съществителни имена от ж.р. ед.ч. е **-та**

религия (Съч. I. 130) – *религията* (Съч. I. 14)
редакция (Съч. II. 105) – *редакцията* (Съч. II. 153)
политика (Съч. I. 218) – *политиката* (Съч. I. 308).

При съществителните имена от ср.р. ед.ч. е **-то**

копие (Съч. I. 263) – *копието* (Съч. II. 281).

При съществителни имена за мн.ч. е **-тѣ**

депутати (Съч. III. 421) – *депутатитѣ* (Съч. III. 411)
преводачи (Съч. II. 215) – *преводачитѣ* (Съч. II. 115)
куриери (Съч. II. 121) – *куриеритѣ* (Съч. II. 109).

3. Семантично адаптиране

Заемките през третата четвърт на XIX в. не само фонетично и морфологично, но и семантично са в процес на адаптация към българската езикова система. В изследванията по езикова контактология напоследък се наблюдава стремеж към преодоляване на недиференцирания подход към отделните етапи в усвояване на думите в системата на езика реципиент.

Най-общо съвременната лингвистика определя семантизацията като дефиниране на значението на думата в определен контекст. Усвояването на заетата дума от лексикалната система на българския език започва с опита да се намери българско съответствие, което най-точно ще разкрие нейната семантика и нейната контекстова употреба.

Публицистът Марин Дринов умело подбира българска дума, която по негова преценка точно предава значението на заетата, например:

идея – *знание* (Съч. III. 228)
религия – *вяра* (Съч. II. 10)
лингвистика – *езикознание* (Съч. I. 261).

Семантиката на някои абстрактни съществителни имена от международната културна лексика е разкрита и чрез логическо определение, когато те принадлежат към терминологичната система на някоя наука, например: *Физиология* – *запознаване с частите на човешкото тяло и с по-главните физиологически процеси* (Съч. III. 113).

Марин Дринов използва заемки, присъщи на научния стил. Това са моносемантични абстрактни съществителни имена като: *автономия* (Съч. I. 578), *коалиция* (Съч. III. 488), *мемоар* (Съч. III. 465), *нация* (Съч. I. 34), *полемика* (Съч. I. 323), *пропаганда* (Съч. II. 133), *реформа* (Съч. III. 143), *трактат* (Съч. III. 158) и др. Семантичната устойчивост на тези лексеми може да се обясни с терминологичния им характер в езика източник и с принадлежността на всяка от тях към някоя тясно специална област.

Тези международни думи могат да бъдат разпределени в групи въз основа на обединяващ семантичен компонент. Абстрактни съществителни имена като *агония* (Съч. II. 321), *идея* (Съч. III. 61), *реформа* (Съч. III. 143) и др. съдържат семантичния компонент „проява“.

Други моносемантични имена съдържат семантичния компонент „особеност“, например: *аудитория* (Съч. II. 121), *нация* (Съч. I. 34) и др. Те се доближават до събирателните съществителни, но се отличават от тях по това, че не означават неразложимо множество.

Само семантиката на абстрактни съществителни имена, с които се назовават различни клонове от човешкото знание, не предполага наличие на множествено число – *минералогия* (Съч. III. 142), *физиология* (Съч. III. 113) и др.

Марин Дринов използва и полисемантични заемки, чийто полисемантизъм е факт в езика източник, например: *акт* (Съч. I. 74), *аттестат* (Съч. III. 131), *дипломация* (Съч. III. 488), *драма* (Съч. III. 503), *идея* (Съч. III. 61), *интерес* (Съч. III. 61), *миссия* (Съч. I. 52), *полемика* (Съч. III. 97), *протокол* (Съч. III. 251) и др.

И тези заемки са претърпели развитие на семантиката на българска почва. Употребата на полисемантичните заемки в научните и публицистични съчинения на Марин Дринов показва, че в случая не може да става механично пренасяне на семантиката от един език върху друг едновременно с лексикалната единица. Всяко от заетите полисемантични абстрактни съществителни имена е оформило полисемантичния си обем на българска почва. Например: *политика*

Пряко значение: 'Наука за управляване на държавата'.

Преносно значение: 'Изкусен начин на действие, по който една държава или някое частно лице се води, за да постигне целта си' (Коджов, 1882).

В произведенията на Марин Дринов абстрактното съществително име *политика* се среща с употреба на преносно значение, например:

При това той често се обръща към онези българи, които се обръщат към чужда политика и не се радват за език български, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се наречат българи (Съч. I. 123).

Полисемантизмът от предаващия език само подпомага този процес, тъй като остава поливалентността като свойство на лексиката. В българския език заемките от този тип бързо се адаптират, употребяват се много често, установяват разнообразни лексикални връзки и съчетания. Например зетото абстрактно съществително *идея* Марин Дринов употребява в следните словосъчетания: *велика идея* (Съч. III. 61), *либерални идеи* (Съч. III. 163) и др.

Широките семантични възможности за лексикално съчетаване създават условия на съществителното *идея* да се употреби като полисемантично. Марин Дринов го използва със значението 'мисъл, понятие, постигнати по пътя на разума, към чието осъществяване се стреми човек', например:

Гърци, цариградски големци, които от преминалото столетие бяха проникнати с известната гръцка – велика идея (Съч. III. 61).

В научните трудове на Марин Дринов често се срещат интернационализми като: *администрация* (Съч. I. 143), *акциз* (Съч. III. 154), *анархия* (Съч. III. 243), *демонстрация* (Съч. II. 135), *империя* (Съч. I. 14), *инструкция* (Съч. III. 76), *интелигенция* (Съч. I. 13), *цивилизация* (Съч. III. 238) и др.

Голяма част от тези международни думи вероятно са заети чрез руски език. Основание за това твърдение ни дава фактът, че Марин Дринов е следвал и живял в Русия. Той е владеел перфектно гръцки, латински, френски, италиански, чешки и др. езици, поради което можем да предложим и друга теза за някои от заемките – че е включил тези заемки направо от езика източник.

При справка с лексикалните картотеки установихме, че думите: *генезис* (Съч. III. 256), *графика* (Съч. II. 445), *интерпункцията* (Съч. II. 26), *реставрациите* (Съч. III. 7), *стратегия* (Съч. III. 125), не са регистрирани при съвременниците на Марин Дринов, което ни дава основание да изкажем предположение, че пръв той ги въвежда в употреба. Например:

графика – в значение 'писменост'

Така съгласно и вситъж други първоначалателъ на новобългарската книжнина: всъжк е писалъ съ такъва графика, на каквато се е училъ, - нъж кои, както е познато, дори съ си служили съ гръцката алфавита (Съч. II. 445).

Марин Дринов използва *интерпункцията* в значение 'пунктуация', като термин от научния стил, например:

Извѣстieto, за което ми рѣчьта, заема съ това писъмо само нъ нколко редовци, които привождатъ, както съ писани во италианскійо ригиналъ без да измѣняватъ на нъщо въ правописанието и въ интерпункцията (Съч. II. 445).

При справка в Немско-български речник (БАН, ИБЕ, 1963 под ред. на Арnaudов, т. I. с. 730) *interpunktion* е посочена със значение 'грам. Поставяне на препинателни знаци'.

генезис – в значение 'произход, зараждане', например:

Освжнъ това натрупаниятъ тукъ отъ него лингвистиченъ материалъ взетъ не само изъ познатите статии на Миклошича, но изъ нжкои други съчинения, а тъй съ що изъ първоначалнитъ изводи отъ IX–XII в. значително правят по-малко заплатено издирванъето генезиса на южнославянскитъ наречия и тжхнитъ взаимни отношения въ най-старитъ прждисторически вржмена (Съч. I. 387).

рестаурациѡтъ – в значение 'възстановяване'

Въ 1814 г. въ вржмето на рестаурациѡтъ папа Пій VII пакъ възобнови иезуитскійтъ орденъ (Съч. III. 7).

Марин Дринов използва думата *стратегия* със значение 'общ план, замисъл в ръководството на дадена дейност, с оглед постигане на крайната цел'.

То заема въ сборника около деветдесет и две страници, състои се от две части и съдържа въ себе си правила и примжри за военното изкуство (стратегия), нравствени наставления и правила как да се влада и обнася человек въ домашний си и общественъ животъ (Съч. III. 125).

От наблюденията на международната културна лексика, употребена в научните и публицистични текстове на Марин Дринов, установяваме, че книжовникът има изключителни заслуги за обогатяването на обществено-политическата лексика със значително количество заемки под влияние на демократическите идеи, които идват от Западна Европа и Русия, и във връзка с многостранната му политическа, обществена и културна дейност. Характерното тук е обстоятелството, че Марин Дринов подчинява лексиката от чужд произход на своята стилна система и употребява точно и прецизно международните думи, които в по-голямата част са научни термини в хуманитарните и обществените науки.

Марин Дринов като национална езикова личност в обществено-политическия и книжовен живот в България има съществен принос за правилното ориентиране на процесите на обогатяване и интелектуализация на българската книжовна лексика с интернационализми по посоката на заемане от по-развитите европейски езици.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Videnov, M. 1986. Norma i rech [Norm and speech]. Sofia. (In Bulgarian).
Виденев, М. 1986. Норма и реч. София.
Videnov, M. 1997. Ezikat i obshstvenoto mnenie [Language and public opinion]. Sofia. (In Bulgarian).
Виденев, М. 1997. Езикът и общественото мнение. София.
Georgieva, E. i dr. 1978. Slavyanski i neslavyanski ezikovi vliyaniya v perioda na oformyane i stabilizirane na savremenniya balgarski knigoven ezik (s ogleed predimno na leksikata) [Slavic and non-Slavic linguistic influences in the period of formation and stabilization of the modern Bulgarian literary language (in view mainly of the vocabulary)]. *Slavic Philology*, Sofia, Vol. 15, pp. 107–120. (In Bulgarian).
Георгиева, Е. и др. 1978. Славянски и неславянски езикови влияния в периода на оформяне и стабилизиране на съвременния български книжовен език (с оглед предимно на лексиката). *Славянска филология*, София, т. 15, с. 107–120.
Gutchmidt, K. 1998. Ponyatiето tendentsiya v Prazhkata lingvistichna shkola i negovoto znenchenie za sinhronnoto izuchavane na slavyanskite ezici [The concept of trend in the Prague Linguistic School and its significance for the synchronous study of Slavic languages]. *Slavica Pragensia ad temearly*. Prague, pp. 97–102. (In Bulgarian).
Гутшмит, К. 1998. Понятието тенденция в Пражката лингвистична школа и Неговото значение за синхронното изучаване на славянските езици. *Slavica Pragensia ad temporanosta*. Praha, с. 97–102.
Drinov, M. 1909. Sachineniia [Works]. Vol. I. Sofia. (In Bulgarian).
Дринов, М. 1909. Съчинения. Т. I. София.
Drinov, M. 1911. Sachineniia [Works]. Vol. II. Sofia. (In Bulgarian).
Дринов, М. 1911. Съчинения. Т. II. София.

- Drinov, M. 1915. *Sachineniia* [Works]. Vol. III. Sofia. (In Bulgarian).
- Дринов, М. 1915. Съчинения. Т. III. София.
- Kodzov, T. 1882. *Rechnik, koyto sadarga 4000 chuzhdi dumi, koito se upotrebyavat v bulgarskiia ezik* [A dictionary that contains 4000 foreign words that are used in the Bulgarian language], ch. 2. (In Bulgarian).
- Коджов, Т. 1882. Речник, който съдържа 4000 чужди думи, които се употребяват в българския език. Ч. 2.
- Popova, V. 1964. *Vaznikvane na obshtestveno-politicheskata leksika i frazeologiia v Balgarskiia knizhoven ezik* [Emergence of the socio-political vocabulary and phraseology in the Bulgarian literary language]. *Bulgarian language*, book 4–5, pp. 315–328. (In Bulgarian).
- Попова, В. 1964. Възникване на обществено-политическата лексика и фразология в българския книжовен език. *Български език*, кн. 4–5, с. 315–328.
- Pavlova, A. 1989. *Otnosno nyakoi terminologichni problemi pri izsledvaneto na inernacionalnata leksika* [On some terminological problems in the study of international vocabulary]. *Philology*, book 21–22. (In Bulgarian).
- Павлова, А. 1989. Относно някои терминологични проблеми при изследването на интернационалната лексика. *Филология*, кн. 21–22.
- Popov, K. 1979. *Prinosat na Marin Drinov za ustroystvoto na knigovniia ni ezik* [The contribution of Marin Drinov to the structure of our literary language]. *Hand book on the history of the Bulgarian literary language*. Sofia. (In Bulgarian).
- Попов, К. 1979. Приносът на Марин Дринов за устройството на книжовния ни език. *Помагало по история на българския книжовен език*. София.

Дата на подаване на статията в редакцията 25.08.2020 г.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА БОЛГАРІЇ У 1908–1915 РР. В ОЦІНЦІ РОСІЙСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

В'ячеслав Мартинов

магістр історії, кафедра нової та новітньої історії,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна),
skorpion-2008@ukr.net

У статті розглядається висвітлення російською публіцистикою зовнішньої політики Болгарії у 1908–1915 рр. Популярні, багатотиражні видання, які були найбільш яскравими представниками різних ідейних напрямків, впливали на атмосферу, на сприйняття російським суспільством різних зарубіжних подій, міжнародних відносин та зовнішньої політики окремих держав. У статті задіяні матеріали «Вестника Европы», «Русского богатства», «Русской мысли» і «Современного мира». Однією з цілей статті є реконструкція історичної атмосфери того часу та відношення провідних російських періодичних видань до поточних подій. Визначено основні напрямки політики Болгарського царства у 1908–1915 рр. Також у центрі уваги великі держави початку ХХ століття – Німецька, Австро-Угорська, Російська та Османська імперії, Французька республіка, Сполучене Королівство Великобританії та Ірландії.

На сторінках російських журналів відображалися відносини між великими державами та балканськими країнами. Проаналізовано предмет та зміст статей, ставлення аналітиків журналів до міжнародних подій та конфліктів. Основна увага приділяється відображенню на сторінках російських періодичних видань зростаючої політичної напруженості на Балканському півострові. Усі без винятку аналітики журналу відзначали збільшення кількості протиріч у зовнішній політиці Болгарії. Узагальнюючи аналіз публікацій російської публіцистики, можна відзначити, що їхній тон про події 1908–1915 рр. не дуже, але, тим не менше, відрізнявся. Загальним, у всіх без винятку журналістів, було те, що вони дивилися в майбутнє без оптимізму. Неминуче передчуття швидкої війни, фундаментальна непослідовність, невідповідність подій, надмірне громадське напруження – це та ментальна атмосфера, в якій жили сучасники.

Ключові слова: Болгарія, зовнішня політика, міжнародні відносини, російські журнали.

FOREIGN POLICY OF BULGARIA IN 1908–1915 IN THE EVALUATION OF RUSSIAN JOURNALISM

Viacheslav Martynov

master's degree in history, Department of Modern and Contemporary History,
Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa, Ukraine),
skorpion-2008@ukr.net

The article covers the coverage of Russian magazines of foreign policy of Bulgaria in 1908–1915. Popular, large-circulation publications were the most prominent representatives of various ideological directions, influenced the atmosphere, and the perception by Russian society of various foreign events, international relations and the foreign policy of individual states. The article includes materials of "Vestnik Evropy", "Russkoye bogatstvo", "Russkaya mysl" and "Sovremenny mir". One of the purposes of the article is the reconstruction of the historical atmosphere of the time and the relation of the leading Russian periodicals to current events. The main directions of the policy of the Bulgarian kingdom in 1908–1915 were determined. Also, the great states of the beginning of the 20th century - German, Austro-Hungarian, Russian and Ottoman Empires, the French Republic, the United Kingdom of Great Britain and Ireland.

The pages of Russian magazines reflected the relations between the great powers and the Balkan countries. The article analyzes the subject and content of the articles, the attitude of journalist analysts to international events and conflicts. The main attention is paid to displaying on the pages of Russian periodicals

growing political tensions on the Balkan Peninsula. All without exception, analysts of the magazine noted an increase in the number of contradictions in the foreign policy of Bulgaria. Summarizing the analysis of Russian publications, it can be noted that their tone about the events of 1908–1915 is not very, but nevertheless, differed. Generally, in all journalists without exception, what they saw in the future was optimistic. Inevitable premonition of a quick war, fundamental inconsistency, inconsistency of events, excessive social tensions is the mental atmosphere in which contemporaries lived.

Keywords: Bulgaria, foreign policy, international relations, Russian magazines.

На початку ХХ ст. статті, які розміщувалися в періодичних виданнях, впливали на формування громадської думки Росії. Одними з таких видань були об'ємні щомісячники, що включали в себе політичні, наукові та літературні матеріали. Безумовно, ними не вичерпувалися погляди тогочасного суспільства, але вони історично займали важливе місце.

Метою статті є показати бачення тогочасних подій очима журналістів та ставлення провідних публіцистичних видань до відображення зовнішньої політики Болгарії початку ХХ ст.

Зовнішня політика болгарської держави з 1878 р. і аж до початку ХХ ст. залежала від великих держав. Бачачи послаблення впливу Османської імперії, Фердинанд I, який був тоді князем Болгарії, зробив спроби вести більш самостійний зовнішньополітичний курс. Одним з головних успіхів втілення в життя такої політики стало проголошення в 1908 р. незалежності Князівства Болгарія і перетворення його в царство. Здійснити задумане вдалося не без підтримки Австро-Угорщини.

Оцінюючи сучасний російський вплив на Балканах і, в першу чергу, відносини з Болгарією, автор іноземного огляду вересневого випуску «Вестника Европы» за 1907 р. констатував погане становище Росії. Наслідком багаторічного бойкотування Болгарії стало те, що російський вплив дорівнював нулю (Inostrannoe obozrenie 1907, 410). Досить критична оцінка аналітика не була безпідставною – Російська імперія втратила колишню значимість для Болгарської держави. Частково це можна було пояснити тим, що сам Фердинанд I був налаштований прони́мецьки.

На сторінках десятого випуску «Русской мысли» за 1907 р. була опублікована інформація про участь Болгарії у Другій Гаазькій конференції. Це було прикладом її залученості в європейські справи найбезпосереднішим чином (Kotlyarevskiy 1907, 199). Князівство Болгарія намагалася всіма зусиллями завоювати собі рівноправне місце серед держав Європи. Хоча воно і не прийняло активної участі в роботі конференції, але самим фактом знаходження на ній свого представника, Болгарія показувала своє небайдуже ставлення до світових політичних подій.

1908 р. у політичній історії Балканського півострову був багатим на події. Не одне століття ця територія була джерелом нестабільності та протиріч на політичній арені через «східне питання». Протягом усього 1908 р. особливу активність тут проявляли Болгарія та Австро-Угорщина. Перша намагалась вийти з васальної, хоча і формальної, залежності від Османської імперії. Друга займала вичікувальну позицію задля того, щоб в певний момент оволодіти Боснією і Герцеговиною.

Вже у березневому випуску журналу «Вестника Европы» за 1908 р. піднімалося питання про поточний вплив Росії на Болгарію. Увага автора торкалася культурного аспекту. Оглядач дав невтішну оцінку спробам Російської імперії будь-яким чином наблизити до себе Болгарську державу. Він пояснював це тим, що стався розрив між визволителями і визволеними. Ним було справедливо відмічено, що російській дипломатії для досягнення хоч якихось успіхів потрібно відректися від застарілих прийомів залякування і придушення (Inostrannoe obozrenie 1908a, 429–430).

Болгарія намагалася бути в політичному відношенні першою на Балканському півострові і тому ніяк не могла не звертати своєї уваги на події в Македонії. Виходячи з цього, С. А. Котляревський в «Русской мысли» говорив про те, що сама Болгарія, через істотне число етнічних болгар на території Македонії, могла б активніше вести політику. Але разом з цим, підкреслювалося, що, не маючи достатньої сили для здійснення таких дій, Болгарія буде триматися вичікувальної тактики (Kotlyarevskiy 1908, 184–185).

На тлі анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, Фердинанд I проголосив 22 вересня 1908 р. незалежність Князівства і перетворення його в царство. Ці події знайшли своє відображення на сторінках журналів – «Русского богатства» та «Вестника Европы». С. М. Южаков зробив акцент на тому, що Болгарія, оголосивши про незалежність в односторонньому порядку, без угоди з Туреччиною, фактично скористалася складним становищем останньої (Yuzhakov 1908, 164).

Аналітик «Вестника Европы» звернув увагу на те, що австрійська дипломатія взяла Болгарію під захист і дала можливість оголосити про незалежність без всяких претензій Туреччині. Також їм же зазначався стан речей, що здавався порушенням Берлінського трактату, але так як Болгарія його не підписувала і участі в ньому не брала, «вона відкрито повстає проти нього в ім'я своїх національних прав, знімаючи з себе зобов'язання, накладені на неї примусово» (Inostrannoe obozrenie 1908b, 367).

Л. З. Слонимський, через майже чотири роки, аналізуючи політичні процеси навколо проголошення болгарської незалежності, відмітив: «Коли Болгарія проголосила свою незалежність, і князь Фердинанд прийняв титул царя, для всіх було ясно, що збіг цієї події з актом боснійської анексії не був випадковістю» (Slonimskiy 1912, 210). Цим твердженням аналітик підкреслив не просто обізнаність віденського кабінету щодо болгарської заяви, а саме надану Австро-Угорщиною негласну згоду.

Вже в останньому випуску «Русской мысли» за 1908 р. була висловлена думка, що мобілізація Болгарії через конфлікт з Туреччиною не була фікцією. Підкреслювалося, що мобілізувавши свою добре навчену і оснащену армію, Болгарія могла в короткі терміни зайняти околиці Константинополя швидше, ніж Туреччина встигла б провести мобілізацію в Анатолії (Galbershtadt 1908, 184). Дійсно, армія Болгарії на той момент вже була практично повністю реорганізована і переозброєна новітніми сучасними видами озброєння.

У першому випуску «Русской мысли» за 1909 р. С. А. Котляревський зазначив, що болгарська незалежність цілком зруйнувала Берлінську угоду. Акцентував він свою увагу на тому факті, що наслідком активної політики Болгарії стало загострення ворожнечі між болгарами і сербами. Останні вважали, що королівська корона Фердинанда I була платою за анексію Боснії і Герцеговини. Особлива увага автора була направлена на той факт, що Болгарія почала усвідомлювати небезпеку натиску германізації. На тлі цієї небезпеки С. А. Котляревський особливо виділяв той факт, що сучасне становище Болгарії було сприятливим для зближення з Туреччиною і Сербією. Набуття болгарської незалежності їм було представлено як противага впливу Росії (Kotlyarevskiy 1909, 222–223). Також в тому ж випуску автор звернув свою увагу на нереалізовану можливість Росії зміцнити свій авторитет на Балканському півострові на основі укладеної угоди з Австро-Угорщиною у 1907 р. С. А. Котляревський підкреслив, що, не дивлячись на отриману свободу дій, Росія не почала здійснювати політики перетворень на Балканському півострові і, перш за все, у Македонії, де їй була забезпечена підтримка Великобританії (Kotlyarevskiy 1909, 220).

Автор традиційного «Иностранного обозрения» в січневому випуску «Вестника Европы» за 1909 р., на відміну від С. А. Котляревського, щодо питання порушення Берлінського трактату висловився більш стримано – «не особливо істотне порушення» (Inostrannoe obozrenie 1909, 388), зводячи сучасне значення цього документа нанівець.

С. М. Южаковим в жовтневому випуску журналу «Русское богатство» за 1909 р. було проаналізовано угоду щодо залізниць між Болгарією та Туреччиною. Вказувалося на те, що підписання цього документа мало частково стабілізувати відносини між державами (Yuzhakov 1909, 122).

На початку 1910 р. активізувалася Австро-Угорщина, перервавши своє мовчання по відношенню до зовнішньої політики Болгарії. Зокрема, угорським міністр-президентом Тиса була зроблена гучна заява, що Болгарія не існувала б без підтримки Австро-Угорщини (Galbershtadt 1910a, 188). «Вестник Европы» також звернув свою увагу на цю заяву, оцінивши сучасну позицію Болгарії як «замасковану союзницю Австро-Угорщини, при наявності існуючого антагонізму між болгарами з одного боку і сербами разом з греками з іншого» (Inostrannoe obozrenie 1910, 393). Разом з цим, автором статті відзначався факт односторонньої політики Болгарії та Австро-Угорщини. Як підкреслював аналітик в «Вестнике Европы» за 1910 р., сучасна Болгарія зацікавлена у встановленні мирних відносин з Османською імперією. У той же час в Македонії Болгарське царство нічого зробити не

може, а до завойовницьких планів Сербії та Греції ставиться вороже. Принцип болгарської політики збігається з австрійським статус кво (*Inostrannoe obozrenie* 1910, 395).

Як було згадано на сторінках «Русской мысли» за 1910 р., для зміцнення відносин з Росією і Туреччиною Фердинандом I були здійснені поїздки в Санкт-Петербург і Константинополь. Л. І. Гальберштадт, аналізуючи дії болгарського монарха, дав позитивну оцінку підсумкам цих іноземних візитів (*Galbershtadt* 1910b, 195).

М. С. Русанов у одинадцятому номері «Русского богатства» за 1912 р. оцінив перспективи Балканського союзу: «Якщо Балканському союзу вдасться сплавити в одне міцне ціле різні народності півострова і після війни, то перед нами в південно-східній Європі буде вже не пил народностей, а федерація держав і навіть, можливо, організована федеративна держава, яка може стати фактором прогресу в справах миру і свободи» (*Rusanov* 1912, 364).

О. Л. Парвус, характеризуючи сучасний стан і можливості розвитку Балканського союзу на сторінках часопису «Современный мир» за 1913 р., підкреслював необхідність «конфедерації Балканських держав на засадах найширшої демократії» (*Parvus* 1913, 76).

М. П. Борецький-Бергфельд, аналізуючи політичні наслідки Балканських війн, особливо увагу приділив двом різним напрямленням зовнішньої політики Греції та Румунії. Греки мали протиріччя з болгарами, але еллінська «національна програма мінімум» торкалася не Македонії, а Криту, Епіру, Егейських островів, що було цілком прийнятно для Болгарії (*Boretskiy-Bergfeld* 1913, 205–206). Румунія ж, після отримання від Болгарського царства Добруджі, знову схилилася на сторону Австро-Угорщини, котра, на думку автора, могла бути вірогідною союзницею болгар. Також аналітик підкреслював відсутність реальних інтересів, які могли б поєднати Румунію з Сербією та Грецією (*Boretskiy-Bergfeld* 1913, 215).

Лютневий номер «Вестника Европы» за 1913 р. торкався позиції Румунії щодо Балканської війни. Румунія вимагала від Болгарії цілу прикордонну територію в обмін на свій нейтралітет. На думку оглядача подібні дії Бухаресту «дивовижні за цинізмом» та робляться з прихованої підтримки віденського кабінету. «Як тільки остаточний мир буде підписаний, загрози Румунії втрачатимуть силу і ніякого земельного збільшення вона не доб'ється, бо, звільнившись від турецької війни, болгары можуть без всяких побоювань відкинути ворожі домагання. Всупереч доводам німецько-австрійських публіцистів, для Болгарії було б вигідніше урізати свої земельні вимоги від Туреччини, ніж відрізати частину власної території на користь Румунії» (*Inostrannoe obozrenie* 1913, 408–410).

С. А. Котляревський у першому випуску «Русской мысли» за 1913 р. відмічав збільшення могутності Сербії та Болгарії. Роль Греції, на думку аналітика, була скоріше додаткова, хоча її флот і надав істотну допомогу. З Грецією могла бути порівняна і роль Румунії, яка зберегла свій нейтралітет, не дивлячись на традиційну близькість до Троїстого союзу (*Kotlyarevskiy* 1913, 19).

Після Балканських війн Болгарське царство знаходилося у двоякому положенні. Якщо результати Першої Балканської війни були для Болгарії більш ніж просто прийнятними, то послідувачий за цими подіями розбрат з балканськими країнами призвів до другої війни. Перша Балканська війна не привела до об'єднання всіх болгарських земель. Більш того, за рішенням великих держав до Румунії відійшла Сілістра з прилеглим районом – частиною Добруджі, яка навіть в Берліні в 1878 р. визнавалася болгарською.

Наслідки Міжсоюзницької війни були дуже невтішними для болгар. У пам'яті болгар Друга Балканська війна залишилася як перша національна катастрофа. Війна тимчасово розхитала політичне положення царя Фердинанда.

Успіхи в сфері економіки поєднувалися з напруженими і різноманітними подіями внутрішньополітичного життя, найважливішим з яких було проголошення незалежності. До влади приходили різні партії і коаліції, чітко вимальовувалася і роль монарха як центральної політичної фігури.

У міжнародному плані в центрі уваги болгарської держави стояло національне питання, завдання об'єднання всіх населених болгарами земель. Для його вирішення країна постійно лавірувала між великими державами, віддаючи перевагу Росії, взяла участь в Балканському союзі і Балканських війнах, в результаті чого опинилася перед першою національною катастрофою. Неоднозначними були й настрої болгарського суспільства. Іс-

нувало нерозуміння болгарами дій правлячої верхівки. У такому стані Болгарія підійшла до Першої світової війни.

У січневому випуску «Русской мысли» за 1914 р. зазначалося, що через дії Румунії може бути зближення Болгарії з Туреччиною і Албанією, «зближення, яке не має більш глибокої історичної основи». На думку оглядача, згубні наслідки бухарестського миру можуть бути змінені лише за солідарності між Сербією та Болгарією, адже всі спроби Сербії вийти к Адріатичному морю, без підтримки Болгарії неможливі (Kotlyarevskiy 1914, 2).

На сторінках першого номера «Вестника Европы» за 1915 р. висвітлювалося становище Болгарії, котра «завдяки невдалим дипломатичним пошукам і інтригам правлячих осіб, втратила довіру друзів і ворогів; вона настільки заплуталася в мережах «вищої» міжнародної політики, що про дійсне політичне задоволення болгарських національних ідеалів не може бути поки що й мови» (Inostrannoe obozrenie 1915, 363). Іншим кореспондентом цього ж видання, що працював на території Болгарії, у наступному випуску знову піднімалося питання щодо невизначеності Болгарії та коливання щодо приєднання до одного чи іншого воєнно-політичного блоку (Kalina 1915, 293).

Вже у липневому номері «Вестника Европы» за 1915 р. аналізувалися головні причини коливання Болгарії: «Болгарія ображена і Румунією, і Грецією, і Сербією, не наважується діяти з ними заодно; вона не відмовилася і, мабуть, не відмовиться ні від частини Македонії, розділеної між сербами і греками, ні від частини Добруджі, зайнятої румунами по бухарестському договору. Македонське питання, неправильно поставлене з самого початку, паралізує всі зацікавлені в ньому прикордонні держави і змушує їх ставитися один до одного з злісним роздратуванням і недовірою» (Inostrannoe obozrenie 1915b, 341–342).

У восьмому випуску «Вестника Европы» за 1915 р. висвітлювалися активні намагання Туреччини залучити Болгарію до війни шляхом обіцянки передачі болгарській стороні частини Фракії, яка заважала Болгарському царству сполучатися зі своїми новими провінціями на березі Егейського моря (Slonimskiy 1915, 317). А у традиційному огляді міжнародних подій, на сторінках того ж видання, говорилося про те, що, не дивлячись на безпосередній вплив Німеччини на зовнішню політику Болгарії, Румунії та Греції, ці країни зберігали формальний нейтралітет (Inostrannoe obozrenie 1915c, 317).

Передостанній випуск журналу «Вестник Европы» за 1915 р., визначаючи головну причину вступу до війни Болгарії на боці Німеччини, констатував: «Те, що зупиняє Грецію та Румунію у їх войовничих планах – визнання військових переваг Німеччини – прискорило рішення болгарського уряду, який повірив в непереможність німецької могутності» (Inostrannoe obozrenie 1915d, 353). Л. З. Слонімський у тому ж випуску, підкреслював, що настрої болгарської інтелігенції були співзвучні офіційній позиції правлячої верхівки: «...болгарська інтелігенція давно відреклася від почуттів вдячності та симпатії Росії, як і загалом від слов'янської ідеї. ...вони примкнули до тієї сторони, яка визнавалася ними сильнішою і обіцяла їм більш безпосередніх матеріальних вигод» (Slonimskiy 1915b, 344–345).

М. С. Русанов, аналізуючи наслідки вступу Болгарії до війни на стороні Троїстого союзу, наголошував на тому, що болгарська правляча верхівка довгий час готувала болгарський народ до подібного розвитку подій. Вірогідний результат війни, на думку аналітика, ставав ще більш сумнівним для Антанти (Rusanov 1915, 292).

Отже, узагальнюючи аналіз публікацій російських публіцистичних видань, які були присвячені зовнішній політиці Болгарії, можна відзначити, що їх тональність щодо подій 1908–1915 рр. не дуже, але, тим не менш, відрізнялася. Спільним у поглядах російських аналітиків було те, що всі вони вказували на велику кількість внутрішніх і зовнішніх факторів, які сильно впливали на політику країн Балканського півострова загалом. Російська публіцистика початку ХХ ст. мала істотний вплив на формування суспільної думки російського суспільства та інтелігенції, показувала відношення до болгарської держави, була одним з тих складових елементів, які змушували населення Росії реагувати таким чином.

Радянська історіографія, характеризуючи Болгарію у 1908–1915 рр., на перше місце ставила відношення суспільства до дій правлячої верхівки, підкреслюючи негативне ставлення болгарського народу до війни. А, у сучасній історіографії значна увага приділяється

тогочасній діяльності політичних партій у країні та їх безпосередньому впливу на уряд та царя Фердинанда I.

Деякі автори напередодні початку Першої світової війни відверто надіялися на можливість згуртованості балканських держав і відродження Балканського союзу на демократичних засадах. Головною проблемою, яка вносила неясність у зовнішньополітичні курси деяких країн, були різноманітні симпатії відносно вибору воюючої сторони. Враховуючи безповоротні наслідки, Болгарія довгий час коливалася. Автори аналітичних статей робили суперечливі прогнози щодо прихильності Болгарського царства до того, чи іншого воєнно-політичного блоку. Треба також відзначити, що російська преса, підтримуючи думку журналів щодо коливань та остаточного вибору Болгарії, однією з головних причин називала відсутність «патріотичної ідеї» у Першій світовій війні для болгарської держави (Mankov, Mihajlov, Mihajlov 2018, 88). Після вступу у Першу світову війну, декотрі видання зовсім перестали згадувати Болгарію, інші давали достатньо стислу інформацію у підкреслено нейтральному світлі.

Зайва обережність та невизначеність у зовнішньополітичних справах держав регіону, на думку авторів статей, призводили до несподіваних результатів. Особливий вплив на зовнішню політику країн здійснили Балканські війни та Перша світової війна і її перебіг. Якщо у 1905–1911 рр. курси невеликих балканських країн були більш чіткішими і у певній мірі було видно рух на зближення, який вилився у створення Балканського союзу, то Друга Балканська війна, не дивлячись на всю успішність Першої, внесла тільки розбрат та посварила колишніх союзників.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Boretskiy-Bergfeld, N. P. 1913. Itogi balkanskoj vojny [Results of the Balkan war]. *Sovremennyj mir*, No. 10, s. 202–215. (In Russian).
- Борецкий-Бергфельд, Н. П. 1913. Итоги балканской войны. *Современный мир*, № 10, с. 202–215.
- Galbershtadt, L. I. 1908. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 12, s. 182–196. (In Russian).
- Гальберштадт, Л. И. 1908. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 12, с. 182–196.
- Galbershtadt, L. I. 1910. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 2, s. 187–202. (In Russian).
- Гальберштадт, Л. И. 1910. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 2, с. 187–202.
- Galbershtadt, L. I. 1910. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 4, s. 184–200. (In Russian).
- Гальберштадт, Л. И. 1910. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 4, с. 184–200.
- Inostrannoe obozrenie, 1907 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 9, s. 400–410. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1907. *Вестник Европы*, № 9, с. 400–410.
- Inostrannoe obozrenie, 1908a [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 3, s. 425–435. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1908. *Вестник Европы*, № 3, с. 425–435.
- Inostrannoe obozrenie, 1908b [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 11, s. 396–406. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1908. *Вестник Европы*, № 11, с. 396–406.
- Inostrannoe obozrenie, 1909 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 1, s. 386–400. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1909. *Вестник Европы*, № 1, с. 386–400.
- Inostrannoe obozrenie, 1910 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 3, s. 390–400. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1910. *Вестник Европы*, № 3, с. 390–400.
- Inostrannoe obozrenie, 1913 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 2, s. 405–416. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1913. *Вестник Европы*, № 2, с. 405–416.
- Inostrannoe obozrenie, 1915 [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 1, s. 351–363. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 1, с. 351–363.
- Inostrannoe obozrenie, 1915b [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 7, s. 337–347. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 7, с. 337–347.
- Inostrannoe obozrenie, 1915c [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 8, s. 336–344. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 8, с. 336–344.
- Inostrannoe obozrenie, 1915d [Foreign Review]. *Vestnik Evropy*, No. 11, s. 346–358. (In Russian).
- Иностранное обозрение, 1915. *Вестник Европы*, № 11, с. 346–358.
- Kalina, I. 1915. Iz Bolgarii [From Bulgaria]. *Vestnik Evropy*, No. 2, s. 293–302. (In Russian).
- Калина, И. 1915. Из Болгарии. *Вестник Европы*, № 2, с. 293–302.

- Kotlyarevskiy, S. A. 1907. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 10, s. 191–205. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1907. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 10, с. 191–205.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1908. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 3, s. 177–187. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1908. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 3, с. 177–187.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1909. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 1, s. 219–228. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1909. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 1, с. 219–228.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1913. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 1, s. 18–22. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1913. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 1, с. 18–22.
- Kotlyarevskiy, S. A. 1914. Inostrannoe obozrenie [Foreign Review]. *Russkaya mysl*, No. 1, s. 1–5. (In Russian).
- Котляревский, С. А. 1914. Иностранное обозрение. *Русская мысль*, № 1, с. 1–5.
- Mankov, S. A., Mihajlov, A. A., Mihajlov, V. V. 2018. Velikaya izmena Vstuplenie Bolgarii v Pervuyu mirovuyu vojnu glazami russkih oficerov i publicistov [“Great treason”. The entry of Bulgaria into the First World War through the eyes of Russian officers and publicists]. *Slavyanskij almanah*, No. 1–2, s. 82–97. (In Russian).
- Маньков, С. А., Михайлов, А. А., Михайлов, В. В. 2018. «Великая измена». Вступление Болгарии в Первую мировую войну глазами русских офицеров и публицистов. *Славянский альманах*, № 1–2, с. 82–97.
- Parvus, A. L. 1913. Balkanskiy vopros [Balkan question]. *Sovremennyy mir*, No. 1, s. 56–76. (In Russian).
- Парвус, А. Л. 1913. Балканский вопрос. *Современный мир*, № 1, с. 56–76.
- Rusanov, N. S. 1912. Obozrenie inostrannoy zhizni [A vision of foreign life]. *Russkoe bogatstvo*, No. 11, s. 351–365. (In Russian).
- Русанов, Н. С. 1912. Обозрение иностранной жизни. *Русское богатство*, № 11, с. 351–365.
- Rusanov, N. S. 1915. Inostrannaya letopis [Foreign chronicle]. *Russkie zapiski*, No. 10, s. 286–310. (In Russian).
- Русанов, Н. С. 1912. Иностранная летопись. *Русские записки*, № 11, с. 286–310.
- Slonimskiy, L. Z. 1915. Pismo iz Sofii [Letter from Sofia]. *Vestnik Evropy*, No. 8, s. 311–331. (In Russian).
- Слонимский, Л. З. 1915. Письмо из Софии. *Вестник Европы*, № 8, с. 311–331.
- Slonimskiy, L. Z. 1915b. Plody «realnoj» politiki [The fruits of “real” politics]. *Vestnik Evropy*, No. 11, s. 336–345. (In Russian).
- Слонимский, Л. З. 1915. Плоды «реальной политики». *Вестник Европы*, № 11, с. 336–345.
- Yuzhakov, S. N. 1908. Politika [Politics]. *Russkoe bogatstvo*, No. 11, s. 160–169. (In Russian).
- Южаков, С. Н. 1908. Политика. *Русское богатство*, № 11, с. 160–169.
- Yuzhakov, S. N. 1909. Politika [Politics]. *Russkoe bogatstvo*, No. 10, s. 120–130. (In Russian).
- Южаков, С. Н. 1909. Политика. *Русское богатство*, № 10, с. 120–130.

Дата подання статті у редакцію 19.12.2019 р.

**СЕМЕЙНАЯ ИСТОРИЯ (ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ
ИВАНА АНТОНОВИЧА САВОВА О ПЕРЕСЕЛЕНИИ
ЕГО СЕМЬИ В ГРУЗИЮ И О ЖИЗНИ
НА ДОНБАССЕ, 1932–1956 ГГ.)**

Иван Савов

участник Второй мировой войны, ветеран труда, экономист
Харьков, улица Космическая, 5, 61145

**FAMILY HISTORY (FROM THE MEMOIRS OF IVAN
ANTONOVICH SAVOV ABOUT THE RELOCATION OF
HIS FAMILY TO GEORGIA AND ABOUT LIFE IN
THE DONBASS, 1932–1956)**

Ivan Savov

World War II veteran, Labor veteran, economist
Kharkiv, Cosmicheskaya street, 5, 61145

Я потомок бессарабских, а потом приазовских болгар, которые когда-то, в начале XIX века, бежали от турецкого ига в Российскую империю, а потом, после Крымской войны, проигранной Россией, и отошедшей территории Южной Бессарабии Молдавскому княжеству с 40 болгарскими колониями. Меня всегда интересовал вопрос переселения болгар из метрополии в Бессарабию. Откуда, как, и какими путями мои предки шли в Буджак? Где они останавливались? И в каких населенных пунктах жили до окончательного оседания в колониях болгарского водворения и получения ими колонистского статуса в 1819 году? Конечно, в процессе моих исследований было найдено много документов, проливающих свет на жизнь болгар в Бессарабии, а также и после их переселения в Приазовье. Как оказалось позже, переселений было много.

Еще в Бессарабии гордых непреклонных болгар, не согласных с политикой Российской империи, за те или иные проступки отправляли на поселения в Сибирь. Как складывалась их дальнейшая жизнь и, что потом было с ними, не известно. После переселения в Приазовье им снова пришлось начинать все сначала. Все, что делали их предки, пришедшие в Бессарабию, теперь уже пришлось испытать и повторить их детям и внукам. После Столыпинских реформ были переселения в Казахстан и в Амурскую область. Также были переселения и на Кубань. Была депортация болгар за Урал и в Среднюю Азию, после известных событий в 1943 году, связанные с возвращением болгар на историческую родину во главе с Мишо Хаджийским.

Но то, чем мне хочется поделиться, не связано ни с земельными реформами, ни с возвращением в Бессарабию семей приазовских болгар... Голод, постигший болгар в 1922 году, заставил снова двигаться куда-то для выживания. Через десять лет ситуация повторилась и тогда уже не желавшим вступать в коллективные хозяйства болгар объявили кулаками. У них отбирали документы для того, чтобы бегство не приняло массовый характер. Но как это ни парадоксально, так оно и случилось. Мне очень хотелось бы показать на примере моего дальнего родственника Ивана Антоновича Савова 1929 г.р., здравствующего и ныне, проживающего в г. Антрацит, и представить его рассказ о том, как его семья в 1934 году бежала в Грузию на берег Черного моря. И как им, преславцам и инзовцам,

пришлось обрести новую Родину в стране Золотого Руна. Кому-то было суждено вернуться в родные края после смерти вождя народов... А кому-то – навсегда остаться в Грузии, в Армении и в Азербайджане...

Альберт Варбанский, г. Санкт-Петербург

В 1932 году наша семья, в составе отца, Антона Георгиевича, 1883 года рождения, матери, Ирины Николаевны, девичья фамилия Варбанская, 1895 года рождения, старшего брата, Петра Антоновича, 1919 года рождения, получившего искривление позвоночника и нарушение координации движения после болезни тифом, второго брата, Николая Антоновича, 1924 года рождения, меня, Ивана Антоновича, 1929 года рождения, и младшей сестры, Марии Антоновны, 1931 года рождения, пешком двигалась по пыльной дороге, уходя из родного села Преслава, где жили мои предки со времен переселения из Бессарабии. Уходили, гонимые судьбой, как семья кулаков. День был жаркий, идти было всем тяжело, в особенности отцу и маме, так как они поочередно несли на руках годовалую нашу сестру Машу.

Только к вечеру мы добрались до соседнего села и остановились у своих родственников, которые жили на краю села и имели большой фруктовый сад, по моим понятиям. Какая это была благодать после жаркого дня ходьбы по пыльной дороге попасть в тень под свод деревьев. Там нас накормили, напоили и все расспрашивали, беспокоясь о судьбе оставшихся родственников в Преславе.

На другой день мы начали собираться в дальнейший путь. В это время во двор ворвалась подвыпившая ватага местных жителей, которые, крича и ругаясь, столпились перед домом. Хозяева усадьбы и мои родители быстро загнали нас в дом и зашли сами. Все окна закрыли ставнями, а двери заперли бревном, которое вставлялось в проушины и не позволяло открыть дверь. Дом был длинный, саманный, крытый соломой, окна представляли собой стекла, вмазанные в стенку, где больших размеров, где – поменьше. Взрослые время от времени подходили к окошку возле двери, снимали заслонку и наблюдали за шабашом пьяных мужиков. Затем заслонку опять закрывали, и все мы находились в полутемной длинной комнате: наша семья с одной стороны комнаты, а семья хозяина – с другой. Посередине была большая печь, которая разделяла комнату в избе на две половины.

При очередном открытии ставни возле двери мне удалось вылезти из-под кровати, где я проводил большую часть времени, и посмотреть в окошко, где я увидел костер, а вокруг него – группу людей, певших и оравших во все горло: «Кулаки, выходи! Кулаки, убирайтесь из нашей деревни!!!». Так и продолжалось: кто-то из выпивших подходил к окошку, стучал в него и кричал: «Кулаки, выходи!..». Я никак не мог понять, как это «кулаки, выходи, кулаки, убирайтесь из нашей деревни». Ведь кулаки принадлежат каждому из нас, и выходить или убираться из деревни они без нас не могут.

До поздней ночи горел костер, и раздавались пьяные оргии, а мы все прислушивались к этим крикам, и никто из нас не мог уснуть. Наконец, крики утихли, взрослые вышли во двор, залили костер водой, закрыли опять все на запоры, и мы легли спать. Рано утром нас всех подняли, мы попрощались с нашими родственниками, и пошли в путь-дорогу. Мы были рады, что наступил день и мы покидаем негостеприимную деревню. Да и родственники, наверно, вздохнули с облегчением. Вот тебе и болгары, вот тебе и гостеприимство болгарских сел.

1933 год. Семья наша поселилась в окрестностях Донецка, в, так называемой, холодной балке. Отец устроился работать продавцом в продуктовом магазине. Дело в том, что он единственный из закоренелой крестьянской семьи с юности пристрастился к торговле и после армии открыл свой магазин. Товар он брал в кредит у торговцев, у которых работал до армии, и оплачивал взятый кредит после реализации.

Как видно, тогда тоже был дефицит на определенные товары. Из продуктового магазина отец иногда приносил домой консервы, а мать их продавала на черном рынке. Это помогало подкармливать нашу семью. Те консервы, что хранились дома, складывались в платок и подвешивались на крюк от люльки. Мы, глядя на эти консервы, облизывались и глубоко вздыхали. Они предназначались для продажи на черном рынке, а на вырученные деньги нам покупали более доступную еду.

Однажды мы с Машей остались дома одни, и я подумал, хорошо бы достать с потолка консервы и полакомиться ими. Мы с Машей подтянули стол, на него поставили

табурет, затем маленькую скамейку и шваброй толкали этот узел с консервами, но все было напрасно. Я не помню в деталях, но в один момент банки из платки посыпались нам на головы, а затем на пол. Радости нашей не было предела, мы с сестрой долго смеялись, лица наши светились радостью, так много такой вкусной еды у нас никогда не было. Консервы были в железных банках, мы долго крутили их, били их одну об другую, били их всеми железными предметами, что были в доме, но добраться до содержимого банки мы не могли. Наконец, как помню, мы нашли ржавый гвоздь, взяли небольшой камень, усадились возле одной банки и начали пробивать крышку консервы. Долго мы били камнем по гвоздю, и, наконец, в одном месте выступила жидкость. Мы ее слизали, потом еще били по банке и слизывали жидкость. Затем принялись расширять дырочку и пробивать новую, так, мало-помалу, нам удалось расширить дырочку так, что туда входили два пальца, чтобы достать вкусное. Это были рыбные консервы. Приобретенный опыт с помощью гвоздя и камня позволил нам открыть крышку наполовину и вытащить содержимое сначала на пол, а потом в рот. После того как мы съели все содержимое, наступил момент ответственности за содеянное. Но больше на крюк не вешали ничего, чтобы нас не соблазняло.

Жизнь в Донецке была очень голодной. Каждое утро, когда родители уходили: отец – на работу, а мать на рынок приторговывать, брат Николай посылал меня на мусорники. Я обходил свалки и собирал, в основном, картофельные очистки, ибо других съестных продуктов не было. Приносил их домой и высыпал на пол возле печки. Каждый из нас выбирал себе, какие хотел, и клал их на чугунную плиту. Мыли мы их или нет, я не помню. На плите они запекались, и мы их с удовольствием поедали. Когда попадались особенно толстые очистки, я думал, что есть же сытые люди, которые в такое голодное время выбрасывают такие толстые очистки.

В 1934 году директор магазина предупредил моего отца, что он больше не может держать его на работе, как человека, у которого нет никаких документов. Дело в том, что раскулаченных просто выгоняли из деревни без всяких документов и справок. Мой дедушка Георгий Саввов со своей дочерью, моей тетей Анной, в это время уже жили в Грузии и пригласили моего отца с семьей приехать к ним, так как для устройства на работу не требовалось никаких документов. Воспользовавшись приглашением, наша семья в мае 1934 года переехала в Аджарию и поселилась в Чаквинском чайном совхозе.

Нашу семью, как и сотни других семей, приехавших в совхоз, поселили жить в бараках. Это длинные и широкие глиняные мазанки. На каждого члена семьи выдавалась металлическая кровать. Каждая семья, в зависимости от количества кроватей, отгораживала себе место под этой общей крышей. Мой отец устроился на работу в стройцех маляром, а мать сезонно красила кровати и прислуживала в семье начальника стройцеха. Оплату же за это получала как за покрашенные кровати и другие малярные работы.

В 1936 году в совхозе был построен, так называемый, новый поселок из тридцати шести двухкомнатных глиняных мазанок, имеющих отдельный вход. В одну из таких комнат мы и переехали из барака. Мы установили четыре свои железные кровати, взятые из барака, а пятую установили за домом под открытым небом. Все убранство комнаты состояло из четырех железных кроватей, установленных возле стен, и семейного деревянного сундука, прислоненного к одной из них. На внутренней стенке сундука была надпись «Май 1934 год, приехали в Грузию».

В 1936 году я поступил учиться в первый класс. Взяли меня в школу с шести лет только благодаря тому, что мой отец красил квартиру директора школы и попросил его взять меня в школу досрочно. Директор дал согласие только при условии, что я буду хорошо учиться. Дело в том, что я был маленький и худенький и не имел на первое сентября полных семи лет. Мне пошили матерчатую сумку с ляжкой через плечо, и я стал первоклашкой. Учился я очень хорошо, и вопрос о моем отчислении не стоял. А моего товарища Переверзева, тоже Ивана, которого брали на тех же условиях, отчислили после первой же четверти. Первый класс я окончил отличником, и отец очень гордился моими успехами. А брат Николай, воспользовавшись этим, заставил меня попросить отца сделать мне шашки. Так в нашей комнате появилась первая настольная игра, и все наши сверстники нам очень завидовали.

В 1937 году нас постигло большое горе, как и многие другие семьи. Нашего отца арестовали как троцкиста, судили тройкой и дали, как и всем, десять лет тюрьмы. В 1942 году он умер. Остались мы одни: большая мать (ей еще до ареста отца сделали опе-

рацию на легких, удалили выросшую кисту и запретили работать, если она хочет жить), старший брат Петр, инвалид, брат Николай, тринадцати лет, я, восьмилетний ребенок, и сестра Мария, шести лет. Как мы жили, чем питались, одному богу известно, никто не работал, и никаких пособий нам не выдавали. Единственным спасением была наша коза, которая давала молоко и козлят на мясо, если рожались мальчики.

Мы с братом инвалидом ходили по селам, там побирались. Лучше всех милостыню подавали греки. Еще нам помогал наш дедушка, он просил милостыню и как мог нас подкармливал. Я ходил с рогаткой и удочкой с самодельным крючком. Старался убить хоть одну птичку, поймать несколько бычков, нарвать всякой съедобной травы и наварить что-нибудь на ужин. Мать к этому времени устроилась работать уборщицей в детские ясли. Вот так мы и жили: на мамину зарплату и дары природы.

Летом брат Николай ходил собирать чай и этим помогал матери. Она очень просила его брать меня с собой на работу, но он всегда отказывался. В какой-то момент она его уговорила, и он взял меня с собой. Ряды чая – это сплошные кусты, и собирать молодые побеги со всего куста вдвоем гораздо легче. Я быстро освоился, и уже через неделю Николай почувствовал, что он собирает в бригаде чая больше всех. Мы ведь работали вдвоем на одну корзину. Теперь он без меня не соглашался идти работать и с каждой полочки и аванса давал мне по пять рублей на конфеты. Через пару лет в бригаде стали возмущаться, что мы чай собираем вдвоем, а записываем на одного, да еще ежедневно подводились итоги соревнования, победитель которого работал целый день с красным флажком на корзине. Этот ропот вылился в то, что я был вынужден собранный чай записывать на себя.

Потом эта процедура повторилась, но уже с участием моей сестры. Я собирал чай, а она мне помогала. Первый чайный сезон обошелся мирно, мы вдвоем собрали чая меньше, чем лучшие сборщики бригады. Во втором сезоне мы начали набирать темп, и к середине сезона вышли в передовики в бригаде. В бригаде пошли раздоры, возмущение, и бригадирша предложила нам собирать чай отдельно, каждый себе.

Мне тогда было одиннадцать лет, а сестре – девять. Фактически у нас в семье было четверо работающих и один инвалид. Правда, чайный сезон начинался в мае и кончался в октябре месяце. В летние месяцы мы работали наравне с взрослыми, а в сентябре, когда начиналась школа, мы работали так: я – до обеда, а после обеда ходил в школу, а моя сестра, наоборот, на работу ходила после обеда, а до обеда была в школе.

1941 год. Эта идиллия продолжалась да начала войны сорок первого года. Я называю это идиллией, потому что мы могли что-то выкроить из нашего семейного бюджета и посылать отцу посылки. Я хорошо помню, что он просил, если можем, прислать ему теплую одежду, что мама и выполнила. Еще мама иногда посылала ему продуктовые посылки. Я помню, как она укладывала сало и копченые колбасы, а мы сидели на полу вокруг этой посылки и у нас текли слюни, но никто никогда не попросил даже кусочка. Все понимали, это – святое, отцу.

Сорок первый год начался как обычно, за исключением того, что брат Николай бросил школу и стал полноценным работником. Началась война, деньги превратились в фантики. Источником существования стал хлебный паек: 500 граммов хлеба работающим и 200 грамм иждивенцам, и два раза в день по пол-литра баланды, и то только работающим.

Все стали устраиваться, кто как может. В основном, обзаводились козами, в том числе и наша семья, хотя мы держали коз и раньше. Соседи, у которых не было возможности пасти свою козу, просили нас за определенную плату брать их коз. Через два-три месяца, таким образом, у нас набралось более пятнадцати коз. Утром я их собирал, загонял их в овраг и там, в кустарниках, я их и пас. По натуре я был трусливый, и все время их пересчитывал, боясь не потерять ни одну. Мне редко удавалось насчитать нужное количество, и я начинал пересчитывать их сначала, как правило, всегда не хватало то одной, то двух коз, приходилось начинать счет сначала. Этот пересчет коз длился до тех пор, пока не приходила Маша. Она принимала их без счета, и я с облегчением шел в школу. Стоило ей только крикнуть: «Маня, Вика! Выходи!», они все, как по команде генерала, выходили из зарослей на дорогу и ждали ее команды идти домой. Это их послушание меня всегда удивляло и не укладывалось в моей голове.

В 1943 году, когда я окончил семь классов, меня лишили хлебного пайка в 200 граммов хлеба и предложили идти работать. Мне ничего не оставалось делать, и я пошел работать.

Все козы теперь остались за Машей. Удивительным было то, что эта двенадцатилетняя девочка ухитрялась одновременно пасти более пятнадцати коз и собирать в бригаде больше всех чая. Пасти коз разрешалось только в балках, а на чайных плантациях было строго запрещено. Было много случаев, когда Машинны козы заходили на плантации. Стоило Маше крикнуть: «Лиза, назад в балку!», как козы покидали чайную плантацию. Это ежедневно видела бригадирша, много раз наблюдал агроном, но лишится из-за этого передовой работницы при нехватке рабочих рук, они не могли, и поэтому прощали шалости ее коз.

А нас, пацанов таких, как я, собрали в количестве шести человек и заставили возить собранный чай на фабрику. Дело в том, что нормальный зеленый чай, который собирают с мая по октябрь, грузят в специальные ящики и везут на фабрику. Этим занимались грузчики с братом Николаем. А нас заставили возить, так называемый, лава чай – это огрубевшие чайные листья. Их распаривали, прессовали в плиты и отсылали в Среднюю Азию. Там, у узбеков и казахов, он пользовался большим спросом: за трехкилограммовую плитку давали барашка. Мы, по глупости, возили чай целый день, затем целую ночь. На другой день возили до трех часов дня, потом бросили машину и ушли по домам спать. На другой день агроном района пришел звать нас на ту же работу, грузить и возить чай. Я отказался от работы грузчика и ушел работать на чайную фабрику. Меня приняли на работу смазчиком чайных агрегатов. Началась зима, мы проводили профилактику чайных агрегатов, подготавливая их к работе на следующий сезон. Работа грязная, я был весь в машинном масле. Спецовки никакой не выдавали, и я работал в той же одежде, в которой ходил. К новому чайному сезону была проведена профилактика и сделан текущий ремонт.

С началом нового чайного сезона бригаду слесарей распределили по сменам. В первой смене дежурил старший слесарь, во второй смене – электрик, в третьей – я. Работа была трудная и грязная и сводилась к тому, что я должен был залить все масленки на чайных агрегатах маслом и произвести посильный ремонт. На это, как правило, уходило четыре-пять часов. В котельной сушильных машин был специальный ящик с инструментом, и я, как правило, на нем спал. Если что-то было нужно, вся административная служба знала, где меня искать. Спецодежда была не предусмотрена, и я ходил на работу в своей. Через два-три месяца она вся пропиталась маслом, которым я смазывал механизмы. Так я и проходил два года.

Однажды ночью пришла дежурная по фабрике, разбудила меня и сообщила, что из четырех сушильных агрегатов один не работает и надо разобраться. Мы с ней пришли к агрегату, и действительно, снаружи на боковой стене передач система шестеренок не крутится, хотя двигатель работает, ведущий вал крутится нормально, а шаровые цепи, что несут пластины с чаем, стоят. Послали за старшим слесарем, за механиком шахты, за инженером шахты. Стали ждать их прибытия, ажиотаж утих, и все разошлись. Я остался один, осмотрел еще раз все внимательно и увидел шпонку на полу, поднял ее, нашел, откуда она (с ведущего вала), забил ее на место, включил двигатель, и сушильная печь заработала в нужном режиме. Я сообщил дежурной по фабрике, что печь работает, и ушел спать на свой ящик. Эта весть, что я отремонтировал сушильную печь, облетела всю фабрику.

1945 год. Моя мать договорилась с нашим соседом, который работал плотником в совхозе, что он попросит инженера стройцеха взять меня учеником плотника. С мая 1945 года я – ученик плотника. Моя мама раздобыла мне чистую одежду, которая позволила мне выбросить старую, задубевшую от масла.

1947 год. Шло время, мне уже исполнилось 18 лет. Я был маленький, худенький и о девочках даже не мечтал. Работа меня устраивала, и я был доволен. За это время я и мои товарищи по работе, все болгары: Попов Иван, Печурский Дмитрий, Михов Илья, – научились делать мебель. Хотя все мы числились учениками плотника.

В одно время директору совхоза кто-то донес, что мы делаем себе и за определенную плату шифоньеры, буфеты, этажерки для книг и рамки для портретов, потребность в которых была большая, так как каждой семье хотели увековечить память о героях Великой Отечественной войны, погибших или пропавших. Директор совхоза вызвал инженера стройцеха и показал ему письмо завистника с просьбой разобраться. Инженер ему говорит: «Что вы батоно (груз. *господин*), это же бавши (груз. *дети*). Какую мебель они могли делать?». Комиссия все же была создана, все оказалась правдой. У всех нас комнаты были обставлены шифоньерами, буфетами и этажерками высокого качества, покрытые лаком. После чего пристыженный начальник стройцеха присвоил нам разряды и мы стали

хорошо зарабатывать по тем временам. Но в трудовой книжке у меня и сейчас записано «ученик плотника» с 1945 по 1951 год, когда я рассчитался в связи с поступлением в Кутаисский горный техникум.

В наш чайный совхоз для проведения опытов по влиянию на урожайность чая обильного полива прибыли ученые мужи. Меня направили к ним для сооружения дамб. Потом они уехали, а представитель от них остался. И мы с ним целую весну и лето проработали вместе. За это время мы с ним очень подружились, и он удивлялся моим познаниям. Уезжая, он взял с меня слово, что я соберу все документы для поступления в техникум и привезу их ему в Кутаиси. Он там жил.

За это время в нашей семье произошли существенные изменения. Старший брат Петр обжегся в летней кухни и от ожогов умер. Брат Николай был мобилизован на строительство Кутаисского автомобильного завода. Сестра Маша больше всех в бригаде собирала чая, и на ее корзине постоянно красовался красный флажок передовика вчерашнего дня. Так действовало правило социалистического соревнования. Одновременно со сбором чая она пасла до пятнадцати коз, за что получала по сто рублей в месяц от хозяев. Все козы были в нее влюблены и выполняли, как в цирке, ее команды.

1951 год. Семейные и финансовые дела дали мне возможность, с согласия мамы и сестры, отвезти обещанные документы в Кутаиси. К моему покровителю. В Кутаиси грузинская семья меня встретила очень гостеприимно. После обильного ужина с вином хозяин предложил провести шахматный турнир. Мы с ним играли все лето. Третьим участником был его взрослый сын, который оказался большим любителем этой игры. В упорной борьбе мы провели по две встречи. Я оказался победителем. На другой день мой покровитель отвел меня к заведующему учебной частью техникума, где приняли мои документы и сказали, когда я должен явиться на экзамен.

Все экзамены я сдал хорошо. Потом я узнал, что завуч приходил к моему покровителю узнать мою фамилию. После зачисления до начала занятий я уехал домой и встретил завуча нашей школы. Он выразил сожаление, что не знал, что я хочу поступать учиться. Дело в том, что год назад он приходил ко мне домой и просил меня поступить в восьмой класс, так как не хватало кворума для его открытия. Он мне сказал, что если бы я его предупредил, он выдал бы мне аттестат за восьмой класс с одними пятерками, чтобы я мог поступать без экзаменов.

Учился я в техникуме очень легко. На первом курсе в группе заправляли местные городские ребята. Они – комсорги, они – профкомы, они – заводили всех мероприятий. А нам, сельским ребятам, отводилась второстепенная роль. На втором курсе все изменилось, и заводилами стали мы, сельские ребята. Меня избрали комсоргом группы, и я им оставался до самого выпуска. Техникум я окончил с отличием.

1955 г. После окончания техникума нас направили на шахту № 15 треста Боково-Антрацит Луганской области. Я говорю нас, потому что к этому времени мы с однокурсницей Пачуашвили Татьяной Тарасовной ждали ребенка. Меня сразу назначили помощником начальника участка, а Татьяну Тарасовну – горным мастером на участок вентиляции. В начале нам дали комнату в общежитии, а с рождением сына Антона – двухкомнатную квартиру в одноэтажном доме.

1956 год. Первым делом мы отгородили участок земли перед нашими окнами и весной 1956 года посадили сад. Все соседи говорили: «Вот молодцы! Это навсегда. Это, действительно, семья шахтеров». Но жизнь есть жизнь. Дело в том, что мне работать в шахте очень не нравилось. Поработав в шахте, я почувствовал себя, да извинят меня настоящие шахтеры, каторжанином. Каждый раз, бывая в шахте, я не мог дожидаться, когда я выеду наверх. Выезжая на поверхность, я видел белый свет во всей его красе, и тоска моя усиливалась в сотни раз. Спускаясь в шахту, я мысленно чувствовал над головой горную массу толщиной в двести-триста метров, и как мышьяк ходил по горным выработкам. Это было выше моих сил.

Мы с женой после рождения ребенка зарегистрировали свой брак. Написали заявление на расчет, и нам его выдали. Вернулись мы на Кавказ, к своей маме в Чаквинский чайный совхоз и почувствовали себя никому не нужными людьми. Диплом горняка с отличием не имел никакой силы. Мне предлагали только рабочие места, но я был уже другим человеком. Мы с женой оставили сына у матери, и решили уехать в Новочеркасск, в город, где куются кадры, чтобы там попробовать свои силы. В Новочеркасске горняки тоже ни-

кому не нужны, и мы поступили на курсы бухгалтеров, имея немного денег, накопленных за время работы в шахте.

Для финансовой поддержки я устроился на стройку плотником на полдня работы, но через определенное время прораб стройки время от времени стал использовать меня как работника по загрузке песком растворного узла. Потом стал направлять меня на растворный узел постоянно. Я, конечно, возмутился и покинул стройку. После окончания курсов бухгалтеров я отправился в стройуправление за трудовой книжкой. Начальник стройуправления стал объяснять мне, что оставлять самовольно производство не положено. Я, как мог, рассказал ему о причине моего ухода. На этой почве мы поругались, и он дал команду уволить меня за прогулы. Так я стал шестилетним учеником плотника и злостным прогульщиком.

После этого мы вернулись в Антрацит, но уже без жилья. Дипломированные специалисты были нужны, и я устроился механиком учебных мастерских в 68-е горное училище. А Татьяна Тарасовна мастером вентиляции на шахту № 45. Через определенное время директор училища стал использовать меня как мастера по сопровождению учащихся в шахту, так как мастеров производственного обучения не хватало. Это стало повторяться все чаще и чаще. В очередной раз вести группу в шахту я отказался, и написал заявление с просьбой дать мне расчет. Когда я пришел за трудовой книжкой, он собрал комиссию, и меня уволили, как не справившегося с работой. Я написал заявление в комиссию по трудовым спорам. Председатель комиссии мне говорит: «Ты что, сам не понимаешь, что ты завалил всю работу учебных мастерских, и почти все оборудование пришло в негодность». Так я стал шестилетним учеником плотника, злостным прогульщиком и работником, завалившим работу мастерских 68-го горного училища. Так-то так, но работу искать надо. В этом же районе расположено монтажное управление «Углеавтоматики», занимающееся внедрением автоматики шахтных машин и механизмов. Я несколько раз проходил мимо него. Эта вывеска меня очень привлекала, но зайти и попросить работу с моей трудовой книжкой, я, конечно, не решался.

Один раз я осмелился, взял трудовую книжку и свой диплом с отличием и зашел в «Углеавтоматику». Я предупредил начальника о записях в моей трудовой книжке, и он отправил меня к главному инженеру, Мериуц Павлу Алексеевичу, чтобы тот сам решил. Я повторил все, что говорил начальнику и сказал, что ищу работу. Он долго-долго смотрел на меня и говорит: «Ну, как ты ухитрился так отличиться?», и дал команду зачислить меня техником производственного отдела с окладом в девятьсот рублей. Я так был рад, что забыл поблагодарить его за предоставленную мне работу. Работа мне очень понравилась, главное, не надо ходить в шахту. Через два месяца меня перевели инженером производственного отдела, а Татьяну Тарасовну, по моей просьбе, приняли на мое место. В то время свободные вакансии были на многих предприятиях.

Через год работы вызывает меня к себе теперь уже не главный инженер, а начальник управления Павел Алексеевич, и говорит: «Ты плановое дело знаешь?». Я говорю: «В пределах учебной программы». «Это хорошо, – говорит он. – Иди и принимай дела у плановиков». А все дело в том, что в плановом отделе работали экономист и старший экономист, обе женщины. И они уходили в декретный отпуск. Я взял блокнот и записал все, что говорила старший экономист. Затем выяснил у нее ряд вопросов, которые мне были не понятны. Дело осложнялось тем, что через десять дней надо составлять квартальный отчет и сдать его в трест, вышестоящую организацию. Женщины ушли в декрет, а я приступил к подготовке квартального отчета.

Через 10 дней я отвез квартальный отчет в трест, расположенный в Луганске. Начальник планового отдела треста вертел его сюда, а потом туда, и говорит: «Ты где работал плановиком?». Я говорю: «Нигде». «Тогда скажи, кто составлял этот отчет?». «Я». Он покачал головой и говорит: «Ладно». Так закончилось мое испытание по плановому делу. С тех пор он все время относился ко мне снисходительно, по-отцовски. Декретные отпуска наших женщин длились 56 дней до родов и 56 дней после родов. В общей сложности, в плановом отделе я проработал один около четырех месяцев.

За это время в управлении возрос годовой объем производства, управление перешло в другую категорию по оплате труда, и появилась должность «начальник планового отдела». На эту должность назначили меня. А женщины после возвращения из декретного

отпуска заняли свои прежние должности. Все обошлось мирно, без всяких претензий. Лихорадило только профсоюз. Один председатель занимался только сбором профсоюзных взносов, другой же любил еще и выпить. На очередных профсоюзных перевыборах меня избрали в профком. А там, по рекомендации представителя теркома угольщиков, не без участия начальника управления, который благосклонно относился ко мне, меня избрали председателем профкома. Правда, исходя из численности предприятия, председатель профкома был не освобожден от основной работы и выполнял функции председателя на общественных началах.

Став председателем профкома, я вспомнил все мероприятия, которые я проводил, будучи комсоргом в техникуме. И общественная жизнь в управлении засияла всеми цветами радуги. Ежемесячно и по знаменательным датам стали проводить вечера отдыха, экскурсии по историческим местам для детей и взрослых, детские утренники, где разыгрывались лотерейные выигрыши. Все участники, как правило, уходили домой после любых мероприятий с массой призов и подарков. Проводились спортивные соревнования по футболу, волейболу, настольному теннису и шахматам. Дело в том, что управление состояло из четырех участков: Краснодарского, Свердловского, Краснолучского и Антрацитовского, что придавало соревнованиям особый интерес. В моем лице трудящиеся, особенно рабочие, видели своего защитника, тем более, мне это легко удавалось, так как мы с начальником управления стали хорошими друзьями, единомышленниками и дружили семьями. Управление ежеквартально выполняло производственные планы, и все инженерно-технические работники и служащие получали производственные премии.

У нас был большой фонд предприятия, который позволял нам поощрять бригады по любым мероприятиям. Министерство угольной промышленности выделило нам финансирование, и мы начали строить жилье для себя хозспособом. На берегу Азовского моря организовали свою базу отдыха, где практически могли отдыхать все желающие работники с семьями. Все это создало условия для моего бессменного председательства в профкоме, до самого ухода на пенсию в 71 год. За все время работы у меня не было существенных разногласий ни с начальником управления, ни с руководством треста, ни с трудящимися, ни с теркомом профсоюза.

Я сам лично на территории предприятия расчистил участок земли и посадил там своими руками много винограда, клубники и разных деревьев. Руководство треста ежемесячно приезжало в Антрацит принимать производственную программу. И им очень нравилось после посетить мой сад и полакомиться фруктами и ягодами. В теркоме профсоюза существовало негласное правило – поощрение за общественный труд – выдавать председателю профкома санаторные путевки, чем я и пользовался каждый год. В особенности мне нравился Кисловодск с его нарзанными ваннами, где я отдыхал много раз. Не брезговал я и другими курортами, но больше одного раза я их не посетил.

Работа в управлении доставляла мне одно удовольствие. Построив хозспособом четыре двухквартирных одноэтажных дома, я получил трехкомнатную квартиру с приусадебным участком в 6 соток. Одновременно в управлении был создан садоводческий кооператив, где я был избран председателем. Многие наши трудящиеся получили земельные участки, в том числе и я. Сажать деревья – это моя страсть. И я занялся благоустройством земельного участка возле дома в садовом кооперативе, так что я имел три садовых участка, и все были в образцовом состоянии.

Спортом я увлекался всегда, и он платил мне взаимностью. Я научился играть в шахматы в совхозе, где директором клуба был чемпион Аджарии по шахматам. В первый же год после войны он оборудовал в клубе шахматную комнату и учил желающих играть. Меня шахматы настолько увлекли, что я через два года играл в силу первого разряда. В техникуме я увлекся волейболом и уже через два года играл за сборную техникума в командных соревнованиях на первенство города Кутаиси. Теперь я быстро научился играть в настольный теннис, причем неплохо для любителя. Но шахматы всегда были для меня на первом месте...

Это лишь один из немногих примеров того, как складывалась жизнь болгар которых судьба закинула в разные концы нашей бывшей необъятной Родины...

Материал поступил в редакцию 10.02.2020 г.

РЕЦЕНЗІЇ/REVIEWS

УДК 930.85(477.7-21)»-05/+03»(049.32)

DOI

Рец. на кн.: Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Харьков: Майдан, 2017, 286 с., 123 ил.

Борис Борисов

Проф., д-р іст. наук, Велико Тирнівський університет Св. Кирила та Мефодія, історичний факультет, кафедра археології, Т. Тирновски 2, Свята Гора, Велико Тирново, 5003, Болгарія, profbdborisov@gmail.com

Review of the monograph: Oksana A. Ruchynskaya. Culture and Society of the Greek cities of the Northern Black Sea Coast (VI century BC – IV century AD). Kharkov: Maidan Publishing House, 2017, 286 p., 123 ill.

Boris Borisov

Prof. Emeritus, PhD in Archeology, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Faculty of History, 2 T. Tarnovski Str., 5003, Veliko Tarnovo, Bulgaria, profbdborisov@gmail.com

Монографія канд. іст. наук, доцента Оксани А. Ручинської «Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)» надрукована за рішенням Вченої ради історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №9 від 20.10.2017) у видавництві «Майдан». Вона присвячена вивченню соціально-культурної історії грецьких міст Північного Причорномор'я (Херсонес, Тира, Ольвія та міста Боспору) в період їх самостійного існування, від часів заснування до перших сторіч нашої ери, коли міста розвивались в умовах римського впливу.

Монографія складається з списку скорочень, передмови, трьох розділів, висновку, резюме англійською мовою.

Передмова (вступ), (с. 13-22) побудована відповідно вимогам до монографічних досліджень. Авторка вказує, що поширення античної культури на узбережжі Чорного та Азовського морів було пов'язано з заснуванням грецьких міст під час Великої грецької колонізації Північного Причорномор'я і тривало з усіма особливостями та досягненнями з VI ст. до н.е. по IV ст. н.е.

Поглиблений комплексний аналіз археологічних, наративних та епіграфічних джерел дозволив О. А. Ручинській дійти висновку, що розвиток кожного з грецьких міст мав свої унікальні особливості, але їх своєрідність поєднувалась із загальними закономірностями регіону.

Авторка виділяє три основні фактори, що визначають своєрідність розвитку культури грецьких міст: особливості історичної долі грецьких міст на периферії античного світу, взаємодія Північного Причорномор'я з найважливішими центрами античного світу в Середземномор'ї, взаємовплив культури новостворених грецьких міст та культури місцевого населення.

Територіальні межі дослідження визначені регіоном - уздовж Дністра, Південного Бугу, при впадінні у Дніпро, Кримський і Таманський півострови, Синдика, а пізніше східне узбережжя Меотиди до гирла Дону. Найпівнічнішою точкою стає у III столітті до

нашої ери Танаїс. Ця територія включала грецькі міста Борисфен, Тіру, Ольвію, Херсонес, Феодосію, Пантікапей, Фанагорію, Гермонасу, Горгіппію та інші.

Авторка підкреслює, що поняття «культура» та «суспільство» розглядаються в нерозривній єдності, і що вона застосовує соціокультурний підхід до дослідження історії античного Північного Причорномор'я крізь призму культурних та духовних цінностей. О. А. Ручинська справедливо вказує, що орієнтир на вивчення міст як центрів полісної культури обумовлений концентрацією в них громадянських колективів та можливістю всебічного вивчення їх світогляду, способу життя та мотивів поведінки, дозволяє уточнити реальні причини змін, які відбувалися в історії полісів на території Північного Причорномор'я.

У передмові окреслено хронологічні рамки дослідження – з VI століття до н.е. по IV століття нашої ери, що відповідає часу існування грецьких полісів у Північному Причорномор'ї. Межі також обґрунтовуються – від виникнення основних грецьких полісів, до кордону між III та IV століттям нашої ери, коли почалися масові навали кочових племен та розповсюдилася нова християнська релігія, що призвело до занепаду античних традицій не лише на Півночі Чорноморського узбережжя, але також у всьому античному еллінському світі. Відповідно до вимог до монографічного дослідження О. А. Ручинська визначає два хронологічні періоди, які ґрунтуються на відмінностях культурного розвитку міст: 1 – від VI до I століття до н.е., який вона визначає як грецький період та 2 – з I по IV століття нашої ери – період римського впливу в культурі північних понтійських міст.

Авторка також вказує на труднощі у вивченні культури та суспільства грецьких міст, які, головним чином, зумовлені фрагментарним характером джерельної бази. Вона справедливо зазначає, що для цього потрібен комплексний аналіз усіх даних – археологічних, епіграфічних, іконографічних, нумізматичних, а також новітніх тлумачень даних нарративних джерел. Дійсно, О. А. Ручинській вдалося із завидною майстерністю застосувати комплексний аналіз до усіх типів історичних джерел та дійти важливих висновків відносно розвитку історії та культури грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Аналізуючи дані письмових історичних джерел, вона справедливо вказує, що для грецьких та римських авторів Північне Причорномор'я – це периферія античного світу, завдяки чому їх дані в більшості випадків є неповними, а часом і не зовсім точними. Однак О. А. Ручинській вдалося застосувати комплексний аналіз даних цілої плеяди давніх авторів - Геродота, Страбона, Плінія Старшого, Лукіана, Теофраста, Аристотеля, Ксенофонта, Фулідіда, Плутарха, Аристофана, Гомера, Павсанія, Артемідора, Діона Хризостома, Флавія Вегетія Рената, Демосфена, Діогена Лаертського, Помпонія Мели, Діодора Сицилійський, Полієна, Стефана Візантійського, Костянтина Багрянорідного та інших.

Епіграфічні дані також посідають надзвичайно важливе місце – це державні постанови, присвяті богам, епітафії на кам'яних плитах, графіті на глиняних посудках, фрагменти з них на металевих виробах, що значно доповнює інформацію про культуру давніх еллінських колоній на території Північного Причорномор'я. Авторка також аналізує новітні дані досліджень епіграфічних пам'яток у творах таких світил епіграфіки, як Е. І. Соломонік, С. Ю. Саприкін, А. С. Русяєва та ін.

В тексті монографії використовується значна кількість нумізматичного матеріалу та новітні дослідження його в трудах таких нумізматів, як А. Н. Зограф, Д. Б. Шелов, Б. В. Хед, В. А. Анохін, Н. А. Фролов, М. Г. Абрамзон, Г. А. Кошеленко та ін.

Заслуговує уваги й аналіз надзвичайно численного археологічного матеріалу – архітектурних пам'яток та окремих архітектурних деталей, пам'яток монументальної та малої скульптури (незліченних статуєток з теракоти), декоративного живопису, мозаїки, зображень на численній чорно- та червонолаковій кераміці. Не менш важливими є дані про розвиток художньої творчості, музики, фізичної культури та релігійних обрядів.

Стан археологічних розкопок у всіх грецьких містах на території Північного Причорномор'я простежено найбільш детально. Надзвичайно глибокий комплексний аналіз усіх вищезазначених даних дозволив О. А. Ручинській зробити важливі висновки відносно розвитку матеріальної та духовної культури грецьких міст на досліджуваній території.

Перша глава (Розділ 1) (с. 23–112) присвячена особливостям розвитку культури в грецьких містах Північного Причорномор'я.

З самого початку авторка цілком справедливо зазначає, що давньогрецькі міста, які виникли на північному узбережжі Чорного моря, потрапляють на периферію античного світу, що є визначальним для специфіки історичного розвитку регіону. Формування тут неповторної культури відбувається через їх віддаленість від основних центрів Середземномор'я, зв'язок із місцевими варварськими племенами та прагненням зберегти давньогрецькі традиції. Ця взаємодія призвела до створення своєрідної культури, що поєднувала у собі синкретичні елементи варварської та східної культур, але залишалася грецькою за змістом навіть у римську епоху, коли ці традиції вже не існували на Балканах та в Малій Азії.

Глава поділяється на три підрозділи. Перший з них, присвячений умовам формування грецької культури на території Північного Причорномор'я та специфіці громадянських колективів, складається з двох частин: «Розселення греків у Північному Причорномор'ї» та «Грецькі традиції».

Глибокий комплексний аналіз свідоств письмової традиції, археологічних, епіграфічних, нумізматичних, іконографічних та релігійних даних, дозволив авторці виділити дві основні хвилі колонізації досліджуваного регіону, що склалися переважно з іонійського та дорійського населення. Поселяючись на шойно колонізованих землях, греки перенесли на нові території свої патріархальні традиції. Вони заснували поліси в оточенні місцевого населення – скіфів, таврів, меотів та синдів, серед яких вони мирно оселилися. Використання давньогрецьких традицій призвело до того, що новостворені міста були типовими полісами, які підтримували найтісніші культурні, комерційні та релігійні контакти з метрополіями, але залишалися повністю незалежними з точки зору їх внутрішнього управління. В монографії зазначаються також форми управління окремими полісами, які в багатьох з них розвиваються з часом. Авторка і тут демонструє відмінне знання джерельної бази, що дозволяє їй додати багато конкретики у вивчення певних деталей – те, що є характерною рисою всього монографічного дослідження.

У другій частині перераховано найважливіші риси грецької культури. По-перше, вони приховані в колективних соціальних засадах і характерні для полісної системи з її добре організованими громадянськими колективами, що мало величезний вплив на подальший розвиток давньогрецької культури у Північному Причорномор'ї. Ще одна важлива особливість грецької культури – міфологічне сприйняття світу. Дуже важливою рисою культури полісу є прославлення образу людини. У цій культурі людина (або Бог, втілений у людській формі) стала еталоном усього. Нарешті, висвітлено агональну основу грецької культури, яка пронизує всі сфери грецького життя – політику, філософію, судоустрій, мистецтво та повсякденне життя.

Другий розділ першої глави монографії присвячений міському плануванню та системі благоустрою. Авторка виділяє три етапи розвитку містобудування:

1. Виникнення та становлення грецьких міст – VI–V століття до н.е.
2. Розквіт міського життя – IV–II століття до н.е.
3. Поступовий занепад містобудування – I–IV століття нашої ери.

Характеристика грецького містобудування на теренах Північного Причорномор'я протягом кожного із згаданих періодів простежується дуже детально. Загалом це стосується: системи оборони, портів, площі міст, громадянського будівництва, вуличних та водопровідних мереж, агор – центральних площ міст та громадських будівель. Вірна своєму стилю, авторка знову заглиблюється в найдетальніші подробиці, ретельно простежуючи особливості розвитку окремих грецьких міст у досліджуваній області – Ольвії, Херсонеса, Пантікапей, Тірітаки, Горгіппії, Фанагорії тощо.

Поглиблений аналіз дозволив їй визначити три основні типи у містобудуванні. До першого відносяться міста з нерегулярним (іррегулярним) плануванням (Тірітака, Мірмекій, Пантікапей). До другого типу належать міста без єдиного регуляторного плану, але з використанням елементів прямокутної системи (Ольвія). Третій тип включає міста з правильним прямокутним розташуванням, заснованим на пересічних під прямим кутом вулицях (система Гіпподама) – Херсонес, Фанагорія. Висвітлено особливості містобудування в Танаїсі.

Авторка цілком справедливо робить висновок, що особливості розвитку грецьких міст нерозривно пов'язані з локальними особливостями Північного Причорномор'я, близькістю варварських племен, бурхливою зовнішньополітичною ситуацією, особливостями місцевості, що визначають поширений тип системи містобудування. Під час другого періоду з'явився поділ міст на окремі регіони за соціальними ознаками. Їх центральну частину займала агора та пов'язані з нею адміністративні чи загальноміські установи, культурні місця з їх теменосами, а також оселі багатих громадян, тоді як оселі бідного міського та ремісничого населення розташовувались на околицях міст (Ольвія, Фанагорія, Пантікапей, Горгіппія).

Третій етап містобудування був пов'язаний із серйозними змінами в історії міст, спричиненими варварськими навалами та римською експансією, що призвело до поступового занепаду грецького містобудування на північному узбережжі Чорного моря. Це наочно відобразило сильний римський вплив на розвиток грецьких міст – їх розміри зменшуються, в межах житлових кварталів з'являються ремісничі майстерні та інші господарські комплекси, погіршується якість робіт з благоустрою. Наприкінці етапу майже всі міста загинули під час навалі гунів.

У другій частині простежується розвиток системи благоустрою у грецьких містах. Авторка вміло вплітає дані про благоустрій міст Північного Причорномор'я в їх порівнянні із системою благоустрою у метрополіях. У монографії проаналізовано дані всіх полісів Північного Причорномор'я щодо планування, вуличної мережі, водопостачання та каналізації, очищення відходів, санітарно-гігієнічних норм, повітрообміну, художнього оформлення громадських місць, житлових приміщень тощо, про які опікувалися спеціалізовані посадові особи – астиноми.

Тут також вражає відмінне знання автором монографії деталей усіх вивчених міст, які узагальнено та завдяки яким складено найповнішу картину благоустрою північнопричорноморських грецьких міст.

Третя частина дослідження присвячена повсякденному життю. О. А. Ручинська зазначає, що специфіка повсякденного життя слугувала фактором, який сприяв прискоренню економічного та культурного прогресу в регіоні Північного Причорномор'я та спричинив появу особливих форм суспільних відносин. Розвиток грецьких міст призвів до розквіту міського життя, яке було нерозривно пов'язане з дотриманням давньогрецьких традицій та звичаїв.

Авторка вказує на основні засоби існування окремих міст, які зберігали свою специфіку залежно від місця їх розташування – сільське господарство, виноградарство та виноробство, тваринництво, рибальство та полювання, ремесла, кераміка, обробка кольорових металів, різання кісток, шкіра, прядіння, ткацтво тощо. Особливе місце відводиться розвитку торгівлі, підкреслюючи зв'язки з політикою метрополії. Також згадуються основні ринки – Танаїс, Пантікапей, Ольвія, Фанагорія та Херсонес, про які є інформація від Страбона. Знову ж таки, загальна характеристика базується на аналізі даних з усіх міст Північного Причорномор'я, що дає можливість зрозуміти глибину повсякденного життя грецьких міст регіону.

Спируючись на всебічний аналіз джерел, О. А. Ручинська також відтворює картину вільного часу грецьких громадян, особливості їх виховання та освіти, охорони здоров'я та елементів побуту, заглиблюючись у найдрібніші деталі. Вона наводить багато прикладів з окремих грецьких полісів у досліджуваній області, ґрунтуючись на відомостях античних авторів, епіграфічних пам'ятках, нумізматичному матеріалі та численних археологічних пам'ятках. Таким чином, О. А. Ручинська дійшла надзвичайно важливих висновків щодо природи культури північночорноморських міст. Авторка зазначає, що особливості розселення греків в регіоні Північного Причорномор'я, специфіка іонійської та дорійської колонізації, географічна зона та політичне становище полісів залишили свій відбиток на характері грецької культури в регіоні. Вона підкреслює очевидне прагнення грецьких поселенців та існуючих громадянських колективів зберегти давньогрецькі традиції, перенесені з метрополії, що, безсумнівно, залишило свій слід в особливостях культури та способі життя, та допомогло протистояти як варварському, так і римському впливам.

Друга глава (Розділ 2) (с. 113–180) «Духовна культура в грецьких містах Північного Причорномор'я» складається з двох частин – грецької міфологічної традиції та агоністич-

них свят. Головна увага приділяється проблемам поширення грецької релігії та міфології в полісах Північного Причорномор'я. Послідовно аналізуються грецька міфологічна традиція та релігійне життя громадян, грецькі міфи, особиста та полісна релігія. Поглиблений комплексний аналіз дозволив автору визначити специфічні особливості офіційної полісної та особистої релігії еллінів Північного Причорномор'я, які знайшли відображення в організації сакрального життя громадян та релігійних обрядах. В полісах Північного Причорномор'я виявляється чітка тенденція до збереження споконвічних культів головних олімпійських богів і героїв – Аполлона, Афіні Парфенос, Афродіти, Гермеса, Діоніса, Геракла, Ахілла тощо.

У другій частині простежуються агоністичні свята у грецьких колективах, їх підготовка та проведення. Вказується, що в грецьких містах були дуже поширеними релігійні свята із змаганнями (агонами) – Ахіллеї в Ольвії, Аполлонії в Ольвії та Пантікапеї, Гераклії в Херсонесі, Гермеї в Херсонесі та Горгіппії, Парфенеї в Херсонесі та Діонісії у всіх полісах Північного Причорномор'я. Всі найбільш значущі свята на честь богів супроводжувались гімнастичними, гіппічними (кінними) та мусичними (музичними, літературними змаганнями і театральними виставами) агонами.

У заключній частині розділу авторка робить висновок, що релігійне життя в полісах досліджуваного регіону визначалося основними принципами полісної організації, до числа яких відносився принцип «суспільної вигоди». Основна мета полягала у зміцненні громадянських колективів за допомогою підтримки грецьких культів та обрядів. Це підтверджується контролем культових обрядів державною владою – сакральними законами, указами, епонімією жерців державних культів та релігійними об'єднаннями громадян. У перші століття н.е. священні обряди продовжували об'єднувати громадянські колективи. Ця традиція залишилася незмінною в Херсонесі та Ольвії, але в містах Боспору центром релігійного життя стали громадські організації – фіаси.

В монографії підкреслюється, що різноманітність суспільних культових обрядів та увага, яку їм приділяли офіційні органи влади, є свідченням того, що в полісах Північного Причорномор'я протягом усього античного періоду велика увага приділялася релігійним актам, найбільш тісно пов'язаним з еллінськими традиціями.

Третя глава (Розділ 3) (с. 181–242) присвячена мусичній культурі грецьких міст Північного Причорномор'я. Вона включає три частини: літературна творчість, музичні знання, театр та театральні вистави.

У першій частині проаналізовано дані про грецьку мову у північночорноморських містах, поетичний таланти громадян, історичні твори та творчість відомих мудреців та філософів. Вказується, що протягом усього існування міст на території Північного Причорномор'я греки зберегли два основні діалекти – іонійський та дорійський, що дало поштовх розвитку поетичної творчості та наукових знань. У цій частині грецького світу класична традиція не лише збереглася, але й вплинула на культуру Греції та допомогла зберегти її у всій повноті.

Аналіз джерел приводить автора до висновку, що розвиток літературної творчості у грецьких містах Північного Причорномор'я є відображенням рівня грамотності населення. В дослідженні підкреслюється, що до перших століть нашої ери належить найбільша кількість поетичних текстів. Це привело авторку до висновку, що римська присутність у даному регіоні створювала певну стабільність, що, в свою чергу, спричинило своєрідне грецьке відродження в літературі.

Аналіз письмових джерел вказує на знання громадянами циклічних віршів, праць Гомера та елліністичної філософії. В дослідженні вказується, що в містах Північного Причорномор'я існувала творча інтелігенція, письменники та поети, вчені, наприклад, Сіріск з Херсонеса, Посидоній з Ольвії та інші. Ретельний пошук дозволив О. А. Ручинській виділити цілу плеяду вчених, письменників та філософів – Діонісія Ольвійського, Стратоніка та його учня Сосія з Пантікапея, філософів Діфіла Боспорита та Смікра з Пантікапея, стоїка Сфера з Борисфена чи Боспора, Біона Борисфеніта та інш.

Друга частина – «Пізнання музики еллінами» простежує види музичного мистецтва та грецькі музичні інструменти.

Авторка зазначає, що на початку музика означала декламування віршів у супроводі музичного інструменту зі співаком чи хором. За Плутархом, вокально-інструментальні

твори мали два типи – кіфародічні (у супроводі кіфари) та авлодічні (у супроводі авлоса). З часом музика і поезія стали самостійними мистецтвами.

Комплексний аналіз джерел відносно розвитку музичного мистецтва дозволив авторів виявити використання таких музичних інструментів – авлос, сальпінкс (труба), сиринга (флейта), кіфара, ліра, трігон, тімпан, водяний орган та деякі інші. Звичайною практикою була організація музичних конкурсів та концертів відомих грецьких виконавців у Північному Причорномор'ї.

Третя частина – «Театр та театральні вистави» аналізує дані про типи театральних вистав греків, інсценізацію трагедій, комедій, драм, мімів та пантомім, особливості функціонування театрів у досліджуваній зоні та римські видовища у Північному Причорномор'ї. Вказується, що в перші століття нашої ери, поряд з трагедіями, широкого поширення набули комедії, з'явилися вистави мімів та пантоміма. Під римським впливом в театрах Північного Причорномор'я проводилися гладіаторські бої, але на практиці вони не набули широкого поширення. Авторка підкреслює, що грецький світогляд в цілому формувався в місцевих театрах, які мали багатофункціональне призначення як місця для сакральних вистав, мусичних аконів та ушлявлення видатних громадян.

О. А. Ручинська приходить до висновку, що мусична культура, яка поширилася у Північному Причорномор'ї, була в повній відповідності з традиційними давньогрецькими уявленнями про еллінські ідеали, які збереглися в громадянських колективах.

У висновку (с. 243–249) авторка узагальнює висновки, зроблені в окремих главах та зазначає, що своєрідність та самобутність культури грецьких міст Північного Причорномор'я криється у збереженні традицій класичної та елліністичної епох, серед яких згодом з'являються і елементи римської культури. На цю культуру вплинула також і місцева культура варварських племен. На думку О. А. Ручинської, унікальність даної культури пов'язана з тим, що протягом усієї античності вона була спрямована на зміцнення єдності громадянських колективів та розвиток культурних зв'язків із давньогрецьким світом.

Монографія закінчується коротким підсумком англійською мовою (с. 250–252), переліком ілюстрацій, що включає 123 зразки, та бібліографією (с. 259–284).

На закінчення хочу зазначити, що монографія О. А. Ручинської «Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.)» – надзвичайно всебічне, повністю закінчене наукове дослідження. Воно написано дуже чіткою та зрозумілою мовою. У ньому авторка піддає надзвичайно поглибленому всебічному аналізу всіх наявних даних з письмових та археологічних джерел, сучасних історичних досліджень, епіграфічних, іконографічних, нумізматичних та релігійних даних. Доказом цього є найдрібніші деталі, які вона вивчає, звертаючись до дослідження всіх проблем, пов'язаних з матеріальною та духовною культурою давньогрецьких міст Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Борисфена, Тіри, Танаїса, Феодосії, Пантікапея, Фанагорії, Гермонаси, Горгіппії та ін. Це дозволило їй скласти цілком повне уявлення про матеріальну та духовну культуру давніх еллінських міст на північному узбережжі Чорного моря, заснованих під час Великої грецької колонізації.

Ілюстративний матеріал досить інформативний. Частина доданих ілюстрацій є роботами автора, решта запозичені у інших авторів та публікацій. Однак є ряд ілюстрацій, які не вказують на джерело, що є одним із невеликих упущень публікації.

Потрібно зазначити також, що запропоноване резюме англійською мовою є дуже коротким та стислим, незважаючи на існуюче неписане правило, що резюме знаходиться в межах 1/10 аналітичного тексту, тобто воно могло б бути близько 25 сторінок. Таким чином, це дало б набагато більше інформації про монографію для не російськомовних читачів.

Бібліографічний список включає 440 найменувань, що є ще одним доказом надзвичайно гарної обізнаності автора.

Незважаючи на ці дуже невеликі та незначні зауваження, монографія О. А. Ручинської є вичерпним і дуже корисним дослідженням як для фахівців, істориків, археологів, культурологів, а також для широкого кола читачів, зацікавлених у давній історії та культурі грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Дата подання рецензії у редакцію 10.08.2020 р.

**Радко Димитриев – взгляд через сто лет.
Рец. на кн.: Цачевски В. Радко Димитриев.
Пълководецът. София: Studia Transmedia, 2018. 430 с.**

Сергей Потрашков

проф., д-р. ист. наук, Харьковская государственная академия культуры, 61057,
г. Харьков, Бурсацкий спуск, 4, potrashkoff2012@yandex.ua

**Radko Dimitriev – Insight from hundred years perspective.
Review of the monograph: Цачевски В. 2018. Радко Димитриев.
Пълководецът. София: Studia Transmedia. 430 с.**

Sergey Potrashkov

Prof., Dr.h.Sc., Kharkiv State Academy of Culture, Bursatskyi uzviz, 4,
Kharkiv, Ukraine, 61057, potrashkoff2012@yandex.ua

В 2019 году исполнилось 160 лет со дня рождения, а годом ранее – 100 лет со дня гибели генерала Радко Димитриева – крупнейшего военного деятеля Болгарии первой четверти XX века. У себя на родине Радко Димитриев широко известен, прежде всего, победами в ходе Балканской войны, решившими ее исход в пользу Болгарии. В России генерала знают, главным образом, специалисты, как командующего корпусами и армиями на Русском фронте Первой мировой войны и как жертву Красного террора.

Несмотря на внушительный послужной список, как в Болгарии так и в России, персоне Р. Димитриева за сто лет, прошедшие после его смерти, не была избалована вниманием историков. В Болгарии, если не считать публикаций о Балканской войне, личности генерала посвящена лишь популярная книга И. Дренского, вышедшая еще в 1962 г., да десяток статей в исторической и военной периодике. В России сведения о нем можно найти исключительно в справочных изданиях. Поэтому появление монографии Венелина Цачевского «Радко Димитриев. Полководец», стало событием одновременно и ожидаемым и своевременным. Примечательно, что автором этого солидного труда, насчитывающего 430 страниц, стал не историк или военный, а дипломат, правда имеющий за плечами солидный опыт научной и публицистической деятельности.

В. Цачевский тщательно и ответственно подошел к своему труду. В его основе – документы, воспоминания современников, пресса того времени. Автор не обошел стороной и архивы. В целом, получилось солидное, хорошо фундированное исследование, достаточно полно раскрывающее жизненный путь этой незаурядной, во многом противоречивой личности.

События изложены в хронологической последовательности. Пять глав монографии освещают жизненный и боевой путь генерала, одна – посвящена увековечению его памяти в Болгарии. Имеется хронология жизни и профессиональной деятельности Р. Димитриева. Книга снабжена научно-справочным аппаратом, резюме на болгарском, русском и английском языках, сведениями об авторе, иллюстрациями.

Как следует из названия, главное внимание В. Цачевский обратил на профессиональную деятельность Р. Димитриева: его участие в сербско-болгарской (1885), Балканской (1912–1913), Междусоюзнической (1913) и Первой мировой (1914–1917) войнах. Особенно подробно автор освещает командную деятельность генерала в ходе Балканской войны: одержанные им победы при Лозенграде, Люлебургас-Бунархисаре, неуда-

чу при атаке Чаталджинской укрепленной линии на подступах к Константинополю. В повествовании он опирается на труд самого Р. Димитриева о действиях его армии, меюары болгарских генералов и офицеров, сообщения иностранных корреспондентов. Картина событий более чем столетней давности получилась достаточно детальной и убедительной.

Подробно рассмотрена деятельность Радко Димитриева на посту помощника главнокомандующего в период Междоусоюзнической войны.

К несомненным достоинствам рецензируемой монографии следует отнести те ее части, где рассказывается о дипломатической деятельности Р. Димитриева: его миссии в С.-Петербург в 1913 г. и пребывании в качестве болгарского посланника в России в 1913–1914 гг. В работах предшественников эти сюжеты освещались весьма поверхностно.

Почти сто страниц монографии отведено службе Р. Димитриева в русской армии в годы Первой мировой войны, что также выгодно отличает эту работу от предыдущих. В. Цачевский анализирует проведенные генералом военные операции, привлекая для оценки его деятельности мнение современников. Отмечает новации, привнесенные Р. Димитриевым в тактику русской армии. При написании этого раздела автор использовал среди прочих и работы современных российских авторов О. Р. Айрапетова, М. В. Оськина и др.

В главе посвященной последним месяцам жизни и трагической гибели генерала, В. Цачевский аргументированно отстаивает тезис о непричастности Р. Димитриева к какой-либо контрреволюционной деятельности против советской власти и, следовательно, его невиновности.

С интересом читаются страницы посвященные увековечению памяти Радко Димитриева в современной Болгарии.

Красной нитью сквозь всю книгу автор проводит мысль о патриотизме Р. Димитриева. Вопреки обвинениям в безоглядном русофильстве, с которыми генерал сталкивался при жизни и которые преследуют его и после смерти, он всегда помнил об интересах родины и действовал, руководствуясь собственным пониманием ее блага.

В целом исследование В. Цачевского отличает аргументированность главных положений, взвешенный характер оценок, относящихся к разным сторонам жизни и деятельности Р. Димитриева.

Как и всякая масштабная работа, книга В. Цачевского оставляет повод для замечаний и рассуждений.

Бросается в глаза некоторая диспропорция в изложении материала. Детству и юности своего персонажа, т.е. периоду его формирования и становления как личности, автор уделил всего пять страниц. Он не добавил ничего нового к фактам ранней биографии Р. Димитриева по сравнению со своими предшественниками. Хотя одни из этих фактов предстают противоречивыми, а другие скорее походят на легендарные. К сожалению, вне поля зрения осталась семья генерала, как его предки, так и потомки.

Со страниц книги видно, что автор проникся симпатией к своему персонажу, это впрочем, не наносит серьезного ущерба ее достоинствам. Но более критичный подход все же был бы уместен. Генерал не может быть свободен от всякой ответственности за неудачи, понесенные им при Чаталдже (1912) или во время Горлицкого прорыва (1915). Личные качества генерала, отрицательно повлиявшие на руководство войсками в критических ситуациях, не раз отмечали и современники, и позднейшие исследователи.

Дав книге подзаголовок «Полководец», автору следовало бы гораздо больше внимания уделить вкладу Радко Димитриева в развитие военного искусства русской и болгарской армий в ходе войн, в которых он участвовал. Выявить своеобразный полководческий «почерк» своего персонажа.

В хронологии жизненного и профессионального пути генерала встречаются фактические ошибки. Он не мог в 1890 г. получить чин майора русской армии, так как такового в то время в ней просто не существовало. Среди наград не указаны русский орден Св. Анны 2-й степени (1903), болгарский Св. Александра 2-й степени (1907), а австрийский орден Железной короны 3-й степени был получен не в 1906 г., а в 1886 г.

Оставляет желать лучшего качество иллюстраций и картографического материала книги. Не можем пройти мимо одной весьма досадной ошибки ускользнувшей от внима-

ния автора. На обложке книги изображен не Радко Димитриев, а его сослуживец генерал Абрам Михайлович Драгомиров.

Надеемся, что многогранное, интересное исследование В. Цачевского о выдающемся сыне Болгарии – Радко Димитриеве, найдет своего читателя, а вкравшиеся в книгу недостатки будут устранены при ее переиздании.

Рецензия поступила в редакцию 10.02.2020 г.

Рецензия на кн.: Мишев Р. 2018. Эпизоды от историята на европейското и българското разузнаване 1878–1918. Балкански и общоевропейски проекции. Велико Търново: Издателство „ИВИС“. 334 с.

Сергей Фалько

кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Национальной академии Национальной гвардии Украины, вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023
falcos65@mail.ru

Review of the monograph: Мишев Р. 2018. Эпизоды от историята на европейското и българското разузнаване 1878–1918. Балкански и общоевропейски проекции. Велико Търново: Издателство „ИВИС“. 334 с.

Sergey Falko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines of the National Academy of the National Guard of Ukraine, Chernishevska St., 94, M. Kharkiv, 61023
falcos65@mail.ru

Рецензируемая книга профессора Р. Мишева по истории деятельности разведывательных служб Болгарии – труд, прошедший апробацию в более ранних исследованиях автора (с. 326). Ученый плодотворно использует опыт предыдущей работы с архивными документами и другими источниками, посвященными изучаемой проблеме. В своей работе автор опирался на документы Центрального военного архива Болгарии, в частности материалы фонда разведывательного отдела, аналитику разведывательных подразделений болгарских вооруженных сил, опубликованные документы, периодическую прессу, имеющиеся публикации по теме. Все это, без сомнения, делает работу ценной для ученых занимающихся историей разведслужб.

Автор рецензируемой книги – профессор кафедры новой и новейшей общей истории исторического факультета Великотърновского университет «Святых Кирилла и Мефодия», доктор исторических наук. Он является признанным специалистом в сфере истории стран Восточной Европы рубежа XIX–XX вв. У профессора Р. Мишева богатый – более чем тридцатилетний опыт педагогической и научной деятельности в высших учебных заведениях Болгарии и Австрийской республики. Итогом его работы стали более чем 20 научных исследований и 200 статей. Зоной научных интересов профессора Р. Мишева являются политические процессы происходившие в странах балканского полуострова во второй половине XIX – начале XX вв., а так же влияния на них Австро-Венгерской и Российской империй.

Изучение истории деятельности разведки на Балканах в период воссоздания независимых стран в регионе тема актуальная. Роль разведки с той поры значительно усилилась, однако, история тайной борьбы в Юго-восточной Европе и востребованность специальных служб современными государствами делают данную проблематику популярной как среди профессиональных историков, так и для широкой общественности. Историкам известна специфика изучения научных источников и понятно, что это связано со сложно-

стью работы в архивах с фондами спецслужб. Некоторые события, имеющие отношения к шпионажу, сложны в трактовке, как правило, по политическим или этическим причинам. По этим причинам область исследования разведывательной деятельности будь то службы военной разведки, или организация сбора политических тайн дипломатами делают необходимыми глубокое знание исторического контекста сложной эпохи конца XIX – начала XX ст. Это время на Балканах было насыщено чередой войн, переворотов, резкой сменой политических курсов в разных странах региона, что требует от историка детального знания политических, кадровых и оперативных проблем функционирования разведки. Важной задачей в этой связи является понимание методики сбора, анализа и влияния, собранных разведкой материалов на принятие решений, как политическим, так и военным руководством страны.

В первой главе автор дает общую картину становления спецслужб в Европе на рубеже XIX и XX вв. Одной из решающих причин серьезных изменений в сборе необходимой информации стал процесс увеличения роли разведки в эпоху бурного промышленного развития. Индустриальная революция повлияла на множество сложных процессов в различных областях политики, экономики, социальной сфере охвативших в это время весь мир, что осложнило разведывательную деятельность. В этой части книги автор анализирует ряд известных скандальных провалов разведкагентур во Франции, Австро-Венгрии, России, Великобритании и Германии в исследуемый период (с. 70–103). Он напоминает тенденции и основные этапы преобразований в разведывательной сфере в странах Европы (с. 27–69). Ученый рассматривает как области разведки, так ряд контрразведывательных мероприятий европейских спецслужб. Эта часть книги дает читателю общую канву деятельности спецслужб в эпоху, предшествующую Первой мировой войне 1914–1918 гг.

Вторая глава посвящена становлению болгарской разведки в 1878–1912 гг. Здесь рассматриваются трудности и проблемы создания военной разведки болгарской армии. Автором раскрывается эволюция организационных структур разведки, изучаются проблемы взаимодействия политического и военного руководства страны относительно собранной информации. Профессором Р. Мишевым показано совершенствование форм и методов сбора информации накануне масштабных событий предшествующих Балканским войнам 1912–1913 гг. При оценке этих показателей деятельности болгарской разведки автор использует как новые материалы Центрального военного архива, так и ранее введенные в научный оборот документы (с. 87–134). В этой части работы профессор Р. Мишев описывает разные направления и векторы работы разведчиков из Софии в Вене, Стамбуле и в других странах региона в исследуемый период.

Третья глава работы изучает деятельность русской разведки в Болгарии. Автор демонстрирует детальное знание работ российских авторов изучавших историю деятельности как военной, так и политической разведывательных служб России в Болгарии. В этой части работы используются труды исследователей истории российской разведки Е. М. Примакова, А. П. Чижова, В. Б. Каширина, К. К. Звонарева непосредственно на Балканах и конкретно в Болгарии в конце XIX – начале XX ст. Не осталась без внимания автора и деятельность русской полиции в Софии и других регионах Болгарии (с. 149). В целом, как отмечает Р. Мишев, русская разведка в Болгарии, несмотря на сильные межведомственные конфликты, действовала достаточно эффективно.

Четвертая глава исследует разведывательную деятельность представителей австро-венгерских спецслужб в сфере тайной разведки на протяжении 1878–1914 гг. Автор проследил связь между политическим и военным сотрудничеством Болгарии и Австро-Венгрии. Им рассмотрены отдельные миссии военных двух стран в рамках сотрудничества и сбора информации. Интересен анализируемый профессором Р. Мишевым вопрос военно-технического сотрудничества и перевооружения болгарской армии австрийским стрелковым оружием. Указывается роль и участие в нем болгарской военной разведки (с. 186–192). Значительное внимание в этой главе уделено деятельности в Болгарии военных агентов (атташе) из Вены, раскрыты сложности тайной агентурной работы австрийцев. Не осталась без внимания позиция агентов Евиденцбюро в Болгарии во время политических и военных кризисов на Балканах в начале XX в.

В пятой, главе книги уделяется внимание военно-технической разведке Болгарии периода начала XX в. Это было временем появления на поле боя автоматического оружия,

бездымного пороха и других новых военных технологий, что вызвало и активизацию наблюдения разведки за последними новинками в вооруженных силах ведущих стран. Военная разведка Болгарии также не оставила без внимания сбор информации в этой сфере (с. 212–218).

Крайне интересна для историков профессионалов и любителей истории военной разведки начала XX века шестая глава исследования. На наш взгляд это наиболее ценная с научной точки зрения часть книги.

Временной период этой части исследования охватывает 1912–1918 гг. – время трех войн и партизанской борьбы на Балканах. Начиная с подготовки к войне с Османской империей в 1912 г., автор описывает успехи, проблемы и промахи болгарской разведки во время Балканских войн 1912–1913 гг. и Первой мировой войны 1914–1918 гг. Здесь Р. Мишев раскрывает структурные и методологические изменения в работе болгарской разведки в указанный период.

Особый интерес для изучаемой темы представляют приложения книги, где приведены ценные документы болгарской разведки из Центрального военного архива Болгарии. Тут показаны задокументированные идеи болгарских офицеров по реформированию разведки (с. 292–295; 308–309). Здесь представлены мнения руководителей спецслужб Германии, России относительно профессионализма работы спецслужб опубликованные в их мемуарах (с. 304–307).

Представляют интерес выводы профессора Р. Мишева обобщающие роль разведки в масштабных событиях динамичной и трагической эпохи возрождения болгарской государственности. Это была время стремительного увеличения роли сбора информации национальными государствами балканского полуострова. Время трудностей и сложных решений относительно становления болгарской разведывательной службы. Особый интерес представляют рассматриваемые взаимоотношения разведывательных структур с политических и военным руководством болгарского государства. Профессор Р. Мишев приходит к выводу, что плоды деятельности болгарской разведки не всегда эффективно использовались как правительственным, так и военным руководством страны.

Оценивая труд профессора Р. Мишева необходимо указать и на имеющиеся возможности по улучшению исследования.

С нашей точки зрения, анализ деятельности разведывательных органов Российской империи на Балканах могли существенно расширить материалы Российского государственного военно-исторического архива. Вместе с тем, использование автором монографии В. Б. Каширова, которая является наиболее фундаментальной работой по разведывательной деятельности Российской империи в Юго-Восточной Европе, компенсирует данный недостаток.

На наш взгляд, еще одной проблемой исследования является большой интервал времени, которому посвящена работа. Например, изучение истории деятельности болгарской разведки во время Первой мировой войны 1914–1918 г. требует более глубокой проработки. Великая война дала громадный опыт функционирования разведки и открыла новую эпоху в деятельности разведслужб. Возможно, автору следовало бы выделить данную тему в отдельное исследование.

Спорным моментом работы является то, что автор рассматривает деятельность военной разведывательной службы Болгарии вместе с контрразведкой, которую, на наш взгляд, следует изучать отдельно.

Впрочем, эти недостатки не делают исследование болгарского историка менее значимым. Они имеют характер рекомендаций и, конечно, не ставят под сомнение заслуги автора. Работа профессора Р. Мишева является важным вкладом в исследование истории разведки на Балканах и будет интересной профессиональным историкам и широкому кругу читателей.

Рецензия поступила в редакцию 10.02.2020 г.

Научните изследвания за българо-хърватските културни и политически връзки през вековете на Института за балканистика с Център по тракология при Българската академия на науките

Светлозар Елдъров

проф., д.и.н., Институт за балканистика с Център по тракология към БАН,
ул. «Московска» 45, София 1000, България, sveldarov@abv.bg,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1000-8394>

Research into Bulgarian-Croatian cultural and political relationships over the centuries of the Institute of Balkan Studies with Center for Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences

Svetlozar Eldarov

Prof., Dr.h.Sc., Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology BAS,
45 Moskovska Street, Sofia 1000, Bulgaria, veldarov@abv.bg,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1000-8394>

На фона на традиционната представа за миналото на Балканите, демонизирана с метафората за „барутния погреб“ и помрачена от войни и противоречия, всяка проява на добросъседство, взаимност и солидарност се откроява още по-ярко. Сред тях най-ярко и красиво със своите вековни традиции се открояват историческите връзки между българи и хървати. Наистина, и те започват с една война – през 927 г. войските на хърватския крал Томислав надделяват над дружините на българския цар Симеон. Тази първа българо-хърватска война остава и последна. В следващите вече близо единнадесет века връзките между двата народа се развиват в руслото на политически и културни взаимоотношения, които са уникални не само за Балканите, но и за цяла Европа, и биха правили чест на европейската история, ако се познаваха в тяхната цялост и многообразие. Учените от Института за балканистика с Център по тракология (ИБЦТ) при Българската академия на науките (БАН) и техните колеги от институтите на Хърватската академия на науките и изкуствата (ХАНИ), които се занимават с тези проблеми, са си поставили за цел да служат именно на тази мисия – да допълват целостта и да разширяват многообразието на познанието ни за българо-хърватските отношения през вековете като част от културното наследство на Обединена Европа.

Тесните връзки между българските и хърватските учени хуманитаристи дават щедри плодове, защото поникват и черпят сила от братските взаимоотношения на двата народа още от епохата на националното възраждане. През изминалия ХХ век, макар и в ограничен обхват, се осъществяват контакти между български и хърватски историци и други учени-хуманитаристи в рамките на отношенията на между България, от една страна, и „първа“ и „втора“ Югославия, от друга. За съжаление те не се развиват при особено благоприятни условия предвид почти перманентното напрежение между двете държави чак до големите промени в началото на 90-те години. Тогава България се нареди сред първите страни, признали независимостта на Република Хърватия на 15 януари 1992 г. От тази година датират и дипломатическите отношения между двете страни. И двете държави имат обща външнополитическа ориентация, насочена към интеграция в Европейския съюз, като последователно стават негови членове – България през 2007, Хърватия през 2013 г.

На тази основа през 1997 г. е сключена Спогодба за научно сътрудничество и обмен между БАН и ХАНИ, която се превръща в институционалната основа за сътрудничеството между българските и хърватските учени. Заслугата на първопроходник на това поприще по право и по достойнство се пада на доц. Румяна Божилова, която още от началото на 80-те години на ХХ в. посвети своите интереси, труд и енергия на изучаването и популяризирането на българо-хърватските. Именно нейните задълбочени изследвания и установени контакти с хърватски колеги дават възможност с течение на годините в ИБЦТ да се роди и развие една уникална школа по хърватистика. Това обаче нямаше да стане възможно, ако научните интереси на доц. Румяна Божилова не бяха посрещнати със същата отзивчивост и колегиална подкрепа от проф. д.ист.н. Анте Гулин, ръководител на Отделението за исторически науки при Института за исторически и обществени науки към ХАНИ. Така през 1998 г. проектът „Извори, студии и помагала за хърватската история от VII до XIX век“ се превърна в институционална основа за развитието на научните връзки между учените хуманитаристи от двете академии. Оттогава приблизително през две години при взаимно гостуване се организират съвместни българо-хърватски научни конференции, чиито материали се публикувани в сборници. Така бяха създадени и трите основни традиции, върху които през годините се разгърна сътрудничеството на учените от двете страни: равнопоставеността на езиците, многообразието на темите и разширяването на човешкия и институционалния потенциал. В духа на кирило-методиевата идея, исторически присъща на двата народа, докладите се представят на български или хърватски език. Разширяването на тематичните кръгове съпътства всяка конференция и отразява богатството на историческите и културните връзки между българите и хърватите. Привличането на нови участници разширява колегиалната основа на научното сътрудничество осигурява възможност за среща на различни гледни точки и обмен на идеи.

През 2007 г. в рамките на Спогодбата за научно сътрудничество и обмен между БАН и ХАНИ се роди още един съвместен проект на тема „Приносът на интелектуалните и духовните елити в България и Хърватия за езиковото и културното многообразие на Европа“. Негов основател и ръководител от българска страна беше проф. д-р Лилия Кирова от ИБЦТ, която намери равностоен партньор в лицето на проф. д-р Хървойка Миханович-Салопек от Института за история на хърватската литература, театър и музика към ХАНИ. Учените от този проект всъщност още от самото начало на българо-хърватското научно сътрудничество са неизменни участници в българо-хърватските конференции и автори на студии и статии в съвместните сборници.

През 2009 г. ръководството на проекта проектът „Извори, студии и помагала за хърватската история от VII до XIX век“ от българска страна беше поето от автора на тези редове. През следващата година и от хърватска страна беше излъчен нов ръководител в лицето на проф. д.ист.н. Дамир Карбич, новият ръководител на Отделението за исторически науки. По взаимно съгласие проектът беше продължен под името „Българи и хървати в Югоизточна Европа от VII до XX век“. Приблизително по същото време промяна настъпи и в проекта „Приносът на интелектуалните и духовните елити в България и Хърватия за езиковото и културното многообразие на Европа“, чието ръководство от българска страна беше поето от доц. д-р Антоанета Балчева. Традицията на най-тясно взаимодействие между двата проекта продължава и до днес и отразява интердисциплинарния характер на академичното сътрудничество между българските и хърватските учени хуманитаристи.

На първо място значението на тези проекти за развитието на науката в двете страни и за взаимна популяризация на нашата история, е че дават възможност на български учени да осъществяват изследвания в архивохранилища и библиотеки в Хърватия, а хърватски учени да правят същото в България. Това става по линията на т.нар. „Еквивалентна безвалутна размяна“, по която съответния учен може да бъде командирован в партньорската страна за сметка на приемащата академия. От няколко години това е лимитирано до една седмица на година, преди това можеха да се ползват по две или дори повече седмици. Може да изглежда малко, но една седмица интензивна работа в чужди архиви и библиотеки е голям шанс за всеки български историк.

Хърватските архивохранилища и библиотеки все още пазят малко известни или напълно недокосвани свидетелства за българската история, които трябва да станат дос-

тояние на нашата историческа наука, за да бъдат популяризирани и утвърдени в националната памет.

Една такава съкровищница на документи за българската история е Държавния архив в Дубровник, който съхранява важна информация за политическите и търговските връзки между морската република и средновековната българска държава, които официално датират от времето на цар Иван Асен II (1230 г.). Немалка част от тях вече е направена достояние чрез изследванията на историците, много по-голяма още чака своите откриватели. Интересни следи за големия авторитет на българските владетелски династии сред аристокрацията в Далмация, просъществували дори след падането на България под османско владичество, могат да се открият и в други архивохранилища и библиотеки в този регион на Хърватия. От тази епоха особен интерес представляват документалните свидетелства за ролята на дубровнишките търговски колонии по българските земи. Още по-значима роля изиграват хърватските католическите мисионери от провинция „Сребърна Босна“, с които през XVII в. се открива нова глава в българската история, в която са изписани страниците за феномена Чипровци, за дипломатическите мисии на архиепископ Петър Парчевич, за първата българска старопечатна книга „Абагар“ на епископ Филип Станиславов и за Чипровското въстание (1688 г.). Неслучайно авторитетни учени като Иван Дуйчев или Васил Гюзелев твърдят, че без тези културни и религиозни връзки Седемнайстото столетие в нашата история нямаше да бъде това, което познаваме от историческата наука.

Такива интензивни и значими контакти, отразени в архивни документи, пътеписи, книги и други материали, съществуват между българи и хървати и в следващите столетия. Сред тях особено ярко със своите измерения и последици се откроява фигурата на Йосип Юрай Щросмйер (1815–1905), епископ Джаковско-Босненски и Сремски, една от най-авторитетните личности на Европейския югоизток през втората половина на XIX век. В съзнанието на българите от онази епоха той живее като символ на духовна взаимност и славянска солидарност. Благодарение на неговата подкрепа през 1861 г. в Загреб е отпечатан сборникът „Български народни песни“ на братята Димитър и Константин Миладинови, в хърватските училища са приети български стипендианти, а българската кауза за национално освобождение и обединение се сдобива с авторитетен застъпник. В неговата митрополитска архива в Джаково, но също така в архивохранилищата и библиотеките в Загреб и други хърватски градове се пазят ценни исторически документи и други материали за църковно-народната борба в епохата на Българското възраждане, за униатското движение, за борбите на българите за политическо освобождение.

От тази епоха като важно историческо свидетелство придобива значение периодичният печатът, чиято роля в следващите години и десетилетия все повече ще нараства. Хърватските вестници и списания хроникират първите стъпки на новоосвободената българска държава, Съединението и Сръбско-българската война през 1885 г. се превръщат в тяхна централна тема, българското националноосвободително движение в Македония трайно присъства по страниците им, а културният напредък на България и особено тесните връзки между двата народа въодушевяват хърватското общество. Със същия ентузиазъм и все така обективно хърватските вестници отразяват Балканската война през 1912–1913 г. Дори в периода между двете световни войни, когато сръбската доминация в Югославското кралство се опитва да прекъсне и отдалечи двата народа, най-добрите представители на хърватската наука и интелигенция остават верни на историческата истина и запазват българофилските си чувства. Може би най-яркото, но и най-непопулярното свидетелство за тази традиционна взаимност е петтомната хърватска енциклопедия, публикувана в годините на Втората световна война. В нея българската история и историята на българо-хърватските исторически връзки са документирани така изчерпателно и обективно, както никога след това.

Ето сега една кратка равностметка за дейността на двата проекта по Спогодбата за научно сътрудничество и обмен между БАН и ХАНИ през изминалите вече 22 години. Тя е най-доброто и обективно свидетелство за постигнатото от уникалната школа по хърватистика в нашия институт. Досега организирани 13 съвместни конференции при разменено гостуване между българските и хърватските учени. От тях са издадени 12 сборника от съвместните научни конференции (тринадесетият е в процес на комплектуване),

които съдържат 240 студии и статии с общ обем от близо 4000 страници – една истинска енциклопедия на политическите и културните взаимоотношения между двата народа. Със същите параметри се измерва и научната продукция на учените от ИБЦТ, които през годините са участвали и участват в двата българо-хърватски проекта. Тяхната авторска библиография е представена от 12 монографии, над 80 студии и статии, 20 превода и редица други публикации. Още по-важното е, че двата проекта станаха носители и на други инициативи, като изложби, концерти, публични беседи и медийни изяви, които допринасят за взаимното опознаване и културно обогатяване на двата народа. Такава е съзността на нашата научна мисия – да обогатяваме познанието ни за българо-хърватските взаимоотношения през вековете като част от културното наследство на Обединена Европа.

Една приблизителна представа за облика на нашите съвместни издания дава най-новият сборник, който беше публикуван и представен през 2019 г. и в София, и в Загреб: *Bugari i Zagreb. Povijest, kultura i politika/Българите и Загреб. История, култура и политика. Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Hrvatski i bugarski kulturni djelatnici u Zagrebu“ održanog u Zagrebu, 2.-4. listopada 2017. Uredili Damir Karbić, Tihana Luetić i Hrvojkja Mihanović-Salopek. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2019. ISBN 978-953-347-208-9.* Сборникът съдържа 18 студии на хърватски и български автори (9 от Хърватия и 9 от България), представени като доклади в двустранната научна конференция на тема „Хърватски и български културни деятели в Загреб“, състояла се на 2–4 октомври 2017 г. в хърватската столица. Той е с обем от 319 стр., включително 53 илюстрации, като всяка студия или статия е придружена с резюмета на английски и хърватски/български език.

Хронологическите рамки на сборника обхващат периода от 40-те години на XIX век до нашето съвремие, а проблемно-тематичното му съдържание отразява разнообразни аспекти от историческите, културните и политическите взаимоотношения между двата народа, свързани с най-изявените техни деятели на това поприще. Авторите на студиите и статиите са както утвърдени учени в областта на българо-хърватските отношения, които многократно са участвали в досегашните конференции, така и изследователи, които успешно дебютират на тези форуми. Текстовете са написани на основата на новооткрити архивни документи и материали от хърватски, български и чужди архивохранилища и библиотеки. Привлечени са и нови или досега неизползвани библиографски източници, които обогатяват информационната основа на сборника. Съдържанието му се открива със статията на доц. Наум Кайчев от Софийския университет „Св. Климент Охридски“, посветена на личността и дейността на хърватския картограф Драгутин Селян и неговите проучвания за Балканите през 40-те години на XIX в. Проф. Хървојка Миханович-Салопек от Института за история на хърватската литература, театър и музика при ХАНИ се представя със студия за българските мотиви в творчеството на хърватския поет и българофил Антун Харамбашич с акцент за неговата преводна антология „Български стихотворения“ в контекста на стилистичното формиране по време на романтизма. Проф. Злата Живакович-Керже от Секцията за история на Славония, Срем и Бараня на Хърватския исторически институт в своята студия разглежда значението на епископ Йосип Юрай Щросмайер за създаване на здравите основи на хърватско-българските връзки. Обзорен поглед за отношението на правашите към България и българите до краха на Австро-Унгария прави проф. Степан Маткович от Хърватския исторически институт. Следва статията „Владимир Дежелич (Стари) и българите“ на доц. Тихана Луetic от Отделението за исторически изследвания на ХАНИ, в която на основата на нови архивни материали са реконструирани близките контакти на този хърватски деец в качеството му на председател на хърватското студентско дружество „Звонимир“ във Виена в края на XIX в. с българските студенти в същия град. В студията на доц. Йосипа Драгичевич от Института за история на хърватската литература, театър и музика е разказана интересната и непозната досега историята на хърватската актриса и писателка Ивка Крал-Миларов (1856–1942) и нейния съпруг Илия Миларов (1859–1948), юрист, писател, публицист и театрален деец, оставили следи в културата и на двете страни.

„Две столици – едно планинарство. Из историята на хърватското и българското планинарство в края на XIX – първата половина на XX век“ е озаглавена студията на проф. Светлозар Елдървов от Института за балканистика с Център по тракология (ИБЦТ). Доц. Милена Георгиева от Института за изследвания на изкуствата при БАН фокусира

своята публикация върху срещата на южнославянските художници в Загреб и влиянието ѝ върху българската рецепция на хърватската културна норма. Със статията си „Адам Мандрович и създаването на професионалния театър в България“ д-р Ивайло Начев от ИБЦТ прави сравнителен анализ на връзките между театралното дело в Загреб и София в началото на ХХ век. Доц. Антоанета Балчева от ИБЦТ представя и анализира непознати досега публикации на Стилиян Чилингиров за хърватите и хърватско-българските взаимоотношения от първата половина на ХХ в. Проф. Векослава Ядрана от Университета „Юря Добрила“ в Пула разглежда в контекста на българо-хърватските културни взаимоотношения писмата на хърватската писателка Александра (Алка) Мажуранч-Несторов (1871–1971), съпруга на българския дипломат Димитър Несторов (1868–1943).

Д-р Крешимир Белошевич от клиничния център „Ребро“ прави преглед на изворите и материалите в хърватските архиви за връзките между хърватските и българските вегетарианци в периода между двете световни войни. Диана Гласнова, главен редактор на сп. „Родна реч“ на Националната общност на българите в Хърватия и в качеството си на представител на Хърватско-българското дружество в Загреб представи живота и литературното наследство на хърватския преводач Лео Държич, работил в периода 1939–1970 г. и превеждал български автори и произведения. Доц. Марияна Стамова от ИБЦТ е посветила своята статия на живота и дейността на възпитаника на Загребския университет Коста Коев (1846–1906), учител, педагог и театрален деец, работил в следосвобожденска България като секретар на Народното събрание и съветник по педагогическите въпроси при Върховната сметна палата. Доц. Николай Кочанков от Националния исторически музей прави биографичен портрет на българския пълномощен министър в Загреб в годините на Втората световна война Йордан Мечкаров и анализира неговите доклади. Студията на доц. Ирина Огнянова от ИБЦТ е посветена на съдебният процес срещу архиепископ Йосип Степинац в Загреб през есента на 1949 година. Доц. Людмила Миндова от ИБЦТ в своята публикация разглежда личните и творческите връзки на хърватската поетеса Весна Парун с български приятели. Сборникът завършва със статията на Алойсие Просоли, организатор и продуцент на Международния фестивал на старинната музика в Двиград, който прави атрактивен обзор на съвременното хърватско-българско музикално сътрудничество.

Като цяло сборникът се отличава с подчертан интердисциплинарен характер, разширява познавателното пространство на българо-хърватските взаимоотношения и притежава голяма научна и практическо-приложна стойност. Със своята наситена фактологичност и концептуални приноси той ще бъде полезен не само за историците, филолозите, изкуствоведите и културолозите в Хърватия и България, но също за по-широк кръг читатели, както желаят да се запознаят с многообразието на тесните взаимоотношения между двете страни и двата народа през вековете.

Датата на подаване на статията в редакцията 27.02.2019 г.

**Міжнародна наукова конференція
«Драгоманівські студії»**

Оксана Микитенко

пр. н. с., д-р. філол. наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського вул. Володимирська, 54, Київ, Україна, 01030, Mukutenko_OO@nas.gov.ua

**International Science Conference
“Dragomanov Studios”**

Oksana Mykytenko

Lead. Res, Dr. f. Sc. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology Volodimirska St., 54 Kyiv, Ukraine, 01030 Mukutenko_OO@nas.gov.ua

16 жовтня 2019 р. у Софії (Болгарія) відбулася Чотирнадцята міжнародна наукова конференція «Драгоманівські студії». Організатором конференції, яка є помітним явищем як у житті української громади Болгарії, так і серед наукової та викладацької спільноти обох країн, виступили Інститут етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН, у залі якого проходила конференція, Софійський університет ім. Св. Климента Охридського, Українська недільна школа та Фундація «Мати-Україна», а також Посольство України в Республіці Болгарія. Оргкомітет конференції представляли А. Якімова (голова) – Фундація «Мати-Україна», П. Христов, директор ІЕФЕМ БАН, А. Тертична, радник Посольства України в Болгарії. Офіційні мови конференції – болгарська і українська.

При відкритті прозвучали вітання від директора Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН П. Христова, від Надзвичайного та Повноважного Посла України в Республіці Болгарія В.А. Москаленка, від Голови правління Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин України І. Матяш, яка презентувала книгу «Україна і Болгарія в історії Європи», від завідувачки кафедри слов'янського мовознавства факультету слов'янської філології Софійського університету А. Стаменової, а також від Голови Співки українських організацій в Болгарії О. Коцевої.

Конференція, що відбувалася в режимі пленарних засідань, мала декілька тематичних блоків. В межах круглого столу «Україна і Болгарія: історія і сучасність» було виголошено ряд доповідей історико-культурного, політико-інформативного, фольклорно-етнологічного спрямування: В. Власенко (Україна) «До історії міжвоєнної української преси в Болгарії»; А. Тертична (Україна) «Інформаційний бюлетень Посольства України в Болгарії (1994–1998 рр.) як прототип сучасної цифрової інформаційної платформи дипломатичного представництва»; А. Атаманенко (Україна) «Українці в Болгарії: погляд з України»; В. Петрусенко (Болгарія) «Харків у незалежній історії України»; А. Якімова (Болгарія) «Драгоманівські місця у Софії».

Цього року конференцію було присвячено 130-річчю прибуття Михайла Драгоманова, з іменем якого пов'язується становлення і розвиток болгарської гуманітаристики, до Софії. Ця важлива дата та вихід у світ першого болгарського наукового видання – «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», були у центрі уваги доповідей: Л. Вахніної (Україна) «Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова у загальнослов'янському контексті»; І. Матяш (Україна) «Внесок М.П. Драгоманова у формування історико-філологічного напрямку дослідження українського героїчного епосу та сучасні форми репрезентації думознавчих досліджень»; А. Якімової (Болгарія) «Роль проф. М. Драгоманова

у творенні першого болгарського наукового журналу «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина».

На продовження секції прозвучали доповіді, пов'язані з мовознавчими питаннями, зокрема становленням і сучасним станом українського і болгарського правопису, а також культурологічним підходом до викладання мови і літератури: О. Микитенко (Україна) «Грамматика української мови Ол. Павловського (1818) як основа фонетичного правопису М.П. Драгоманова»; Р. Камберова (Болгарія) «Будівничі болгарського правопису, ухваленого в Харкові 1930 р.»; О. Сірук (Болгарія) «Запозичена морфологія: "українізація" болгарського префікса пре-».

Окремий блок склали доповіді, які було об'єднано темою «Збереження етнічної ідентичності українців у Болгарії». Було виголошено доповіді, що засвідчили актуальність та важливість спільних українсько-болгарських проєктів, спрямованих на комплексне дослідження різнобічних питань, пов'язаних із етнічною ідентичністю: А. Атаманенко (Україна) «Острозька академія: минуле і сучасне»; Т. Матанова (Болгарія) «Етноприймальність серед української спільноти в Болгарії». Матеріали конференції планують видати окремим збірником.

Дата подання матеріалу у редакцію 19.12.2019 р.

**Часопис «Чорноморська минувшина»:
козакознавчі та історико-географічні студії**

Оксана Амеліна

Аспірантка кафедри історії України, Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, ул. Дворянська, 2, 65082 Одеса, Україна

Вікторія Нікічук

Аспірантка кафедри історії України, Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, ул. Дворянська, 2, 65082 Одеса, Україна

**“Chornomors’ka Mynuvshyna” journal:
a review Cossacks and historical-geographical studies**

Oksana Amelina

Post-graduate student of the Department of History of Ukraine
I. Mechnikov National University, Odessa, Dvoryanska str., 2, Odessa, 65082, Ukraine

Victoria Nikichuk

Post-graduate student of the Department of History of Ukraine
I. Mechnikov National University, Odessa, Dvoryanska str., 2, Odessa, 65082, Ukraine

Сьогодні в Україні є чимала кількість періодичних видань, які публікують дослідження історико-географічної проблематики. Вагоме місце серед них займає науковий часопис «Чорноморська минувшина»: записки Відділу історії козацтва на півдні України. Голова редакційної колегії часопису академік НАН України, доктор історичних наук Смолій В. А. Відповідальні редактори – професор, доктор історичних наук Бачинська О. А. та професор, доктор історичних наук Чухліб Т. С.

Збірка «Чорноморська минувшина» станом на 2019 рік має 14 випусків, у яких уміщені статті провідних учених, висвітлюються актуальні питання історії України, історичної географії та історії українського козацтва. Пріоритетною тематикою часопису є історія українського козацтва загалом та в Чорноморському регіоні зокрема. Але разом із тим, враховуючи новітні тенденції досліджень регіональної історії, збірник публікує різноманітні джерела і дослідження з історії краю, починаючи з заселення його людиною, що зумовлює геополітичним, комунікативним, економічним й військово-стратегічним значенням, яке мав Чорноморський регіон.

Структура збірки «Чорноморська минувшина» складається з розділів: «Статті», «Козакознавчі студії», «Топостудії», «Публікація документів», «Рецензії, інформація». Два останні розділи мають важливе джерелознавче значення, оскільки публікують документи як з українських, так і іноземних архівів. У розділі «Рецензії» міститься огляд нових монографічних видань, перспективи проведених конференцій, тощо. Відповідно до вище зазначеного надаємо короткий огляд козакознавчих досліджень, опублікованих у «Чорноморській минувшині».

Перший випуск збірки вийшов друком у 2006 р. З того часу і до сьогодні в часописі було опубліковано 159 статей, 46 публікацій документів та 50 оглядів і рецензій. Із загальної кількості перелічених 96 публікацій стосувалися тематики українського козацтва.

Серед авторів часопису – відомі українські історики: Чухліб Т. В., Гончарук Т. Г., Бачинська О. А., Діанова Н. М., Каюк С. М., Полторака В. М., Середа О. Г. та ін. Зазначимо, що більша частина окремих історичних досліджень, опублікованих у цьому часописі, були допрацьовані авторами та стали комплексними виданнями у формі монографій, окремих збірок документів та ін. Серед таких варто відзначити дослідження Чухліба Т. В. та Полторака В. М. Монографічні видання у серії «Чорноморська минувшина» презентує: Цубенко В. «З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр.» (2006); Гончарук Т. Г. «Нашадки українських козаків та “народження Одеси” (2006); Одеса-козацька. Наукові нариси. [2-е вид. змінене та допов.] (2008); Цубенко В. Л. «Документи з історії військових поселень в Україні» (2008); Вінцковський Т., Джумига Є., Мисечко А. «Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.). Наукові нариси» (2010).

Особливе місце в часописі займає розділ «Козакознавчі студії», присвячений дослідженням козацтва істориками Причорноморського регіону та аналізу історіографії, бібліографії. У даному розділі міститься всього 28 публікацій. Постійним дописувачем розділу, якого варто відмітити є історик Гончарук Т. Г., який поєднує краєзнавчі дослідження з історією козацтва, заповнюючи маловідомі сторінки розвитку краю. Розділ «Публікація документів» містить цілий комплекс опублікованих різноманітних джерел, які стосуються Чорноморського регіону. Зазначені джерела несуть у собі інформацію від історії первісних людей та заселення Півдня України до економічного, соціального, етнічного розвитку краю XIX – початку XX ст. На сторінках збірника «Чорноморська минувшина» міститься інформація та коротка характеристика діяльності сучасних козацьких організацій Півдня України, що вміщена у розділі «Рецензії, інформація».

Також наукове зацікавлення викликає ґрунтовний аналіз та узагальнення авторами маловідомих сторінок українського козацтва у контексті україно-османських соціокультурних зав'язків. Опубліковані матеріали із даної проблематики зумовлюють об'єктивність та необхідність подальшого дослідження та переоцінки деяких питань козацько-тюркської взаємодії. Так, у виданні опубліковані статті та документи, які стосуються проблеми торгово-економічних питань, полону татар, турків, ногайців, захоплених під час козацьких походів на територію Османської імперії та підконтрольних їй васальнозалежних держав. По-новому переоцінюється питання Українського Степового Фронтиру не як лінії розмежування, а як зони взаємодії різних соціумів та культур. Також цікавими є питання україно-татарських союзів, що відігравали ключову роль у системі міжнародних відносин XVII–XVIII ст. Саме у контексті вказаного напрямку досліджень варто відмітити історика Середу О. Г. який неодноразово публікував на сторінках збірника цінні османські документи. Ці вперше опубліковані документи мають важливе значення для висвітлення проблематики історії козацтва та краєзнавства. Дописувачами вказаного розділу та проблематики також є Бачинська О. А., Ферідун М. Емеджен, Полторака В. М.

У контексті вище зазначеного варто дати короткий перелік наступних публікацій: Чухліб Т. «Особливості турецької політики гетьмана Б.Хмельницького» [Вип. 2, 2007 р., с. 6–17]; Подкупко Т. «Геополітичний чинник в політиці гетьмана «Ханської України» Петра Іваненка (Петрика)» [Вип. 2, 2007 р., с. 31–36], Середа О. «Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету» [Вип. 3, 2008 р., с. 52–72], Грибовський В. «Політична адміністрація Кримського ханства в Буджацькій орді у період між 1739–1769 рр.» [Вип. 4, 2009 р., с. 24–33], Федорук Я. «Політика Кримського ханства в Охматівській кампанії 1654–1655 рр.» [Вип. 7, 2012 р., с. 3–11], Федорук Я. «Османські хроніки Гасана Веджігі та Мегмеда Галіфе як джерела до політичної історії 30-х – 60-х років XVII ст.» [Вип. 8, 2013 р., с. 3–10], Полторака В. «Структура та типологія запорозько-донських конфліктів в приазовських землях у 1743–1775 рр.» [Вип. 9, 2014 р., с. 12–19], Чухліб Т. «Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму у 1687–1699 рр.» [Вип. 10, 2015 р., с. 3–16], Сокирко О. «Українські сердюки та османські serden-geçti (до дискусії про етимологію та побутування термінів)» [Вип. 14, 2019 р., с. 3–11].

Ще однією складовою друкованих матеріалів «Чорноморської минувшини» є питання, пов'язані з історичною географією Півдня України та інших регіонів нашої держави.

Так, основними напрямками історико-географічних досліджень, що висвітлюються на сторінках збірника переважно є історична політична географія, історична географія населення, топоніміка, картографія, тощо. Проблематика історичної географії торкається переважно питань саме територіальної складової, зокрема щодо володіння територією Бессарабії, Нижнього Придунав'я. Також у збірнику акцентується увагу на питаннях власне заселеності регіону різними етнічними групами, зокрема, козаками або явищем переселення певних груп населення в Чорноморський регіон. Зокрема ці аспекти побіжно висвітлені у дослідженнях Полторака В. М. «Західна Чорноморія»: Вилково – Тульча – Варна – Бургас – Стамбул» [Вип. 8, 2013 р., с. 150–153], Новікової Л. В. «Право володіння територією «Бессарабії» у XIX – на початку XX ст.: складне переплетіння аргументів зацікавлених сторін в умовах регіону-фронтиру» [Вип. 12, 2017 р., с. 78–100], Ферідуна М. Емеджен «Османські архівні відомості про регіон Аккерман-Бендери-Очаків і Ходжабей. XVI ст.» [Вип. 13, 2018 р., с. 73–76], Красножона А. В. «Історична топографія фортеці та міста аккерман у 1770–1793 рр.» [Вип. 11, 2016 р., с. 16–24], Сеня Д. «Нам тут на реке аграхани жить не тесно ...»: із історії початкового етапу освоєння донським козацтвом Північного Кавказу в кінці XVII ст.» [Вип. 3, 2008 р., с. 16–27], Середи О. Г. «Населені пункти Північно-західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку» [Вип. 4, 2009 р., с. 55–72], Белової Є. «Міграція населення із приднайських князівств на Південноукраїнські землі у XVIII ст.» [Вип. 4, 2009 р., с. 48–55], Ликової В. «Переселення малоросійських козаків на землі Чорноморського війська на початку XIX ст.» [Вип. 5, 2010 р., с. 27–33], Бачинської О. А. «Опис земель межиріччя Південного Бугу та Дністра в кінці XVIII ст. (за матеріалами Російського державного військовоісторичного архіву)» [Вип. 9, 2014 р., с. 82–109] тощо.

Окремо слід визначити карти як важливу складову історико-географічних досліджень, оскільки саме за допомогою карт дослідники унаочнюють свої напрацювання. Карти неодноразово зустрічаються на сторінках збірника як додатки до статей. Зокрема, Авраменко А. у своїй публікації «Історико-географічні аспекти дослідження чорноморської і кубанської козацької минувшини (питання картографічної реконструкції)» додав картографічний матеріал [Вип. 14, 2019 р., с. 85–104]. Бачинська О. А. у статті «Козацьке порубіжжя у великій політиці та повсякденні між двома російсько-турецькими війнами першої третини XIX ст. (за матеріалами Держархіву Одеської області)» [Вип. 13, 2018 р., с. 77–99].

Таким чином, часопис «Чорноморська минувшина» є важливою частиною історичних студій України. Тематика історії українського козацтва та питань історичної географії широко представлена на сторінках даної збірки.

Дата подання матеріалу у редакцію 19.12.2019 р.

**Міжнародна наукова конференція до
150-річчя БАН**

Оксана Микитенко

пр. н. с., д-р. філол. наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського вул. Володимирська, 54, Київ, Україна, 01030, Mukutenko_OO@nas.gov.ua

**International Science Conference devoted to
150 anniversary of BAS**

Oksana Mykytenko

Lead. Res, Dr. f. Sc. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology Volodimirska St., 54 Kyiv, Ukraine, 01030 Mukutenko_OO@nas.gov.ua

17–18 жовтня в Інституті етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН відбулася міжнародна наукова конференція з нагоди 150-ї річниці Болгарської академії наук «Актуальні проблеми дослідження нематеріальної культурної спадщини та імплементація Конвенції 2003 р. Внесок учених БАН», організована під егідою ЮНЕСКО спільно з Регіональним центром із захисту нематеріальної культурної спадщини для Південно-Східної Європи та під патронатом Президента Болгарської академії наук академіка Юліана Ревальського. Конференція, що проходила у пленарному режимі в центральній будівлі БАН, зібрала науковців з Австрії, Болгарії, Марокко, Польщі, Румунії, Сербії, України, які представили досвід своїх країн щодо збереження нематеріальної культурної спадщини та наголосили на ролі болгарських колег як дослідників і практиків стосовно імплементації Конвенції 2003 р. Офіційними мовами конференції були болгарська і англійська.

Для Болгарії, яка має значний досвід у справі захисту, збереження та вивчення національної культурної спадщини, конференція була справді етапною, що засвідчив її широкий міжнародний резонанс. Проблематика конференції є складовою наукової діяльності Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН, вона представлена також у міжнародних проектах Інституту (зокрема у спільних проектах з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН).

Як відомо, Болгарія однією з перших ухвалила Національний реєстр з нематеріальної культурної спадщини, що стало імпульсом для створення у 2006 р. відповідної Національної ради, якою координувалася діяльність у межах країни. Наприкінці 2007 р. розпочалася масштабна Національна програма «Живі людські скарби – Болгарія» і було висунуто п'ять перших номінантів, котрі включено до Репрезентативного списку НКС, а також розроблено перелік елементів культурної спадщини країни, які потребують нагальної підтримки. Подією міжнародного значення стало створення у 2012 р. першого в Європі Регіонального центру (охоплює своєю діяльністю Південно-Східну Європу) з нематеріальної культурної спадщини, що діє при ЮНЕСКО. Тоді ж при Інституті етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН було організовано Національний центр, а в місцях побутування культурних явищ міжнародного масштабу відкрито локальні центри з нематеріальної культурної спадщини.

При відкритті конференції прозвучали вітання від Президента БАН, міністра науки і освіти, зарубіжних учасників. Високий статус конференції було засвідчено присутністю співробітників Посольства України в Р. Болгарія. Співробітники ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України завідувач відділу Л. К. Вахніна та пров. наук. с. О. О. Микитенко пере-

дали Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН вітальну адресу від директора ІМФЕ академіка Г. А. Скрипник, а також видання Інституту.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді: Вольфганг Вісхайдера (Австрія) «Юридичні аспекти захисту нематеріальної культурної спадщини», Сабіни Іспас (Румунія) «Роль мультимедійних архівів із захисту культурної спадщини; техніки консервації; перелік», Міли Сантової (Болгарія) «Роль учених БАН при впровадженні Конвенції із захисту нематеріальної культурної спадщини в Болгарії».

Доповідачами першої сесії, яку було присвячено питанням міжнародного академічного співробітництва, були: Йоанна Спасова-Дикова (Болгарія) «Дослідження БАН в області виконавського мистецтва у XXI ст. у світлі Конвенції із захисту нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО 2003 р.»; Мирослава Лукич-Крстанович (Сербія) «Між-академічне співробітництво: впровадження нематеріальної культурної спадщини в межах ЮНЕСКО, БАН і САНМ»; Оксана Микитенко (Україна) «Роль академічних наукових досліджень нематеріальної культурної спадщини в процесі глобалізації і інтеграції».

Окрему сесію, на якій виступили болгарські колеги, склали доповіді з проблем освітньої політики. Було обговорено низку питань, пов'язаних із програмами стосовно збереження традицій у галузі нематеріальної культурної спадщини та трансмісії знань, вмінь та навичок до традиційних ремесел як через досвід музейної практики, так і через неформальні мережі. Було також підкреслено важливу роль, яку у Болгарії традиційно відіграють місцеві культурно-просвітні осередки читалища, зокрема і щодо збереження нематеріальної культурної спадщини: Іва Станоева (Болгарія) «Читалища і нематеріальна культурна спадщина – відкриття нових можливостей»; Стелла Ненова (Болгарія) «Читалища, місцеві громади та дослідники у захисті нематеріальної культурної спадщини».

Питання культурної політики, популяризації різних жанрів фольклорної творчості на міжнародних фестивалях, зв'язок традиції та сьогодення порушували на сесії, якою керувала Лариса Вахніна (Україна), доповідачі: Радка Братанова (Болгарія) «Храмові свята, фестивалі, конкурси та нематеріальна культурна спадщина – деякі актуальні проблеми»; Євгенія Гренчарова «Програма Живі людські скарби – Болгарія та захист хореографічної спадщини»; Ваня Матеєва (Болгарія) «Сучасні практики та інституційні форми із захисту нематеріальної культурної спадщини: внесок дослідників ІЕФЕМ при БАН»; Бояна Богданович (Сербія) «Популяризація нематеріальної культурної спадщини: Фестиваль Пряничне серце»; Мілена Любенова (Болгарія) «Громади і експерти у захисті нематеріальної культурної спадщини – приклад Сурва у регіону Перник» та ін.

Загальнотеоретичні, правові та культурологічні проблеми, вирішення яких вимагає особливої уваги та обміну досвідом як у національному, так і міжнародному масштабі, склали окремий блок, який було представлено доповідями: Маргарити Каїшевої (Болгарія) «Критерії і стандарти якісної інтерпретації та комунікації культурної спадщини, прийняті та впроваджені у Європі та світі та підтримані міжнародною асоціацією Interpret Europe»; Мірени Станевої (Болгарія) «Реєстр: шляхи використання»; Теодори Конах (Польща) «Приєднання громад до Міжнародного закону про спадщину»; Ірени Бокової (Болгарія) «Нематеріальна культурна спадщина та жива спадщина – теоретичні аспекти та приховані послання»; Ніколая Ненова (Болгарія) «У пошуках нематеріального виміру культурної спадщини»; Івайла Прванова (Болгарія) «Матеріалізація нематеріальної культурної спадщини».

Цікавими були доповіді, об'єднані у сесії «Інтерпретації», які представили досвід міждисциплінарного дослідження НКС, зокрема: Ваня Лозанова (Болгарія) «Проект Онлайн Енциклопедія з античної культурної спадщини у Південно-Східній Європі при Національній науковій програмі Культурно-історична спадщина, національна пам'ять та суспільний розвиток Центру фракології при БАН»; Іво Велинов (Болгарія) «Рильський монастир у семіотичному просторі нематеріальної культурної спадщини»; Маріяна Вітанова, Калина Мичева Пецчева (Болгарія) «Духові музичні інструменти в болгарських діалектах (етнокультурні аспекти)»; Міглена Іванова (Болгарія) «Графіті та нематеріальна культурна спадщина»; Петьо Крстев (Болгарія) «Дослідницькі парадигми, нематеріальна культурна спадщина і традиційна культура».

Важливою подією стала сесія, присвячена Україні, зокрема українсько-болгарським науковим взаєминам і проектам у галузі дослідження нематеріальної культурної спад-

щини. У виступах було наголошено як на традиційних українсько-болгарських зв'язках у вивченні народної культури і фольклору (Антоніна Якімова, Петко Христов (Україна/Болгарія) «Роль Михайла Драгоманова у створенні фольклорної програми СБНУ»; Ольга Вовк «До історії вивчення нематеріальної культурної спадщини у Східній Європі: внесок Василя Каразіна»), так і підкреслено актуальність спільних досліджень у сучасних умовах: Лариса Вахніна (Україна) «Нематеріальна культурна спадщина України в умовах сучасних соціокультурних змін»; Елена Воденчар (Болгарія) «Нематеріальна культурна спадщина болгар у Бессарабії. Позитивна практика захисту».

З огляду на те, що статус НКС мають традиції, що побутують, особливу увагу було привернуто до локальних традицій, досвіду громад та експертів стосовно захисту НКС у конкретних місцевостях по всій території Болгарії, де вже створено центри, в яких вивчають та популяризують народну культуру. Про це, зокрема, йшлося у виступах і презентаціях: Мирослава Василева (Болгарія) «Жива спадщина: хореографічна традиція у регіону Карлово»; Вані Йорданової (Болгарія) «Свята та звичаї Смолянського регіону: за матеріалами студентської практики 2017–18 рр.»; Емілії Бояджиєвої-Пеєвої (Болгарія) «Нематеріальна культурна спадщина – приклад новорічного звичаю»; Юлії Попчевої (Болгарія) «Створення та передача традиції у селі із зростаючим населенням (етнологічне дослідження у с. Здравец, регіон Варни); Ірини Аргірової (Болгарія) «Збереження архітектурного середовища та життя у ньому. Культурні ініціативи у с. Долен, Західні Родопи».

Конференція, якою було засвідчено вагомі здобутки, у першу чергу, науковців Інституту етнології і фольклористики з Етнографічним музеєм БАН, у галузі вивчення нематеріальної культурної спадщини, ще раз продемонструвала актуальність порушених проблем теоретичного, нормативно-правового, практичного характеру, пов'язаних із презентацією та збереженням традиції, зосередила увагу на культурологічному та прагматичному аспектах, наголосила на питаннях соціологічного, та гендерного аналізу тощо. У виступах учасників було представлено багатогранність виміру традиційної культурної спадщини, її мовні, архітектурні, музичні, хореографічні, мистецькі, харчові маркери і коди, якими окреслюється ідентичність кожної національної культури.

Учасникам конференції було запропоновано широку культурну програму: відбулося відкриття виставки фотографій «Образи елементів, внесених до Болгарського національного Репрезентативного списку НКС»; кулінарна виставка «Місцева кухня»; концерт автентичного фольклору у виконанні носіїв народної творчості, котрі представляли осередки, внесені до Болгарського національного Репрезентативного списку НКС; ознайомлення з експозицією нещодавно відкритого (після оновлення) Етнографічного музею, фольклорна вистава за мотивами класика болгарської літератури Й. Радичкова.

Дата подання матеріалу у редакцію 19.12.2019 р.

IN MEMORIAM

DOI

ДОЦЕНТ, Д-Р АЛЕКСЕЙ ПАВЛОВИЧ МАРТЕМЬЯНОВ (08.IV.1956–04.V.2019)

Иван Тодоров

проф., д.и.н., Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
ул. „Теодосий Търновски“, 2, 5003 Велико Търново, България

ASSOC. PROF. DR. OLEKSIY PAVLOVICH MARTEMYANOV (08.IV.1956–04.V.2019)

Ivan Todorov

Prof., Dr.h.Sc., St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo,
5003 Veliko Turnovo, Bulgaria, 2 T. Turnovski str.

На 4 май 2019 г. нашият скъп колега – доцент Алексей Павлович Мартемьянов, напусна нашия свят. Дългогодишен преподавател по „Стара история“ той беше добре познат в средите на университетската колегия, занимаваща се с изследването и преподаването на проблемите за класическата античност в редица европейски университети.

Историческото си образование Алексей Мартемьянов получава през 1973–1978 г. в Харковския държавен университет „А. М. Горки“ (след 1999 г.: Харковски Национален университет „В. Н. Каразин“). От 1978 до 1987 г. той работи като учител, ръководител на историко-археологически кръжок и лаборант в Харковския авиационен институт „Н. Е. Жуковски“. От 1987 г. Алексей Мартемьянов е преподавател в катедрата по История на СССР в Харковския университет. През 1990 г. асистент Мартемьянов защитава дисертационен труд на тема: „Селското стопанство и аграрните отношения в римските провинции Долна Мизия и Тракия през първите векове на новата ера“ (Сельское хозяйство и аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э.). Научен ръководител на дисертацията е професор Владимир Иванович Кадеев, доктор на историческите науки, признат специалист по антична история и археология. Успешно защитеният труд е предшестван от поредица научни публикации (9) посветени на промените в организацията и собствеността на обработваемите земи в Мизия и Тракия през римската епоха. Те са отпечатани в научно признатите издания на Харковския университет, „Вестник древней истории“ и др.

През 1992 г. Алексей Мартемьянов е избран за доцент в катедра „Стара и средновековна история“ (Історії стародавнього світу і середніх віків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна). Основните дисциплини, по които той изгражда своите лекции са „История на Древна Гърция“ и „История на Древния Рим“. Специализираните лекционни курсове: „Античното наследство в културата на следващите епохи“; „Изворознание за историята на стария свят“; „Културата на античния свят“; „Всекидневният живот в античния свят“, са с конкретна насоченост за студенти, подготвяни за научна и професионална реализация в областта на класическата стара история и културата на античността. Ако направим равносметка за годините, посветени на преподавателска работа от доцент Мартемьянов, можем да кажем, че стотици студенти са слушали неговите лекции по Стара история и десетки от тях по-късно са се реализирали като изследователи на античността, университетски преподаватели и тясно профилирани специалисти.

Научната работа на доцент Алексей Мартемьянов е с тясна насоченост към изясняване на настъпилите обществени промени в римските провинции на Балканския полуостров

Долна Мизия и Тракия. Постигнатите резултати в изследването на аграрните отношения в Мизия и Тракия; промените във формите на собственост върху обработваемите земи в балканските римски провинции; процесите на етнически промени в долиндунавските провинции; съдбата на римските легионери и участието на ветераните в религиозния и обществен живот през I–III в. в Долна Мизия – това са само част от публикуваните материали от Алексей Мартемьянов. Те са отпечатани на страниците на университетските издания на Харковския национален университет; реномираните научни списания „Вестник древней истории“ и „Российская археология“; „Анали“ (София) и „Епохи“ (Велико Търново, Великотърновски университет). Редовно е неговото участие с научни изследвания в периодичното издание на българо-украинския сборник „Дриновський збірник“/„Дриновски сборник“ (София–Харков) и „Военноисторически сборник“ (София). Естествените научни интереси, които водеха доцент Мартемьянов в изследването на античната история и археология на римските провинции Мизия и Тракия го правеха съпричастен към работата на негови колеги в Археологическия институт и Института по тракология към БАН; историческите факултети на Софийския и Великотърновския университет. Научната, учебната и преподавателска работа провеждана в годините от колегата Мартемьянов, макар че отнема голяма част от неговата творческа енергия в значителна степен допълва личната му амбиция за академично израстване. В този порядък непродължителните, но задължителни научни командировки и специализации в тясно профилираните научни институти в областта на Античната история на РАН в Москва предполагаха получаването на академичното звание „професор“ в неговото кариерно развитие.

Много са нещата, които могат да се кажат за човека Алексей Павлович Мартемьянов сега, когато той вече не е между живите. В паметта на неговите колеги от исторически факултет на ХНУ „Владимир Назарович Каразин“ той ще остане като талантлив преподавател и добър колега и приятел. За неговите колеги от България, с които той се познаваше, и които го познаваха от заглавията на неговите изследвания, несъмнено името на Алексей Мартемьянов ще се свързва с изследванията му върху античната история на римските провинции Мизия и Тракия през I–III век.

За мнозина от неговите колеги и приятели от исторически факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ съвместната работа и житейски преживявания ще оставят траен спомен за Алексей!

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Мартемьянов, А. Сельское хозяйство и аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. Автореферат диссертации на соискание ученой степени “кандидата исторических наук”. Харьков, 1990. 24 с.

Martem'yanov, A. Sel'skoe khozyajstvo i agrarny'e otnosheniya v Nizhnej Mezii i Frakii v pervy'x vekah n. e'. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni "kandidata istoricheskix nauk". Khar'kov, 1990. 24 s.

Кафедра історії стародвнього світу і середніх віків. За 40 років (1978–2018). Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Бібліографічний покажчик. Харків, 2018. URL: <http://history.karazin.ua/ru/MartemyanovOleksiyPavlovich.html>

Kafedra istorii starodv'n'ogo svitu i srednix vikiv. Za 40 rokov (1978–2018). Xarkivs'kogo nacional'nogo universy'tetu imeni V. N. Karazina. Bibliografichny'j pokazhch'y'k. Kharkiv, 2018. URL: <http://history.karazin.ua/ru/MartemyanovOleksiyPavlovich.html>

Дата на подаване на статията в редакцията 27.02.2019 г.

ПАМ'ЯТІ УЧИТЕЛЯ

Альона Походнякова

аспірантка, кафедра історії стародавнього світу на середніх віках, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, alyona.pokhodnyakova@gmail.com, ORCID 0000-0002-0674-2983

IN MEMORY OF TEACHER

Aliona Pokhodniakova

Postgraduate Student, Department of Ancient and Medieval History, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, alyona.pokhodnyakova@gmail.com, ORCID 0000-0002-0674-2983

На 64-му році передчасно пішов з життя кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Олексій Павлович Мартем'янов (08.04.1956–04.05.2019). Добре знаний у колах антикознавців учений народився у місті Харків. Після завершення навчання у СШ № 45 вступив на історичний факультет ХДУ імені О. М. Горького. Отримавши диплом про вищу освіту, з 1978 по 1980 рік працював учителем історії в СШ № 73, у 1980–1981 роках був керівником історико-археологічних гуртків Будинку піонерів Московського району міста Харкова, а в 1981–1987 роках працював лаборантом у Харківському авіаційному інституті імені М. Є. Жуковського. З 1987 року Олексій Павлович почав викладати у ХДУ імені О. М. Горького на кафедрі історії СРСР, де читав загальні курси з російської історії доби феодалізму. У 1990 році захистив кандидатську дисертацію «Сельское хозяйство и аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э.» під керівництвом професора В. І. Кадєєва, а через два роки став доцентом кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського університету, де продовжував працювати до кінця життя. На історичному факультеті викладав загальні курси «Історія стародавньої Греції та Стародавнього Риму», «Антична спадщина в культурі наступних епох», спеціальні курси «Джерелознавство історії античного світу», «Історія античної культури», «Повсякденне життя в античному світі», «Актуальні проблеми сучасного антикознавства» та інші.

Олексій Павлович проходив наукові стажування у Міжнародному центрі болгаристики (Софія, 1990), Великотирновському університеті імені Святих Кирила і Мефодія (Болгарія, 1993, 1995, 1999, 2004), Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова (2000), Інституті всесвітньої історії Російської академії наук (Москва, 2006). Брав участь у роботі польсько-українського науково-практичного семінару «Вища історична освіта у Польщі» (Варшава, 2001).

О. П. Мартем'янов написав понад 60 наукових і навчально-методичних праць і вголосив до 40 доповідей на наукових конференціях в Україні, Росії, Болгарії (Martemyanov 2008b; Martemyanov 2008c; Martemyanov 2018) та Польщі (Martemyanov 2014; Martemyanov 2017). Його наукова діяльність була безпосередньо пов'язана з територією східно-балканських земель, а саме з римськими провінціями Нижня Мезія та Фракія. Коло наукових інтересів охоплювало проблеми економіки (Martemyanov 1989; Martemyanov 1993), соціальних (Martemyanov, Kadeev 1989; Martemyanov 2000; Martemyanov 2001b; Martemyanov 2005b; Martemyanov 2008;) та аграрних (Martemyanov 1994; Martemyanov 1994b; Martemyanov 1995) відносин, розвитку ремесел (Martemyanov 2001a) східно-балканських територій в античний період, при цьому особливу увагу історик приділяв саме сільським общинам (Martemyanov 1986; Martemyanov 2005a; Martemyanov 2006;

Martemyanov 2010). Окремо відзначимо доповідь «Античные сюжеты в художественной культуре Болгарии второй половины XX в.» (Martemyanov 2004). У 2012 році була оприлюднена його монографія «Общинные отношения в селах Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры» (Martemyanov 2012), присвячена одному з ключових аспектів життя провінційного селянства Римської імперії. Друга монографія харківського науковця – «Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии» – була рекомендована до друку Вченою радою факультету у квітні 2019 року, за два тижні до смерті вченого, й зараз готується до публікації разом зі збіркою спогадів про нього. Автор із захопленням працював над цією книгою останні роки життя, написав текст не тільки російською мовою, але й переробив більш стислий варіант для перекладу англійською для іноземних колег.

Сфера наукових зацікавлень О. П. Мартем'янова, окрім історії Фракії та Нижньої Мезії, охоплювала історію Стародавнього Риму, античну культуру та історію повсякденності, що вилилося, зокрема, у підготовку першого в Україні курсу «Антична спадщина в культурі наступних епох». Як колишня його студентка, можу засвідчити: аудиторії на лекціях Олексія Павловича завжди були заповнені студентами, причому часто-густо й тими, хто навчався на старших курсах й прагнув ще раз зануритися в дивовижний світ античності. Хоча конспекти вести було не завжди зручно, все, що викладач розповідав, запам'ятовувалось на довгий час, адже він вкладав душу у свої лекції, по закінченні котрих часто лунали оплески. Оцінював знання студентів Олексій Павлович досить прискіпливо, але справедливо, принципово не добавляючи балів після екзамену, завжди орієнтуючись на максимум, який заслуговує той чи інший студент. На перервах між парами до нього завжди було важко підійти, бо одразу його оточували студенти, бажаючи продовжити радість інтелектуального спілкування.

Олексій Павлович користувався великою повагою й серед колег; до його слів та порад, особливо методичного характеру, прислухалися. Це була надзвичайно глибока, цікава та непересічна особистість, здатна, як той Прометей, нести світло оточуючим. Для мене О. П. Мартем'янов був справжнім професором – взірцем університетської людини, котра вважала *Alma mater* і кафедру своїм рідним домом й завжди піклувалася про те, щоб передати знання та кращі академічні традиції наступним поколінням істориків. Власне, саме так й розвивається історична наука, як той факел з олімпійським вогнем, що переходить від Вчителя до його учнів.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

- Martemyanov, A. P. 1986. Rinskaya villa na territorii Frakii i Nizhney Mezii v I–V vv. n.e.: obzor issledovaniy [Roman Villa in the Territory of Thrace and Lower Moesia in the 1st-5th Centuries AD: Review of Research]. *Vestnik drevney istorii* [Journal of Ancient History]. Moscow, № 2, s. 162–174. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 1986. Римская вилла на территории Фракии и Нижней Мезии в I–V вв. н.э.: обзор исследований. *Вестник древней истории*. Москва, № 2, с. 162–174.
- Martemyanov, A. P. 1989. O roli zemledeliya v ekonomike frakiyskikh zemel v antichnuyu epokhu [About the Role of Agriculture in the Economy of the Thracian Lands in the Ancient Era]. *Visnyk Kharkivs'kogo universy'tetu* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University]. Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina, ser. «Istoriya», № 343, s. 65–70. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 1989. О роли земледелия в экономике фракийских земель в античную эпоху. *Вісник Харківського університету*. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, сер. «Історія», № 343, с. 65–70.
- Martemyanov, A. P. 1993. Skotovodstvo v Nizhney Mezii i Frakii v pervykh vekakh n. e. [Cattle breeding in Lower Moesia and Thrace in the first centuries AD]. *Visnyk Kharkivs'kogo universy'tetu* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University]. Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina, ser. «Istoriya», № 374, s. 24–30. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 1993. Скотоводство в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. *Вісник Харківського університету*. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, сер. «Історія», № 374, с. 24–30.
- Martemyanov, A. P. 1994a. Agrarnye otnosheniya v Nizhney Mezii i Frakii v pervykh vekakh n. e. [Agrarian Relations in Lower Moesia and Thrace in the First Centuries AD]. *Vestnik drevney istorii* [Journal of Ancient History]. Moskva, No. 2, s. 124–142. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 1994а. Аграрные отношения в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. *Вестник древней истории*. Москва, № 2, с. 124–142.

- Martemyanov, A. P. 1994b. Problemy agrarnogo razvitiya N. Mezii i Frakii v bolgarskom antikovedenii [Problems of Agrarian Development of L. Moesia and Thrace in Bulgarian Antiquity]. *Bolgarskiy ezhegodnik* [Bulgarskiy ezhegodnik]. Kharkov, Vol. 1, s. 136–150. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 1994b. Проблемы аграрного развития Н. Мезии и Фракии в болгарском антиковедении. *Болгарский ежегодник*. Харьков, Т. 1, с. 136–150.
- Martemyanov, A. P. 1995. Iz istorii zemledeliya Frakii i Nizhney Mezii v pervykh vekakh n. e. [From the History of Agriculture in Thrace and Lower Moesia in the First Centuries AD]. *Rossiyskaya arkhеologiya* [Russian Archaeology]. Moskva, № 1, s. 47–56. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 1995. Из истории земледелия Фракии и Нижней Мезии в первых веках н. э. *Российская археология*. Москва, № 1, с. 47–56.
- Martemyanov, A. P., Kadeev V. I. 1998. Veteranite ot rimskata armia v Dolna Mizia i Trakia prez parvite vekove na novata era [Veterans of the Roman Army in Lower Moesia and Thrace in the First Centuries of the New Era]. *Voenoistoricheski sbornik* [Military History Journal]. Sofia, kn. 1, s. 7–17.
- Мартемьянов, А. П., Кадеев В. И. 1998. Ветераните от римската армия в Долна Мизия и Тракия през първите векове на новата ера. *Военноисторически сборник*. София, кн. 1, с. 7–17.
- Martemyanov, A. P. 2000. Problemy sotsialnogo razvitiya rimskikh provintsiy v pervykh vekakh n. e. v sovremennoy istoriografii [Problems of Social Development of the Roman Provinces in the First Centuries AD in Modern Historiography]. *Problemy istoriografii vseobshchey istorii* [Problems of the Historiography of World History]. Belgorod, s. 9–12. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2000. Проблемы социального развития римских провинций в первых веках н. э. в современной историографии. *Проблемы историографии всеобщей истории*. Белгород, с. 9–12.
- Martemyanov, A. P. 2001a. K voprosu o roli remeslennogo proizvodstva v zhizni frakiyskikh zemel v pervykh vekakh n. e. [On the Question of the Role of Handicraft Production in the Life of the Thracian Lands in the First Centuries AD]. *Visny k Kharkivskogo natsionalnogo universy`tetu* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University]. Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina, ser. «Istoriya», № 526, s. 30–39. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2001a. К вопросу о роли ремесленного производства в жизни фракийских земель в первых веках н. э. *Вісник Харківського університету*. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, сер. «Історія», № 526, с. 30–39.
- Martemyanov, A. P. 2001b. Sotsialnaya istoriya Nizhney Mezii i Frakii v sovremennom bolgarskom antikovedenii [Social History of Lower Moesia and Thrace in Modern Bulgarian Classical Studies]. *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy* [Problems of History and Archeology of Ukraine]. Kharkov, s. 68–69. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2001b. Социальная история Нижней Мезии и Фракии в современном болгарском антиковедении. *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков, с. 68–69.
- Martemyanov, A. P. 2004. Antichnye syuzhety v khudozhestvennoy kulture Bolgarii vtoroy poloviny XX v. [Antique Subjects in the Artistic Culture of Bulgaria in the Second Half of the 20th Century]. *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy* [Problems of History and Archeology of Ukraine]. Kharkov, s. 64–65. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2004. Античные сюжеты в художественной культуре Болгарии второй половины XX в. *Проблемы истории и археологии Украины*. Харьков, с. 64–65.
- Martemyanov, A. P. 2005a. Problemy istorii selskogo naseleniya Frakii i Nizhney Mezii v pervykh vekakh n. e. v rossiyskoy istoriografii sovetского времени [Problems of the History of the Rural Population of Thrace and Lower Moesia in the First Centuries AD in Russian Historiography of the Soviet Era]. *Visny k Kharkivskogo natsionalnogo universy`tetu* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University]. Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina, ser. «Istoriya», № 701, s. 223–234. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2005a. Проблемы истории сельского населения Фракии и Нижней Мезии в первых веках н. э. в российской историографии советского времени. *Вісник Харківського університету*. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, сер. «Історія», № 701, с. 223–234.
- Martemyanov, A. P. 2005b. Selskaya obshchina vo frakiyskikh zemlyakh v pervykh vekakh n. e.: itogi i perspektivy izucheniya [Rural Community in the Thracian Lands in the First Centuries AD: Results and Prospects of Study]. *Drevnosti, 2005* [Antiquities, 2005]. Kharkov, s. 156–164. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2005b. Сельская община во фракийских землях в первых веках н. э.: итоги и перспективы изучения. *Древности, 2005*. Харьков, с. 156–164.
- Martemyanov, A. P. 2006. K voprosu ob izuchenii istorii selskogo naseleniya frakiyskikh zemel v pervykh vekakh n. e.: Problema istochnikov [On the Study of the History of the Rural Population of the Thracian Lands in the First Centuries AD: the Problem of Sources]. *Visny k Kharkivskogo natsionalnogo universy`tetu* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University]. Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina, ser. «Istoriya», № 728, s. 114–124. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2006. К вопросу об изучении истории сельского населения фракийских земель в первых веках н. э.: Проблема источников. *Вісник Харківського університету*. Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, сер. «Історія», № 728, с. 114–124.

- Martemyanov, A. P. 2008a. Krestyanskiye prosheniya pervykh vekov n. e. iz frakiyskikh zemel, Maloy Azii i Severnoy Afriki: opyt sravnitel'noy kharakteristiki [Peasant Petitions of the First Centuries AD from the Thracian Lands, Asia Minor and North Africa: the Experience of Comparative Characteristics]. *Drevnosti, 2006–2008* [Antiquities, 2006–2008]. Kharkov, s. 58–66. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2008а. Крестьянские прошения первых веков н. э. из фракийских земель, Малой Азии и Северной Африки: опыт сравнительной характеристики. *Древности, 2006–2008*. Харьков, с. 58–66.
- Martemyanov, A. 2008b. Polozhenieto na selyanite v Dolna Mizia i Trakia prez parvite vekove ot novata era [The Situation of the Peasants of Lower Moesia and Thrace in the First Centuries of the New Era]. *Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite* [Journal of the Bulgarian Academy of Sciences]. Kn. 4, s. 20–25.
- Мартемьянов, А. 2008б. Положението на селяните в Долна Мизия и Тракия през първите векове от новата ера. *Списание на Българската академия на науките*. Kn. 4, с. 20–25.
- Martemyanov, A. P. 2008с. Sushchestvovala li v pervykh vekakh n. e. v selakh Nizhney Mezii i Frakii krugovaya poruka? [Was There Mutual Responsibility in the First Centuries AD in the villages of Lower Moesia and Thrace?]. *Epoha* [Epoch]. Veliko Tarnovo, № 3–4, s. 98–112. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2008с. Существовала ли в первых веках н. э. в селах Нижней Мезии и Фракии круговая порука? *Эпоха*. Велико Търново, № 3–4, с. 98–112.
- Martemyanov, A. P. 2010. Obschinnye otnosheniya v selakh Frakii i Nizhney Mezii v pervykh vekakh nashey ery [Community Relations in the Villages of Thrace and Lower Moesia in the First Centuries of our era]. *Vestnik drevney istorii* [Journal of Ancient History]. Moskva, № 2 (273), s. 48–70. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2010. Общинные отношения в селах Фракии и Нижней Мезии в первых веках нашей эры. *Вестник древней истории*. Москва, № 2 (273), с. 48–70.
- Martemyanov, A. P. 2012. Obschinnye otnosheniya v selakh Nizhney Mezii i Frakii v pervykh vekakh nashey ery [Community Relations in the Villages of Lower Moesia and Thrace in the First Centuries of Our Era]. Kharkov., KhNU imeni V. N. Karazina, 224 s. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2012. Общинные отношения в селах Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры. Харьков.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 224 с.
- Martemyanov, A. P. 2014. Veterany rimskoy armii – magistraty i zhretsy Nizhney Mezii [Veterans of the Roman Army – Magistrates and Priests of Lower Moesia]. *Res Historica*. Lublin, Vol. 38, s. 11–33. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2014. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы Нижней Мезии. *Res Historica*. Lublin, T. 38, с. 11–33.
- Martemyanov, A. 2017. On the Method of Determination of Level of Social Acticity of Veterans in Provinces of the Roman Empire (The Case of Lowel Moesia). *Studia Europaea Gnesnensia*. Poznań, Nr. 16, p. 415–429.
- Martemyanov, A. P. 2018. O stepeni sotsialnoy aktivnosti veteranov rimskoy armii v gorodakh i selakh Nizhney Mezii [About the Degree of Social Activity of Veterans of the Roman Army in the Cities and Villages of Lower Moesia]. *Jubilaus VII: Society, Kings, Gods. In memoriam professoris Margaritae Tachevae*. Comp. and ed. by D. Boteva-Boyanova, P. Delev, J. Tzetkova. Sofia, St Kliment Ohridski University Press, s. 339–347. (In Russian)
- Мартемьянов, А. П. 2018. О степени социальной активности ветеранов римской армии в городах и селах Нижней Мезии. *Jubilaus VII: Society, Kings, Gods. In memoriam professoris Margaritae Tachevae*. Comp. and ed. by D. Boteva-Boyanova, P. Delev, J. Tzetkova. Sofia, St Kliment Ohridski University Press, с. 339–347.

Дата подання матеріалу у редакцію 19.08.2020 р.

ЗМІСТ / СЪДЪРЖАНИЕ

ПРИЧОРНОМОР'Я ДОБИ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ПЕРЕТЕНІ КУЛЬТУР І ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Лозанова-Станчева В. (Софія). Подъём Византии: между Востоком и Западом.	9
Порожанов К. (Благоевград). Траки и елины на Югозападном Черноморие през Античността.	18
Котенко В. (Опішня). Міжетнічні контакти в елліністичному Причорномор'ї: північне порубіжжя хори Херсонеса Таврійського та світ варварів за археологічними джерелами.	23
Лазаренко В. (Іжевск). Истоки почитания образа Ахилла скифами Северного Причерноморья.	30
Рябко А. (Харків). До питання про статус гімнасіарха в античних державах Північного Причорномор'я.	40
Бабенко Л. (Харьков). Восточнобалканские корни пекторали из Толстой Могилы. . .	45
Фомин М. (Харьков). О строительной деятельности епископа Капитона в Херсонесе – Херсоне в IV в.	53
Чугуй Т. (Харків). Візантійські впливи на життя і діяльність короля Русі Данила Романовича.	61
Балушок В. (Київ), Шевчук Т. (Київ). Ритуальні самозакляття українців у середньовічно-ранньомодерні часи (в контексті зв'язків Причорноморського регіону).	70

ЧОРНЕ МОРЕ В ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРІ ТА ПОЛІТИЦІ МОДЕРНОЇ ДОБИ

Шевчук Т. (Київ). Чорне море й Азовське море в українському козацькому епосі.	81
Бачинська О. (Одеса). Задунайська Січ в геополітичній ситуації Причорномор'я. . .	90
Варга Б. (Сегед). Причини і обставини появи Черноморського казачього войска.	97
Стоянова Г. (Одеса). Балканські риси образу Одеси: шляхи формування та сучасні прояви.	106
Георгиев Б. (Шумен). Стратегическое значение на Черноморския регион в политиката на българските правителства от Съединението до включването на България в Първата световна война.	118
Миколенко Д. (Харків). Зовнішня і внутрішня політика Османської імперії в оцінках болгарського військового аташе у Стамбулі полковника Тодора Маркова (липень 1914 р. – жовтень 1915 р.).	140
Грачов А. (Кам'янець-Подільський). Метод підкупу в болгарській політиці Foreign Office (січень – вересень 1915 р.).	148

РЕГІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЕРОЗІЇ ТА КРАХУ ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ

Романюк О. (Харків). Розвиток геополітичної ситуації в Причорномор'ї після 1991 року.	157
Лазаров В. (Софія). Предизвикателства пред сигурността в Черноморския регион през XXI век.	170
Балушок В. (Люблин). Причини и последствия агрессии России против государств Черноморского региона в 2008 и 2014 гг.	175
Микитенко О. (Київ). «Чорне море» як модель інтеркультурної комунікації у фокусі досліджень сучасної болгарської етнології.	191

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МОВОЗНАВСТВО

Домановская М. (Харьков). Треугольник византийско-болгарского-русского конфликта в Западном Причерноморье X века в интерпретации Марина Дринова.	199
Лиман С. (Харьков). Традиции исторической полонистики в Университете Святого Владимира: изучение внешней политики средневековой Польши.	208
Николова Н. (София). Интернационална лексика в произведенията на Марин Дринов.	218
Маргинов В. (Одеса). Зовнішня політика Болгарії у 1908–1914 рр. в оцінці російської публіцистики.	227
Савов И. (Харьков). Семейная история (из воспоминаний Ивана Антоновича Савова о переселении его семьи в Грузию и о жизни на Донбассе, 1932–1956 гг.).	234

РЕЦЕНЗІЇ

Борисов Б. (Велико-Търново). Рецензія на кн.: Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Харьков: Майдан, 2017, 286 с., 123 ил.	242
Потрашков С. (Харьков). Радко Димитриев – взгляд через сто лет. Рецензия на кн.: Цачевски В. 2018. Радко Димитриев. Пълководецът. София: Studia Transmedia. 430 с.	248
Фалько С. (Харьков). Рецензия на кн.: Мишев Р. 2018. Епизоди от историята на европейското и българското разузнаване 1878–1918. Балкански и общоевропейски проекции. Велико Търново: Издателство „ИВИС“. 334 с.	251

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Елдьоров С. (София). Научните изследвания за българо-хърватските културни и политически връзки през вековете на института за балканистика с център по тракология при Българската академия на науките.	254
Микитенко О. (Київ). Міжнародна наукова конференція «Драгоманівські студії».	259
Амеліна О. (Одеса), Нікічук В. (Одеса). Часопис «Чорноморська минувшина»: козакознавчі та історико-географічні студії.	261
Микитенко О. (Київ). Міжнародна наукова конференція до 150-річчя БАН.	264

IN MEMORIAM

Тодоров И. (Велико Търново). Доцент, д-р Алексей Павлович Мартемьянов (08.IV.1956–04.V.2019).	267
Походнякова А. (Харків). Пам'яті Учителя.	269

CONTENT

ANCIENT AND MEDIEVAL BLACK SEA COASTAL AREA AS A CONTACT ZONE OF CULTURES AND CIVILIZATIONS

Lozanova-Stantcheva V. (Sofia). The Rise of Byzantium: Between the Orient and the Occident.	9
Porozhanov K. (Blagoevgrad). Thracians and Greeks on the South-West Black Sea Coast in Antiquity.	18
Kotenko V. (Opishnya). Interethnic contacts in the Hellenistic Black Sea region: the northern borderlands of the chora of Tauric Chersonesos and the world of barbarians according to the archaeological sources.	23
Lazarenko V. (Izhevsk). The origins of Achilles image's devotion by Scythians of the Northern black sea region.	30
Riabko A. (Kharkiv). To the question of the status of gymnasiarch in the Northern Black Sea Littoral city-states.	40
Babenko L. (Kharkiv). Eastern Balkan roots of the pectoral from the Tovsta Mohyla. . . .	45
Fomin M. (Kharkiv). About the Building Activities of Bishop Kapiton in Chersonesos – Cherson in the 4 th century.	53
Chuguj T. (Kharkiv). Byzantine impacts on the life and activity of Rus' King Danylo Romanovich.	61
Balushok V. (Kyiv), Shevchuk T. (Kyiv). Ritual self-plights of Ukrainians in the medieval – early modern period (in the context of the Black Sea region's ties).	70

THE BLACK SEA IN EUROPEAN CULTURE AND POLITICS OF MODERN TIME

Shevchuk T. (Kyiv). The Black Sea and the Sea of Azov in Ukrainian Cossack epos.	81
Bachynska O. (Odesa). Danubian Sich in the Black Sea geopolitical situation.	90
Varga B. (Szeged). Causese and circumstances of the appearance of the Blac Sea Cos-sacsks.	97
Stoianova H. (Odesa). Balkan features of the image of Odessa: ways of formation and modern manifestations.	106
Georgiev B. (Shumen). The Importance of The Black Sea Region in The Politics of the Bulgarian Government from The Unification Day to Bulgaria's involvement in The First World War.	118
Mykolenko D. (Kharkiv). Foreign and domestic policy of the Ottoman Empire in the estimates Bulgarian military attaché in Istanbul, Colonel Todor Markov (July 1914 – October 1915).	140
Grachov A. (Kamianets-Podilsky). Bribery as a Method of Foreign Office's Bulgarian Policy (January – September 1915).	148

REGIONAL SUBSYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE CONDITIONS OF CRISIS AND COLLAPSE OF THE YALTA-POTSDAM SYSTEM

Romanyuk O. (Kharkiv). Development of geopolitical situation in the Black sea region after 1991.	157
Lazarov V. (Sofia). Security Challenges at the Black Sea Region in the first quarter of 21st Century.	170
Baluk W. (Lublin). Causes and consequences of Russia's aggression against the states of the Black Sea region in 2008 and 2014.	175
Mykytenko O. (Kyiv). "The Black Sea" as the model of intercultural communication in the focus of contemporary Bulgarian ethnological research.	191

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND LINGUISTICS

Domanovska M. (Kharkiv). The triangle of the Byzantine-Bulgarian-Russian conflict in the Western Black Sea region of the 10th century in the interpretation by Marin Drinov.	199
Liman S. (Kharkiv). Traditions of historical polonistics at Saint Vladimir University; study of medieval Poland foreign policy.	208
Nikolova N. (Sofia). International vocabulary in Marin Drinov's works.	218
Martynov V. (Odesa). Foreign policy of Bulgaria in 1908–1915 in the evaluation of Russian journalism.	227
Savov I. (Kharkiv). Family history (from the memoirs of Ivan Antonovich Savov about the relocation of his family to Georgia and about life in the Donbass. 1932–1956).	234

REVIEWS

Borisov B. (Veliko Tarnovo). Review of the monograph: Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Харьков: Майдан, 2017, 286 с., 123 ил.	242
Potrashkov S. (Kharkiv). Radko Dimitriev – Insight from hundred years perspective. Review of the monograph: Цачевски В. 2018. Радко Димитриев. Пълководецът. София: Studia Transmedia. 430 с.	248
Falko S. (Kharkiv). Review of the monograph: Мишев Р. 2018. Епизоди от историята на европейското и българското разузнаване 1878–1918. Балкански и общоевропейски проекции. Велико Търново: Издателство „ИВИС“. 334 с.	251

SCIENTIFIC LIFE

Eldarov S. (Sofia). Research into Bulgarian-Croatian cultural and political relationships over the centuries of the Institute of Balkan Studies with Center for Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences.	254
Mykytenko O. (Kyiv). International Science Conference “Dragomanov Studios”.	259
Amelina O. (Odesa), Nikichuk V. (Odesa). Journal “Chornomors’ka Mynuvshyna”: Cosack and historical-geographical studies.	261
Mykytenko O. (Kyiv). International Science Conference devoted to 150 anniversary of BAS.	264

IN MEMORIAM

Todorov I. (Veliko Tarnovo). Assoc. prof., C. h. Sc. Oleksiy Pavlovich Martemyanov (08.IV.1956–04.V.2019).	267
Pokhodniakova A. (Kharkiv). In Memory of Teacher.	269

Друкується за підтримки Болгарської академії наук

**ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК
ТОМ XIII**

Болгарське наукове видання

Редактор **Светлана Філчева**
Художник **Константин Жеков**
Графічний дизайн **Ваня Кривокапова**

www.baspress.com

ISSN 2218-0567

Підписано до друку « » 2020 р. Формат 70×100/8
Ум. друк. арк. . Наклад 300 пр.

Видавництво Болгарської академії наук
імені проф. Марина Дринова

1113, Болгарія, м. Софія, вул. «Академік Г. Бончев», бл. 6.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13. 01. 2009 р.
Видавництво Каразінського університету
Тел.: +38-057-705-24-32

**ДРИНОВСКИ СБОРНИК
Том XIII**

Българско научно издание

Редактор **Светлана Филчева**
Художник на корицата **Константин Жеков**
Графичен дизайнер **Ваня Кривокапова**

Формат 167×237 mm
Печатни коли

www.baspress.com

ISSN 2218-0567

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО СТАТЕЙ

Vanya Lozanova-Stantcheva

The Rise of Byzantium: Between the Orient and the Occident

Fig. 1. Byzantium, silver *siglos* or hemidrachm, ca. 340–320 BC;
bull/heifer standing left on dolphin, ΠΥ above¹,
Rev.: quadripartite granulated incuse square, of mill sail pattern,
[http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/
Moushmov_3210.jpg](http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/Moushmov_3210.jpg)

Fig. 2. Byzantium, silver hemidrachm: Forepart of bull/cow on dolphin
left, monogram before /
Rev.: decorated trident
http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/Moushmov_3218.jpg

¹ Schonert-Geiß 1970, 235; SNG BM 21–33; SNG Ashmolean 3569–3571; SNG Copenhagen 476; cf. Mushmov 1912, 3210, 3210, 1–2, 3211, 3215
<http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/t.html>.

Fig. 3. Byzantium, silver hemidrachm: Forepart of bull/cow on dolphin left, monogram before; ΠΥ above, Forepart/ Rev.: Ornate trident head, ca 357–340 BC²
<http://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/byzantium/sg1583.jpg>.

Fig. 4. Byzantium, bronze coin, 4th century BC, bull's head three-quarters, above ΠΥ; on the reverse – a richly decorated trident³;
<https://www.demoneta.com/auctions/view/103/1285>

Fig. 5. Byzantium, bronze, 202–205 AD, from the time of Caracalla, ΒΥΖΑΣ, helmeted and bearded head of Byzas right /Rev.: ΕΠΙ ΜΑΥΑΝΤΩΝΙ ΒΥΖΑΝΤΙΩΝ, eagle standing in front on a low base, head left, wings spread
<https://www.acsearch.info/search.html?id=552400>

² Sear SG 1583; SNG Cop 484; Schönert-Geiss, Byz. 788; BMC 24 Mushmov 1912., 3217, 3217.1, 3218.

³ Schönert-Geiß 915; Weber 2558.

Восточнобалканские корни пекторали из Толстой Могилы

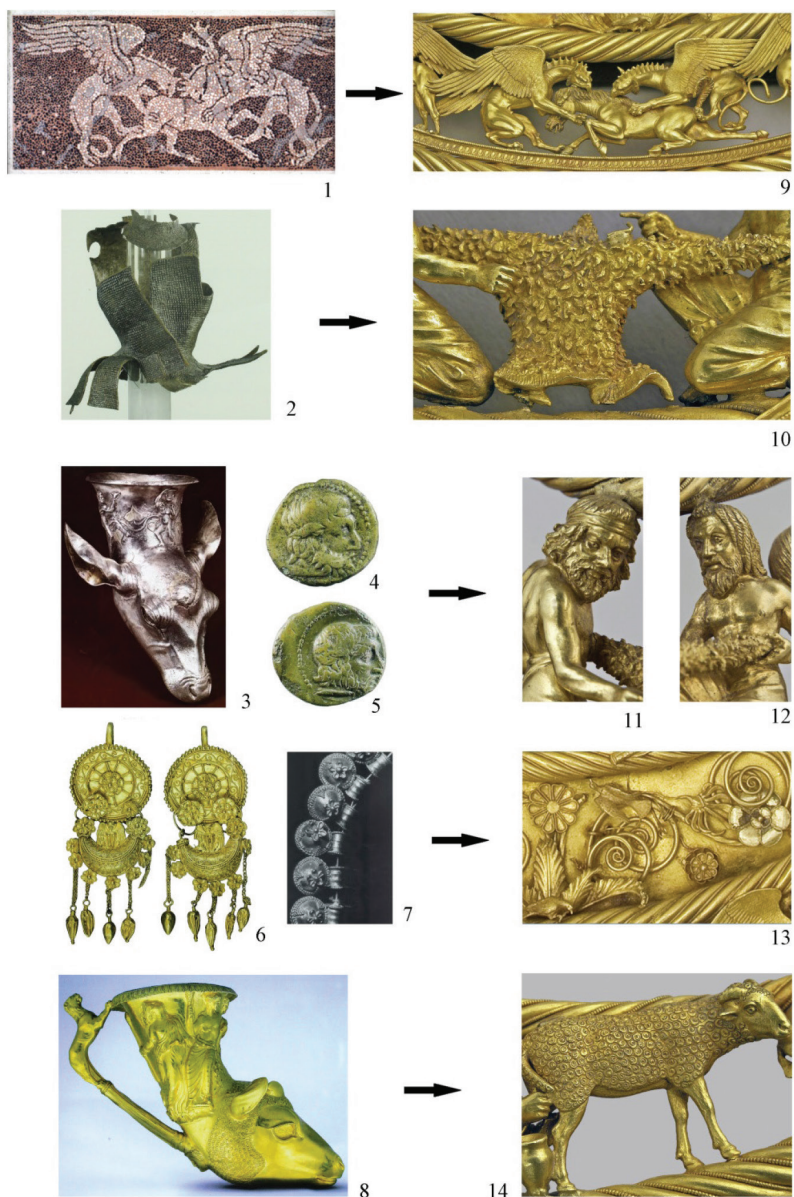

Рис. 1. Фракийские параллели образам и сюжетам пекторали из Толстой Могилы по А.П. Манцевич: 1 – мозаика дома AVI. 3 в Олинфе (Ellinikos Politismos. Psiphidota); 2 – доспех из Голематой Могилы (Martinez 2015, 61); 3 – ритон из с. Розовец (Gold der Thraker 1979, 154); 4, 5 – монеты Севта III (Martinez 2015, 180); 6 – серьги из г. Враца (Martinez 2015, 275); 7 – ожерелье из Куковой могилы (Venedikov et al. 1973, 203); 8 – ритон из Панагюриште (Martinez 2015, 227); 9–14 – пектораль из Толстой Могилы, фрагменты (Dally 2008, 295).

Рис. 2. Пекторали/нагрудники: 1 – Толстая Могила (Dally 2008, 295);
 2 – Вергина (Andronicos 1984, 188); 3 – Мезек; 4 – Вырбица (Venedikov et al. 1973, 230);
 5 – Катерини (Archibald 1985, 169); 6 – Пидна ((Faklaris 1991, 3).

1

2

3

4

5

6

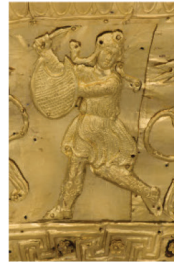
7

8

9

10

11

Рис. 3. 1–7 – композиции из растительного орнамента на украшениях:
 1–5 – пектораль из Толстой Могилы, фрагменты (Dally 2008, 295);
 6 – диадема из Вергины, фрагмент (Andronicos 1984, 196);
 7 – диадема из Ставрополюса (The Gold of Macedon);
 8–11 – изображения щита-пелты на произведениях искусства:
 8, 9 – гребень из Солохи, фрагмент (Alekseev 2012, 139);
 10 – калаф из Большой Близницы, фрагмент (Kalashnik 2014, 158);
 11 – большой лекиф Ксенофанта, фрагмент (Vinogradov 2007, 59).

1

2

3

Рис. 4. Антропоморфные персонажи пекторали из Толстой Могилы: 1 (Dally 2008, 295); 2, 3 (Klochko 2011, 35).

Иван Савов

Семейная история
(из воспоминаний Ивана Антоновича Савова о переселении его
семьи в Грузию и о жизни на Донбассе, 1932–1956 гг.)

Иван Антонович Савов

Иван Тодоров

**Доцент, д-р Алексей Павлович Мартемьянов
(08.IV.1956–04.V.2019)**

Алексей Павлович Мартемьянов (1956–2019)